

Velfærdsstatens religiøse rødder

Dahl, Hanne Puk

DOI (link to publication from Publisher):
[10.54337/aau429773423](https://doi.org/10.54337/aau429773423)

Publication date:
2021

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Dahl, H. P. (2021). *Velfærdsstatens religiøse rødder*. Aalborg Universitetsforlag.
<https://doi.org/10.54337/aau429773423>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

VELFÆRDSSTATENS RELIGIØSE RØDDER

**AF
HANNE DAHL**

PH.D. AFHANDLING 2021

AALBORG UNIVERSITET

Velfærdsstatens religiøse rødder

Ph.D Afhandling af Hanne Dahl

Ph.d. indleveret: Maj 2021

Ph.d. vejleder: Professor Jørgen Goul Andersen
Aalborg Universitet

Ph.d. bedømmelsesudvalg: Professor Christian Albrekt Larsen
Aalborg Universitet (formand)

Professor Stein Kuhnle
Universitetet i Bergen

Professor Lisbet Christoffersen
Roskilde Universitet

Ph.d. serie: Det Samfundsvidenskabelige Fakultet,
Aalborg Universitet

ISSN (online): 2246-1256
ISBN (online): 978-87-7210-671-7

Udgivet af:
Aalborg Universitetsforlag
Kroghstræde 3
9220 Aalborg Ø
Tlf. 9940 7140
aauf@forlag.aau.dk
forlag.aau.dk

© Copyright: Hanne Dahl

Trykt i Danmark af Rosendahls, 2021

Curriculum Vitae

Født i Ålborg den 30. august 1970. Opvækst og skolegang i Singapore, Malaysia og Indonesien. Cand. Theol. Århus Universitet i 2010

Primære ansættelsesforhold

2017- Sognepræst ved Budolfi - Aalborg Domkirke

2014-2017 Studenterpræst AAU - Budolfi Kirke

2013 – Indskrivning som PHD studerende på halv tid på Aalborg Universitet, CCWS

2013-2014 Sognepræst i Dronninglund-Dorf pastorat

2010-2013 Præst i Morsø Frimenighed

2008-2009 Medlem af EU-parlamentet for JuniBevægelsen

2008-2009 Formand for IND/DEM gruppen - medlem af EU-parlamentets præsidium

2004- 2008 Akademisk medarbejder EU-parlamentet

1998- 2005 Præst i Vesthimmerlands Grundtvigske Frimenighed

Har en omfattende virksomhed som foredragsholder, debattør, skribent og voksenunderviser bag mig. Har desuden udarbejdet undervisningsmateriale og fungeret som TV tilrettelægger.

English Summary

The Religious Roots of the Welfare State

Searching for the religious roots of the welfare state is the subject of this PhD dissertation.

The aim has been to conduct a comparative study of Denmark and Germany. The idea is to determine the influence of the reformation in the view of fighting poverty.

The analyses are based on three studies of microcosmic character. The studies are based on historical empiric material found describing the nature of institutions fighting poverty from the middle age until 18th. Century.

I have chosen three cities. They are Aalborg in Denmark and Lübeck and Passau in Germany. The cities all have a monastery of The Holy Ghost, which still is functioning. This has been a reason for choosing these cities as historic micro cosmos. The idea is to make a comparison based on almost similar institutions. Monasteries of The Holy Ghost are institutions founded by citizens who gave a large donation in order to help fight poverty. The institutions had various functions as hospitals, orphanages, elder homes and almshouses for poor people. The monasteries have been founded before the reformation. This gives a possibility to investigate which changes the reformation led to in everyday life for poor people.

The comparison will also cover the general outline of the way poverty has been addressed in the three cities.

For Germany, the timespan is from the foundation of the monasteries until 1803/06. 1803 is the year of secularization, which in Germany means that all property of the church is taken over by the state in order to pay reparations to France after having lost the Napoleon Wars. 1806 is the year where “Code Napoleon” is implemented in Germany as the new way of legislating.

The year of secularization is the year of major changes in Passau, since Passau is not affected by the reformation. It stays catholic and so does its social institutions.

For Lübeck 1531 is the year of major changes. This is the year where it adapts a new constitution for the city because of the reformation.

Of Aalborg, the important year of change is 1537/39 where the Lutheran constitution for the church is adapted. For Aalborg, the timespan for the historic microstudy continues until 1708 where a nationwide legislation considering how to deal with poor people is passed. The law from 1708 ordains the first assessment tax on income with the purpose of paying for the need of poor people. I have studied the tax lists from Aalborg as a primary source of information, which has never been investigated before.

Briefly about the choice of cities for the microstudy:

Aalborg is situated in the north of Denmark. Aalborg has been Lutheran since 1536. Before it became Lutheran it was catholic. The reformation in Denmark led to the formation of a state church with the king as governor of the church. The former catholic institutions were transformed into the Lutheran state church. The social institutions that earlier belonged to the church also had to find a new modus of functioning and financing. The monastery of the Holy Ghost was founded in 1431. It was hardly not afflicted by the reformation. Most likely because the people of Aalborg considered it as their monastery and not really belonging to the Catholic Church. It was built from a civil donation and is an example of citizens acting in order to take responsibility for social structures on their own.

Lübeck is situated in the north of Germany and belongs to the hanseatic cities. There has been a close connection between Aalborg and Lübeck regarding trade. The two monasteries of the Holy Ghost are both organized in the same way. The story of Lübeck and the monastery is the same as in Aalborg. The reformation leads to a reorganization of church and poor relief, but the monastery survives as a poor institution of major importance. In Lübeck amongst others, I have studied a material of how the job of the deacons has been managed. This as a source of knowledge to see how laypeople after the reformation have taken responsibility for the areas of social welfare that belonged to the Catholic Church until the reformation.

Passau is situated in the south of Germany in an area that was not afflicted by the reformation. But never the less the history of the monastery of the Holy Ghost is much the same as in Aalborg and Lübeck. It was founded by a large private donation and has been functioning as a social institution ever since it was built. As mentioned before major changes of the structures in poor relief in Passau are not seen until 1803. Around 1803 the movement of Enlightenment plays a role in the practical way of organizing poor relief alongside with classic catholic values. These tendencies have been studied and described thoroughly.

For all three cities apply an idea that I have chosen to name *the idea of a responsible or authoritative citizenship*. This was a tendency that I had not foreseen. The term covers citizens wanting to take responsibility of poor relief on their own, and acting according to their own ideas. This has turned out to be a very important factor alongside with the religious ideas coming from the Christian charity. As a consequence of this finding I chose to widen up my research questions.

Alongside with the historic studies of the three micro cosmos I have conducted a series of interviews with the current headmasters of the three monasteries and some of the major actors on the welfare area in Germany.

This is a way to show how Germany still differs a lot from Denmark regarding how the welfare services are provided.

In Denmark, the public sector plays a universal role in providing welfare services on all areas. In Germany due to the principle of subsidiarity, six welfare unions provide most of the welfare services to the public. Since three of the welfare unions are based on religious foundation, this is considered of significant importance in understanding the religious roots of the welfare state in Germany.

The conclusion of the PhD Thesis is that the idea of Christian charity plays an important role in the historical roots of the welfare state in both Denmark and Germany. However, also other issues play a large role. For Denmark the early upcoming of the absolute monarchy as a consequence of the way the church was organized after the reformation plays a significant role in creating an universal welfare state. A great deal of piety connected to doing good deeds towards the poor people seems to survive although the piety is reoriented towards the Lutheran ideas of piety, where the good deeds no longer play a role in the teachings of salvation.

The same can be said about piety in Lübeck.

In Passau catholic piety and doing good deeds survive and live alongside the ideas of the enlightenment in the eighteenth century.

The wider perspective of this PhD dissertation research wise is discovering the significance of the role of *the responsible or authoritative citizenship*. The way of giving alms and the view of work regarding the deserving and undeserving poor is seen to be highly influenced by the *the idea of a responsible or authoritative citizenship*.

This in a way so significant that it adds to the discussion of the perception of Max Weber's thesis of the protestant work ethics. My thesis could add to the discussion of what by Weber is defined as a protestant work ethics may turn out to be a German work ethics and therefore not only a product of religious changes as a consequence of the reformation, but perhaps also a factor of *shaping* the reformation.

Dansk resume

Afhandlingens emne er at undersøge velfærdsstatens religiøse rødder.

Mit mål har været at gennemføre en komparativ undersøgelse af Danmark og Tyskland. Ideen er ved hjælp af dette, at kunne bestemme hvilken indflydelse reformationen har haft på synet af at bekæmpe fattigdom.

Grundlaget for analysen er tre mikrostudier. De er baseret på et historisk empirisk materiale, der beskriver institutioner, hvis sigte har været at bekæmpe fattigdom fra middelalderen indtil 1800 tallet.

Jeg har valgt tre byer. Disse er Aalborg i Danmark samt Lübeck og Passau i Tyskland. Alle byer har et helligåndskloster, som stadig er i drift. Dette har været hovedårsagen til at vælge disse tre byer som historiske mikrokosmos. Ideen er at gennemføre en analyse baseret på næsten ens institutioner. Helligåndsklostre blev grundlagt af borgere, som gav store donationer for at bekæmpe fattigdom. Institutionerne har haft forskellige funktioner som hospitaler, børnehjem, plejehjem og fattighuse. Klostrene er alle blevet grundlagt før reformationen. Dette giver mulighed for at undersøge hvilke forandringer reformationen medførte i dagliglivet for fattige.

Den generelle tilgang til fattigdomsproblematikken i de tre byer er også genstand for min undersøgelse.

For Tyskland er den tidsmæssige afgrænsning fra grundlæggelsen af klostrene indtil 1803/6. 1803 er året for sekulariseringen, hvilket i Tyskland betyder overdragelse af alt kirkeligt gods til staten for at betale krigsskadeerstatning til Frankrig efter nederlaget i Napoleonskrigene. 1806 er året hvor "Code Napoleon" implementeres i Tyskland som det nye lovgivningsprincip.

Sekulariseringen er året, hvor de største ændringer sker i Passau, da Passau ikke påvirkes af reformationen. Den forbliver katolsk og det samme gør dens sociale institutioner.

For Lübeck er 1531 året for de væsentligste forandringer. Her vedtager man en ny byforfatning som følge af reformationen.

I Aalborg sker de store forandringer i 1537/39, hvor Kirkeordinansen vedtages som den nye lov for kirken. For Aalborg er den tidsmæssige afgrænsning 1708, hvor fattigforordningen udstedes. Den gælder for hele Danmark og forordner den første ligningsbestemte fattigskat. Jeg har studeret tegningslister for indførelsen af fattigskatten i Aalborg. Et stykke kildemateriale der ikke er blevet undersøgt før.

Kort om valget af byerne til mikrostudierne.

Aalborg ligger i det nordlige Jylland. Aalborg har været luthersk siden reformationen i 1536. Før den blev luthersk var den katolsk. Reformationen førte i Danmark til dannelsen af en statskirke med kongen som kirkens overhoved. De hidtidige katolske institutioner blev transformeret om til den lutherske statskirke. De sociale institutioner som hidtil havde virket i regi af den katolske kirke fik et nyt juridisk grundlag og en ny finansiering. Helligåndsklosteret blev grundlagt i 1431. Det blev påvirket af reformationen i meget ringe grad. Højst sandsynligt fordi borgerne anså det for at være deres kloster, mere end det var den katolske kirkes. Det blev oprettet ved en privat donation og er et eksempel på borgere, der agerer selvstændigt for at tage ansvar for sociale institutioner i deres by.

Lübeck ligger i det nordlige Tyskland og er en tidligere Hansaby. Der har været en tæt handelsmæssig forbindelse mellem Aalborg og Lübeck. De to helligåndsklostre er organiseret på samme måde. Historien om reformationen og Lübeck ligner Aalborgs. Reformationen fører til en reorganisering af kirken og fattigområdet, men helligåndsklosteret overlever som en betydningsfuld social institution. I Lübeck har jeg blandt andet undersøgt kildemateriale til, hvordan diakonembedet er blevet forvaltet. Dette er en kilde til viden om, hvordan lægfolk efter reformationen har taget ansvar for velfærdsområder, som indtil reformationen var underlagt den katolske kirke.

Passau ligger i det sydlige Tyskland i et område, der ikke påvirkes af reformationen. Men ikke desto mindre er historien om helligåndsklosteret langt hen ad vejen den samme som i Aalborg og Lübeck. Det blev grundlagt ved en stor privat donation, og har fungeret som social institution lige siden, det blev bygget i middelalderen. Som nævnt sker der ikke store forandringer på fattigområdet før 1803. På det tidspunkt spiller oplysningstidens idealer en rolle i forhold til den praktiske organisering af fattigområdet side om side med klassiske katolske værdier. Disse tendenser har jeg undersøgt og beskrevet grundigt.

For alle tre byer opdagede jeg en tendens, som jeg ikke havde forudset. Jeg har valgt at betegne denne tendens som *det ansvarlige eller myndige borgerskab*. Begrebet dækker over borgere, der ønsker at tage ansvar for fattigforsorgen, og som handler i overensstemmelse med deres egne ideer. Dette har vist sig at være en meget vigtig faktor side om side med de religiøse ideer, der kommer fra den kristne tanke om velgørenhed. Derfor har jeg undervejs været nødt til at omdefinere og udvide mine forskningsspørgsmål.

Ved siden af de historiske studier af de tre mikrokosmos har jeg også gennemført en række interviews med de nuværende ledere af de tre helligåndsklostre og nogle af de største aktører på velfærdsområdet i Tyskland.

Dette er fordi Tyskland er meget forskellig fra Danmark i måden hvorpå velfærdsydelser leveres.

I Danmark spiller den offentlige sektor en universal rolle som udbyder af velfærdsydelser indenfor alle områder. I Tyskland varetages dette grundet subsidiaritetsprincippet i overvejende grad af seks velfærdsforbund. Da tre af velfærdsforbundene er baseret på et religiøst grundlag, anses dette for at være af signifikant betydning til forståelse af de religiøse rødder for velfærdsstaten i Tyskland.

Konklusionen af denne PHD afhandling er, at kristne værdier spiller en vigtig rolle for velfærdsstatens historiske rødder i både Danmark og Tyskland. Men der er også andre faktorer, der spiller ind. For Danmark gælder, at udformningen af det enevældige kongedømme hænger tæt sammen med den måde kirken organiseres efter reformationen og dette er af stor betydning for skabelsen af den universelle velfærdsstat. En stor del af den fromhed der knytter sig til at gøre vel mod de fattige overlever, om end den med reformationen omformes efter et luthersk fromhedsideal, hvor det at gøre gode gerninger ikke opfylder en plads i frelseslæren.

Det sammen kan man sige om fromhedsidealet i Lübeck.

I Passau overlever det katolske fromhedsideal og det at gøre gode gerninger side om side med oplysningstidens ideer helt frem til 1800 tallet.

I et bredere perspektiv er det nye ved denne afhandling forskningsmæssigt opdagelsen af betydningen af det *ansvarlige eller myndige borgerskab*. Måden man giver fattighjælp og synet på arbejdet i forhold til henholdsvis de værdigt og de uværdigt trængende, er i høj grad under indflydelse af begrebet om et *ansvarligt eller myndigt borgerskab*.

Dette sker på en måde der er så signifikant, at det bidrager til perceptionshistorien af Max Webers teori om den protestantiske arbejdsetik. Min afhandling kunne være et bidrag til diskussionen om det, der af Weber defineres som en protestantisk arbejdsetik også kan vise sig at være en germansk arbejdsetik og derfor ikke kun er et produkt af de religiøse ændringer reformationen fører med sig, men måske også en faktor i reformationens tilblivelse.

Forord

Denne afhandling er blevet til ud fra et ønske om at bidrage til den komparative forskning i velfærdsstaten ved at gennemføre et grundigt og kildenært historisk studie.

Jeg har været præst siden 1998 og her dermed teologien som fag, men har via et mangeårigt engagement i politik fundet et område, hvor teologien og politologien skærer hinanden. Der er således en fællesmængde, der med fordel kan udforskes ved at have en tværfaglig tilgang.

Afhandlingens forskningsområde ligger inden for dette felt. Mit anliggende er at udfylde et videnshul i politologien ved at arbejde tværfagligt med teologi og politologi: Ved at anvende den viden og metode jeg har fra den kirkehistoriske forskning på teologi, ønsker jeg at føje et længere historisk perspektiv til den eksisterende forskning i værdigrundlaget for opbygningen af velfærdsstaten.

Vejen til dette ønske om at arbejde tværfagligt med velfærdsstatens værdigrundlag blev som sagt grundlagt ved teologens møde med behovet for den politologisk funderede analyse. I det følgende vil jeg ganske kort redegøre for min baggrund i forhold til det tværfaglige møde mellem teologi og politologi.

I perioden 2004 til 2009 arbejdede jeg i EU-parlamentet. De første år som akademisk politisk assistent, hvor jeg deltog i det lovforberedende arbejde, herunder udarbejdelse af ændringsforslag og stemmelister. Siden blev jeg ind-suppleret som medlem af EU-parlamentet. I disse år arbejdede parlamentet blandt andet med lovgivning, der skulle regulere forholdene for vandrede arbejdstagere og markedet for serviceydelser, for eksempel *Udstationeringsdirektivet*, *Service direktivet* og *Vikardirektivet*. Der blev også i disse år afsagt nogle væsentlige domme for arbejdsmarkedet ved EU-domstolen. For eksempel Vaxholm og Laval dommen.

Området var arbejdsmarkedslovgivning, der relaterede til de traktatfæstede *fire friheder*: Arbejdskraftens, serviceydelsernes, varernes og kapitalens frie bevægelse. I debatten om hvorledes og om EU skulle lovgive indenfor disse områder dukkede hele tiden argumenter op, der berørte langt bredere temaer end blot fælles retningslinjer for regulering af arbejdsmarkedet.

Debatterne og arbejdet med udarbejdelse af ændringsforslag der foregik i parlamentets udvalg, kom nemlig til at handle om meget andet end arbejdsmarkedslovgivning. De kom i høj grad til at handle om, at vi i Europa tænker velfærd fundamentalt forskelligt. Ligesom måden hvorpå vi har indrettet vores velfærdssystemer er forskellige. Man kunne ikke behandle arbejdsmarkedslovgivning uden at se på, hvordan man i øvrigt havde indrettet sit velfærdssystem.

Jeg opdagede hurtigt, at der var en afgørende forskel på, hvordan man betragtede velfærd i det katolske Sydeuropa og det protestantiske Nordeuropa.

Ud af det opstod der en interesse for at afdække, hvorfra vi henter værdigrundlaget for de forskellige velfærdsmodeller i Europa og den historiske baggrund for det.

Arbejdet med denne PHD afhandling kom i stand, fordi jeg i ønsket om at arbejde videre med stoffet i politologisk regi opsøgte professor Jørgen Goul Andersen. Han syntes heldigvis, at det velfærdshistoriske perspektiv var interessant, og indvilligede i at være min vejleder. Ved institutleder Morten Lassens hjælp blev jeg indskrevet som PHD studerende ved CCWS. Det blev et PHD studium på deltid, fordi jeg hele tiden har haft et fuldtidsjob som præst ved siden af forskningen. I nogle perioder har jeg kunnet arbejde intensivt med stoffet og tage på forskningsophold og deltage i konferencer. I andre perioder har præstearbejdet krævet al min arbejdstid, og forskningen har måttet hvile. Men nu kan jeg efter seks år afslutte det.

Måden hvorpå afhandlingen er blevet til, ligger fint i tråd med AAU's PBL model. Blot har en del af den problem baserede læring bestået i at lære af historien. Men de historiske undersøgelser har hele tiden været holdt op imod nutiden ved studier af hvordan velfærdsinstitutionerne fungerer i praksis i dag.

Ydermere har tilblivelse af min afhandling de karakteristika, man finder ved en erhvervs PHD, idet forskningen kontinuerligt har været i dialog med mit arbejde som præst. Det sidste kan ikke udføres uden et skarpt fokus på den sociale virkelighed kirkens brugere står i, når de henvender sig som sognebørn. Jeg har også i hele forskningsforløbet haft det formidlingsmæssige og pædagogiske aspekt med, idet jeg har været underviser på Teologisk Voksenundervisning i Aalborg stift, hvor man udbyder et teologisk grundfagsforløb på akademisk niveau. Endvidere er jeg en meget aktiv foredragsholder og debattør af etiske aspekter af samfundsforhold.

I dette forord er det på sin plads at takke alle dem, som jeg er tak skyldig.

Først vil jeg takke min vejleder Jørgen Goul Andersen for at kunne se perspektivet i dette tværfaglige projekt, og for gennem seks år at have hjulpet mig med at holde fokus. Han har leveret kompetent kritik og venlig opmuntring i det mål, jeg har haft brug for det.

Dernæst skal der lyde en tak til min bror Lars der, som den dygtige historiker han er, bestandigt har givet mig historiefaglig kritik.

Til min mand Mogens skal der lyde en tak for at have indvilliget i at mange af familiens ferier har fundet sted i Lübeck og Passau, for at jeg kunne arbejde mens familien ferierede. Han har været parat til at lytte og diskutere projektet ligeså tit, som jeg har syntes det var interessant, og har bidraget med sin økonomisk faglige vinkel. Han har desuden stædigt holdt mig fast på at projektet skulle afsluttes. Når jeg syntes, at vægten af den samlede arbejdsmængde var for stor, har han altid påstået at vide, at jeg havde et gear mere end de fleste.

Mine børn og svigerbørn Johannes, Juliane, Astrid, Tobias og Gaia skylder jeg tak, fordi arbejdet med afhandlingen har krævet tid, der kunne have været deres.

Jeg vil også gerne takke venner og præstekollegaer, der har bakket mig op. Christen indvilligede beredvilligt i at passe studenterpræsteembedet, når jeg var på studieophold og min provst Niels Christian sagde rejs. Til min kollega Henriette skal der lyde en stor tak for tålmodigt at have ladet mig afprøve alle mine tværfaglige teser i vores fælles arbejde med at lave studiekredse i Budolfi.

En særlig tak skal lyde til Børge Møller som bor på Aalborg Helligåndskloster. Han er en af de største nulevende kapaciteter i klosterets historie, og han har beredvilligt lige fra mine første studier i 2010 delt sine indsigter med mig.

Endelig skal lyde en tak til Klavs Burmester, der omdannede mine håndtegnede figurer til brugbar grafik.

Tak til Jens og Karin Trollér Mikkelsens Fond for at have ydet støtte til studierejser til Tyskland.

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1: Introduktion: Reformationens betydning for udvikling af den moderne velfærdsstat	8
1.1 Indledning	8
1.2 Helligåndsklostrene som grundlag for historisk mikrostudie	11
1.3 Reformationens betydning for udviklingen af den moderne velfærdsstat	12
Kap. 2: Forskellige syn på religionens betydning for velfærdsstatens udvikling i eksisterende videnskabelig litteratur.	22
2.1 Indledning	22
2.2 Synet på reformationen i den komparative velfærdsstatsforskning	24
2.3 Synet på reformationens samfundsmæssige betydning i kirkehistorisk litteratur	34
2.4 Reformationsjubilæum 2017	48
2.4.1 Niels Kærgård – et økonomisk perspektiv	49
2.4.2 Lars K. Christensen – et arbejdsmæssigt perspektiv.	54
2.4.3. Ditlev Tamm – et retshistorisk perspektiv	57
2.4.4 Uffe Østergård – om tilblivelsen af nationaliteten	58
2.5 Jørn Henrik Petersen – en søgen efter et normativt grundlag	60
2.6 En tværfaglig tilgang til Luthers virkningshistorie	65
2.7 Opsamling på den eksisterende litteratur	69
Kap. 3: Forholdet mellem forskningsspørgsmål, forskningsdesign og kildematerialets karakter	72
3.1 Forskningsspørgsmål	72
3.2 Kildematerialets karakter	76
3.3 Historisk empirisk materiale	78
3.3.1 Valg af byer – design og materiale	78
3.3.2 Karakteren af det historisk empiriske materiale og konsekvenser for design	78
3.4 En designmæssig begrundelse for nutidigt empirisk materiale	79
3.5 Afgrænsning	80

3.5.1 Tidsmæssig afgrænsning.....	81
3.5.2 Emnemæssig afgrænsning.....	82
3.6 Struktur – forholdet mellem design og materiale	83
3.7 Forskningsdesign	84
3.8 Afhandlingens bidrag til forskningen.....	87
Kap. 4: Fattigdom og kristendom som værdigrundlag for velfærdsstaten – organisatorisk grundlag eller værdimæssig påvirkning?	90
4.1 Indledning	90
4.2 Kristendom som værdigrundlag for velfærdsstaten – organisatorisk grundlag eller værdimæssig påvirkning?	91
4.3 Fattigdommens karakter og omfang.....	92
4.3.1 Definition på fattigdom.....	93
4.3.2 Vækst i fattigdommen	93
4.3.3 Tidlig urbanisering	95
4.4 Fattigdommens funktion i den katolske frelseslære	97
4.5 Retfærdiggørelse ved tro alene – Luthers evangeliske frelseslære.....	99
4.6 Fattigdommens nye plads.....	100
4.7 Synet på arbejdet.....	101
4.8 Max Weber og den protestantiske arbejdsetik	102
4.9 Konklusion	105
Kapitel 5: Hovedtræk i Tysklands historie.....	108
5.1 Indledning	108
5.2 Reformation	108
5.3 Reform af retsvæsenet.....	113
5.4 Kanonisk lov	113
5.5 Modreformation	115
5.6 Den Westphalske fred 1648	116
5.7 Oplyst enevælde i Preussen.....	117
5.8 Enden på det første tyske rige i 1806	120
5.9 Sekularisering 1803/1806.....	121

Kapitel 6: Aalborg som mikrostudie	124
6.1 Indledning	124
6.2. Introduktionsafsnit til Helligåndssordenen	127
6.3 Oprettelse af Aalborg Helligåndskloster	129
6.4 Konklusion på Helligåndshusets oprettelse og virke indtil reformationen ...	134
6.5 Reformationen.....	136
6.6 Livet i Helligåndshuset efter reformationen.....	138
6.7 Vækst i fattigdommen	141
6.8 Fattiglovgivning i Danmark fra Kirkeordinansen af 1539 til 1708	143
6.8.1 Kirkeordinansen af 1539	144
6.8.2 Kongebrevet	146
6.8.3 Fattiglovgivningen frem til 1708.....	151
6.8.4 Koldingske reces	152
6.8.5 Frederik II's reces om betlere 1587.....	153
6.8.6 Christian IV's Tugt- og børnehus.....	154
6.8.7 Christian IV's reces af 1643.....	155
6.8.8 Forordning om betlere 1708 - indførelsen af den første ligningsbestemte skat i Danmark	155
6.9 Aalborg Helligåndskloster under fattigforordningen af 1708	157
6.9.1 Mandtalslister og bidragsydere	158
6.9.2 Indtægtsprotokoller og forpligtigelsesbreve.....	160
6.10 Konklusion på Aalborg som mikrostudie.....	162
Kapitel 7: Passau som mikrostudie	168
7.1 Indledning	168
7.2 Passaus historie – en oversigt.....	171
7.3 Fattigforsorg i Passau	173
7.4 Reformationen.....	175
7.5 Sekulariseringen.....	177
7.6 Den nye velfærd	180
7.7 Lenz – en oplysningens mand	181

7.8 Heiliggeist-Stiftung Passau	185
7.9 Almosenspiegel 1683	191
7.10 Konklusion på Passau som historisk mikrostudie	193
Kapitel 8: Lübeck som mikrostudie	196
8.1 Indledning	196
8.2 Grundlæggelsen	198
8.3 Borgerlig selvbevidsthed og frihedstrang.....	200
8.3.1 Rådets status.....	202
8.4 Reformation og borgerlig revolution.....	203
8.5 Wullenwevers oprør og krigseventyr	204
8.5.1 ”Demokratisering”	205
8.5.2 Wullenwever på krigseventyr.....	206
8.6 Bugenhagens kirkeordning for Lübeck	207
8.7 Bestemmelser vedrørende de fattige	209
8.8 Reform af fattigvæsenet i 1601	213
8.8.1 St. Annen Armen- und Werck-Hauses.....	214
8.9 Heilig-Geist-Hospital	215
8.9.1 Den tidligste historie	216
8.9.2 Brand, genopførsel og nyordning.....	217
8.9.3 Reformationens betydning	219
8.10 Diakonatet	220
8.11 Konklusion på Lübeck som historisk mikrostudie	224
Kapitel 9: Konklusion og perspektivering af de historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende forskningslitteratur	230
9.1 Indledende sammenfatning	230
9.2 De historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende forskningslitteratur	235
9.2.1 De historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende komparative velfærdsstatsforsknings-litteratur	236
9.2.2 De historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende kirkehistoriske litteratur	239

9.2.3 De historiske mikrostudier i forhold til Reformationsjubilæum 2017...	243
9.2.4 De historiske mikrostudier i forhold til en tværfaglig tilgang til Luthers virkningshistorie.....	246
9.3 Konklusion på forholdet mellem de historiske mikrostudier og den eksisterende forskningslitteratur	249
Kapitel 10: Værdibaseret velfærd og subsidiaritet i Tyskland i det 21. århundrede	252
10.1 Indledning	252
10.2 Subsidiaritet	253
10.3 De frie velfærdsforbund i Tyskland	254
10.3.1 Diakonie Deutschland im Evangelischen Werk für Diakonie und Entwicklung	258
10.3.2 Deutsche Rotes Kreuz (DRK) - Wohlfahrtspflege	260
10.3.3 Deutsche Caritasverband (DCV).....	262
10.3.4 Zentralwohlfartsstelle der Juden in Deutschland (ZWST)	265
10.3.5 Arbeiter Wohlfahrts-verband (AWO)	267
10.3.6 Deutsche Paritätische Wohlfahrtsverband.....	270
10.3.7 Velfærdsforbund som værdipolitiske aktører	272
10.4 Subsidiaritet og værdibaseret velfærd i praksis.....	272
10.4.1 Subsidiaritet i socialrådgivning.....	273
10.4.2 Konkurrence og samarbejde mellem velfærdsforbund.....	275
10.4.3 Offentligt tilskud og subsidiaritet i praksis	276
10.5 Eksempler på drift af plejehjem med værdibaserede rødder	278
10.5.1. Introduktion -To moderne plejehjem i historiske rammer: Passau- Heiliggeist-Spital og Lübeck Heiligen-Geist-Hospital	279
10.5.2 De økonomiske rammer for driften	280
10.5.3 Konkurrenceudsat velfærd på plejeområdet.....	281
10.5.4 Kvalitet og værdibaseret indhold i plejetilbuddet	283
10.6 Akademisk overbygning på værdibaseret velfærd	284
10.6.1 De studerende inddelt i hovedgrupper.....	286
10.6.2 Værdiorienteret ledelse	287
10.7 Aalborg Helligåndskloster anno 2019.....	287

10. 8 Konklusion på det nutidige aspekt af værdibaseret velfærd	290
Kapitel 11 Sammenfatning og perspektivering	294
11.1 Indledning	294
11.2 Et tveægget sværd	295
11.3 Universalisme.....	296
11.4 Subsidiaritet og værdibaseret velfærd i Tyskland i dag	297
11.5 Synet på det at være fattig.....	297
11.6. Synet på det at modtage hjælp.....	298
11.7 Synet på det at arbejde	299
11.8 Synet på fromhed	299
11.9 Sammenfatning	300
11.10.1 Fremtidige forskningsperspektiver.....	300
11.10.2 Weber	301
11.10.3 Borgerens holdning	301
11.10.4 De tyske velfærdsforbund	302
11.10.5 Sammenfatning af mulige fremtidige forskningsperspektiver	302
Litteraturliste.....	304

Kapitel 1: Introduktion: Reformationens betydning for udvikling af den moderne velfærdsstat

1.1 Indledning

Spørgsmålet om, hvilken betydning religion har haft for udformningen af den moderne velfærdsstat, har man i en eller anden form beskæftiget sig med, siden man begyndte at interessere sig for at fortælle velfærdsstatens historie. Den britiske historiker Asa Briggs skriver i sin artikel fra 1961, at når man vil beskrive ideen om *"at bruge politiske og administrative kræfter på at skabe et bestemt mønster for hvordan man tildeler velfærdsydelse, så kræver det omhyggelig historisk datering"* (EO) og, at man er opmærksom på andre velfærdsaktører så som *familie, "velgørenhed" og kirke*. (Briggs 1961, s. 229) I Briggs tilfælde bliver det før moderne velfærdssamfund med f.eks. kirkens rolle et afsæt for at definere tilblivelsen af den moderne velfærdsstat. Man kan sige at det faktum, at kirken før spillede en rolle på velfærdsområdet, bliver et forståelses grundlag for at beskrive hvorfor og i nogle tilfælde hvordan, staten påtager sig opgaven at opbygge en velfærdsstat. Man har haft en tradition for at nogle i samfundet varetog en velfærdsopgave. Det bliver en forudsætning for en ide om, at staten kan påtage sig at løfte denne velfærdsopgave. I samme kapitel giver Briggs den i forskningen første udfoldede definition på, hvad man forstår ved en velfærdsstat (Andersen 2012, s. 4).

Briggs er optaget af at beskrive udviklingen af velfærdsstaten fra slutningen af det 19. århundrede og især af, at beskrive hvorledes den udvikler sig efter 2. verdenskrig. Han er altså ikke som sådan optaget af sammenhængen mellem et kirkeligt værdigrundlag og velfærdsstaten, men af det faktum at før udviklingen af den moderne velfærdssat lå området hos nogle andre aktører. Han beskæftiger sig ligesom andre efter ham især med spørgsmålet om, hvorfor der bliver politisk vilje til at udvikle den moderne velfærdsstat.

Den moderne velfærdsstats historie vil jeg summarisk beskæftige mig med i et efterfølgende afsnit og vil derfor her indledningsvist springe frem til; at siden begyndelsen af dette årtusinde har religionen fået en mere fremtrædende rolle i den komparative forskning inden for velfærdsområdet. Forskningsmiljøet omkring Kersbergen og Manow, som udgiver *"Religion, Class Coalitions, and Welfare States"*, er et eksempel på dette (Kersbergen og Manow 2009).

Interessen har for nogen del sine rødder i, at der omkring indførelsen af Amsterdam-traktaten (1998) opstod et nyt forskningsfelt for den komparative velfærdsstatsforskning, fordi arbejdsmarkedspolitik for alvor kom på den

europæiske dagsorden.¹ Dette da beskæftigelsespolitikken med traktaten blev en EU-kompetence. Afledt heraf blev socialpolitik også et tema på den europæiske dagsorden. Det blev det fordi man i sammenhæng med beskæftigelsespolitikken begyndte at diskutere flexicurity. Dermed bevægede man sig også ind på et egentligt socialpolitisk område, nemlig indkomstdækning i forbindelse med arbejdsløshed. I kølvandet af diskussionerne om EU og socialpolitik fulgte forskningen i forskellen mellem de forskellige velfærdsmodeller i Europa og interessen for at fastlægge, hvordan man skulle definere velfærdsstaten. I Danmark er Abrahamson og Borchorst udgivelse om *EU og Socialpolitik* i regi af *Rådet for Europæisk Politik* et eksempel herpå (Abrahamson og Borchorst 1996). Ligesom de i en artikel fra 2002 diskuterer om EU er en udfordring for den danske velfærdsstat (Abrahamson og Borchorst 2002). Begge udgivelser er gode eksempler på, hvordan man forskningsmæssigt meget relevant flankerer indførelsen af Amsterdam-traktaten.

I regi af *Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab* udgav man i 2000 under overskriften *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten* (Knudsen 2000) en række bidrag, hvor man forsøgte at indkredse den nordiske protestantismes indflydelse på udformningen af velfærdsstaten i Norden.

Man har gjort forskellige forsøg på at opstille typologier for velfærdsstater hvoraf f.eks. Gøsta Esping-Andersens typologier (Esping-Andersen 1990) har været grundlaget for en sociologisk indsats for at diskutere hvilken betydning reformationen har haft for forskellen mellem Nord- og Sydeuropa. Her tænker jeg i særdeleshed på Sigrun Kahl, der ligeledes har diskuteret betydningen af, hvilken konfessionel form reformationen har antaget (Kahl 2005).

Max Webers tese om den *særlige protestantiske arbejdsetik* har dannet grundlag for en teoridannelse baseret på, at den retning reformationen antager med calvinismen har afgørende betydning for udformning af velfærdsstaten i Nederlandene (Kahl 2009). Man har desuden fremført, at den calvinistiske afsmitning, der har været fra Nederlandene til især USA, har haft en generel betydning for, hvorledes man som stat har tænkt velfærd. (Quadagno and Rohlinger 2009, s. 240). Det afspejles i hvordan, hvornår og på hvilke betingelser man yder hjælp til borgeren.

Et andet eksempel på en samfundsaglig forskningsindsats der udforsker sammenhængen mellem samfundsudvikling og religion som værdigrundlag er de meget omfattende serier af værdiundersøgelser ”The World Values Surveys and European Values Studies” (Inglehart m.fl. 2004 og 2010) Et værdistudie der ikke mindst undersøger betydningen af graden af sekulariseringen for borgerens holdning

¹ Abrahamson og Borchorst (1996) fremhæver at det socialpolitiske sigte har ligget i EU længe før Amsterdamtraktaten. Dette spor forfølger jeg ikke, da spørgsmålet om EU og socialpolitik ikke er afhandlingens tema.

til samfundsmæssige spørgsmål, der for nogles vedkommende ligger inden for velfærdsstatens virkeområde.

Interessen for hvilken betydning religionen har haft på velfærdsstatens *udformning* nødvendiggør, at man inddrager spørgsmålet i et historisk perspektiv i forhold til velfærdsstatens *tilblivelse*². Denne afhandling er et forsøg på at bidrage til en historisk baggrundsforståelse af den nutidige udformning af velfærdsstaten. Dette gøres ved at lede efter nogle faktorer i historien, der har præget det værdimæssige og organisatoriske grundlag for velfærdsstaten. Men afhandlingen beskæftiger sig med velfærd førend man kan tale om den før moderne velfærdsstat. Tilblivelsen af den moderne velfærdsstat med den lovgivning der udformes i slutningen af 1800 tallet og begyndelsen af 1900 tallet er ikke temaet for denne afhandling. Den kaster blikket længere tilbage og håber dermed, at være med til at kaste et skarpere lys på nogle af de historiske forudsætninger for det værdigrundlag, der ligger bag tilblivelsen af den moderne velfærdsstat.

Afhandlingen beskæftiger sig hovedsageligt med velfærd/ social sikring, længe før man kan tale om et moderne velfærdssamfund endsige en velfærdsstat. Dette er betinget af, at en stor del af det historisk empiriske materiale der inddrages, er fra før statsdannelsen ser ud som den gør idag. For Danmarks vedkommende påbegyndes udviklingen i retning af den nationalstat, vi kender i dag med indførelsen af reformationen. For Tysklands vedkommende sker det først i begyndelsen af 1800 tallet som følge af nederlaget i Napoleonskrigene.

I forhold til ”det moderne” har jeg dog valgt at udføre et greb, hvor jeg inddrager eksempler fra nutiden, fordi de institutioner jeg beskæftiger mig med historisk, stadig eksisterer i dag. Endvidere inddrager jeg de moderne tyske velfærdsforbund som eksempel, fordi de så tydeligt er bundet af blandt andet religiøse værdier, hvilket må antages at have en indflydelse på lovgivningsarbejdet.

Som nævnt i forordet var det mit møde med divergerende opfattelser af velfærd i konkret lovgivningsarbejde, der oprindeligt satte mig i gang med dette forskningsprojekt.

For det historiske arbejde, som udgør grundstenen i mit forskningsarbejde gælder, at jeg har gennemført tre historiske mikrostudier af Helligåndsklostre og aflagt besøg på de stadig fungerende institutioner for at undersøge om de præges af det historiske værdigrundlag. Formålet har været at holde sammenlignelige institutioner op mod hinanden, og se hvordan de blev påvirket af reformationen. For Lübeck og Aalborg gælder, at jeg har kunnet studere den samme institution som først katolsk, siden luthersk. I Passau har institutionen været katolsk helt indtil 1803. Dette historiske

² Petersen og Petersen (2009) diskuterer metodeproblemer ved hvornår og selve det at tale om velfærdsstatens tilblivelse. Dette inddrages senere.

mikrostudie har jeg suppleret med et udblik til de tyske velfærdsforbund, som spiller en væsentlig rolle i den moderne tyske velfærdsstat. Dette med henblik på at vise, at den konfessionelle arv på nogle områder spiller en afgørende rolle – og mindre på andre. Disse tre mikrostudier er foretaget, fordi den eksisterende litteratur i høj grad baserer sig på nogle forholdsvis generelle antagelser eller fortolkninger, ofte på et højt abstraktionsniveau.

Jeg har fundet det interessant at supplere den eksisterende forskning med et specifik historisk kildestudie af materiale, der er udvalgt efter, at de tre historiske velfærdsorganisationer der undersøges, skulle være så sammenlignelige som muligt. Fælles for alle tre institutioner er, at de har eksisteret siden middelalderen, de har alle overlevet reformationsrøret, og tilmed stadig fungerer som velfærdsinstitutioner.

Dette suppleres som sagt med et udblik til, hvordan de moderne tyske velfærdsforbund fungerer i dag, for at afdække hvor stor en rolle de historisk betingede religiøse rødder spiller for de seks hovedvelfærdsforbund i nutiden. Her gælder, at de fire velfærdsforbund er funderet på et religiøst eller humanistisk grundlag; et er politisk funderet og et er en paraplyorganisation, der søger at fremtræde værdineutralt.

1.2 Helligåndsklostrene som grundlag for historisk mikrostudie

Det er på sin plads indledningsvist at beskrive den særlige karakter Helligåndsklostrene har³. Helligåndsklostrene er bevidst valgt, fordi de overlever reformationen (1520-39⁴) som ellers fører til nedlæggelse af klostre i Nordeuropa. Men de to udvalgte klostre i Nordeuropa; Aalborg og Lübeck virker også efter, at reformationen er gennemført. I Passau fastholdes den katolske lære, og Helligåndsklosteret består dér i uændret form frem til 1803. Derved har jeg fundet et materiale, som kan sammenlignes både på tværs af landegrænser og konfessioner – dansk/tysk – luthersk/katolsk.

Da jeg i sin tid påbegyndte mit studium af klostrene var dette, at de overlevede reformationsrøret, hovedårsagen til mit valg af dem som materiale. Dette skulle dog vise sig at have flere facetter end først antaget. Igennem mit studie af dem er jeg

³ Jeg beskriver forholdet mellem det historisk empiriske materiale og forskningsdesign i kap.3 og i kap.5 giver jeg en introduktion til Helligåndssordenen.

⁴ Det er vanskeligt at fastslå ét årstal for hvornår reformationen er gennemført. Ofte vil jeg i det kommende referere til *reformationsrøret*. I Danmark siger vi almindeligvis, at reformationen er gennemført i 1536, selvom det først er i 1539 den nye lovgivning om kirken finder sin endelige form. I Tyskland er det forskelligt fra by til by, præcis hvornår man kan sige, at den er gennemført.

kommet frem til, at de har et fælles træk, som det er rimeligt at antage er af stor betydning for, at de består. De har en mellemstatus som klostre, idet de alle er anlagt ved private donationer, og i høj grad nyder prominente og rige lægfolks opmærksomhed. For Lübeck og Aalborg gælder, at de underlægges en kirkelig orden, men de lever i høj grad i et konkurrenceforhold til den etablerede lokale kirke. Dette har givetvis gjort dem resistente over for reformationen. I reformationens opgør med klosterlivet, har det været forholdsvis let at identificere Helligåndsklostrene som noget andet, end det man kæmpede imod i reformationen.

I Passau ser man også elementet af privat engagement i anlæggelsen og finansiering men uden den samme grad af konflikt og konkurrenceforhold, som kommer til udtryk i Lübeck og Aalborg.

Denne opdagelse⁵ af lægfolkets ønske om at have indflydelse på byens fattiginstitutioner har ført mig til at udvikle et begreb om ”*en aktivistisk borgeradfærd*” eller ”*borgerlige velfærdsinstitutioner*”, som intet har at gøre med den måde, vi bruger ordet borgerlig i dag om en bestemt partipolitisk retning. Men *borgerlig* som et begreb om et myndigt lægfolk eller borgerskab, der agerer selvstændigt for at skabe eller opretholde velfærdsinstitutioner i de tre udvalgte byer.

Man kunne spørge om Helligåndsklostrene med denne opdagelse overhovedet kan betragtes som repræsentative. Svaret er et både og. De er ikke repræsentative for det katolske klostervæsen i sin klassiske form. Men min påstand er, at de er repræsentative for et mod- og samspil der har været mellem en selvbevidst borgerstand i byerne og den katolske kirke, som vi ellers er tilbøjelig til at anse for enerådende på det sociale område indtil reformationen (Witte 2002)⁶. Dette mod- og samspil vil jeg beskrive samtidig med, at jeg undersøger reformationens betydning for velfærdsstatens værdigrundlag.

1.3 Reformationens betydning for udviklingen af den moderne velfærdsstat

Afhandlingens titel ”*Velfærdsstatens religiøse rødder*” udtrykker ønsket om, at afdække, hvilken betydning det har for udformning af velfærdsstatens værdigrundlag, at reformationen indføres i 1500 tallet i Nordeuropa. Undervejs i mit

⁵ Jeg er langt fra den eneste til at have beskæftiget mig med kampen om styrkeforholdet mellem kirke og borgerstand. Den er ganske velbeskrevet for Lübeck f.eks. i ”*Geist und Politik in der Lübeckischen Geschichte*” (Brandt 1954)

⁶ Den katolske kirkes restilling og den reform af retsvæsenet som reformationen medførte behandles mere udførligt i kap.5.

studie har det vist sig frugtbart at lave en todeling, hvorved jeg både ser på påvirkningen af værdigrundlaget og den organisatoriske struktur.

Med indførelsen af reformationen i Nordeuropa skete der et paradigmeskifte inden for kirkens lære om, hvordan mennesket opnåede frelse, men der skete også omfattende organisatoriske ændringer, da de lutherske kirker blev til nationale fyrstekirker. Dette i modsætning til den katolske forståelse af kirken som universal med centrum i Rom. For paradigmeskiftet gælder, at man måtte antage, at det fik afgørende betydning for, hvordan man betragtede det at gøre vel mod de fattige. Især fordi *de fattige* før reformationens paradigmeskifte indtog en central plads i frelseslæren. De var nogle, man kunne rette sine gode gerninger imod. Reformationens paradigmeskifte er udtryk for den fundamentale ændring af synet på frelseslæren, som Martin Luthers reformatoriske opdagelse førte med sig.

Kort fortalt gjorde Luther op med den hidtidige katolske forståelse af, at et menneske blev frelst ved at formilde Gud igennem gode gerninger.

Billedet af Gud i middelalderen var i høj grad at ligne med en streng men retfærdig dommer. I denne optik var mennesket uendeligt langt fra Gud.⁷ De gode gerninger fik en funktion som en slags gaver, hvormed man kunne formilde Gud.

Med frelseslæren forstås den teologiske lære om, hvad der skal til for at sikre menneskets efterliv. Frelseslæren er udtryk for et forsøg på at gennemtænke, hvad der skal til for, at vi får en plads i Himlen ved siden af Gud, og dermed bliver frelst fra evig fortabelse i djævlens magtsfære, som er Helvedet.⁸

Martin Luther hævdede, i modsætning til den eksisterende katolske praksis, at mennesket blev frelst ved tro i stedet for gode gerninger. En tro som mennesket fik skænket af Gud i dåben.

Anliggendet kan forekomme pudsigt eller *middelalderligt* for det moderne menneske, men pointen er, at i middelalderen var spørgsmålet om frelse og fortabelse blodig alvor for både præster og lægfolk. Denne afhandling er baseret på et historisk empirisk materiale, der rækker tilbage til middelalderen, for at kunne behandle dette paradigmeskifte i sin egen historiske kontekst.⁹

⁷ I stedet indsatte man forskellige former for formidlere. Helgenkult og ikke mindst Mariakulten er udtryk for en formidler-kult. Maria skulle formidle kontakten mellem mennesket og Gud

⁸ Frelseslære og fattigdommens funktion, samt ændring med dette paradigmeskifte behandles mere udførligt i kapitel 4.

⁹ Per Ingesman fremhæver vigtigheden af, at man forstår kirken på sine egne premisser og at man er bevidst om, at den har eksisteret før reformationen. Dette

En første problemstilling er, hvorledes reformationen i samtiden påvirkede synet på at være fattig.

Med udgangspunkt i Martin Luthers barske opgør med tiggermunke i skriftet *"An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung"* kunne man se en hård linje mod fattige:

"wer arm wil sein, solt nit reich sein, wil er aber reich sein, so greiff er mit der hand an der pflug, und suchs yhm selbs aufs der erden. Es is gnug, das zimlich die armen vorsorgt sein, da bey sie nit hungers sterben noch erfrieren." (WA 1966, bd. 6, s. 450)

"Den som vil være fattige, skal ikke være rig. Vil han være rig griber han ploven, og forsørger sig selv ved jorden. Det er tilstrækkeligt, at de fattige forsørgeres således, at de ikke dør af hunger eller kulde" (egen oversættelse).

Umiddelbart var det nærliggende at antage, at reformationen betød en væsentlig forringelse af vilkårene for de fattige.

Det har man gjort i forskningslitteraturen. Men den er også blevet problematiseret.

Denne generelle antagelse i den kirkehistoriske litteratur problematiseres af Troels Dahlerup¹⁰. Han var den første på dansk grund til at gøre op med en forestilling om, at reformationen ødelagde den tidligere "gode" socialforsorg. Han konkluderede i en artikel at *"Næstekærlighed bliver en befaling, et kategorisk imperativ"* med reformationen (Dahlerup 1979-1981).¹¹ I denne artikel henviser han blandt andet til kildemateriale fra Aalborg Helligåndskloster. Dette blev en anledning til, at jeg i 2010 lavede et mikrostudie af Aalborg Helligåndskloster (Dahl 2010).

Jeg er ikke den eneste der hæfter mig ved denne pointe af Troels Dahlerup. Det gør f.eks. også Martin Schwarz Lausten og Peter Henningsen. Peter Henningsens artikel, *"Misericordia"* der omhandler fattigforsorgen i København, beskriver hvorledes man hos både lovgivningsmagt og i borgerkredse forsøger at kompensere for den indsats, der hidtil havde ligget hos den katolske kirke (Henningsen 2005). Martin Schwarz Lausten refererer til Troels Dahlerup i *"Kongemagt og rigets vel"*. Det er et af hans bidrag i trebinds værket om Reformationen i dansk kirke og kultur, der omhandler hvordan kongemagtens selvbillende og ageren er i forhold til at drage omsorg for rigets velfærd bredt forstået. Her beskriver han blandt andet hvordan

imødekommer mit forskningsprojekt ved at analysere et historiske materiale, der rækker bagom reformationen. (Ingesman 2000)

¹⁰ Troels Dahlerup lægger formuleringerne fra Politikens Danmarkshistorie til grund for at sige at man kan tale om en almen forestilling i den historiske forskningslitteratur.

¹¹ Dette behandles mere indgående senere.

Christian III allerede i den Første Københavnske Reces af 30. oktober 1536 beskæftiger sig med de fattiges vel. (Lausten 2017 s. 156). Lausten stiller sig på skuldrene af Troels Dahlerup ved at afslutte sin artikel således: *”En forsker har i øvrigt i nyere tid gjort op med den traditionelle opfattelse af reformationens ødelæggelse af den katolske tids sociale omsorg (Dahlerup 1979-1981)”* (Lausten 2017b, s.157)

Jeg stiller mig også på skuldrene af Troels Dahlerup.

Ved mit meget grundige kildenære studie i 2010 der også inddrog historisk materiale, der hidtil ikke havde været behandlet forskningsmæssigt, kunne jeg underbygge Troels Dahlerups konklusion. En eksisterende forestilling i forskningen om, at reformationen ødelagde en katolsk velgørenhedspraksis, var ikke entydig.

Den levede videre, om end man måske nok fra myndighedssiden holdt op med at definere det som gode gerninger, og der blev gennemført en lang række reformer. Men den folkelige forestilling om, at man gjorde det for Guds skyld, levede videre i bedste velgående.

Carsten Selch Jensen peger også med en henvisning til Troels Dahlerup på en tendens til at lave et for ensidigt fokus, hvis man ukritisk bruger der normative materiale. Måske er de mange lovtekster, der vedrører fattige udtryk for, at de love man udstedte, ikke virkede efter den ønskede hensigt. Måske havde man fra lovgiversiden *”ikke magten og midlerne”* til at gennemføre lovene. Han går endvidere bagom reformationen i sit studie og beskriver, hvorledes man også før reformationen generelt i Europa så en tendens til at skelne mellem værdigt og uværdigt trængende¹² (Jensen 2004, s.301-302)

Lad mig her kort inddrage et andet konkret eksempel fra den eksisterende forskningslitteratur, der også kalder på en nuancering af synet på reformationens betydning: Stadsarkivar Peter Wessel Hansen viser, at en almissekultur, der baserer sig på en katolsk fromheds forståelse, eksisterer så sent som i 1800-tallets København. Det gør han med en gennemgang af Adressebladet, hvor folk indrykker annoncer om, at de udøver velgørenhed (Hansen 2007-8).

Som det vil fremgå, agerer borgerne ikke inden for det ”konfessionelle skema”, man som forsker kunne antage, at de gjorde. I stedet for at *antage*, at den sociale ansvarsforpligtigelse falder bort med reformationen, bør man kritisk undersøge:

¹² Jeg vender tilbage til denne problematik i kap. 4.

Påvirkede reformationen borgerens¹³ holdning til, at hjælpe dem der er i nød – og i givet fald hvordan?

Når jeg taler om borgerens¹⁴ holdning, lægger jeg naturligvis ikke op til noget, der kunne minde om - en survey-undersøgelse. For det første er de borgere, vi taler om, for længst døde, og for det andet kan man heller ikke ”rekonstruere” ud fra skriftlige kilder, hvad folk ville have svaret. Men vi kan se på, hvad borgerne *gjorde* – deres *handlinger* overfor de fattige. Vi kan også undersøge hvilken intention, der kommer til udtryk i formuleringer i lovgivning. Ligesom vi kan se hvilke tanker, der udtrykkes hos samtidige forfattere, der beskæftiger sig med fattigdomsproblematikken. Peter Wessel Hansens studie, som jeg refererede til, er udtryk for, at vi faktisk har et stykke kildemateriale, der fortæller os noget om motivationen til at gøre vel hos almindelige borgere i 1800-tallet.

Divergensen mellem hvad man måtte forvente af handling fra individets side, og hvad der rent faktisk skete, kalder på opmærksomhed. Peter Wessel Hansens artikel, der omhandler den tilgang, 1800-tallets borger har til velgørenhed, baseret på et kildemateriale hvor borgeren ”taler” gennem annoncer, tyder på, at den almindelige borger forbandt en god portion fromhed med det at give almisser.

Peter Wessel Hansen taler om en almissekultur ”*der var i modstrid med statskirkens officielle holdninger*” (Hansen 2007-8, s.11). Jeg vil senere i mit mikrostudie vise, at statsmagten forsat lod velfærd og kirke være koblet tæt sammen, selvom statsmagten i Danmark overtog ansvaret for fattigforsorgen ved reformationen. Peter Wessel Hansens glimrende kildestudie viser, at borgerne gjorde noget andet, end forskeren forventer.

Carsten Selch Jensen konkluderer i sit bidrag til Danske Bystudiers udgivelse om Middelalderbyen at ”*synet på de fattige i senmiddelalderen og tidlig moderne tid var yderst kompleks og sammensat*” (Jensen 2004, s. 316) og anslår det som et fremtidig forskningstema: ”*Hvad betød periodens fattigdomsbegreb, den fattiglovgivning og den institutionsoprettelse konkret for de fattige og de overlevelsesstrategier, som de for eksempel udviklede i byerne i et samspil (og navnlig modspil) med den stedlige øvrighed*” (Ibid).

¹³ Med begrebet om ”den almindelige borger” indfører jeg individet som aktør. Men med det forbehold, at man ikke kan forstå individets handlinger uden at se på det samlede billede af konfession som værdigrundlag. Mennesket i middelalderen var ude af stand til at definere sig selv uden for en religiøs tolkning af tilværelsen.

¹⁴ En anden meget væsentlig præcisering i forhold til borgeren, er at alle mine mikrostudier er foretaget i byer. Jeg kan med ordet borger altså udelukkende sige noget om mennesker med borgerrettigheder i byer. I middelalderen er det at være borger i en by definitorisk noget ganske andet end at være en, der bor på landet.

Der synes derfor at være spørgsmål nok indenfor området, der indbyder til et kildenært studie, hvor hovedformålet er at undersøge, hvordan det faktisk gik med holdningen til at gøre vel mod de fattige.

Denne undersøgelse kan med fordel gennemføres i en tværfaglig kontekst.

Indledningsvist vil jeg sige noget om de snitflader der er mellem historisk, kirkehistorisk og samfundsvidenskabelig litteratur. Jeg vil også berøre en tværfaglig tilgang, der er opstået imellem teologi, sociologi, historie og filosofi – en tværfaglig tilgang som jeg mener er meget frugtbar. I det efterfølgende kapitel 2 vil jeg gå mere i dybden med de enkelte positioner.

Jeg vil begynde med en forskningshistorisk oversigt, som Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen publicerede i Religionsvidenskabeligt tidsskrift i 2009. Dette var bi-et produkt af deres arbejde med at skrive Dansk Velfærdshistorie (Petersen og Petersen, RVT 2009¹⁵).

Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen fremsætter her en problematisering af de metodologiske vanskeligheder ved at koble den traditionelle velfærdsstatsforskning med en tilgang, hvor man betragter religionen som en enten normativ eller formativ faktor¹⁶. Ud over at gennemgå den metodiske pluralitet der er i den måde, man har anskuet religion i velfærdsstatsforskningen, bemærker de også det faktum, at det helt overordnet set er en vanskelig vej. Dette grundet i at den katolske kirke har en universal sociallære, mens den luthersk-evangeliske kirke ikke har nogen sådan. Inden for de nationale lutherske kirkesamfund er der også stor forskel. For eksempel er både den tyske og den lutherske kirke i USA præget af en langt mere eksplicit politisk sociallære end den danske folkekirke (Petersen og Petersen s. 57, 2009). Til denne problematisering må man dog sige, at fraværet af en universal sociallære i den lutherske kirke ikke er det samme som, at der ikke er en sådan. Lige præcis her er et af de steder, hvor den politologiske forskning kan kvalificeres af en mere tværfaglig

¹⁵ Petersen og Petersens forskningsoversigt er i nogen grad en kompilation af de positioner der præsenteredes i ”Religion, Class Coalitions, and Welfare States” som er en udgivelse, der samler en forskningsmæssig indsats under ledelse af Kees Van Kersbergen og Philip Manow (red. Kersbergen og Manow 2009) Herunder især Thomas Ertmanns metodeafsnit (Ertmann 2009). Men Petersen og Petersen inddrager også den danske forskningsindsats på området i deres artikel.

¹⁶ I min analyse af mikrostudierne forsøger jeg at lave en skelnen mellem organisatorisk og værdimæssig påvirkning fra de to konfessioner. Det er et forsøg på at lave en opdeling i formativ og normativ påvirkning.

tilgang, der også inddrager en kirkehistorisk og systematisk teologisk tilgang til emnet.¹⁷

Bo Kristian Holm der er lektor i systematisk teologi og leder af forskningsenheden LUMEN på Århus Universitet, hvor man arbejder med en tværfaglig tilgang til luthersk teologi erkender, at der ikke findes nogen social doktrin i lutherdommen. Men han siger i indledningen til en udgivelse, der samler en lang række af de nyeste resultater af tværfaglig forskning på området:

"In the quest to identify effective methodological approaches for studying the potential impact of theology on social life ... - there are more fruitful possibilities than simply to look for explicit social doctrines. One such possibility is to approach the core elements of Lutheran theology in itself as a social doctrine." (Holm 2018)

Denne forskningsindsats, som jeg vender tilbage til i kapitel 2, handler i høj grad om at vise hvordan centrale teologiske ideer fra Luther indlejres i den samfundsorden der opstår i Danmark efter reformationen. Dette gør Bo Kristian Holm med reference til blandt andet sekulariserings-teoretikeren Charles Taylor, der har et begreb om "social imaginaries" som grundlag for den måde hvorpå vi legitimerer den samfundsmæssige sociale kontrakt (Taylor 2007). Charles Taylor taler om det, han kalder "*moderne social imaginaries*" med udgangspunkt i John Lockes teori om "*Natural Law*" i "*Second Treatise*" (1690). Hermed placerer han den som barn af empirismen og liberalismen, der forudsætter mennesket som rationelt og i stand til at handle frit under den generelle lov, at man ikke må skade andre med sine handlinger. Forudsætningen for at Locke kan hævde en naturlig lov er ifølge Charles Taylor, at der ligger en grundlæggende forståelse af Guds forsyn som værende rationelt og planmæssigt: "*The notion that God governs the world according to a benign plan was ancient, even pre-Christian, with roots in Judaism, as well as Stoicism*" (Taylor 2007, s. 176). Men - siger Taylor - hos Locke lægges vægten på, at denne orden er skabt for hinandens bedste: "*Emphasis is sometimes laid on mutual benevolence. But very often the happy design is identified in the existence of what one might call "invisible hand" factors. I mean by this actions and attitudes which we are "programmed" for, which have systematically beneficent results for the general happiness*" (Ibid s. 177)

Sekularisering,¹⁸ forstået som i hvilket omfang og på hvilken måde civilsamfund og kirke afkobles fra hinanden, er et stort forskningsfelt og ikke som sådan et

¹⁷ Jørn Henrik Petersen arbejder med sammenhængen mellem Luther, reformation og velfærd i et meget bredere perspektiv. Denne forskning indrages i kap.2.

¹⁸ Jeg vil senere i afhandlingen bruge ordet sekularisering som man gør det i tysk historieskrivning, hvor det specifik betegner den begivenhed i 1803 at staten inddrog al kirkens gods for at betale krigsskadeerstatning til Frankrig.

selvstændigt tema for denne afhandling. Når jeg omtaler det her i indledningen, er det for at vise, hvor kompleks spørgsmålet om religion og samfund er.

*"The World Values Surveys and European Values Study Surveys"*¹⁹ er en andet eksempel på både værdiforskning og sekulariseringsforskning. Her giver den meget store datamængde der er indsamlet mulighed for, at undersøge sammenhængen mellem hvordan folk svarer på spørgsmål om tro, deres deltagelse i religiøse ceremonier og hvordan det kobles til deres stillingtagen til generelle samfundsmæssige forhold. I *"Sacred and Secular"* der specifikt omhandler spørgsmålet om graden af sekularisering set i et tværreligiøst perspektiv, konkluderer Norris og Inglehart: *"We demonstrate that "modernization" (the process of industrialisation, urbanization, and rising levels of education and wealth) greatly weakens the influence of religious institutions in affluent societies, bringing lower rates of attendance at religious services, and making religion subjectively less important in people's lives."* (Norris & Inglehart 201, s. 25)

Bo Kristian Holms udblik til Charles Taylor sætter os ind i en bredere forståelse af religionen som prægningsgrundlag for den samfundskontrakt et velfærdssamfund hviler på. Vil man forstå denne sammenhæng, kan man ikke nøjes med at se på den direkte påvirkning fra et kirkeligt miljø. Man må også lede efter en langt mere indirekte teologisk påvirkning. Dette kan man med fordel gøre både i et historisk og et idehistorisk perspektiv.

Jeg har i min afhandling forsøgt at undersøge dette forhold mellem en direkte og indirekte religiøs påvirkning. Det Petersen og Petersen kalder formativ og normativ. Dette har jeg gjort ved at lave en opdeling i værdimæssig og organisatorisk påvirkning. Jeg forsøger således, at lave en opdeling af de religiøse faktorer, der påvirker velfærdsområdet i to kategorier. Er påvirkningen direkte religiøst betinget og dermed udtryk for et bestemt kristent værdigrundlag, eller kommer påvirkningen fra en given organisatorisk struktur? En organisatorisk struktur som er et indirekte udtryk for en historisk betinget sammenhæng med kirke eller et bestemt konfessionelt miljø.

Dette vil jeg udfolde mere i kapitel 3.7 om forskningsdesign.

I kapitel 2 vender jeg tilbage til nogle af de overvejelser, man gør sig om religionens påvirkning af samfundet i det tværfaglige forskningsmiljø, der er organiseret omkring LUMEN.

Et andet tværfagligt forskningssamarbejde er som nævnt *Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab*. Her sigter man i en publikation fra 2000 specifikt efter

¹⁹ World Values Survey er udgivet i tre bind i følgende serier og udgør samlet set den største værdiundersøgelse, der er lavet: 1990-1993;1999-2002; 1981-2007. Det er et selvstændigt forskningsfelt, som ligger udenfor rækkevidden af min afhandling.

at ”belyse sammenhængen mellem kirken i Skandinavien og den universalistiske velfærdssat” (Knudsen 2000, s.7) Spændvidden imellem at man på den ene side eksplicit søger at belyse sammenhængen mellem kirken og den universalistiske velfærdsstat i Skandinavien og det faktum, at Danmark sammen med Frankrig og England hører til de mest sekulariserede samfund set i forhold til vores deltagelse i religiøse ceremonier (Norris & Inglehart 2011, s. 84-85), er interessant. Sekularisering er som sagt et stort og kompliceret forskningsområde i sig selv, og ligger som sådan uden for denne afhandlings område, men det er i sagens natur en del af konteksten for interessen for velfærdsstatens religiøse værdigrundlag.

Efter dette indskud vil jeg samle op på Jørn Henrik Petersens og Klaus Petersens overvejelser vedrørende den nye interesse for religionen i velfærdsforskningen. De knytter også til ved forestillingen om, at der er en forståelse af kristendommen som indlejret i den danske samfundsmodel. Dette hævder de som paradoks lige præcis med henvisning til World Values Surveys – og påstanden om Danmark som et af de mest sekulariserede samfund, hvis man måler religiøsitet i forhold til antallet af kirkegængere (Petersen og Petersen 2009). Men det er, måske en anelse forsimplet tilgang til emnet, at man kobler kristendom som prægningfaktor til kirkegangen. Eller snarere en manglende kirkegang som man kan tage som udtryk for sekularisering. Denne tilgang er udtryk for, at en undersøgelse som World Values Surveys har en begrænsning for hvad man kan sige noget om. Lige præcis denne begrænsning kalder på den tværfaglige forskning, hvor man inddrager en historisk og idehistorisk tilgang som forståelses grundlag.

Debatten om sekularisering kvalificeres f.eks., for mig at se, af Charles Taylor og hans begreb om ”*modern social imaginaries*” med rødder i, hvad man kunne kalde en rational nominalisme.

Her kan det bemærkes, at interessen i Danmark for religionen og konfession som prægningfaktor i forhold til ”*dannelsen af nationer og udformningen af velfærdsstater*” (Petersen og Petersens, s. 40, 2009) har forløbere.

Nils Gunder Hansen skrev f.eks. ti år før om *genkristningen* af kultureliten i ”*Da Gud kom ind fra Kulden*” (Hansen 1999). Tendensen til at *genopdage* religionens formative kraft kan dermed måske antages som en bredere bevægelse i retning af at lave en mere generel undersøgelse af, hvad der gennem historien har præget udviklingen af stater og deres velfærdsstruktur. En undersøgelse hvor religionens betydning også inddrages.

Kap. 2: Forskellige syn på religionens betydning for velfærdsstatens udvikling i eksisterende videnskabelig litteratur.

2.1 Indledning

I dette kapitel vil jeg redegøre for de positioner indenfor kirkehistorien og velfærdsstatsforskningen, som jeg har valgt at medtage som teoretisk grundlag for det historisk empiriske mikrostudie, der danner kernen i denne afhandling. Suppleret med et lille men relevant nutidigt mikrostudie. Det sidste er gennemført for at sætte det historiske mikrostudie ind i en konkret nutidig kontekst.

Min oprindelige interesse for Aalborg Helligåndskloster skal ud over den praktiske erfaring med det lovgivningsmæssige område ses i sammenhæng med, at der som nævnt især de sidste 20 år har været en stigende interesse for sammenhængen mellem moderne velfærdssamfund og de enkelte landes historiske og ikke mindst religiøse rødder som betingelse for dette. Det gælder inden for to videnskabelige traditioner: Den komparative velfærdsstatsforskning og kirkehistorien. I kirkehistorien har der været en voksende interesse for en socialhistorisk tilgang f.eks. hos Euan Cameron (Cameron 1991), og det var denne tendens, der var min oprindelige inspiration til emnet.

Som en optakt til at formulere mine forskningsspørgsmål vil jeg i alle de eksempler, jeg fremdrager fra den eksisterende litteratur undersøge om, de anskuer reformation og konfession som en faktor af værdimæssig betydning eller af organisatorisk betydning. Jeg vil også undersøge om, reformationen tillægges en entydig historisk betydning for en bestemt udvikling af velfærdsstaten.

Den hidtidige forskningslitteratur, som jeg har valgt at give en oversigt over, kan inddeles i fire hovedkategorier.

Den første kategori af litteratur hører hjemme i den komparative velfærdsstatsforskning. Den forudsætter selvfølgelig, at der er defineret et begreb om en moderne velfærdsstat. Det er dermed et ”yngre” forskningsområde end kirkehistorien. Jeg vil i min litteratur-gennemgang tage et mere generelt afsæt i den komparative velfærdsstatsforskning og siden referere til forskere, der har tillagt religion, reformation og konfession betydning.

Den anden kategori af litteratur er den kirkehistoriske litteratur. Her er det især interessant at se på, hvilken betydningen reformationen som begivenhed tillægges i forhold til eventuelle ændringer i velfærdsinstitutionerne, som eksisterede før reformationen.

Den tredje kategori af litteratur kan ikke karakteriseres som forskningslitteratur. Den er snarere karakteriseret ved at være forskningsformidling eller debatlitteratur. Den er tværfaglig og bevæger sig i feltet mellem samfundsvidenskab, historie og teologi.

Den er skrevet af anerkendte forskere, men i en udgivelsesform uden referencer eller et videnskabeligt noteapparat. Bidragene har en essayistisk karakter. Det er litteratur, der er udgivet i forbindelse med fejringen af 500 året for Martin Luthers opslag af de 95 teser på Slotskirkedøren i Wittenberg. Litteraturen har haft et bestemt sigte. Nemlig at godtgøre relevansen af at fejre 500 års jubilæet i 2017, fordi reformation havde sat sig varige spor i samfundsudviklingen siden 1517.

Argumentet for at medtage disse ikke-videnskabelige publikationer er, at de indrammer en del af afhandlingens problemstilling. Der har hos disse forfattere - eller hos redaktionen af serien - været et ønske om at vise, at reformationen havde en betydning, fordi den generelle teologiske selvforståelse er, at reformationen selvfølgelig har haft en stor betydning på udviklingen i de lande, der er luthersk-evangeliske.

Max Weber har ikke levet forgæves, han har med sin formulering af ”den protestantiske arbejdsetik” fra 1930 haft stor betydning for udviklingen af denne ”protestantiske selvforståelse”. Max Webers teori ligger som en grundantagelse i hovedparten af disse udgivelser, som jeg har medtaget i min litteraturgennemgang.

Endelig er der den litteratur, jeg har valgt at karakterisere som en tværfaglige forskningsindsats inden for området. Emnet *velfærdsstatens religiøse rødder* er i sigens natur, og som allerede beskrevet, et område der krydser faggrænser. Der vil derfor altid være en grad af tværfaglighed i den forskningsmæssige litteratur. Når jeg alligevel vælger specifikt at sammenstille en del af litteraturen som tværfaglig, er det fordi den meget bevidst har haft det som sit sigte at belyse en samfundsfaglig problematik ved at undersøge bestemte samfundsmæssige emner i forhold til en teologisk tematik (Holm 2018). Her vil jeg, som nævnt tidligere, se nærmere på en international forskningsindsats, der er søgt samlet under forskningsenheden LUMEN på Århus Universitet. Ligesom jeg vil inddrage den nordiske forskning, der er samlet under Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab (Knudsen 2000). Endelig er der værdiundersøgelserne World Value Surveys (Norris og Inglehart 2011). De udgør et helt selvstændigt forskningsfelt som er alt for omfattende i forhold til denne afhandlings sigte, det ville være en anden afhandling at sammenholde det historiske materiale med de moderne runder af surveys. Her medtages det blot som en perspektivering.

I forhold til denne afhandlings emne er det blandt andet interessant at se på undersøgelser, der vedrører selve det at give gaver set i forhold til, om der er en sammenhæng mellem hvad der gives, og hvad der modtages på velfærdsområdet. Dette område har f.eks. Bo Holm arbejdet med. (Holm 2018)

2.2 Synet på reformationen i den komparative velfærdsstatsforskning

Den britiske historiker Asa Briggs er som nævnt en af de første til at give en udfoldet definition på en velfærdsstat (Andersen 2012, s. 4).

Briggs tidsfæster begrebet velfærdsstat, som en betegnelse der først efter 1945 blev brugt til at beskrive ”*Labour Britain*” (Briggs 1961, s. 221) Han beskriver den således: ”*A ”welfare state” is a state in which organized power is deliberately used (through politics and administration) in an effort to modify the play of market forces in at least three directions*” (Briggs 1961, s. 228) og så oplister han de tre retninger som værende:

- 1) en minimumsindtægt uafhængigt af værdien af ejendom eller arbejde
- 2) at gøre det muligt at imødegå visse sociale usikkerheds-momenter så som sygdom, arbejdsløshed og alder
- 3) at sikre alle muligheden for at opnå den højeste standard af hjælp inden for et spænd af sociale ydelser.

De første to punkter beskriver det, der har været genstanden for velfærdsarbejde eller fattigforsorg til alle tider. Som nævnt er hovedparten af denne afhandlings empiriske materiale historisk og omhandler tiden, hvor man på ingen måde kan tale om en moderne velfærdsstat. Jeg undersøger den før moderne velfærdsindsats for at se, hvilken betydning de religiøse rødder som ligger her, har for udviklingen af den moderne velfærdsstat. Spørgsmålet om at sikre borgere en minimumsindtægt og gøre det muligt at imødegå sociale usikkerhedsmomenter har så at sige altid været genstandsfeltet for velfærdsområdet. Et velfærdsområde som vi i før moderne tid vil karakterisere som fattigforsorg i stedet for velfærd.

Punkt tre i Asa Briggs definition er en karakteristika, som suverænt hører hjemme i den moderne velfærdsstat. Det forudsætter en forståelse af social lighed som grundlag for velfærdsstaten. På det før moderne velfærdsområde i 1500 tallet, som jeg har undersøgt, har man intet begreb om lighed, udelukkende en forestilling om at man skal afhjælpe mere eller mindre akut social nød.

Stein Kuhnle og Anne Sander definerer i lighed med andre forskere²⁰, de sidste to årtier af det 19. århundrede som ”*Take-off of the modern welfare state*” (Kuhnle og Sander 2010, s.61) I denne periode etableres de to spor, der siden skal blive til en ”*forsikringsmodel*” i kontinental Europa og en ”*social citizenship model*” i Skandinavien, England, Canada og New Zealand. (ibid s. 62)

²⁰ Kuhnle og Sander refererer til (Flora og Alber 1981)

I forhold til Briggs definition af velfærdsstaten i tre punkter og min interesse for hvorledes den moderne velfærdsstat adskiller sig fra, det vi kunne kalde den **før** moderne velfærdsindsat på fattigområdet, anfører Kuhnle og Sander følgende:

"Poor laws were reformed in many countries, and during the second half of the nineteenth century two sets of forces were set in motion which slowly, but persistently and radically, came to change the role and responsibility of the national state for the welfare of its citizens. One derived from the changes attendant on the Industrial revolution, the other revolved around the radical new conception of rights of the individual emanating from the American and French Revolutions" (Ibid s.63)

De to parametre, der befordrer udviklingen af den moderne velfærdsstat ifølge Kuhnle og Sander med en reference til (Rimlinger 1971), har forskellig karakter. Den første handler om den industrielle revolution og er af organisatorisk karakter. Den kan ses i forlængelse af en måde at anskue fattigdomsproblematikken på, som hænger sammen med det særlige syn på fattigdom, som knytter sig til det at være fattig i byen. Industrialisering er et byfænomen. Jeg vil senere i afhandlingen beskæftige mig med forskellen mellem at være fattig i byen og på landet.

Den anden parameter er af værdimæssig karakter og knytter sig til et nyt syn på individet som udstyret med nogle rettigheder. Udviklingen af den moderne velfærdsstat befordres altså både af nogle organisatoriske forandringer i samfundet – industrialiseringen - og nogle værdimæssige forandringer i opfattelsen af individets stilling i samfundet.

Som det vil fremgå af mine forskningsspørgsmål, har jeg gjort det til en selvstændig pointe at undersøge forandringer ud fra både et værdimæssigt og et organisatorisk synspunkt. Dette i et forsøg på at indkredse hvornår, vi kan tale om en værdimæssig påvirkning, der kommer fra reformationen. Og hvornår en ændring på velfærdsområdet, der i 1500 tallet betegnes som fattigforsorg, sker på grund af omstændigheder, der fremtvinger en ekstraordinær social nød. Skelen mellem om en påvirkning af fattigforsorgen/velfærdsområdet er betinget af en organisatorisk eller værdimæssig ændring, kan også overføres til de parametre, Kuhnle og Sander anfører som betingelser for at den moderne velfærdsstatsudvikling: Industrialiseringen er en organisatorisk ændring i samfundet, der medfører en ny måde at organisere og aflønne arbejde. Ved denne ændring opstår en ny potentiel social nød, arbejdsløshed. Det er en væsentlig ændring i arbejdsforholdet set i forhold til håndværkeren, der var i huset hos sin mester og derfor var socialt forsikret indenfor mesterens husstand. Håndværksmesteren var socialt forsikret i sit gilde eller laug.

Industrialiseringen er altså et eksempel på, hvad jeg vil kalde en organisatorisk faktor. Arbejdsløshed er et eksempel på, hvad jeg vil kalde en udefrakommende faktor. Der er i denne sammenhæng som sådan hverken et produkt af en organisatorisk eller værdimæssig foranstaltning indenfor fattigområdet, men

velfærdsindsatsen påvirkes af den.²¹ Arbejdsløshed er et produkt af en strukturel ændring i samfundet, men den er ikke et produkt af en organisatorisk ændring på fattigområdet.

Spørgsmålet om en forståelse af individet som udstyret med nogle social rettigheder er derimod en værdimæssig faktor. Men begge dele kan teoretisk set godt påvirke værdigrundlaget for velfærdsstaten. De organisatoriske faktorer kan skubbe på værdigrundlaget i både positiv og negativ retning. De kan være anledning til, at man giver noget en særlig opmærksomhed fordi ”det da også er skrækkeligt” at børn kommer til skade på arbejde. I så fald skubber en organisatorisk faktor positivt på en værdimæssig udvikling i retning af at regulere børns adgang til arbejdsmarkedet. Men det modsatte kan også være tilfældet. Arbejdsløsheden kan være så overvældende, at man er nødt til at acceptere en langt lavere understøttelse. I dette tilfælde rækker det ved et værdigrundlag om at sikre alle en anstændig indkomst.

Efter dette indskud om det betimelige i at anskue ændringer i forhold til velfærd som organisatoriske eller værdimæssige set ud fra mit forskningsperspektiv - at undersøge velfærdsstatens religiøse rødder - vender vi tilbage til tilblivelsen af den moderne velfærdsstat og indførelsen af typologier i den moderne velfærdsstatsforskning.

I forhold til min mikrostudier er det interessant at se på tilblivelsen af den moderne velfærdsstat i henholdsvis Tyskland og Danmark. Det sker på nogenlunde samme tid, men omstændighederne og de politiske alliancer, der ligger til grund for dem, er ret forskellige.²²

I Tyskland indføres i 1883 tvungen sygdomsforsikring; i 1884 ulykkesforsikring og i 1889 alderdomsforsikring, som en del af Bismarcks plan for at opbygge loyalitet mod det kejserlige regime (Kuhnle og Sander 2010, s. 65). Forsikringsordningerne var hovedsagligt finansieret ved fælles indbetaling af arbejdere og arbejdsgivere og dermed knyttet til den enkelte modtagers indsats på arbejdsmarkedet. (Andersen 2012, s.6)

Den danske alderdomsforsørgelse, der blev indført i 1891, var udformet anderledes. Den rettede sig mod ældre, der ikke kunne sørge for sig selv og den var kollektivt finansieret. (Ibid)

Jørgen Henrik Petersen beskriver i sin afhandling fra 1985 blandt andet det forhold, at landbruget beskæftiger så mange, som det der fører til, at Danmark får en

²¹ Det er en helt anden diskussion om den tidlige industrialisering og kapitalisme strukturelt fordrer arbejdsløshed. En diskussion som jeg ikke begiver mig ind i.

²² Baldwin hæfter sig ved at Asa Briggs afviser at betegne Tyskland som en velfærdsstat fordi intentionen er at understøtte kejsermagten (Baldwin 199, s.57)

skattefinansieret aldersrente baseret på et decentralt ”*pay as you go princip*” (Petersen 1985, 127). Han anfører at den decentraliserede sogneforsørgelse havde sine rødder i fattigfordningen fra 1708 som er der, hvor jeg lader min historisk empiriske undersøgelse slutte for Danmarks vedkommende.

Den fundamentale forskel i udformningen af de første velfærdsydelser i Danmark og Tyskland gør, at de to lande defineres forskelligt i velfærdsstats-typologien. Denne afhandlings beskæftigelse med velfærdsstatstypologier begrænser sig til den indsats, der gøres for at forstå typologierne i lyset af en religiøs, nærmere bestemt konfessionel påvirkning. Det er ikke som sådan afhandlingens anliggende, at forholde sig til alle typologier eller analysere dem i forhold til et religiøst værdigrundlag. Men det er på sin plads med et kort indskud om udviklingen af typologier i forskningslitteraturen.

Typologier, velfærdsmodeller eller regimer. Tre betegnelser der i den komparative velfærdsstatsforskning dækker over forsøget på at beskrive forskellige velfærdsmodeller og inddele landene i nogle sammenlignelige grupper alt efter, hvilken model den enkelte velfærdsstat er opbygget efter.

Jørgen Goul Andersen definerer velfærdsregimer som forskellige principper for solidaritet: ”*What are the underlying principles of solidarity behind the rules of eligibility (who should receive support) and entitlements (how much)?*” (Andersen 2012, s. 6) Et princip som lægges til grund for Gøsta Esping-Andersens tre idealtyper: 1) den liberale; 2) den socialdemokratiske; 3) den konservative. Disse idealtyper baserer sig på Richard Titmus skelnen mellem forskellige principper for finansiering af velfærd, som er: den residuale, den institutionelle og den industrielle-performative model. De får siden betegnelserne som: residuale, universelle og korporative modeller. (Andersen 2012)

Danmark og Tyskland hører hjemme i hver sin kategori henholdsvis universel og korporativ set i forhold til hvordan de finansieres, og til nogen grad i forhold til principperne for tildeling af ydelser. (Ibid s.7)

Peter Abrahamson og Anette Borchorst opererer med ikke mindre end 8 velfærdsstatsregimer (Abrahamson og Borchorst 1996, s. 14). De oplister følgende: Socialdemokratisk; konservativt; liberalt; rudimentært (også kaldet katolsk, latinsk eller sydeuropæisk); radikalt; postkommunistisk; konfuciansk og kommunaristisk. Abrahamson og Borchorst definerer de 8 regimer udfra Esping-Andersen og Titmus tankeunivers. (Ibid)

For denne afhandlings tema er den højere detaljeringsgrad i beskrivelsen af velfærdstypologier, hvor det rudimentære regime også kaldes for katolsk, interessant. Set i forhold til Tyskland hvor jeg undersøger den historiske og konfessionelle forskel på det katolske Sydtyskland og det luthersk-evangeliske Nordtyskland er det værd at bemærke, at Tyskland ikke falder under betegnelsen rudimentær selvom Sydtyskland i dag stadig i overvejende grad er katolsk. Men

dette spændingsmoment i Tyskland har haft konsekvenser for velfærdsstatens udformning i særdeleshed med forståelsen af subsidiaritetsprincippet. Dette vender jeg tilbage til senere.

I sociologen Sigrun Kahls afhandling fra 2005 "*The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Traditions Compared*" lænede hun sig op ad Esping-Andersens typologier. (Kahl 2005)

Hendes tilgang til reformationshistorien hænger sammen med, at hun ønsker at vise, hvorledes de konfessioner, der opstår med reformationen, kommer til at præge de forskellige moderne velfærdsstater. Hendes udgangspunkt er, at ideen om at samfundet har et moralsk ansvar i forhold til de fattige er bibelsk begrundet. Men det får forskellige samfundsmæssige konsekvenser alt efter hvilken konfessionel sammenhæng, det kommer til udtryk i. (Kahl 2005, s. 91)

Denne grundlæggende tese fremlægger hun i sin disputats i 2005. Siden indgår hun i forskningssamarbejdet omkring Kees Van Kersbergen og Philip Manow, der blandt /andet resulterer i udgivelsen "*Religion, Class Coalitions and Welfare States*" (2009).

Projektet er præget af, at man tager afsæt i Gøsta Esping-Andersens tre typologier for velfærdsstaten, men søger at kvalificere den rolle religionen spiller. Hvor Esping-Andersen er optaget af den politiske rolle, kirken spiller eller ikke spiller i dannelsen af den moderne velfærdsstat specielt i forbindelse med dannelsen af partier, er Sigrun Kahl i højere grad optaget af den indflydelse de forskellige konfessioners sociale doktriner spiller for den konkrete udformning af velfærdstilbud. Hun laver en opdeling i katolsk, luthersk og calvinsk konfessionel prægning. Hun beskæftiger sig hovedsageligt med eksempler hentet fra den efterreformatoriske tilgang til fattigforsorgen.

Sigrun Kahl retter en kritik mod Gøsta Esping-Andersens typologier. Ifølge Kahl tillægger Esping-Andersen udelukkende katolicismen indflydelse, og det især i spørgsmålet om de katolske borgerlige partiers styrkeforhold. (Kahl 2005, s. 94). Kahl peger på, at den måde den reformatoriske lære splittes op i to hovedretninger – den calvinske og den lutherske, også må medtænkes for at forstå den nutidige indretning af velfærdssystemer. Sigrun Kahls kritik af Gøsta Esping-Andersen går på, at der er et område indenfor den komparative velfærdsstatsforskning, som kalder på yderligere opmærksomhed.

I forhold til denne afhandling, der undersøger forholdet mellem Danmark og Tyskland, er det relevant at fremhæve, at Gøsta Esping-Andersen er meget opmærksom på den rolle familien spiller qua subsidiaritetsprincippet for eksempel i Tyskland. Et princip som i dag hænger sammen med den indflydelse den katolske kirke har haft på fastholdelsen af familien som den primære social enhed. Dette viser sig i f.eks. i praksis ved, at man i Tyskland hellere har understøttet familien økonomisk end gjort børnepasning til en offentlig velfærdsopgave. Forståelsen har

været, at barnet havde det bedst hjemme ved sin mor, og far var den primære forsørger (Daly 2012).²³

Esping-Andersens beskrivelse af Tyskland som et eksempel på det korporative regime, hvor kirke og familie har indflydelse på udformningen af velfærdsstaten lyder sådan her: ²⁴

"A second regime-type clusters nations such as ..Germany ... the corporatist regimes are also typically shaped by the church, and hence strongly committed to preservation of traditional familyhood ... the principle of "subsidiarity" serves to emphasize that the state will only interfere when the family's capacity to service it's members is exhausted." (Esping-Andersen, 1990, s.27)

Tyskland er kendetegnet ved, at man så længe som muligt fastholder familien som den primære kilde til at løse velfærdsopgaver. Senere i afhandlingen vil kapitel 10, om værdibaseret velfærd og subsidiaritet i Tyskland i det 21. århundrede, vise hvordan det ikke bare gælder i forhold til hvilke velfærdsopgaver, der udbydes i Tyskland, men også i forhold til hvordan de finansieres. Jeg gengiver i kap. 10 eksempler fra ældreplejeområdet, hvor det er et grundlæggende princip, at der er dobbelt forsørgelsespligt. Forældre skal forsørge deres børn, men børn skal også forsørge deres forældre.

Dette er fundamentalt anderledes i Skandinavien. Her siger Esping-Andersen:

"The third... regime-cluster is composed of those countries in which the principles of universalism and decommodification of social right were extended also to the new middle classes" (Esping-Andersen 1990 s.27).

Esping-Andersen beskæftiger sig med spørgsmålet om graden af *varegørelsen versus decommodification* af sociale ydelser og rettigheder.

²³ Peter Abrahamson og Anette Borchhorst er også optaget af hvordan subsidiaritetsprincippet ligger som et "dobbelt-princip" i EU's tilgang til lovgivning på socialområdet. Den ene brug af princippet har en føderalistisk baggrund og handler om kompetencefordeling mellem union og lande. Den anden brug af princippet har sine rødder i den katolske kirkes forståelse af princippet, hvor det i særdeleshed refererer til, at man skal værne om familien som den primære sociale enhed. (Abrahamson og Borchhorst 1996, s. 77)

²⁴ De kvalitative interviews, som jeg har gennemført med de ledende aktører på velfærdsområdet i Tyskland, illustrerer klart den betydning subsidiaritetsbegrebet har for graden af hvor meget familien er involveret på det økonomiske plan, når der skal løses en velfærdsopgave for den enkelte borger. Dette gennemgås senere i afhandlingen.

Adskillige af de danske velfærdsforskere, jeg inddrager, beskæftiger sig også med spørgsmålet om den manglende reciprocitet i Danmark. Jørn Henrik Petersen og Lis Holm Petersen (Petersen og Petersen 2007) kobler bl.a. dette til en indflydelse fra K.E. Løgstrup og ”Den Ethiske Fordring”, hvor Løgstrup, ifølge Petersen og Petersen, formulerer fordringen til det moderne menneske om at være ansvarlig for sin næste. Dette udmøntes konkret i forståelsen af, at velfærdsydelser er universelle og ikke koblet til hvad modtageren måtte have bidraget med, førend han blev modtager af velfærdsydelser²⁵.

Esping-Andersen beskriver den ”dobbelte universalisme” i den skandinaviske velfærdsmodel i modsætning til den tyske model, der baserer sig på princippet om subsidiaritet således:

“The social democratic regime’s policy of emancipation addresses both the market and the traditional family. In contrast to the corporatist-subsidiarity model, the principle is not to wait until the family’s capacity to aid is exhausted, but to preemptively socialize the costs of family hood” (Esping-Andersen 1990, s.28).

Hermed peger han på det forhold, at modtageren af velfærdsydelser i den universale model hverken er underlagt et krav om familien som forsørger eller udfører af en velfærdsopgave. I forhold til familieområdet betyder dette helt konkret, at børnepasning betragtes som en offentlig velfærdsopgave og ikke noget der påhviler moderen alene. For ældreområdet i Danmark gælder, at man som ældre er berettiget til at modtage både økonomiske ydelser og pleje uafhængigt af familiens evne til at betale for det. Som det vil fremgå af kapitel 10, har man som ældre i Tyskland mulighed for at få betalt f.eks. en plejeplads af det offentlige, men først efter en grundig undersøgelse af hele familiens samlede økonomi, der i det tilfælde skal fastslå, at de ikke har mulighed for at betale for deres forældres ophold og pleje.

I forskningsmiljøet omkring Kees Van Kersbergen og Philip Manow, hvor Sigrun Kahl også er aktiv, har man gjort en stor indsats for at belyse sammenhængen mellem religion og udviklingen af velfærdsstaten.

I ”*Religion, Class Coalitions and Welfare States*” (2009) bidrager Thomas Ertmann med et metodologisk afsnit, hvori der kommer en slags programerklæring for udgivelsen:

“As the social science literature has come increasingly to realize, that the religious cleavage stood at the center of political life during the formative period of the Western European party landscape. In the older nation builders such as Britain and

²⁵ Dagpengesystemet er for så vidt et eksempel på det modsatte. Her er ydelsen koblet til en optjeningsperiode.

the Scandinavian kingdoms, this cleavage both shaped and was absorbed into dichotomous division between left and right camps” (Ertmann 2009, s. 53)

Ertmann redegør her for det forhold at for f.eks. Skandinavien gælder, at der ikke er nogen entydig linje mellem opdelingen af partier i en højre- og venstrefløj og det kirkelige miljø som meningsdanner. Han taler om, at det kirkelige miljø på en gang var med til at skabe opdelingen i partier, og blev absorberet i dem.²⁶ Senere i afhandlingen vil jeg beskrive hvorledes, reformationen er en trædesten på vej mod dannelsen af det enevældige kongedømme i Danmark, som kan ses som et historisk grundlag for den universelle velfærdsstat. I forhold til Tyskland er det f.eks. signifikant, at man i Danmark med enevælden tidligt sigter efter at ordne hele landet med emnebestemt lov, hvor man i Tyskland, grundet opdelingen i de mange småstater, der ydermere er opdelt i to konfessioner, får et kludetæppe af velfærdslovgivning i perioden umiddelbart efter reformationen.

“In the newer nation builders, Belgium, the Netherlands, Switzerland, Italy, Germany, and Austria, in contrast, confessional conflict led directly to the formation of ‘parties of religious defense’ to use Rokkans term, that from the start also indelibly marked the social policy regimes of these states.” (Ertmann 2009)

Thomas Ertmann siger, og lægger sig her i forlængelse af Esping-Andersen, at man er nødt til at tillægge religionen en større betydning for dannelsen af velfærdsstater end hidtil antaget. Han hævder, at kampen mellem forskellige konfessioner har haft politisk betydning. For Tyskland gælder for eksempel, at den katolske kirke har søgt at påvirke udviklingen af velfærdsstaten i en konservativ retning, således at familien blev det centrale omdrejningspunkt, og kirken via subsidiaritetsprincippet fortsat kunne være en hovedaktør på velfærdsområdet.²⁷

Sigrun Kahl, der generelt anlægger et historisk perspektiv på betydningen af konfession, der rækker længere tilbage i tiden, siger:

“I show that in the domain of poor relief there exist important institutional continuities and systematic differences between countries that are driven by the

²⁶ Det er ikke afhandlingens sigte at afdække den særlige indflydelse kirken måtte have haft på partidannelse, hvorfor dette spor ikke forfølges yderligere. Det ville føre alt for vidt. Afhandlingens sigte er et bredere perspektiv på religion som værdigrundlag for dannelsen af velfærdsstaten.

²⁷ Som en del af den katolske kirkes forsøg på at understøtte folkefromheden i perioden som kaldes restaurationsperioden efter sekulariseringen i 1803, revitaliseres Jesuitterordenen. I 1845 udstedes en pavelig bulle, der går under navnet Ineffabilis Deus – Gud er uudsigelig. Her understreges Marias ubesmittede undfangelse. Familien blev herefter et ideal for ”kulten” og Josef blev skytshelgen for familien (Lausten 2011)

institutionalized (and secularized) principles of Catholic, Lutheran, and Calvinist social doctrines” (Kahl 2009, s. 267)

Dette begrundes hun med, at der historisk set ligger kristne sociale doktriner til grund for det, vi i dag betegner som velfærdsydelser eller opgaver. Disse sociale doktriner vil også påvirke de forskellige kirkesamfunds ageren i det politiske landskab.

Hun beskæftiger sig især med koblingen mellem synet på det at arbejde og det at modtage sociale ydelser. Hun hævder, at den middelalderlige velgørenhed var ens over hele Europa indtil reformationen. Men derefter tager udviklingen af velfærdsområdet forskellige retninger. Forholdet mellem det at modtage hjælp og det at arbejde er det centrale omdrejningspunkt for Sigrun Kahls argumentation.

Katolske lande så som Frankrig, Italien og Spanien kommer tættest på tanken om at brødføde de fattige uden krav om modydelser.

I lande hvor den calvinistiske retning har været dominerende så som Holland, England og USA har kravet om selvforsørgelse, og det at ydelser har været koblet sammen med pligten til at arbejde, været stærkest.

I lutherske lande så som Tyskland, Danmark og Sverige har man forsøgt at balancere det at brødføde de fattige med en pligt til at arbejde (Kahl 2009, s. 268).

Hermed opstiller Kahl en konfessionel ramme for tre typer af velfærdsstater. Hun argumenterer, ved historiske eksempler, for hvordan udviklingen af fattigforsorgen har været siden reformation. Derved gennemfører hun på sin vis den hidtil mest konsekvente komparative læsning af konfessioner som historisk forudsætning for udviklingen af den moderne velfærdsstat. Men på et punkt er hun ikke konsistent. Hun skriver, at man begyndte at regulere fattigdom i byerne længe før reformationen.²⁸ Dette er fordi, man altid har anset tiggere som en plage (Kahl 2009, s. 270). Kahl redegør for hvordan tiggertegnet var tiggerens adkomst til at tigge i en bestemt by, og hvordan man nogle steder forlangte, at de aflagde tiggereksaminer for at sikre, at de kunne fremsige bønner for giverens sjæl.²⁹ Den bytteøkonomi der knyttede sig til den katolske frelseslære forudsatte, at man som udfører af gode gerninger til gengæld fik frikøb fra skærsilden. Dette kunne for eksempel udvirkes i form af bønner for ens sjæl, som blev fremsat af den fattige, man havde gjort vel imod.

Alt dette er rigtigt, men det inkonsistente består i, at hvis det forholder sig således, kan man jo ikke lave en entydig sammenkobling af reformationen og synet på selve

²⁸De før-reformatriske forsøg på at regulere fattigdom vil blive eksemplificeret i de tre historiske by-studier jeg har gennemført.

²⁹ Man forlangte typisk at tiggeren skulle kunne Fadervor og Trosbekendelsen.

det at arbejde. På en vis måde, kan man jo endda hævde, at de fattige i reformatorisk tid skulle levere et stykke arbejde som modydelse for fattighjælp. De skulle levere en bøn. At den så med den nye reformatoriske lære mistede sin værdi i frelsesmæssig henseende er en anden sag. Carsten Selch Jensen kalder også på en langt mere nuanceret tilgang til synet på de fattige og deres plads i frelseslæren (Jensen 2004). Per Ingesman peger på behovet for at undersøge problematikken i et perspektiv der går tilbage til førreformatorisk tid (Ingesman 2000).

Sigrun Kahl laver en imponerende tværlæsning af indflydelsen fra de tre konfessioner, der opstår ved reformationen, og hvordan det påvirker europæisk og amerikansk velfærdsstatstænkning. Men på trods af, at hun maler overbevisende med store penselstrøg, mener jeg, at området for komparativ velfærdsforskning kan kvalificeres yderligere med mere direkte sammenlignelige mikrostudier. Ligesom man med fordel kan lave den opdeling i organisatorisk og værdimæssig påvirkning af reformationen, som jeg i mine forskningsspørgsmål vil lægge op til.

I min indledning til dette kapitel redegjorde jeg for, hvordan Troels Dahlerup relativerede reformationens indflydelse på fattigforsorgen og hvordan f.eks. både Martin Schwarz Lausten (Lausten 2017b) og jeg står os på skuldrene af ham. Peter Wessel Hansen taler om en almissekultur ”*der var i modstrid med statskirkens officielle holdninger*” (Hansen 2007-8, s.11) og påviser ved et kildekritisk studie en divergens mellem statskirkens teologi og den folkefromhed, der var koblet til velgørenhed. Dette er eksempler på en kildebaseret kritik af en generel antagelse, der har været i forskningslitteraturen. En antagelse af at der er en forholdvis entydig sammenhæng mellem konfession og synet på de fattige. Troels Dahlerup relativere i meget høj grad reformationens betydning for fattigforsorgen. Sigrun Kahl er et eksempel på en forsker der tillægger den efterreformatoriske organisering af fattigforsorg meget stor betydning for udformningen af moderne velfærdsstater. Sigrun Kahl hævder, at reformationen og de forskellige reformatoriske konfessionelle retninger der opstår, er af afgørende betydning for forståelsen af de forskellige velfærdssystemer. I og med Troels Dahlerup generelt relativere den faktiske betydning af reformationen i Danmark på fattigområdet, kommer de til at stå langt fra hinanden. Der er tale om to positioner men også om to forskningsmæssige traditioner. Troels Dahlerup beskæftiger sig udelukkende med Danmark i sin artikel fra 1979 og hans vinkel er kirkehistorisk. Han fremlægger en læsning af kildemateriale, der omhandler fattigforsorg før og efter reformationen. Sigrun Kahl anlægger i politologisk regi en sociologisk og socialhistorisk vinkel på sin læsning af de forskellige kirkesamfunds historie og leder efter religiøse træk, der kan forklare, hvorfor der bliver forskel på de moderne velfærdsmodeller.

Behovet for at belyse området tværfagligt synes indlysende. Prof. i kirkehistorie ved Århus Universitet Per Ingesman giver en bud på forskellen mellem en politologisk og historisk tilgang til velfærdshistorien, som jeg vil lade danne overgang til det næste afsnit, der omhandler synet på reformationens samfundsmæssige betydning i kirkehistorisk litteratur. Han skriver i indledningen til sit bidrag udgivet i regi af

Center for Europæisk Kirkeret og Kirkundskab: ”Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv”. Han skriver om den politologiske kontra den teologiske tilgang i venlig polemik med Tim Knudsen, som er redaktør af den pågældende udgivelse. Jeg gengiver citatet trunke fra en lidt længere sammenhæng: ”Tim Knudsen går fra nutiden tilbage til fortiden, og jeg går fra fortiden frem til nutiden... Jeg tager udgangspunkt i den fortidige virkelighed og kan se, at der lå mange mulige udviklingsveje i den... og jeg prøver at forstå hvorfor udviklingen fulgte netop en af dem. Tim Knudsen vil bruge sin forskning til at udlede generelle regler om samfundets natur, der kan anvendes ved styringen af nutidige og fremtidige samfund... politologien er nomotetisk, historien er hermeneutisk”. (Ingesman 2000, s. 68)

Per Ingesman polemiske karakteristik af Tim Knudsens forskning kan selvfølgelig diskuteres, men han giver et bud på en definition af problemfeltet for det tværfaglige møde mellem den politologiske og historiske forskning. Meget forenklet kan man spørge, om målet er at udlede generaliseringer eller, om vi søger at fortolke begivenheder ud fra en given historisk kontekst.

Jeg vender tilbage til Tim Knudsen og Per Ingesman i afsnittet om den tværfaglige tilgang til Luthers virkningshistorie. Et afsnit hvor jeg beskæftiger mig med den litteratur der findes i et skæringspunkt mellem kirkehistorie, samfundsvidenskab og samfundsdebat. I det først følgende afsnit skal det handle om synet på reformationen i den eksisterende kirkehistoriske litteratur.

2.3 Synet på reformationens samfundsmæssige betydning i kirkehistorisk litteratur.

Et metodologisk nybrud

Allerede i min indledning har jeg en reference til den danske historieprofessor og doktor theol. Troels Dahlerup. I 1979 udgav han en artikel der hed: ”Den sociale forsorg og reformationen i Danmark”. Her lavede han et opgør med det hidtil herskende syn på reformationens betydning for den sociale forsorg. Han stillede spørgsmålet: ”Men hvordan forholdt det sig egentlig med den sociale forsorg i middelalderen? Og blev den i virkeligheden ringere med reformationen?” (Dahlerup 1979-80, s.194). Som jeg også nævnte i indledningen har andre forskere siden stillet sig på skuldrene af Troels Dahlerup (f.eks. Henningsen 2005, Dahl 2010 og Lausten 2017b) Når jeg insisterer på at fremhæve Troels Dahlerups forskning som et metodologisk nybrud, skyldes det, at hans publikation fra 1979 kalder på en forskningsindsats, der konsekvent afprøver *hans* spørgsmål. I den følgende litteratur gennemgang vil jeg inddrage forskellige positioner i den kirkehistoriske forskning, der beskæftiger sig med spørgsmålet om hvilken indflydelse reformationen fik på fattigforsorgen.

Troels Dahlerups udgangspunkt for at stille dette spørgsmål var det fremherskende syn i den generelle historieskrivning, der hævdede at: *"Ved at beslaglægge kirkens gods og lamme kirken selv som en økonomisk faktor, slog statsmagten grunden bort under det positive arbejde, der gennem århundreder havde været blandt kirkens fornemste opgaver"*(Ibid). Dette citat, der illustrerer den hidtidige historieskrivnings syn på reformationens betydning, henter Dahlerup fra Politikens Danmarks Historie³⁰ (Bd. VI, 1963, s. 163). Han fremdrager også en række andre historikere, der fremfører det samme synspunkt; at reformationen ødelagde den gode katolske fattigforsorg.

Hertil fremførte han to væsentlige indvendinger:

Den ene er, at der mangler forskningsresultater, der kan godtgøre denne påstand. Påstanden baserer sig på, at den kirkelige dogmatik ændres i og med at den katolske gerningsretfærdighed afskaffes, da der indføres en ny frelseslære med reformationen.³¹

Den hidtidige forskning havde antaget, at denne dogmatiske ændring af frelseslæren havde ført til en pragmatisk ændring af vilkårene for de fattige. Forskning havde antaget, at reformationen måtte have haft en negativ konsekvens for den sociale forsorg ud fra en læsning af kirkens dogmatik og hentet støtte til denne antagelse i det faktum, at der findes en stor mængde kildemateriale efter reformationen, der beskriver fattigdomsproblemet som meget stort.

Dette fører ham til den anden indvending mod den hidtidige forskning. Den havde ikke taget højde for, at der med reformationen skete en ændring både i kildematerialets karakter og omfang. Indtil reformationen havde kildematerialet hovedsageligt bestået af diplomer, stiftelsesbreve, testamenter samt hospitalsbygninger og monumenter. Men efter 1536 består kildematerialet i høj grad af administrationsakter, for eksempel klager over reformer der ikke er gennemførte. Dermed hævdede Troels Dahlerup, at der var tale om to typer af kildemateriale, der reelt ikke var sammenligneligt (Dahlerup 1979-80, s. 195). Endvidere er mængden af kilder efter reformationen langt større. Alene derfor vil man kunne læse flere beklagelser over de fattiges vilkår. Carsten Selch Jensen forfølger dette spor ved at tale om det problematiske i at basere for megen forskning på det lovgivningsmæssige materiale. Han hævder, at man med fordel kan forsøge at

³⁰ Politikens Danmarks historie har som værk en sådan karakter, at man kan sige at den fremstiller den gængse opfattelse i forskningen. Troels Dahlerup får senere lejlighed til at skrive om det 15. århundrede i *"Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd.6"* reference fra Erik Ulsig's nekrolog og bibliografi over Troels Dahlerup ved hans død i 2006 (Ulsig 2006).

³¹ Hvad der menes med gerningsretfærdighed og frelseslære gennemgås i kap.4, hvorfor det ikke udfoldes her.

supplere med beskrivelser af, hvordan fattige rent faktisk havde det. (Jensen 2004, s.314)

Efter disse indledende skarpe metodologiske iagttagelser af Troels Dahlerup lavede han en gennemgang, hvor han påviste, at nok betød reformationen et teologisk opgør med den katolske gerningsretfærdighed. Det fik sit udtryk i en ny luthersk evangelisk frelseslære. Men den fremherskende antagelse i den hidtidige forskning, der påstod, at det dermed kom til at se skidt ud med den almindelige borgers vilje til at afhjælpe nød, var forkert. Ganske vist skete der en teologisk omtolkning, som menigmand sikkert har haft svært ved at skelne fra den katolske begrundelse for at gøre godt. Men, skriver Troels Dahlerup: ” *Næstekærlighed bliver simpelthen en befaling, et kategorisk imperativ*” derfor ” *konstaterer vi, at selve systemet fortsætter i bedste velgående efter reformationen, alene med den – i det lange løb næppe helt uvæsentlige – forandring, at der nu skal lægges vægt på modtagerens trang og værdighed*” (Dahlerup 1979-80, s. 198-199).

Dernæst fremførte han, at det slet ikke er med reformationen, *de nye tanker* om trang og værdighed først dukker op, men allerede i Christian II's love. Hermed var den værdslige indblanding i fattigforsorgen og den deraf følgende sekularisering begyndt før reformationen (Dahlerup 1979-80, s. 198).

Herefter fremhæver han blandt andet aktstykker fra Aalborg helligåndsklosters virke efter reformationen som eksempel på, at kongen også efter reformationen støttede institutionens virke, selvom den ikke længere indtog en institutionel plads i den katolske frelseslære.³²

Troels Dahlerup relativiserer således reformationens betydning i værdimæssig og organisatorisk henseende.

I værdimæssig henseende ved at han siger, at almindelige mennesker fortsat så det som deres pligt at hjælpe andre i nød. Dette hvad enten de lagde den nye lutherske dogmatik til grund for det eller ej.

I organisatorisk henseende ved at han fremhæver, at det første lovgivningsinitiativ der taler om trang og værdighed, er blevet til før reformationen. Han fremhæver også det faktum at kongen og dermed statsmagten, også efter reformationen, understøtter en social institution, der oprindeligt var katolsk.

Som nævnt i min indledning refererer Peter Wessel Hansen³³ til Troels Dahlerup i sit studie af fattige i København i 1700 tallet (Hansen 2007-8). Det samme gør også

³² Dette behandles udførligt i afsnittet, der omhandler Aalborg som mikrostudie.

³³ Peter Wessel Hansen laver et studie baseret på annoncer i Adressebladet som kildemateriale. Et studie der viser, at almindelige borgere i 1700 tallet indrykkede

Martin Schwarz Lausten og jeg. I det følgende vil jeg inddrage Peter Henningsen, arkivar ved Københavns Stadsarkiv (Henningsen 2005) i forhold til at belyse synspunktet om, at Reformationen ikke umiddelbart fører til den store forringelse af vilkårene for de fattige.

Peter Henningsen skriver en artikel ved navn "Misericordia" om fattige og fattiglovgivning i København fra 1500-1800 tallet. Ligesom Troels Dahlerup fremhæver han det forhold, at skellen mellem værdige og uværdige fattige kan føres tilbage til Christian II's Land- og Bylov fra 1522 (Henningsen 2005, s. 22).

Han beskæftiger sig også med spørgsmålet om, hvorvidt der er en sammenhæng mellem reformationen og hvordan man synes de fattige skulle behandles. Der sker en ændring af organiseringen af fattigområdet i og med at de "gejstlige klostre" nedlægges, men skriver han: *"Intet tyder på, at omsorgen for de fattige eller indsamlingen af midler til deres underhold aftog efter Reformationen. Snarere tværtimod. Det eneste, der ændrede sig, var begrundelsen for indsamlingen og uddelingen. Hvor det i den katolske tid havde handlet om de gode gerningers indflydelse på den enkeltes liv i det hinsides, handlede det nu i stedet om modtagernes grad af trang og værdighed."* (Henningsen 2005, s. 22)

Han fremhæver i øvrigt, at der opstår et verdsligt fattigvæsen, der som erstatning for de katolske "milde stiftelser" lod anlægge hospitaler³⁴ og "sjæleboder".

Men eftersom at omfanget af fattigdommen i København er så stort, at de fattige ikke kan rummes indenfor de nyanlagte fattiginstitutioner, får de lov til at betle *"eftersom sædvane været haver"* (Henningsen 2005, s. 23). Peter Henningsens imponerende studie af omfanget af fattigdommen og udviklingen af fattiginstitutioner i København fra 1500-1800 viser, at der i praksis er meget langt fra Martin Luthers opgør med omvandrene tiggere til den virkelighed byerne stod i. Martin Luther gjorde op med tiggermunkeordenerne, men problemet med omvandrende tiggere afskaffes på ingen måde. Her er et eksempel på, at værdigrundlaget for fattigforsorgen principielt ændres, men det får i praksis en meget lille konsekvens for det at være fattig.

Et eksempel på international forskning, der beskæftiger sig med stiftelser og omdannelsen af katolske fattiginstitutioner og kapitalforvaltning til lutherske forhold, er Gury Schneider-Ludorf, der skriver om stiftelses-tematikken i *"Der neue Sinn der Gabe"* (Schneider-Ludorff 2012). Hun taler om de middelalderlige stiftelser, som institutioner der satte rammerne for en gaveudveksling mellem Gud og gave-indstifter, men også mellem de levende og døde. Forbindelsen mellem

annoncer om, at de udøvede velgørenhed, og at deres motivation for at gøre det, var at sammenligne med en katolsk praksis, som burde have været afskaffet.

³⁴ Ordet *hospital* betegner i denne sammenhæng en fattiggård. Helligåndsklostrene som afhandlingen beskæftiger sig med omtales også ofte som hospitaler.

levende og døde opstod ved at modtageren var forpligtet på at bede for gave-indstifterens sjæl. Hermed redegør hun for den klassiske bytteøkonomi, der knyttede sig til det at give gaver i katolsk tid. Men hun tager, ligesom Troels Dahlerup gjorde godt 30 år før hende, et opgør med den traditionelle forskning på området. Hun skriver: *"Anders als lange Zeit in der Forschung angenommen, kam es jedoch nicht zu einem Abbruch des Stiftungswesens im protestantischen Bereich ... Es wurde religiös neu begründet."* (s. 278, Schneider-Ludorff 2012)

Schneider-Ludorff peger også på, at stiftelses-væsenet består forbavsende uforandret efter reformationen, men at fokus flyttes fra gavens funktion som egennyttig til almen-nyttig: *"Vom 'Eigennutz' zum 'Gemeinen Nutzen' als wahrer Caritas"* (Ibid s. 279) Troels Dahlerup betegnede kravet om at gøre vel mod de fattige som et kategorisk imperativ efter reformationen. Schneider-Ludorff kalder det for en transformation, hvor fokus flyttes fra forholdet mellem Gud og giver. Ifølge hende er der tale om et skifte fra et egennyttigt perspektiv til det almen-nyttige. Det egennyttige består i, at det at give før reformationen hænger sammen med giverens relation til Gud. Med reference til fattigforordningen fra Nürnberg fra 1523 beskriver hun, hvordan det at give til de fattige bliver *"die Werk der Lieb"* – en kærlighedsgerning. Stiftelses-gaven etablerer, ifølge Schneider-Ludorff, en direkte relation mellem giver og modtageren der i kristen terminologi betegnes som *"næsten"*. Denne relation sker som en takkehandling til Guds ære: *"Dank und Ehre Gottes"* – Gud til ære (s. 280, Schneider-Ludorff 2012).

Dette er interessant i forhold til min afhandling, og det fokus jeg vælger at lægge på den *autonome borgerindsats* på velfærdsområdet før reformationen. Jeg rejser spørgsmålet om, man faktisk også før reformationen kunne tale om det Schneider-Ludorff definerer som almen-nytte.

Troels Dahlerup konkluderede i 1979: *"at den traditionelle opfattelse af reformationens katastrofale virkninger på det sociale område er lidet vel funderet. Skønt reformationen totalt ændrede den teoretiske begrundelse for almissesystemet, er der intet som helst, der tyder på, at almissevæsenets omfang skulle være blevet mindsket, og netop forsøget på at bringe det omsiggribende tiggeri under kontrol (>trang og værdighedskriteriet<) har tænkeligt kunnet bevirke, at den udbredte godgørenhed fortrinsvis kom til at falde, hvor der virkelig var et socialt behov"* (Dahlerup 1979-80, s. 206).

Troels Dahlerup anså sin artikel som et foreløbigt resultat. Siden er spørgsmålet om reformationens betydning for den sociale forsyning, blevet behandlet i mange sammenhænge. Mit forskningsdesign, som jeg beskriver i kapitel 3, er et forsøg på at behandle emnet i den geografisk og organisatorisk veldefinerede ramme som mine mikrostudier udgør.

I en af de nyeste publikationer *"Martin Luther og Danmark"*, som er en gennemgang af, hvordan man har vægtlagt reformationsjubilæerne igennem århundrederne, skriver Martin Schwarz Lausten i det indledende afsnit om Luthers syn på de fattige,

om hans opfordring til at byerne oprettede fattigkasser, fordi ”Gud havde bestemt, at man skulle arbejde for føden og ikke leve af andres besiddelser” (Lausten 2017a, s. 64) Lausten fremhæver også den danske reformator Peder Palladius egne ord om, at nødlidende var dårligere stillet end i katolsk tid, hvilket han begrundede med at det ”var svært for menighederne rundt omkring at fatte denne lutherske fattigforsorg” (Ibid, s. 65).

I bogens afsluttende afsnit, der handler om hvordan reformationsjubilæet vægtlægges anno 2017, fremhæver han især verdsliggørelse af det sociale område som den mest direkte nutidige effekt af reformationen. Han taler om at ”Luther ”af-helliger” verden” (Ibid, s. 295).

Her er det interessant at inddrage sekulariserings-teoretikeren Charles Taylor som jeg allerede har nævnt i kapitel 1.4. Taylor konkluderer nemlig anderledes. Han taler om at reformationen *hellig-gør dagliglivet*: ”*This is the basis for that sanctification of ordinary life, which I want to claim has had a tremendous formative effect on our civilization, spilling beyond the original religious variant into a myriad secular forms. It has two facets: it promotes ordinary life, as a site for the highest forms of Christian life; and it also has an anti-‘elitist thrust: it takes down those allegedly higher modes of existence, whether in the Church (monastic vocations), or in the world (ancient-derived ethics which place contemplation higher than productive existence).*” (Taylor, 2007 s. 179)

Taylor laver med den sidste sætning om produktivitet en klar reference til Max Weber, men sammenhængen hvorfra citatet er taget, hæfter han op på den forståelse af *hellig-gørelsen af dagliglivet*, som hænger sammen med Luthers kaldstanke. Den er forestillingen om, at enhver tjener Gud i sit kald og sin stand. Præster eller munke er derfor ikke særligt hellige. Enhver der virker for sit kald i sin stand ”er en gudstjeneste”.³⁵

Spørgsmålet om man betragter Luther og reformationen som anledning til, at verden *af-helliges* eller årsag til, at dagligdagen *hellig-gøres* er interessant og måske i virkeligheden den centrale uenighed i forhold til at forstå den metodiske pluralitet i beskæftigelsen med velfærdsstatens religiøse rødder. Begge positioner rummer en sandhed. Med reformationen påbegyndes sekulariseringen - den proces hvor kirke og samfundsliv adskilles fra hinanden. Men samtidig gives daglige gøremål en art sakral betydning, en form for afledt religiøs værdiladning.³⁶ For denne afhandling undersøges dette forhold i de historiske mikrostudier, fordi det er en central teologisk pointe for at forstå Luther, men spørgsmålet er hvor stor praktisk betydning teologien fik for dagligdagen. Metodisk kvalificerer jeg ”uenigheden”

³⁵ Jørn Henrik Petersen fremsætter også dette argument i ”*Den glemte Luther*” (Petersen 2018)

³⁶ Jeg vender tilbage til dette spørgsmål senere i kapitlet (2.6)

om, verden af-helliges eller hellig-gøres som følge af reformationen ved i mikrostudierne at forsøge at skelne imellem om religionens indflydelse er af værdimæssig eller organisatorisk karakter.

Lausten taler om at verden af-helliges, men samtidig fremhæver han Peder Palladius og regeringernes forordninger hvor: *"man bliver slået af den brændende sociale ansvarsfølelse, som behersker dem. Ustandselig retter de flammende appeller til folket om at vise solidaritet og yde hjælp til de ringestillede"*

Med et citat af Uffe Østergaard konkluderer han *"hvorledes den lutherske lære og de evangeliske prædikanters formuleringer kom til at udgøre grundlaget for den moderne stat, der kom ud af reformationen"*

Og fortsætter med sine egne ord: *"Siden Luther har vi ved hjælp af mange kræfter fået opbygget en velfærdsstat her i landet, som i sin kerne bygger på solidaritetstanken med et offentligt socialt sikkerhedsnet"* (Ibid s. 295).

Martin Schwarz Lausten anlægger i sin introduktion til Luther og reformationen et både og synspunkt, hvad angår reformationens indflydelse på socialforsorgen. Men han laver ingen skelnen mellem værdimæssige og organisatoriske effekter.

I indledningen til trebinds-værket om Reformationen i dansk kirke og kultur beskæftiger Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen sig med reformationens virkningshistorie i et mere langstrakt perspektiv. De taler om "virkningshistorier og genopførelser" og søger derved at skelne mellem hvad de definerer som to processer: *"På den ene side findes den brede "virkningshistorie", der går fra en mere kontant institutionel og historisk synlig virkelighed (indførelsen af reformationen) til en mere diffus kulturel virkningshistorie"* (Gregersen & Bach-Nielsen 2017, s. 27) En diffus virkningshistorie der tager sit udgangspunkt i en konkret organisatorisk forandring, der skete som en direkte konsekvens af reformationens gennemførelse. Som eksempel på dette henviser de til John Witte, som jeg også inddrager senere (Witte 2002). Han beskriver hvorledes reformationen som konkrete begivenheder førte til udformningen af en retsreform, der erstattede den kanoniske ret, men også har nogle afledte effekter. Gregersen og Bach-Nielsen udlægger John Witte sådan her -Witte taler om at Luther han: *"udarbejdede også hen ad vejen et socialt organiserende "kulturelt program"* og nævner som eksempler på det afledte socialt organiserende program: *"opnormning af folkesproget som forudsætning for alles deltagelse i kirke og samfund; det nye forhold mellem stat og kirke (toregimentelæren); reorganisering af skole, universitet og andre uddannelsesinstitutioner; kaldstanken som forudsætning for arbejdslivet; statens, byernes og landejernes ansvar for social- og hospitalsvæsen; ægteskabets nye definition fra at være et sakramente til et borgerligt anliggende; tanken om et kristenmenneskes frihed som en frihed til at tjene næsten"* (Gregersen og Bach-Nielsen 2017, s.21). Disse er eksempler på, hvordan værdimæssige og organisatoriske ændringer ved reformationen kan påvirke hinanden gensidigt i virkningshistorien.

Martin Schwarz Lausten omtaler konkret den retsreform, som var en nødvendighed af bruddet med den katolske kirke og afskaffelsen af den kanoniske ret³⁷. Han beskriver også vanskeligheden ved at afgøre i hvilke regi de konkrete domme skulle afsiges. Han beskriver således, hvordan tvister, der havde et familieretsligt aspekt, også efter reformationen blev afgjort ved retssager, hvor der medvirkede gejstlige som dommere. (Lausten 2017a, s. 64)

Det retslige aspekt af det sociale område er genstanden for et bidrag til en udgivelse med navnet *"Gute Ordnung – Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit"* (red. Dingel og Kohnle 2014). Bidraget er skrevet af Christian Peters som hævder at: *"Die Beutel- und Kastenordnungen sind die Keimzellen der evangelischen Kirchenordnung"* (Peters 2014, s. 255). Han betegner den måde hvorpå man indsamlede penge til de fattige som kimcellen i hele den luthersk-evangeliske måde at ordne kirken på. Han henviser til bøjlen, som var en indsamlingspose på en stang, som blev brugt til at samle penge ind under gudstjenester og kisten som var det fysiske sted, hvor de indsamlede midler blev opbevaret indtil de skulle fordeles blandt de fattige. Christian Peters gennemgår de forskellige fattigordninger, der lovgives om i de forskellige tyske byers retslige nyordning efter reformationen og hævder at selve det, at man laver fattiglovgivning har været enestående og helt centralt for indførelsen af en ret, der erstatter den kanoniske ret.

Han tager sit udgangspunkt i den før reformatoriske praksis, som han beskriver som en symbiose mellem tiggere og deres velgørere. En symbiose der netop fandtes fordi den fattige opfyldte en plads i den katolske frelseslære. Han omtaler Luthers udfald mod tiggeri og lediggang som anledning til, at der i byerne opstod en selvregulering af fattigområdet. Men dette tilskriver han ikke udelukkende Luther: *"Er hatte spätmittelalterliche Vorläufer"* (Peters 2014, s. 240). Den senmiddelalderlige forløber for byernes egne reguleringer af fattigområdet var broderskaber, gilder og laug, som i væsentlige træk allerede før reformationen varetog en del af den organiserede fattigforsorg. Forsorgen var allerede før reformationen i hovedtræk praktisk organiseret således, som den lovgivningsmæssigt blev det med reformationen. Den havde nemlig de samme træk. Blot skete der en indholdsmæssig omtolkning idet det broderskab, som gilder og laug hidtil havde udgjort, blev erstattet af broderskabet af alle døbte.

Hvor man hidtil havde haft et socialt ansvar indenfor det konkrete gilde eller laug, overfor ens gilde- eller laugsbrødre og deres enker, blev denne struktur overført til den nye lutherske teologi. Menigheden blev den nye struktur idet, alle døbte var brødre i Kristus:

³⁷ Dette behandles særskilt i kap. 6.4

”Die Liebe entsprang dem von Gott geschenkten Glauben. Sie richtete sich nicht nur auf Gott, sondern auch auf den Nächsten, der in ihrem Licht als >Bruder in Christo< erkennbar wurde. Litt er Not, litt die ganze Gemeinschaft – ein Zustand, der nicht hingenommen werden durfte“ (Peters 2014, s. 240).

Christian Peters argumenterer her overbevisende for, at den allerede eksisterende struktur for fattigforsorg overtages med reformationen og lades med et nyt teologisk indhold.

Den eksisterende form som man kender fra middelalderens gider og laug bibeholdes sådan set, men flyttes over i bystyrets regi. Bystyret får således jurisdiktionen over fattigområdet som konsekvens af reformationen, men måden hvorpå den forvaltes er den samme som før reformationen. Vi må derfor konkludere, at reformationen på en gang både har organisatorisk betydning og er uden betydning.

Reformationen har derimod en værdimæssig betydning idet, der sker en teologisk omtolkning. Man kan ikke længere begrænse sin næstekærlighed til laugsbrødre, men må udstrække den til det store kristne broderskab. Her gælder dog som anført af Troels Dahlerup, at man kan stille sig selv spørgsmålet: Kendte den første generation af lægfolk til den teologiske forskel, eller gjorde man, som man plejede på en lidt anden måde?

Christian Peters iagttagelser er en understøttelse af Troels Dahlerups linje.

Christian Peter fortsætter sin artikel med at beskrive de første fattigordninger for byer fra 1521-31, og argumenterer for, at lovgivningen der vedrører fattige reelt er skelettet i de nye kirkeordninger. Han bruger ordet kimcellen til al anden lovgivning (Peters, 2014, s. 255).

Man kan anlægge det samme syn på Kirkeordinansen, der indføres i Danmark i 1539, hvor de fattige omtales hele vejen igennem ordinansen. Dette har givet anledning til at nogle forskere har omtalt Kirkeordinansen som rodet (Lausten 1989). Jeg har anført, at man i stedet kan betragte det som, at fattiglovgivningen er udstedt efter et horisontalt princip, der betyder, at det gælder på tværs af al anden lovgivning (Dahl 2010).³⁸

Hvis vi ser på vægtlægningen af det sociale område i de to vægtigste biografier om Martin Luther i nyere tid, ligger vægten på forhold bestemt af den generelle økonomiske situation i Tyskland på reformationens tid.

Martin Brecht, der har skrevet vor tids mest omfattende Luther biografi i tre bind, opholder sig især ved Luthers syn på penge, renter og spekulation.

³⁸ Kirkeordinansen behandles detaljeres i kapitel 5 om Aalborg som mikrostudie, hvorfor det i dette kapitel begrænser sig til summariske betragtninger.

Han skriver således: *"Als im Herbst 1538 eine Teuerung infolge einer Mäuseplage drohte, galt sie ihm als Strafe für das preisetreibende Verhalten der Bauern und Wuchere. Schon im folgenden Frühjahr musste er wieder gegen der Bauern wettern, die das Korn zurückhielten und dadurch unter den Armen Hungersnot verursachten"* (Brecht 1987, bd.3, s.257)

Vi er i 1538 i årene hvor, reformationen skal konsolideres, og samfundet finder sin form i en ny retsorden. Brecht gennemgår i dette afsnit Luthers prædikener fra 1537-39 holdt i Wittenberg. Bugenhagen, den faste prædikant ved Slotskirken i Wittenberg var i Danmark for at hjælpe med at udforme Kirkeordinansen, hvorfor Luther afløste ham på prædikestolen. Der var generel dyrtid i Tyskland, og Luther følte sig kaldet til at adressere den økonomiske krise i sine prædikener.³⁹

Da en pestepidemi hærgede i 1538 udlagde Luther det som en straf, der ramte bønderne og ågerkarlene, hvis spekulation drev kornpriserne i vejret. Et forhold der i foråret skabte hungersnød blandt de fattige.

Heinz Schilling lægger sig tæt op ad Brecht, og fremhæver Luthers syn på spekulation som grundlag for at give en karakteristik af hans samfundssyn (Schilling 2013, s. 510).

Hvis vi skal se på hvilken betydning, reformationen tillægges i forhold til synet på de fattige, er her et eksempel på, at det er *"andre faktorer"* end værdimæssige eller organisatoriske følger af reformationen, der udøver påvirkning. Hidtil har jeg i dette afsnit kunnet skelne mellem, om synet på de fattige eller den sociale omsorg var betinget af værdimæssige eller organisatoriske faktorer. Hos Brecht og Schilling ser vi et eksempel på relevansen af, at jeg i forskningsspørgsmålene indfører en korrigerende variabel, der skal se på *udefrakommende faktorer*, som for eksempel pest. Pesten er en faktor, som man ikke havde nogen mulighed for at kontrollere. I det ovenstående eksempel fra Wittenberg præges tilgangen til reformationens betydning for det sociale område af en udefrakommende begivenhed, som er; pest, spekulation og den deraf følgende dyrtid for korn, der fører til hungersnød for de fattige. Martin Luthers udsagn er værdiladede, men de opstår i en kontekst af en udefra kommende faktor. Hvis ikke der havde været pest, er det ikke sikkert han havde været så kritisk over for den uhellige alliance mellem bønder og kornspekulanter.⁴⁰

³⁹ Martin Luthers syn på penge og rentetagning er et interessant forskningsområde i sig selv. Men det er ikke temaet for denne afhandling, hvorfor det kun behandles sporadisk, for så vidt som at den økonomiske krise har konsekvenser for de fattige.

⁴⁰ Jørn Henrik Petersen vil formodentligt ikke være enig med mig i, at det ikke er sikkert, at Martin Luther ville have været optaget af spørgsmålet om kornspekulanterne. Hans udgivelse "Den glemte Luther" handler blandt andet om at

I dette afsnit der handler om synet på reformationens betydning for samfundsudviklingen i den eksisterende kirkehistoriske litteratur, har fokus hidtil ligget på hvilken betydning, reformationen havde for udviklingen af det sociale område. I det følgende vil jeg inddrage litteratur, der vender spørgsmålet på hovedet. Dette ved at spørge hvilken betydning sociale og politiske forhold havde for reformationens gennemførelse. Her vil jeg inddrage to forskere: Euan Cameron og Carlos M. N. Eire. For begge gælder, at de søger at vise den pluralisme som kendetegner perioden omkring reformationen.

Euan Camerons bog ”The European Reformation” fra 1991 har som mål at lave en analyse af gennemførelsen af reformationen baseret på flere facetter, end man almindeligvis gør. I introduktionen til bogen redegør han for, hvordan han bygger sin argumentation op i tre trin:

Først må man forstå den religiøse grundstemning, der var i slutningen af 1400 tallet og begyndelsen af 1500 tallet. En grundstemning som gav reformatorerne deres teologiske afsæt, og som gjorde samfundet sårbart i forhold til den kritik, som reformatorerne fremsatte. Dernæst må man studere de enkelte reformatorer og lade dem fremstå i deres egen teologiske kontekst. Endelig må man undersøge, hvorledes den kritik de fremsatte, blev en del af samtidens politiske magtspil. Det sidste rummer en dobbeltsidighed. Man må som sagt undersøge, hvordan det reformatoriske budskab er blevet udnyttet i det politiske magtspil. Men man må også undersøge, hvorledes det reformatoriske budskab er blevet præget af den herskende politiske dagsorden. En dagsorden der var sat af den sociale og økonomiske virkelighed (Cameron 1991 s.2-3).

Under hovedspørgsmålet: ”*Motives for Establishing the Reformation?*” (Cameron 1991, s. 293) eftersøger Cameron mulige økonomiske og politisk strukturelle motiver, der kunne have spillet sammen med reformationens religiøse tematik i forhold til gennemførelsen af den.

Han begynder med at undersøge hvorvidt, økonomien har været en selvstændig drivende faktor for de konger og fyrster, der vandt penge og besiddelser fra kirken ved reformationen. Camerons konklusion er, at det er muligt, at det har været en motiverende faktor, men at der næppe har været nogen nettogevinst. Overtog man klostergoods, var det ikke bare en nettoindtægt. Der fulgte også udgifter med; sociale opgaver som skulle finansieres. Der gjaldt også det forhold, at man som fyrste måtte allokere ikke så få midler til militær. Det vakuum der opstod, da den katolske kirke forsvandt fra de områder, hvor reformationen fik fodfæste, skabte en usikker magtbalance. Fyrsterne måtte derfor bruge ressourcer på at håndhæve deres magt.

finde og begrunde en luthersk social etik i Luthers stillingtagen til konkrete socialøkonomiske begivenheder.

Cameron mener således ikke, at ønsket om profit kunne være en selvstændig drivkraft for gennemførelsen af reformationen (Cameron 1991, s. 295).

Det næste forhold han undersøger af særlig interesse for denne afhandling, er de sociale og magtmæssige spændinger, der var mellem aristokratiet og håndværkerborgerskabet i byerne.⁴¹ Hans konklusion er, at der ikke er en proportionalitet mellem den risiko borgerne løb ved at undsige sig den katolske kirke, og det de vandt ved at gøre det. Derfor kan reformationens gennemførelse ikke ses udelukkende som en klassekamp mellem borgerskabet i byerne og aristokratiet, der ejede store landbesiddelser.

Han fremhæver i det hele taget det tumultariske ved reformationens gennemførelse. Dette fører ham også til at rette en kritik af Max Webers tese om den særlige protestantiske arbejdsetik. Cameron siger, at det er muligt, at den protestantiske arbejdsetik kommer som en følge af den reformatoriske proces, men det tidlige reformationsrøre kan ikke sammentænkes med, hvad han kalder den Weberske idealtype:

"The primitive Reformation experience entailed riot, disorder, carnival enthusiasms, and satirical lampoons: hardly the stuff of which the Weberian 'proto-capitalist' was made. Weber's 'ideal-type' explains the end of the process better than the start." (Cameron 1991, s. 302)

I sit forsøg på at afklare forholdet mellem religiøst og politisk betingede motiver for gennemførelsen af reformationen definerer han et basalt spørgsmål som:

"what impact did the 'preached message' of the Reformation have on the people who heard it, and how did it affect their political support for the movement?" (Cameron 1991, s. 304)

Spørgsmålet om blandingsforholdet mellem teologi og praktiske organisatoriske forhold er væsentligt for denne afhandling. Med de historiske mikrostudier forsøger jeg at vise, hvor kompleks en problemstilling det er. Jeg har tidligere anslået temaet

⁴¹ Dette spændingsforhold ses i de mikrostudier jeg har gennemført af de tre byer, Aalborg, Passau og Lübeck. Det har flere facetter, som gør det svært at sige noget entydigt om motiv og udfald. Aristokratiet kan sagtens have haft modsatrettede interesser. De har været tæt knyttet til den katolske kirke idet kirken har opsuget et overskud af både sønner og døtre, der enten ikke har været arveberettiget eller haft en stor nok medgift til at kunne opnå attraktive ægteskaber. Derved mister aristokratiet noget ved reformationen. Men de har også haft mulighed for at vinde jord ved de bortforleninger, der sker efter at kirkens gods konfiskeres og overgår til verdslige ejerforhold.

Borgerstanden i byerne har ikke haft den samme interessekonflikt. De har typisk vundet indflydelse på byens styre ved reformationen.

om hvorvidt, der er kongruens imellem den teologiske elite, der førte pennen i reformationsrøret og lægfolket som skulle implementere den nye lovgivning, der blev en konsekvens af en helt ny kirkeordning.

Cameron fremhæver eksempler på lægfolk, der offentligt fremlægger teologiske refleksioner med reformatorisk indhold, som argument for at det teologiske budskab i reformationen spillede en rolle også for lægfolket. Med dette bliver hans konklusion, at det er vanskeligt at påvise en entydig alliance mellem det politiske og det konfessionelle aspekt i reformationen. Han indfører et begreb, som han kalder *"The 'Flattery' of reformed Preaching"* (Cameron 1991, s. 311). Med dette mener han, at den almindelige borger blev påvirket af det reformatoriske budskab, fordi han følte sig smigret over den indflydelse, der blev ham tillagt i forhold til frelseslæren. Begrebet om det almindelige præstedømme⁴² gjorde ifølge Cameron borgeren til den sande kustode over den bibelske sandhed. Camerons konklusion åbner i virkeligheden for mere end den lukker. Hvis han har ret i sin pointe om, at det er *"The 'Flattery' of reformed Preaching"*, der er den reelle drivkraft for lægfolket, der deltager i reformationsrøret, så kan man stille spørgsmålet, hvilken betydning den nye frelseslære overhovedet har haft? Var det for lægfolket hovedsageligt et spørgsmål om form eller indhold?

Hvor Camerons projekt i høj grad er at sætte reformationen ind i en socioøkonomisk kontekst er Carlos M.N. Eires, professor i religion og historie i Yale projekt at gøre op med forestillingen om, at der var én reformation i Europa. I stedet forsøger han i sit 800 sider store værk *"Reformations – The Early Modern World, 1450-1650"* at beskrive samspillet og modspillet af de mange reformationer, der finder sted i perioden 1450-1650. (Eire 2016) Han har også som mål at lade den indre reform⁴³, der fandt sted i den katolske kirke komme til sin ret.

Jeg vil lade hans generelle forståelse af religionens betydning for den historiske forskning afslutte dette afsnit om synet på reformationen i den eksisterende

⁴² Det almindelige præstedømme er et begreb Martin Luther opfinder. Luther siger, at enhver der er krøbet ud af dåben, er præst. Luther indfører dette begreb som en legitimation i forhold til den katolske præstestand, som hævdede, at deres magt var baseret på nøglemagten. Nøglemagten er den magt Jesus giver til apostlen Peter, da han siger, at han giver ham magten til at løse og binde synder på jorden. Ifølge den katolske dogmatik har den til enhver tid siddende pave fået overgivet denne magt ved apostolsk succession. Bogstaveligt forstået således, at der går en lige linje af paver fra apostlen Peter, som ved håndspålæggelse har fået tildelt denne magt. Luther afviser tanken om den apostolske succession og sætter dåben i stedet.

⁴³ Den katolske kirkes indre reformation kaldes i den lutherske kirkehistorie for modreformationen. Den anskues som den katolske kirkes forsøg på at vinde terræn tilbage, hvilket selvfølgelig er en tendentiøs tilgang. Eires mål er at lade reformbevægelsen i den katolske kirke tale for sig selv.

kirkehistoriske litteratur. Eire skriver, at man ikke kan forstå denne periode i den vesterlandske historie uden at medtænke religion som en væsentlig faktor:

"one must take religion seriously as a real factor in human events, as something that gave shape to the age" og han fortsætter:

"What is assumed in this book is something that nearly all experts on this period agree on: that religion permeated all of life, even though not everyone was equally religious or pious" (Eire 2016, s. viii)

Eires mål er ikke blot at yde den indre reformation af den katolske kirke retfærdighed, men også at fremstille de mange forskellige udtryk reformationen får i de forskellige konfessioner. Den lutherske reformation fremstiller han som en blandt flere protestantiske reformationer. Med dette vil jeg opsummere, hvad jeg hidtil har gjort i kapitel 2.

Afhandlingens overordnede tema er at belyse hvilken indflydelse reformationen historisk har haft på udformningen af velfærdsstaten som dennes værdimæssige rødder.

Jeg har i det ovenstående afsnit fremdraget nogle forskellige positioner fra hvordan problemstillingen er blevet behandlet i den kirkehistoriske litteratur. Jeg har fulgt Troels Dahlerups spor og sat ham ind i en nyere kirkehistorisk kontekst.

Litteraturen giver eksempler der understøtter Troels Dahlerups tese om, at det er relativt beskedne ændringer der i praksis sker med fattigforsorgen ved reformationen. Men der er også eksempler der søger at godtgøre konfessionens indflydelse på indretningen af velfærdssamfundet efter reformationen. Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen taler om *virkningshistorier og genopførelser* (Gregersen og Bach-Nielsens 2017, s.27) Derved forsøger de at indføre et metodologisk greb i reformationshistorien, hvor vi skal være bevidste om at skelne mellem de faktiske historiske begivenheder og metafortællingen om reformationen. En skelnen der i sagens natur er lettere at lave, når man skuer bagud end står midt i "sin egen" samtids beskrivelse af konsekvenserne ved reformationen.

I det følgende afsnit vil jeg belyse hvordan temaet om reformationens indflydelse på udformningen af velfærdsstaten, er blevet behandlet i en kontekst af forskningsformidling, der blev udgivet i anledning af reformationsjubilæet i 2017. Rammesætningen fra forlaget Eksistensen kunne man betegne som en af vor tids *genopførelser*, fordi man efter min opfattelse har søgt efter at godtgøre relevansen af at beskæftige sig med reformationshistorien 500 år efter Martin Luthers opslag af tæserne på slotskirkedøren i Wittenberg.

2.4 Reformationsjubilæum 2017

I dette afsnit vil jeg beskæftige mig med den indsats indenfor forskningsformidling, der blev gjort i forbindelse med markeringen af reformationsjubilæum 2017.

I årene op til fejringen af reformationens 500 år jubilæum kom der naturligvis en række udgivelser af både videnskabelig og populærvidenskabelig karakter. I forhold til denne afhandling er især de publikationer, der havde til hensigt at afdække hvilken indflydelse Luthers tanker, og reformationen set i et lidt større perspektiv havde haft på tilblivelsen af det moderne samfund. I denne sammenhæng i særdeleshed på udformningen af velfærdsstaten.

Forlaget Eksistensen udgav en serie om reformationens virkningshistorie i Danmark, hvor titlen på alle bøger i rækken begyndte med et spørgsmål: *"Hvorfor er vi så...?"*. De enkelte forfattere skulle give et svar, der begyndte med: *"Hvis ikke reformationen i 1517 var nået længere end til Wittenberg..."*.

Rammen var, at man havde bedt en række forskere, der hver især var anerkendte indenfor deres felt, om at lede efter træk ved det danske samfund, som var et produkt af reformationens gennemførelse. Udgivelserne har formidlingsmæssigt et populærvidenskabeligt snit, men bidragsydernes position i det akademiske Danmark kvalificerer dem til at blive nævnt her, også selvom publikationerne ikke i formen er traditionelt akademiske med noteapparat og litteraturliste.

I Tyskland har der været den samme tendens til at godtgøre relevansen af reformationsjubilæet. Her udkom for eksempel i 2015: *"Deutschland, Lutherland – Warum uns die Reformation bis heute prägt"* (Eichel 2015)⁴⁴. Christine Eichel har foruden et vidtfavnende forfatterskab om kunst, filosofi og æstetik også skrevet om *„Das Deutsche Pfarrhaus – Hort des Geistes und der Macht"* (Eichel 2012) der omhandler udviklingen af den særlige lutherske præstegårdskultur som også præger Danmark. For det sidste gjaldt, at hun også har været kurator på en stor udstilling om samme emne på det historiske museum i Berlin.

Jeg vil inddrage Christine Eichel i det særskilt afsnit om Max Weber og den protestantiske arbejdsetik.⁴⁵ Hun har en meget relevant kritik af den påståede sammenkobling mellem arbejdsetik og protestantisme. I denne redegør hun for den

⁴⁴ For Tyskland gælder, at man allerede i 2007 begyndte at forberede reformationsjubilæet i det Tyske Lutherselskab. Dette skete ved temakonferencer, udgivelser og udstillinger.

⁴⁵ Jeg har skrevet, udgivelsesrækken på Eksistensen ikke har karakter af videnskabelige udgivelser, da de er uden noteapparat og litteraturliste. Det gælder **ikke** for Christine Eichels udgivelser. De er forsynet med både noter og litteraturliste, men formidlingsmæssigt er de skrevet med henblik på at nå ud til en større læserkreds end blot den akademiske.

forskel, der er mellem det calvinske og det lutherske syn på arbejde. (Eichel 2015, s. 27)

I den før omtalte udgivelsesrække på forlaget Eksistensen er formen med spørgsmål: *Hvorfor er vi?* og svaret *Hvis ikke...* givetvis sat af forlagets redaktion, og afspejler, at man ønsker at få et svar, der peger i en helt bestemt retning. Nemlig at reformationen havde en afgørende betydning for Danmarks udvikling som samfund. Der er naturligvis intet forkert i, at man som redaktion ønsker at skære et stof på en bestemt måde, men som læser skal man gøre sig klart, at det er en tendentiøs tilgang til emnet.

De fire nævnte bidragsyderes svar, som vi ser nedenfor, bærer dog også præg af, at man ikke har kunnet levere så entydigt et svar, som redaktionen givetvis har ønsket det med rammesætningen for serien. Der er udkommet i alt 8 bidrag i forlaget Eksistensens serie om reformationens virkningshistorie. Jeg medtager de fire som beskæftiger sig konkret med forskellige aspekter af reformationens indflydelse på opbygningen af velfærdsstaten. De bidrag jeg medtager er: Niels Kærgård, der skriver om reformationens indflydelse på økonomien; Lars K. Christensen der skriver om reformationens indflydelsen på arbejdet; Ditlev Tamm der skriver om reformationens indflydelse på retten og endelig Uffe Østergård der skriver om reformationens indflydelse på nationaliteten.

2.4.1 Niels Kærgård – et økonomisk perspektiv

Niels Kærgård har fået i opdrag at beskrive, hvilken indflydelse reformationen har haft på den økonomiske udvikling i Danmark. Det gør han med titlen: *”Hvorfor er vi så rige og lykkelige?”* (Kærgård 2016). Titlen rummer to elementer. Det ene er en påstand om, at vi er rige som følge af reformationen; At der skulle være en direkte afledt økonomiske effekt. Det andet element er påstanden om, at vi skulle være lykkelige som følge af reformationen.

Kærgård ender dog ikke med at tillægge reformationen nogen entydig betydning.

På redaktionens afsluttende spørgsmål: *Hvis ikke reformationen i 1517 var nået længere end til Wittenberg*, kan forfatteren ikke give noget klart svar. Kærgård skriver, at meget i Nordeuropa og USA havde set anderledes ud. Men både liberalister, socialister og nationalkonservative har hentet inspiration fra reformationen, og det er svært at udlede et svar på, hvordan disse landes økonomier havde set ud, uden reformationen. Kærgård slutter med et indirekte citat af Grundtvig og siger: *”Der kan dog gives gode argumenter for, at nordiske*

velfærdsstater, hvor få har for meget og færre for lidt, har lutherske rødder”
(Kærgård 2016, s.70).⁴⁶

Kærgård finder ikke, at man kan opstille en entydig konklusion med hensyn til reformationens betydning for økonomien. Men forinden præsenterer han nogle ræsonnementer, som er af relevans for denne afhandlings spørgsmål om velfærdsstatens religiøse rødder. Jeg vil i det følgende redegøre for det økonomisk historiske tema og det værdimæssige.

Hvis vi begynder med det økonomiske historiske tema, er der to vigtige ræsonnementer. Det ene er et argument for, at der ikke er nogen sammenhæng mellem den høje økonomiske vækst og den relative høje velstand i Skandinavien og reformationen. Her hævder Niels Kærgård, at den direkte adgang til Atlanterhavet har været den væsentligste faktor for den økonomiske udvikling, idet vi havde mulighed for at være med i den periode, hvor verdenshandlen flyttede sig fra Middelhavsområdet til handel over Atlanten.

Niels Kærgård beskriver også, hvad han kalder direkte økonomiske effekter afledt af reformationen. Den første er de ændringer, reformationen medførte i ejerforhold af jord. Det kunne have givet en økonomisk lettelse for bønderne, at hovedparten af den jord, som kongen konfiskerede fra kirken, tilfaldt adelen. Kirken ejede før reformationen cirka en tredjedel af al jord. Af de resterende to tredjedele skulle der betales tiende til kirken. Heraf tilfaldt en tredjedel kirken, en tredjedel biskoppen og en tredjedel præsten. Men ved reformationen overtog kongen *bispetiendet*. Det var den del af indtægterne, der hidtil havde tilfaldt biskopperne. Kongen fik denne indtægt mod, at han sørgede for aflønning af biskopperne. Dermed betød reformationen ikke nogen økonomisk lettelse for bønderne. Nu skulle de i stedet betale bispetiendet til kongen. Dermed havde ændringen i ejerforhold af jord ingen effekt for den almindelige bonde.

Den anden direkte effekt som Niels Kærgård til gengæld tillægger en vis betydning, skyldes at kirken bliver lokal. Dens drift og økonomi bliver et anliggende mellem kirke og lokalsamfund i stedet for et anliggende mellem den lokale kirke og Rom. I særdeleshed bliver alle udsmykningsopgaver i kirkerne lokale. Hvor man før ville have hentet en udenlandsk mester til at forestå et stykke træskærerarbejde, bruger man nu lokale håndværksmestre.

⁴⁶ Når det anføres, at Niels Kærgård indirekte citerer Grundtvig, skyldes det at han i øvrigt forbigår hans betydning for velfærdsstatens udvikling. Det samme gør flere af de andre bidragsydere også. Senere kommer der en længere uddybende note til Grundtvig. Derfor er den undladt her.

Endvidere får kirkens lokale forankring betydning for udviklingen af skole og socialforsorg, da præsterne kommer til at indtage en central stilling i ny organiseringen af begge områder, efter at den katolske kirke forlader området.

Denne position fastholdes i øvrigt indtil midten af 1800 tallet, og indebærer ifølge Erik Nørr, at der er viden nok til stede i lokalsamfundene til, at man kan opretholde en effektiv administration (Nørr 1981).

Kærgård betegner den lokale organisering som en faktor, man må formode, har haft meget stor betydning for opbygningen af den danske velfærdsstat.

Med denne forbeholdne konklusion vedrørende de direkte afledte økonomiske effekter af reformationen bevæger vi os over til Niels Kærgårds diskussion af de indirekte effekter.

Det andet tema, som der er anslået i titlen ”*Hvorfor er vi så rige og lykkelige?*” handler om, at danskerne ifølge talrige målinger (blandt andet World Happiness Index) er mere lykkelige end andre. I hvert fald ud fra den gængse operationalisering, hvor man spørger et repræsentativt udsnit om, hvor lykkelige og eller tilfreds de er med tilværelsen.

Niels Kærgård laver nogle forskellige nedslag i litteraturen om reformationens virkningshistorie. Han refererer til Max Weber, som jeg senere behandler i et særskilt afsnit.

Niels Kærgård referer til reformationen som *mytologisk faktor* i den danske politiske selvforståelse, og beskriver hvorledes Luther er blevet brugt af både den politiske højre- og venstrefløj. Som eksempel på højrefløjens brug af reformationen nævner han, at den fik plads i Anders Fogh Rasmussens ”Demokratikanon”, der blev udfærdiget i 2008 af et udvalg under Undervisningsministeriet i Foghs regeringsperiode (Demokratikanon 2008, pkt. 5 Reformationen).

Her hedder det blandt andet i begrundelsen for at medtage reformationen i den danske Demokratikanon at: ”*De kirkelige reformationer ... repræsenterer at ... individets mulighed for at ændre sin egen situation blev dominerende*”

Eksemplet fra venstrefløjens brug af reformationen som mytologisk faktor i en politisk fortolkning af historien, er Ebbe Kløvedal Reichs sang om Grevens Fejde (1534-36) og Skipper Clements rolle heri: ”*Skipper Clements morgensang*” (HS nr. 478). Heri fremstilles Skipper Clement som en revolutionær leder af et nationalt bondeoprør. Men de danske bønder blev besejret af Grev Rantzaus lejesoldater, og ”*Kirkens sorte skadesværme*”, hedder det i vers 5.

For denne afhandling er den granskning Niels Kærgård underkaster Luthers syn på økonomi, nok så interessant. Luther var ganske kritisk i forhold til et utøjlet marked. Der var for Luther en naturlig konflikt mellem evangeliets ord om næstekærlighed

og det at tjene penge. Man måtte ifølge Luther ikke berige sig på næstens bekostning. Næstekærlighedsbuddet satte kravet om beskyttelse af den svage.

Kærgård refererer her blandt andet til Luthers Store Katekismus fra 1529, hvor han i udfoldelsen af det syvende bud *Du må ikke stjæle*, ser det at stjæle i et meget udvidet perspektiv. *Du må ikke stjæle* betyder for Luther, at du ikke må få nogen gevinst på næstens bekostning.

”Thi at stjæle betyder ganske simpelt med uret at tilvende sig en andens ejendom. I korthed kan det sammenfattes: enhver fordel i en hvilken som helst sag, som er til skade for næsten.” (Luther 1963, bd. 2, s. 148).⁴⁷

Kærgård refererer også Luthers skrift fra 1524 *”Om forretningsvirksomhed,”* hvori Luther forholder sig principielt til den nye kapitalisme, der er opstået i Europa med Mediciernes og Fuggernes opbygning af et moderne bankvæsen. Luther beskæftiger sig også indgående med, hvad der er retfærdig prisdannelse. Herunder forholder han sig meget kritisk til prisdannelsen på penge i form af rentetagning. Luther siger f.eks.:

”For disse tre synder, at enhver sælger så dyrt, han ønsker, at der ydes kredit, og at der stilles kaution, er ligesom tre kilder, hvoraf alskens uhyrligheder, synd, svindel og bedrag flyder så vidt og bredt” (Luther 1964, bd.4 s. 380-81).⁴⁸

Luther henter sin afvisning af rentetagning i femte Mosebog, 23,20-21, hvor det forbydes at tage renter af sine landsmænd. Han går så vidt som til at karakterisere det som synd. Spørgsmålet om det var tilladt at tage renter, og i givet fald hvor høj den måtte være, var et hedt emne på Luthers tid. En diskussion der også var af stor betydning for de velfærdsinstitutioner, der skulle leve af kapitaldonationer. Hvis ikke man opkrævede rente ved at låne pengene ud, åd man i stedet hovedstolen.

Som eksempel på at rentetagning var noget man beskæftigede sig med lovgivningsmæssigt, giver Kærgård en forordning af Christian III, der i 1547 tillod en rente på 6,25 procent i Danmark.⁴⁹

⁴⁷ Luther, Martin: Store katekismus oversat af Otto Nielsen i Luthers Skrifter i udvalg, 1963.bd. 2, s. 148 Jeg følger her Kærgård der citerer Luther i den oversættelse som foreligger i ”Skrifter i udvalg”.

⁴⁸ Luther, Martin: Om forretningsvirksomhed oversat af Jens Kr. Krarup i Luthers Skrifter i udvalg 1964 s. 380-81. bd. 4

⁴⁹ Et andet eksempel på hvordan man har forsøgt at omgå forbuddet mod rentetagning findes i rådstuearkiverne fra Dambach i Alsace. Her er rentetagning kamoufleret som fiktive salg, hvortil der er udstedt fiktive skøder/købsbreve som blev opbevaret i byens arkiv. (Beck-Hartweg 2017)

I denne forbindelse behandler Kærgård også Luthers syn på arbejdet. Han fremhæver, at der med nedlæggelsen af klostre og afskaffelsen af messerne blev sat en stor mængde arbejdskraft fri. Han siger ”*I stedet for de hellige handlinger blev et jordeliv, der tjener samfundet og næsten idealet*” (Kærgård 2016 s. 31).

Her lægger Kærgård sig tydeligvis i slipstrømmen fra Weber og referer f.eks. til en rapport fra Nordisk Ministerråd i 2005, hvor man betegnede den ”*protestantiske arbejdsetik*” som en af de 8 nordiske styrkepositioner i analyse af, hvad der skulle gøre Norden konkurrencedygtigt i forhold til resten af verden. Han giver dette som et eksempel på, at forestillingen om en luthersk arbejdsmoral stadig lever i bedste velgående i det 21. århundrede. En forestilling der selvfølgelig også hænger sammen med Luthers afvisning af lediggang og forherligelse af arbejdet i hans skrift mod tiggermunkene: ”*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*“

Kærgårds titel *Hvorfor er vi så rige og lykkelige?* rummer en dobbeltsidighed, der både går på materiel velstand – det *at være rig* og en værdimæssig definition som *lykke*. Han er dermed inde på et spor, der ikke ligger så langt fra den opdeling, jeg søger at lave i organisatoriske og værdimæssige konsekvenser af reformationen.

Kærgård forsøger faktisk at lave en dobbelt opdeling. Først med titlens skelnen mellem rigdom og lykke. Dernæst laver han for det økonomiske område en opdeling af direkte og indirekte effekter af reformationen. Han eftersøger økonomiske effekter, der er en direkte konsekvens af reformationen. Hans konklusion er, at der er andre væsentlige faktorer, som danner grundlag for en økonomisk vækst efter reformationen. Væsentligst er Danmarks placering i forhold til de nye handelsveje over Atlanten. Sekulariseringen af kirkens gods betyder meget lidt for den almindelige bonde. Der er en vigtig pointe i forhold til beskæftigelsen forbundet med, at håndværksmæssige opgaver nu placeres lokalt. Men samlet set er der en ret lille direkte afledt effekt på økonomien i Danmark.

Den indirekte effekt hænger ifølge Kærgård sammen med den mytologiske brug af Luther og reformationen. Her er der et aspekt, der handler om det at arbejde. Der er også et aspekt, der handler om moral i forhold til omgangen med penge og rentetagning, hvor Kærgård refererer til Luther og Webers teori om den særlige protestantiske arbejdsmoral. For sigtet i min afhandling er det interessant at Kærgård taler eksplicit om den mytologiske brug af Luther og reformationen. Dermed adresserer han det samme tema, som Troels Dahlerup gør: Vi har nogle forestillinger om hvad reformationen betød, men er der belæg for disse forestillinger i kildematerialet? Et sådant relevant kildestudie ligger i sagens natur udenfor det opdrag Niels Kærgård har fået i forhold til at skrive en debatbog om reformationens virkningshistorie anno 2017. Men så meget desto mere relevant bliver sigtet i min afhandling.

2.4.2 Lars K. Christensen – et arbejdsmæssigt perspektiv.

Hvor Niels Kærgård tangerer spørgsmålet om en særlige protestantisk arbejdsetik som en mulig årsag til den relative velstand i Norden, gør Lars K. Christensen det til selve genstanden for sin undersøgelse. Han stiller spørgsmålet: *Hvorfor er vi så flittige?* (Christensen 2016).

Christensen tager sit afsæt i en høring afholdt på Christiansborg i 2016 om en reform af kontanthjælpen. Her refererer han et indlæg fra en underdirektør i Dansk Arbejdsgiverforening, der giver følgende svar på den relativt højere andel af indvandrere på kontanthjælp end etniske danskere: *”det er da fuldstændig åbenlyst, at vi har med nogle mennesker at gøre, der ikke har en protestantisk arbejdsmoral”* (Christensen 2016, s 3).

Christensen bruger citatet som afsæt for sin undersøgelse af, om der er en sammenhæng mellem reformationen og en særlig protestantisk arbejdsmoral. Han anfører, at aktuelt angives der ofte at være en forskel på indvandrere og etniske danskere i spørgsmålet om arbejdsmoral. Før indvandrerspørgsmålet blev så markant en del af den politiske dagsorden i Danmark, fremhævede man den danske eller nordeuropæiske arbejdsmoral på bekostning af middelhavsområdet.

Christensen breder spørgsmålet ud til også at omhandle erhvervsfrekvens, idet han inddrager økonomen Horst Feldmanns artikel: *”Protestantisme, Labor Force Participation, and Employment Across Countries”* fra 2007, der mener at påvise, at der er en højere erhvervsfrekvens hos befolkningen i protestantiske lande, end i ikke protestantiske lande. Christensen problematiserer Feldmanns konklusion, og han påstår, at hans artikel er udtryk for en logisk cirkelslutning. Feldmann påviser ifølge Christensen, at der statistisk set er en samvarians mellem protestantismen og en højere erhvervsfrekvens, men undersøgelsen viser ikke, at protestantismen er årsag til dette.

Christensens anke imod Feldmann; at man ikke kan påvise, at det er protestantismen, der er den direkte årsag til en højere erhvervsfrekvens, er legitim. Men det er en kritik, der kalder på en undersøgelse af, hvad der så kunne være årsagen. I forhold til denne afhandlings forskningsfelt er deres uenighed interessant. Jeg rejser andetsteds spørgsmålet om der snarere er tale om en germansk arbejdsetik i stedet for en protestantisk arbejdsetik.

Mine forskningsspørgsmål der skelner mellem værdimæssig og organisatorisk påvirkning af reformationen, samt forsøger at tage højde for øvrige historiske forhold, der kan ske at påvirke udviklingen af den tidligste velfærd, er et udtryk for, at jeg ønsker at undersøge dette ud fra en empirisk historisk kontekst. Ligesom Niels Kærgård problematiserer Christensen det forhold, at der drages mange slutninger ud fra hvad man antager reformationen har betydet. Som Kærgård bruger Christensen dog ikke begrebet om Luthers *mytologiske* brug. Men for min afhandling, der søger at undersøge reformationens betydning for udviklingen af velfærdstaten, er det relevant at inddrage den litteratur der problematiserer sammenhængen ligeså vel

som den litteratur der påviser sammenhængen mellem reformationen og velfærdstatens rødder. Kærgårds og Christensens bidrag der problematiserer sammenhængen bliver så meget desto mere interessante ved at de, tilsyneladende af forlaget, havde fået et klart opdrag om at påvise en sammenhæng mellem reformation og nutidens samfund i Danmark. Hermed refererer jeg til den rammesætning, man lavede for udgivelsesrækken ved at stille så tendentiøst et spørgsmål som: *Hvis ikke reformationen var....*

Christensen lægger også vejen forbi Max Weber og inddrager undersøgelser, der viser, at der ikke er en entydig sammenhæng mellem udviklingen af industrialiseringen og protestantismens udbredelse. Han referer her til Delacroix og Nielsen, der i deres undersøgelse fra 2001 har udvalgt en række faktorer, der bestemmer kapitalistisk udvikling. Den eneste parameter, hvor protestantiske lande adskiller sig markant er opsparingen, der er højere end i katolske lande (Christensen 2016, s. 27). Der kan heller ikke påvises nogen sammenhæng mellem bruttonationalprodukt og religiøs orientering for de undersøgte lande.

Det leder ham til at se på arbejdets historie. Som Kærgård også var inde på, betød reformationen en ændring af ejerforhold til jord i Danmark. Christensen fremhæver desuden afskaffelsen af de mange katolske helligdage som en ikke uvæsentlig faktor. Kærgård beskæftigede sig ligeledes med, at der blev mere arbejdskraft til rådighed, da messerne ved kirkerne blev afskaffet og klostre opløst. Men han anførte også at man i praksis må antage, at der fortsat har været en del, som var beskæftiget med at undervise og løse sociale opgaver.

Christensen omtaler Peder Palladius visitatsbog og hans gentagne opfordringer til arbejdsomhed som udtryk for, at den protestantiske arbejdsetik i det mindste ikke viste sig lige med det samme (Christensen 2016 s. 29-31).

Hundrede år efter reformationen ser man det samme gøre sig gældende. Her gengiver Christensen en forordning, der under trussel om fængsel forbød håndværkervende at *spadsere* i deres arbejdstid. Med spadsere menes den rekreative gåtur, som ikke hører hjemme i arbejdstiden.

Spørgsmålet hænger sammen med at man har fået øje på den ledige som en mulig arbejdskraft.

Ove K. Petersen skriver at overgangen mellem at se på tiggere til potentiel arbejdskraft sker fra 1500-tallet til begyndelsen af 1600-tallet. Løsgængerer defineres ved Forordningen af 1619, hvor begrebet kommer til at omfatte alle tjenesteløse ”der opholdt sig på et sted, hvor der var arbejde at få uden at begære det for en rimelig løn” (Pedersen 2017, s. 132)

Det er interessant at se hvorledes tiggeren bliver til ledig arbejdskraft. Dette er en forudsætning for arbejderbevægelsens opståen. Christensen beskriver midten af 1800-tallet som, der hvor markedsøkonomien formelt slår igennem med

industrialiseringen. Dermed følger fagforeninger og en moderne kapitalistisk tilgang til arbejdets værdi.

"Arbejderbevægelsen var ikke blot med til direkte at forme danskernes holdninger til arbejdet, men også indirekte at forme vilkårene for og omfanget af vores arbejdsliv" siger Christensen (Christensen 2016, s. 45). Dette fører ham frem til at konkludere, at der er mange andre årsager end Luther og Calvin, der er med til at skabe det, man omtaler som den protestantiske arbejdsetik: Reformen af økonomi, ændringer i produktion, samfunds- og erhvervsstruktur o.s.v.

Ove K. Pedersen kobler det til Luther og det at han sammen med de andre reformatorer gjorde arbejdspligten til en pligt overfor Gud. (Pedersen 2017, s. 124)

Christensen afrunder sin behandling af spørgsmålet om *"Hvorfor er vi så flittige?"* med nogle refleksioner over, at Webers måske vigtigste bidrag til samfundsdebatten er en tydeliggørelse af forestillingen om, at arbejdet er meningsskabende. At det at arbejde er koblet sammen med noget, der giver mening. Arbejdet skal give mening i sig selv.

Med et udblik til alle dem der bliver stressede og udbrændte, rejser Christensen det lidt moraliserende spørgsmål, om det nu også er det værd? Er der den værdi koblet til det at arbejde, som udviklingen siden reformationen har synes at tillægge det? *"Skulle vi måske standse op et øjeblik, tørre sveden af panden og stille os selv spørgsmålet: vil vi leve for at arbejde – eller arbejde for at leve?"* (Christensen 2016, s. 69).

Dette spørgsmål er i virkeligheden den klareste konklusion, Christensen kommer frem til i forhold til sammenhængen mellem reformationen og en protestantisk arbejdsetik. Det handler om, at vi knytter mening til det at arbejde.

På udgivelsens afsluttende *Hvis ikke reformationen i 1517 var nået længere end til Wittenberg i Nordtyskland*, svarer han *"så havde vi formentligt her i vor tid alligevel arbejdet lige så meget og lige så flittigt, som vi gør nu. Weber havde bestemt en pointe... men det var helt andre økonomiske og sociale kræfter, som tog over og for alvor formede det moderne Danmarks arbejdsetik"* (Christensen 2016, s. 72).

Hvor Niels Kærgård forsøgte at opdele sin analyse i et materielt spor og et værdimæssigt spor, holder Christensen sig til at se på den værdimæssige påvirkning af reformationen. Hans konklusion kalder på, at man må undersøge nogle andre aspekter af forholdet mellem erhvervsfrekvens og reformationen end kun det teologiske tankegods fra reformationen. Han fremhæver to eksempler på, at teologien ikke har medført en højere arbejdsmoral. Peder Palladius, der er reformator og en forordning som kilde 100 år efter reformationen. Den sidste omhandler håndværkeres påståede dovenskab, der gav sig udslag i trang til at spadserer omkring i arbejdstiden. Af det ovenstående fremgår det ikke, hvor meget der blev arbejdet de første 100 år efter reformationen eller hvornår den weberske

arbejdsmoral indfandt sig. Den ligger i det område, som Niels Kærgård betegnede som det mytologiske aspekt af reformationen.

Overordnet set relativiserer Christensen den direkte effekt af reformationen, men lader en del spørgsmål stå åbne i forhold til det mytologiske aspekt, som Kærgård kalder det.

2.4.3. Ditlev Tamm – et retshistorisk perspektiv

Den næste i Eksistensens serie om reformationen hvis analyse af reformationens indflydelse på den moderne velfærdsstat, jeg har valgt at medtage, er Ditlev Tamms retshistoriske analyse (Tamm 2016)

Ditlev Tamm fremhæver ægteskabslovgivningen og muligheden for at opnå skilsmisse som den største enkeltstående ændring, reformationen førte med sig. Skilsmisse var meget vanskeligt at opnå før reformationen, da ægteskabet ifølge den katolske lære betragtes som et sakramente. Det vil sige en hellig handling, hvor man begår synd, hvis man ikke forvalter sakramentet ret.⁵⁰ Man kunne i særlige tilfælde få lov til at blive skilt, men man kunne ikke få lov til at blive gift igen. Det gælder i princippet stadig i den katolske kirke. Man har dog i praksis mulighed for at blive skilt efter sekulær lovgivning, men kan ikke blive gift igen i den katolske kirke. Det borgerlige ægteskab kan lade sig gøre, men kirken velsigner ikke ægteskab nummer to.

Det andet og langt mere generelle tema Ditlev Tamm anslår, er den indflydelse, De ti bud fik på lovgivningen i Danmark. Han taler om De ti bud som normativ rettesnor for kongen som lovgiver. En indflydelse, som kommer fra både Luthers og Melanchtons opfattelse af De ti bud som lovens grundlag. Den normative indflydelse hænger sammen med, at kongen både var kirkens og landets retmæssige overhoved:

"De ti bud var simpelthen en sammenfatning af den kristne morallov eller naturloven... Den verdslige lovgiver havde simpelthen som opgave at udfylde budene med den nødvendige straffelovgivning" (Tamm 2016, s. 35).

Reformationen havde indflydelse på udviklingen af retten efter afskaffelsen af den kanoniske ret, men i dag er det dog således, at det moderne retssystem fremtræder som religiøst neutralt:

⁵⁰ Ifølge den lutherske lære er der kun to sakramenter. Det er dåb og nadver.

"I øvrigt er Danmark et verdsligt samfund... Vi lægger vægt på, at dommere i retten fremtræder som religiøst neutrale, og hverken moderne ægteskabs- eller strafferetsopfattelse bygger på et reformatorisk grundlag" (Tamm 2016, s. 63).⁵¹

Ditlev Tamms retshistoriske analyse handler som sådan ikke om velfærdsstaten. Men den er relevant i forhold til mit forskningsområde, fordi den bidrager med en forståelse af, hvordan man tænker lovgivning efter reformationen, hvor den kanoniske lov afskaffes. I forhold til den skelnen jeg laver i forskningsspørgsmålene mellem organisatorisk og værdimæssig påvirkning, giver Tamm et bud på hvordan De ti bud bliver det værdimæssige grundlag for den lovgivning der organisatorisk udformes med reformationen. Han konkluderer med det ovenstående citat, at moderne retsopfattelse er sekulær, men historisk set er der en religiøs betinget prægning af værdigrundlaget for udformningen af lovgivningen efter reformationen.

2.4.4 Uffe Østergård – om tilblivelsen af nationaliteten

Uffe Østergård professor emeritus i europæisk og dansk historie undersøger koblingen mellem reformationen og vores forståelse af nationalitet. Herunder fremstiller jeg hans bud på, hvilke elementer vores selvforståelse som nation er bygget op af. Hans titel er *"Hvorfor er Danskerne Danske?"* (Østergård 2017)

Med reference til først Peter Baldwin (Baldwin 1990), Tim Knudsen (Knudsen 2000) og Jørn Henrik Petersen (Petersen 2016)⁵² undersøger Uffe Østergård dels påstanden om sammenkoblingen mellem socialdeomkratier og udviklingen af den universelle velfærdsstat og reformationens betydning. Han tager udgangspunkt i Baldwins opgør med en eksisterende forestilling i den politologiske forskning om, at der var en tæt sammenhæng mellem udviklingen af moderne velfærdsstater og socialdemokratier. (Østergård 2017 s. 13-17) Baldwin påviste, at kimen til dannelsen af de første moderne velfærdsstater blev lagt med aldersforsikringer skabt af konservative regeringer i Tyskland, Storbritanien, Sverige og Danmark. Dette spor forfølger Tim Knudsen med en yderligere undersøgelse, som jeg vender tilbage til i kap.2.6. Uffe Østergård hæfter sig ved, at Tim Knudsen ser en sammenhæng mellem den universelle udformning pensionssystemet får og den lokale administration på sogneplan, som har sine rødder i indretningen af fattigkister sognevis efter reformationen og sognepræsten som lokal administrator af

⁵¹ I afsnit 6.3 giver jeg en redegørelse for formålet mellem kanonisk ret og den betydning reformationen får for retsvæsenet. Derfor behandles det ikke yderligere her.

⁵² Jeg inddrager både Peter Baldwin, Tim Knudsen og Jørn Henrik Petersen andre steder i afhandlingen, hvor deres synspunkter her refereres forholdsvis kortfattet og med de hovedpointer som Uffe Østergård fremdrager.

fattigområdet (Nørr 1981). Dette fører Uffe Østergård frem til at konkludere at: *”Dette lokale element i forvaltningen er enestående i europæisk sammehæng og sammen med universalismen i ydelserne det mest karakteristiske element ved de nordiske velfærdsstater. Det er derfor næppe hasarderet at påstå, at lutherdommen via en lang række mellemregninger førte til socialt demokrati og dermed til den lokale forvaltning af statsligt bestemte bestemte love og forordninger samt centralt fastsatte sociale ydelser. Kort sagt den nordiske universalistiske velfærdsstat forvaltet af lokalt forankrede demokratiske enheder.”* (Østergård 2017, s. 30)

Denne konklusion drager han også i ”Lutheranismen og den universelle velfærdsstat” (Østergård 2005, s. 167)

I spørgsmålet om de fattiges stilling generelt efter reformationen inddrager han Troels Dahlerups forskning, i forhold til spørgsmålet om hvor længe *”den katolske middelalders institutioner”*⁵³ fortsatte deres virke i byerne (Østergård 2017, s. 34)

Men han konkluderer modsat Troels Dahlerup, der som vi husker fra tidligere ikke mente, at det stod ringere til med offerviljen ej heller lovgivernes indstilling til at hjælpe de fattige. Uffe Østergård konkluderer i stedet sammen med Peder Palladius at: *”Ansvarsfølelsen var blevet ringere, og der var mere nød end i den katolske tid – hvilket i Danmark dog også hang sammen med borgerkrigen, der var gået forud for Christian 3. ’s tronbestigelse.”* (Østergård 2017, s. 35)

Hvor Niels Kærgård forbigik Grundtvig⁵⁴ tillægger Uffe Østergård hans særlige udlægning af Luthers lære en afgørende betydning for omorganiseringen af den

⁵³ Karakteren af forlaget Eksistensens serie er som sagt ikke videnskabelig hvorfor Uffe Østergård laver denne henvisning til Troels Dahlerup og *”den katolske middelalders institutioner”* uden yderligere litteraturhenvisning. Men der er givetvis tale om den henvisning jeg også hæfter mig ved, som vedrører helligåndsklostrenes virke.

⁵⁴ Det kan undre, at Grundtvig ikke behandles andet end indirekte hos andre end Uffe Østergård. Det kan det af flere grunde: Der refereres til K.E. Løgstrup, hvis syn på vores mulighed for at erkende det guddommeliges tilstedeværelse i den hinsidige verden, er svær at tænke uden en reference til Grundtvig, med hans forståelse af *”Et jævnt og muntert virksomt liv på jord”* (HS nr. 95). (Jensen 2007) Samme tekst udtrykker også et syn på det som defineres som en protestantisk arbejdsetik. I samme tekst *”med lige værdighed i borg og hytte”* udtrykkes også i høj grad en social etik.

Grundtvig er desuden en af de første til i dansk sammenhæng at beskrive menneskets fremmedgørelse i forhold til det moderne industri-arbejde, som han oplevede under sine studierejser til England (Birkelund 2008, s. 604) Han fremfører et argument om, at den kapital der frigøres ved det legemlige arbejde, skal stilles i det åndelige arbejdes tjeneste. Endelig for blot at anslå et sidste tema, man kunne

danske landbrugsproduktion i 1880'erne. En omorganisering i andelsregi der danner grundlaget for indførelsen af alderdomsforsørgelsen i 1891 (Østergård 2017, s. 55).

På redaktionens afsluttende spørgsmål om - *Hvis ikke reformationen var nået til Danmark?* - svarer Uffe Østergård i et europæiske storpolitisk perspektiv: Hvis ikke reformationen var kommet ville religionskrigene ikke have ført til dannelsen af suveræne territorialstater. Derfor ville Danmark og Sverige næppe være slået ind på ”så luthersk, national og i sidste ende socialdemokratisk udviklingsvej, som det blev tilfældet i det 20. århundrede” (Østergård 2017, s. 77).

I forhold til mit greb hvor jeg forsøger at afdække, om de ændringer der kommer som følge af reformationen er værdimæssige eller organisatoriske, tillægger Uffe Østergård med sit paneuropæiske blik på historien især de organisatoriske følger af reformationen betydning. Det samme gælder for hans analyse af sammenhængen mellem det lokalt forankrede efterreformatoriske fattigvæsen og udviklingen af den universelle velfærdsstat. Dog på et punkt lægger han særligt vægt på det værdimæssige aspekt af reformationens indførsel. Det er i et virkningshistorisk perspektiv, hvor han taler om den særlige lutherske indflydelse, som med den grundtvigske vækkelse spredtes også til et organisatorisk plan med opkomsten af andelsbevægelsen, og de konsekvenser den får for bondebefolkningen.

2.5 Jørn Henrik Petersen – en søgen efter et normativt grundlag

Jørn Henrik Petersen, der er hovedredaktør på den store danske velfærdshistorie, har også arbejdet indgående med reformationen og indflydelsen fra Luther på det moderne samfund.⁵⁵ Det har han gjort i ”*Fra Luther til konkurrencestaten*” (2016). Ligeledes i ”*Luthers socialetik og det moderne samfund*” (2017). Den sidste er en på

have berørt, når man leder efter et normativt grundlag for velfærdsstaten: Debatten om offentlig understøttelse, som fulgte i kølvandet på debatten om Grundloven og den almindelige forsørgelsesret (Pedersen 2010). Det totale fravær af Grundtvig kan selvfølgelig ses som et spørgsmål om afgrænsning af emnet. Blot synes det relevant at nævne det eksplicit, så meget desto mere som at der i udgivelsen ”*I himlen således også på jorden*” (2010), som Jørn Henrik Petersen var redaktør af, f.eks. var et fremragende bidrag af Kim Arne Petersen, der blandt andet behandler spørgsmålet om Grundtvigs virkningshistorie både i forhold til Socialdemokratiet og Venstre. (Petersen 2010)

⁵⁵ Jeg inddrager desuden flere artikler af Jørn Henrik Petersen andre steder i afhandlingen samt hans disputats om ”*Den danske alderdomsforsørgelses-lovgivnings udvikling*” (Petersen 1985)

nogle områder forkortet udgave af ”*Fra Luther til konkurrencestaten*” På andre områder bruger han dog mere plads på at udfolde nogle pointer fra 2016.

I ”*Luthers socialetik og det moderne samfund*” (Petersen 2017) er gennemgangen af de historiske rødder for Luthers syn på ”socialpolitik” udeladt. Den har mere karakter af en debatbog, og fremstår i det store hele også mere polemisk.

Endelig udgav han i 2018 ”*Den glemte Luther*” (Petersen 2018), hvor titlen og temaet for bogen er stærkt inspireret af Carter Lindberg & Paul Wee’s udgivelse ved navn ”*The forgotten Luther. Reclaiming the Socio-Economic Dimension of the Reformation*” (Petersen 2018, s. 15) Her leder han eksplicit efter Luthers sociallære ved en meget flot tværlæsning af Luther, hvor han sammenstiller Luthers syn på forholdet mellem økonomi og de svageste i samfundet.

Igen gennem disse tre titler arbejder Jørn Henrik Petersen sig frem mod en mere og mere afklaret forståelse af Luthers socialetik. Et forskningsprojekt der set fra et udenforstående perspektiv nærmest tangerer en intellektuel dannelsesrejse. En dannelsesrejse som Jørn Henrik Petersen foretager i sine studier, og som han gennem engageret forskningsformidling inviterer os med på.

Jørn Henrik Petersen ser det, han kalder den lutherske socialetik, som et ønskeligt modbillede til konkurrencestaten. Han beklager, at den markedsførelse som konkurrencestaten er udtryk for, har erstattet den lutherske socialetik.

Dette er interessant i forhold til Ditlev Tamm’s beskrivelse af kongens forpligtigelse til at udfolde De ti bud i verdslig straffelovgivning. Tamm taler ikke om en luthersk socialetik som Petersen gør det, men Tamm beskriver det postreformatoriske samfund som en øvrighedskonstruktion uden dog at bruge ordet.

Men Jørn Henrik Petersen peger på, at den moderne velfærdsstat ikke er en øvrighedskonstruktion, og med reference til sig selv i Pligt og Ret/ Ret og pligt taler han om ”*velfærdsstatens selvdestruktive kræfter*” (Petersen 2017, s. 137). Jørn Henrik Petersen taler om *velfærdsstatens selvdestruktive kræfter* og om *konkurrencestaten*. Hermed mener han den konkurrenceudsatte velfærdsstat.

Med øvrighedskonstruktion henviser han til samfundsstrukturen på Luthers tid, der var feudal. Her var der en øvrighed, der skulle sikre rammerne for undersåttens liv. Luthers samfundstanker om kald og stand er tænkt ind i en sådan feudal ramme med ”*stærke autoritets strukturer og religiøst funderede adfærdsnormer*” (Petersen 2017). En sådan autoritativ forståelse af øvrighedens pligt og undersåttens ret og vice versa findes naturligvis ikke i et moderne demokrati.

Det leder Jørn Henrik Petersen hen på at tale om velfærdsstaten som en ”*som-om-institution, hvor mennesker har bundet sig til masten for at overvinde fristelsen til at vige fra dydens smalle sti*”. Hermed taler han om tilskyndelserne til at underordne sig velfærdsstatens vilkår.

Jørn Henrik Petersen hævder, at den normative forståelse af velfærdsstaten binder i, at mennesker søgte at bygge bro mellem det dilemma, Luther har beskrevet - nemlig dilemmaet mellem at mennesket er sat fri til at tage hånd om den anden og dets *indkurvethed*⁵⁶. Velfærdsstaten er ifølge Jørn Henrik Petersen, det moderne menneskes forsøg på at binde sig selv til sin pligt overfor næsten. Derfor bruger han billedet at være bundet til masten. Som Odysseus lod sig binde til masten for at modstå fristelsen til at lægge til på den farefulde kyst, hvor Sirenerne lokkede med deres sang. Således skal velfærdsstaten udgøre den mast vi binder os til, når vi fristes til at være ligeglade med vores næste.

Overordnet set er Jørn Henrik Petersen projekt at finde en grundlæggende moral for og i velfærdsstaten. For at finde denne moral søger han efter en historisk forståelse af grundlaget for den nutidige samfunds konstruktion. Jørn Henrik Petersen leder efter det normative grundlag for det moderne danske velfærdssamfund.

Det kommer til udtryk, når han omtaler det moderne samfund som det gudløse samfund, som der hvor der intet normativt grundlag er for samfundet, fordi systemet alene kan henvise til sig selv (Petersen 2017, s.140).

"Der foreligger et forklaringsproblem, når velfærdsstaten relativt hurtigt udsættes for en erosion og bevæger sig i retning af en såkaldt konkurrencestat, der for mig at se har et væsentligt mindre sammenfald med det lutherske ideunivers"

- og han fortsætter:

"Hvorfor var den evangelisk-lutherske forståelse om end i overvejende grad i form af en sekulariseret religion ikke tilstrækkelig stærk til at imødegå den økonomistiske tænkning, som i mange henseender var Luther en sand vederstyggelighed" (Petersen 2017, s.176).

Jørn Henrik Petersen har også reference til K.E. Løgstrup som en del af velfærdsstatens normative grundlag med henvisning til "Den etiske fordring". Dette udfolder Jørn Henrik Petersen grundigere i en artikel, han har skrevet sammen med Lis Holm Petersen fra 2007 (Petersen og Petersen 2007 s. 210). Her ser forfatterne på den afkobling, der er mellem en social ydelse og modtagerens egenbidrag i dansk sammenhæng. Dette ses som en konsekvens af at sociale ydelser i overvejende grad finansieres via skattesystemet. De taler om den manglende reciprocitet i finansiering og ydelse i dansk sammenhæng. Hermed mener de, at man i Danmark i princippet kan modtage sociale ydelser uden at have betalt til dem. Man kan være nettomodtager af sociale ydelser et helt liv. De fremhæver, at det at modtage en social ydelse i Danmark ikke er knyttet reciprokt til hverken fortid, nutid eller

⁵⁶ Med indkurvethed forstås selvoptagethed. En selvoptagethed der er forkert, fordi den forhindrer en i at se næstens behov og agere i forhold til at opfylde dem.

fremtid. Dette forhold har han også beskrevet indgående i sin disputats om *”Den danske alderdomsforsørgelses-lovgivnings udvikling”* (Petersen 1985)

”Denne afkobling er, påstår vi ... en konsekvens af dansk lutheransk pietisme, absolutisme og statskirkelighed, der i Rawls forstand (1993:15) har frembragt en ”overlappende enighed” (Petersen og Petersen 2007, s. 210).

Denne livsforståelse, mener Jørn Henrik Petersen og Lis Holm Petersen, er udtrykt i K.E. Løgstrups refleksioner over den etiske fordring.

Samlet kan man se Jørn Henrik Petersens to første bøger om velfærdsstatens rødder hos Luther som et ihærdigt forsøg på at finde en direkte linje mellem Luther og velfærdsstaten. En linje som Jørn Henrik Petersen meget gerne vil finde, da han nærer stor sympati for Luthers position i sociale etiske spørgsmål.

Han afslutter sit arbejde med et citat fra prædikerens bog. En poetisk refleksion over det menneskelige væsen med et udtryk for en videnskabelig redelighed, idet han forinden konkluderer: *”stærkt splittet mellem en dybtgående sympati for velfærdsstaten i den normative udlægning, jeg har præsenteret, og en mere rationel betonet forståelse af, hvorfor vi synes at bevæge os væk fra den; men det rejser unægtelig det spørgsmål, hvordan det kan hævdes, at en 500-årig evangelisk-luthersk forkyndelse kan være bagtæppe for udviklingen af en samfundsformation, der allerede få år efter sin etablering måtte se sig overhalet af nye idéer”* (Petersen 2017 s. 176).

I Jørn Henrik Petersens to første bøger om sammenhængen mellem en luthersk sociale etik og reformationen søger han at afdække Luthers sociale etik og sætte den ind i en kontekst på reformationstiden. Men som hans egen konklusion afspejler, kan han ikke godtgøre, at der kan trækkes en direkte linje fra den lutherske sociale etik op til i dag.

I hans tredje bog om reformationen og Luther- *”Den glemte Luther”* (Petersen 2018) er hans projekt at vise, hvorledes Luther var brændende optaget af det sociale spørgsmål. *Den glemte Luther* refererer til det forhold, at Luther med sit opgør med den katolske frelseslære ikke blot sætter mennesket frit i forhold til Gud, men også sætter det fri i forhold til at agere til gavn for næsten. Det lutherske menneske behøver ikke længere gøre gode gerninger for at opnå frelsen. Men i denne frisættelse er mennesket sat fri til at tage sig af sin næste. Mennesket har en pligt til at tage vare på sin næste. Jørn Henrik Petersens titel peger på den ikke uvæsentlige pointe at eftertiden har glemt *næsten*. Vi fejrede i 2017 jubilæet for at mennesket med Luthers teologiske reform blev sat fri i frelsesmæssig henseende, men vi glemte at mennesket ved samme lejlighed var blevet pålagt en pligt. Pligten til at tage sig af sin næste. Jørn Henrik Petersen udtrykker det således:

”For Luther er al kristen lære, gerning og liv kort og klart indfældet i de to forhold TRO OG KÆRLIGHED. De placerer mennesket mellem Gud og næsten som et middel, et værktøj, et instrument eller et rør, der modtager ovenfra og uddeler

hernede. Røret er den "pipeline", som fra brønden af Guds rige og udtømmelige gaver uophørligt strømmer til den enkelte, og fra hin enkelte løber der rør til andre mennesker. Det er de rette mennesker, der lever i Guds billede, og som gennem Kristus modtager alt, hvad Gud har. Som om de er guder for andre, udøver de på det grundlag alle gode gerninger til glæde og gavn for medmennesket." (Petersen 2018, s. 319)

Jørn Henrik Petersens mål er at fremhæve i hvilken grad Luther vægtlægger menneskets pligt overfor næsten og i hvor høj grad han tager afstand fra de negative konsekvenser af den kapitalisme han møder i 1500 tallets Tyskland. Det er *den glemte Luther*.

I forhold til mine forskningsspørgsmål kan man sige, at Jørn Henrik Petersen lægger hovedvægten på at finde den værdimæssige prægning fra reformationen. Dette kommer til udtryk i det, jeg i indledningen til dette afsnit definerer, som hans søgen efter et normativt værdigrundlag for velfærdsstaten. Som det senere vil fremgå af afhandlingen, vil jeg lade dette indgå i det samspil af faktorer, som mine forskningsspørgsmål er udtryk for.

Inden jeg kommer til dem, vil jeg afrunde denne gennemgang af Jørn Henrik Petersen med at vende tilbage til den metodologiske skepsis, som Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen fremsatte i 2009 (Petersen og Petersen 2009).

Vender vi tilbage til artiklen i Religionsvidenskabeligt Tidsskrift, så rejses der to overordnede indvendinger af metodologisk karakter. Den ene går på, at der har været en stor metodisk pluralisme i behandlingen af den indflydelse religionen måske har haft på udviklingen af velfærdsstaten. Der er langt fra Stein Rokkans analyse af hvilken rolle, religion spiller for statsdannelsen til Gøsta Esping-Andersen typologier der hovedsageligt betragter religionen som en faktor, der spiller ind på dannelsen af politiske alliancer. Han ser også i nogen grad på indflydelsen fra den katolske sociallære og den måde subsidiaritetsprincippet præger graden af familieafhængighed. For endelig at nævne Sigrun Kahl der tolker en snæver sammenhæng mellem de forskellige konfessionelle retninger og velfærdsstaters værdigrundlag (Petersen og Petersen 2009, s. 42-47).

Den anden overordnede indvending går på, at det er vanskeligt at sammenligne katolske og lutherske områder, da kirkens tilgang til velfærdsområdet er fundamentalt forskelligt. Hvor den katolske kirke har en egentlig universal sociallære, er en sådan total fraværende i den lutherske kirke. Dertil kommer, at den lutherske kirke er karakteriseret ved, at der er en meget forskellig tilgang til det sociale område blandt det enkelte kirkesamfund (Petersen og Petersen, 2009, s. 57).

I 2018 har Jørn Henrik Petersen påvist, at der hos Martin Luther findes en meget udfoldet sociallære om end den ikke finder sit udtryk i en egentlig og ensartet sociallære i de forskellige lutherske kirkesamfund.

Petersen og Petersens overordnede metodologiske indvendinger forsøger jeg i lille skala at tage højde for. Dette sker ved de variabler jeg indfører i de forskningsspørgsmål, jeg stiller til de tre mikrostudier: Konfession, nation og endelig betragter om en given udvikling er af organisatorisk eller værdimæssig karakter.

2.6 En tværfaglig tilgang til Luthers virkningshistorie

Som det sidste i min gennemgang af den eksisterende forskningslitteratur vil jeg inddrage den forskning, der udføres i regi af forskningsenheden LUMEN. Ligesom jeg også vil se på den forskningsindsats der udfoldes i Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab. Jeg vil også inddrage yderligere bidrag til den tværfaglig forskningsindsats på området.

LUMEN: "Center for the Study of Lutheran Theology and Confessional Societies" er et forskningscenter ved Aarhus Universitet, der fokuserer på at undersøge lutherdommens indflydelse på samfundet. Forskningsnetværket udgøres af forskere fra følgende fag: Historie, statskundskab, arkæologi, nordisk, filosofi, kunsthistorie, idehistorie og endelig teologi hvor både systematiske og kirkehistoriske forskere er stærkt repræsenteret. Som allerede nævnt i det indledende kapitel forsøger man i LUMEN, at adressere nogle af de metodologiske indvendinger Petersen og Petersen har, der vedrører fraværet af en egentlig luthersk sociallære. Jeg har tidligere citeret Bo Kristian Holm for at hævde, at lige præcis dette fravær kræver, at man må gå mere analytisk til værks i forhold til at forstå hvordan den protestantiske teologi spiller ind i udformningen af den samfundsorden, der opstår efter reformationen (Holm 2018). Bidragene har mange facetter, der hovedsagligt baserer sig på dels et varieret kildemateriale og dels en systematisk teologisk tilgang. Jeg vil i dette afsnit opholde mig ved Bo Kristian Holms metodologiske overvejelser og Nina Javette Koefoeds undersøgelser af forholdet mellem De ti bud, familielivets hierarki og dets indflydelse på lovgivning og retspraksis. Forholdet mellem De ti bud og retspraksis var også en del af Ditlev Tamms tematik.

I bogudgivelsen "*Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Exampel*" fra 2018, der samler en lang række danske og internationale bidrag, forsøger man at definere dette som hovedfokus på følgende måde. Først søger man at vise, at centrale teologiske ideer i lutherdommen giver anledning til en indirekte sociallære. Dette får indflydelse på efterreformatorisk lovgivning og indretningen af sociale institutioner, men det får også i høj grad indflydelse på familien, og hvordan man definerer en husholdning. I forhold til spørgsmålet om familie og husholdning er der i nogen grad tale om en noget indirekte indflydelse på samfundsmæssige institutioner. Målet er at vise den samfundsmæssige indflydelse fra lutherdommen ved at bruge det danske monarki som eksempel. Som jeg også vil vise senere, lægges der med reformationen adskillige trædesten, der får betydning

for udformningen af enevælden i Danmark og for kongens selvforståelse som lovgiver.

Jeg har tidligere refereret til Charles Taylor og hans påstand om at *hverdagslivet helliggøres* som følge af reformationen (Taylor 2007). I LUMEN er man meget inspireret af denne påstand, og forsøger at vise, hvordan den bliver genstand for udviklingen af det Taylor kalder *Social Imaginaries* (Holm 2018).

Historiker Nina Javette Koefoed, der sammen med Bo Kristian Holm er redaktør for ovennævnte udgivelse, argumenterer overbevisende for, hvordan Luthers katekismelære både direkte og indirekte er med til at forme synet på lydighed og øvrighed i Danmark efter reformationen. Indirekte ved at det præger synet på opdragelse i hjemmet, men derfra sker der en værdimæssig prægning af forståelsen af sfæren for statens jurisdiktion (Koefoed 2018 a).

Martin Luther skriver både en lille og en stor katekismus. De rummer begge en udlægning af De ti bud, Fadervor, Trosbekendelsen samt en udlægning af dåbens, nadverens og skriftemålets teologi. Den lille katekismus var tænkt som lærebog for skole og hjem. Den store katekismus var rettet mod præsters (gen)opdragelse i den rette lutherske lære. Disse bøger får stor udbredelse i Danmark og Nina Javette Koefoed omtaler dem som kilden til familielivets teologi (Koefoed 2018 a, s.321). Det fjerde bud: *Du skal ære din fader og moder* beskriver forholdet for udøvelse af autoritet i husholdningen, men det afspejler også forståelsen af statens autoritet: *"The understanding of authority within the household, reflected in the state, should be seen as part of a Danish confessional culture. This culture develops out of an understanding of the fourth commandment as made up of mutual socioemotional obligations"* (Koefoed 2018 a, s. 338). Dette hænger sammen med Luthers trestandslære, der består af husstanden, kirken og staten. Samfundet skal ifølge Luther reguleres indenfor disse tre stænder. Magthåndhævelsen sker ved det gejstlige og det verdslige sværd. Nina Javette Koefoed argumenter for, hvordan trestandslæren finder vej ind i selve strukturen i Danske Lov (1683), og hvordan ideen om den faderlige autoritet som spejl for magthåndhævelse bliver indlejret i en forståelse af, at det er en lovgivningsmæssig opgave at sørge for, at De ti bud håndhæves. Dette gør hun med reference til Den store katekismus, hvor Luther så at sige indsætter forældrene i Guds sted. Man skylder at adlyde sine forældre, ligesom man skylder at adlyde Gud. Ydermere opstiller Luther et hierarki som konsekvens af Det fjerde bud og trestandslæren. Hvis man nægter at adlyde sin far og mor, må man adlyde bødlen, og vil man ikke adlyde ham må man adlyde døden. På baggrund af det konkluderer Nina Javette Koefoed: *"It was the obligation of political authorities to enforce the commandments. The fourth commandment took on special weight in this regard because parental authority was delegated from God to ensure social order in the earthly kingdom"* (Koefoed 2018 a, s. 327).

Hun påviser hvordan denne delegering af magt også får betydning i forhold til indrettelsen af børnehuse og anbringelsen af børn⁵⁷. I en anden artikel, der er udgivet i et festskrift til professor i kirkehistorie og med-initiativtager til etablering af LUMEN Per Ingesman, argumenterer Nina Javette Koefoed for hvordan Det femte bud: *Du må ikke slå ihjel* og Det syvende bud: *Du må ikke stjæle*, via Luthers udlægning i Den store katekismus får betydning for udviklingen af en reformatorisk sociallære, som udmøntes i enevældens retstænkning. Dette fordi Luther i sin udlægning af Det femte og syvende bud lader forbuddet udstrækkes til enhver tænkelig skade, man kunne udvirke på sin næste. De bliver udfoldet som en anvisning af, hvilke pligter man har overfor sin næste (Koefoed 2018 b). Dermed påviser hun en sociallære, der er afledt fra Luthers katekismelære.

Nina Javette Koefoeds artikler beskæftiger sig både med den værdimæssige og den organisatoriske påvirkning af religion. Den værdimæssige påvirkning finder via katekismens syn på familien og synet på opdragelse vej til lovgivningen, og får dermed en organisatorisk konsekvens. Oprettelsen af børnehuse er et eksempel på, hvordan værdigrundlaget udmøntes organisatorisk.

I regi af Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab udgav man i 2000 ”*Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*” (Knudsen (red.) 2000).

Per Ingesmans bud på en definition af forskellen mellem en politologisk og en historisk tilgang til en undersøgelse af protestantismen som forudsætning for velfærdsstatens tilblivelse, har jeg allerede refereret til. Definitionen bliver til i venlig polemik med Tim Knudsen, der er redaktør på ovennævnte udgivelse. I det følgende vil jeg redegøre for, hvordan han udfoldere sine metodologiske indvendinger overfor Tim Knudsen. Per Ingesman har den indvending overfor Tim Knudsens fremstilling, at han koncentrerer sig om kirken som værktøj for staten (Ingesman 2000, s. 69). Kernen i Ingesmans kritik af Knudsen er, at når han alene anskuer kirken som redskab for staten, lader han udviklingen starte med reformationen. Ingesman siger: ”*Heroverfor vil jeg indvende, at reformationen ikke er en slags år 0, hvor alting begynder from scratch. Tværtimod: På mange områder repræsenterer reformationen ikke et brud med, men en kulmination på en middelalderlige udvikling.*” (Ingesman 2000, s. 69)⁵⁸

⁵⁷ I kapitel fem behandler jeg dette særligt i forhold til, at der er en forståelse af, at man kan anbringe børn i børnehuse, hvis forældrene ikke magter opgaven at holde dem fra lediggang. Børnehuse får dermed en dobbelt opdragelsesfunktion. De skal opdrage til lydighed mod forældrene og staten, men de skal også opdrage til arbejdsomhed. Man kunne sige, at arbejdsomhed derved bliver det ultimative udtryk for lydighed mod fader, stat og Gud. Det hierarki indenfor hvilket det protestantiske menneske forventes at agere i.

⁵⁸ Jeg vil i et senere afsnit beskæftige mig med forløberne for reformationen.

De historiske mikrostudier, jeg har gennemført, er karakteriseret ved tidsmæssigt at gå bagom reformationen. De institutioner jeg undersøger virkede før reformationen. Netop for at imødekomme Per Ingesmans kritik har jeg ladet min historieskrivning begynde før reformationen. Ellers er det jo vanskeligt at beskrive en reformatorisk udvikling. Man kan måske nok sige noget om en religiøs påvirkning, hvis man udelukkende studerer kilder efter reformationen. Men det kan i virkeligheden være svært at afgøre om indflydelsen er reformatorisk, hvis ikke man medtænker en før-reformatorisk kontekst. Carsten Selch Jensen har den samme metodologiske indvending. (Jensen 2004, s. 301)

Den sidste metodologiske indvending jeg her vil medtage fra Per Ingesman er en pointe, jeg også har berørt i indledningen. Hvis man udelukkende anskuer kirken som et redskab for staten glemmer man, at kirken altid har haft et selvstændigt projekt, nemlig at være kirke: *”Med kirkens projekt tænker jeg på kirkens bevidste indsats for at omskabe samfundet i kristen retning. Kirkens projekt er skabelsen af det kristne samfund: et samfund, der tager udgangspunkt i kristendommens idealer, et samfund, hvor menneskelivet på alle områder leves i overensstemmelse med kristne normer, og hvor de kristne grundholdninger er det officielt anerkendte værdigrundlag.”* (Ingesman 2000, s. 71-72)

Per Ingesman lægger i høj grad vægt på, at vi skal søge at forstå kirken og dens værdigrundlag i sig selv. Hvis ikke vi gør det, mister vi forudsætningen for at forstå hvordan den kan være et værdigrundlag for staten.

Herefter synes det på sin plads, at lade Tim Knudsen komme til orde. Hans artikel *”Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat”* (Knudsen 2000) lader udviklingen af den moderne velfærdsstat begynde med Bismarcks lovgivning der blev fremlagt i årene 1883-1889. Interessant for denne afhandlings sigte der specifik beskæftiger sig med Tyskland og Danmark er, at Tim Knudsen anskuer det tyske system som en videreførsel af traditionen for *”laugs-baserede forsikringsaftaler”* (Knudsen 2000, s. 20). Dermed anlægger Tim Knudsen et historisk perspektiv for Tyskland, der rækker tilbage til middelalderen. Det danske alderspensions-system der indførtes i 1891 karakteriserer han ikke overraskende som universalistisk og fremhæver det forhold at det omfattede hele befolkningen som indbyggere, hvor modtagerne blev betragtet som individer (Knudsen 2000, s. 21).

En forudsætning for dette er ifølge Tim Knudsen: *”At de skandinaviske stater historisk var udstyret med særlige og veludbyggede produktionssider til at udføre velfærdspolitik. De havde en særlig institutionel arv, som gav en ekstraordinær statskapacitet. Der var også en særlig disposition for placeringen af universalistisk administration i lokalt selvstyre i denne arv.”* (Knudsen 2000, s. 39)

Den ekstraordinære statskapacitet hænger sammen med den måde reformationen gennemføres på. Det lokale selvstyre som forudsætning for den universalistiske velfærdsmodel i Danmark har vi været inde på tidligere. Hvor subsidiaritetsprincippet blev prædikeret af kirken i katolske lande var der i *”de*

nordiske lande ingen rivalisering mellem kirken og staten” (Ibid s. 42) og så fremhæver han tre forhold ved den position kongemagten med reformationen fik i Danmark: 1) Den fik ejendomsretten til store jordbesiddelser som før havde været i kirkens eje; 2) den overtog kontrol med områder, der hidtil havde været under kirkelig jurisdiktion og endelig; 3) kongemagten fik med reformationen også forpligtigelser i forhold til at løse velfærdsopgaver. (Ibid s.43). Tim Knudsen konkluderer derefter, at kirken var den organisation, der havde de mest effektive infrastruktur til at udføre sekulære velfærdsopgaver og efter reformationen overtager statsmagten organisationen. (Ibid s.60)

I forhold til Per Ingesmans kritik af Tim Knudsen der går på, at han skulle være eksponent for et synspunkt hvor kirken instrumentaliseres af staten, vil jeg sige både og. Tim Knudsen beskriver hvorledes kirkelige opgaver overgår til statsligt regi forstået som, at de underlægges kongemagten efter reformationen. Men Tim Knudsen er faktisk opmærksom på, at det også er af betydning for udviklingen, at kongemagten ved reformationen også får en moralsk forpligtigelse i forhold til fattige, undervisning og sygdom.

Tim Knudsen giver ganske vist ikke nogen nævneværdig beskrivelse af kristendommen som værdigrundlag i førreformatorisk tid, men hæfter sig faktisk ved indflydelsen fra katolsk tid, med laugstrukturen som forløber for Bismarcks forsikringsmodel og betydningen af subsidiaritetsprincippet.

2.7 Opsamling på den eksisterende litteratur

De ovenstående eksempler fra både forskningslitteraturen og debatlitteraturen er bud på, hvordan man med forskellig forskningsmæssig tilgang har søgt at undersøge og vægtlægge de historiske og religiøse rødder for velfærdsstaten.

Der er overordnet set to forskningsmæssige traditioner. Den reformationshistoriske med rødder i kirkehistorien og den komparative velfærdsstatsforskning med rødder i politologien. For begge traditioner gælder, at de har en bevidst tilgang til historien. Den komparative velfærdsstatsforskning har siden Asa Briggs artikel i 1961 arbejdet sig længere tilbage i tiden for at belyse baggrunden for den moderne velfærdsstats opståen i slutningen af 1800 tallet.

De fire forskere, jeg har samlet under betegnelsen Reformationsjubilæum 2017, søger specifikt efter, om man kan give reformationen ”æren” for det danske samfund anno 2017. Deres anliggende er bredere, end bare at efterspore velfærdsstatens rødder. Derfor er det danske samfund en mere korrekt betegnelse i forhold til deres projekt.

Deres konklusion er, at man entydigt kan tillægge reformationen ”æren” for, at det moderne Danmark ser ud, som det gør, men man kan på den anden side heller ikke se bort fra at den har haft indflydelse på det.

Jørn Henrik Petersen arbejder sig i sin nyere forskning mere og mere henimod at lede efter et normativt grundlag i værdimæssig forstand for velfærdsstaten i reformationens begivenheder. Han søger efter en luthersk socialetik, og konkluderer, at han ikke kan finde en sådan i 2017, men med hans seneste lutherstudie, der udkom i 2018 påviser han, at det ikke er det samme som, at Luther ikke havde en sådan. Det havde Luther og det får Jørn Henrik Petersen til at fremføre tesen om *den glemte Luther*. Glemte i og med at den moderne brug af Luther ret entydigt udelukkende hæfter sig ved den frihed, som knytter sig til Luthers opgør med gerningsretfærdigheden og den nye frelseslære, der opstår derved. Men glemmer at med friheden følger en pligt til at tage ansvar for sin næste.

Eksemplerne bevæger sig fra den første brede definition af forskellige typer af velfærdsstater, over forsøg på at lede efter mere og mere religionsspecifikke træk, der former velfærdsstaten, til Jørn Henrik Petersen der søger efter et navngivet konfessionsbestemt træk, som han definerer som en luthersk socialetik.

Der er den grundlæggende metodologiske kritik fremsat af Jørn Henrik Petersen og Klavs Petersen i 2009, som blandt andet handler om vanskeligheden ved at lave et komparativt studie af de religiøse rødder for velfærdsstaten, fordi der er så stor forskel på tilgangen til velfærdsområdet i den katolske og den luthersk-evangeliske kirke.

Men denne kritik besvares i nogen grad af indsatsen i LUMEN. Her forsøger man med en tværfaglig⁵⁹ tilgang til emnet at påvise, at der findes en mere eller mindre implicit sociallære i det danske samfund - også selvom der ikke findes en eksplicit luthersk sociallære.

Med Per Ingesman og Tim Knudsen som eksponenter for forskningen i regi af Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab rejses en meget væsentlig metodologisk drøftelse af, hvordan vi som forskere anskuer forholdet mellem stat og kirke, når vi undersøger om og i givet fald hvordan, velfærdsstaten er påvirket af et religiøst værdigrundlag.

Der tegner sig et forskningshistorisk billede af, at reformationen gennem tiden er blevet tillagt stor betydning for udviklingen af det moderne samfund. Dette forhold gælder selvfølgelig direkte i de lande og områder i Europa, hvor reformationen er blevet gennemført. Men det gælder også afledt i nogle katolske områder. Jeg vil senere i afhandlingen referere til reformationens indirekte påvirkning af en mere generel udvikling i Tyskland via opkomsten af oplysningstænkningen. Hvis man studerer udviklingen af velfærdsområdet i USA, vil man også se reformationens

⁵⁹ LUMEN definerer sig selv som et tværfagligt forskningsinitiativ, men det skal bemærkes at hovedparten af bidragydere hører hjemme i det teologiske eller faghistoriske forskningsmiljø. Der er meget få bidragsydere fra det politologiske område.

virkningshistorie qua de forskellige konfessioner som udvandrere fra Europa bringer med til USA. Dette selvom reformationen selvsagt aldrig har haft nogen direkte indflydelse i USA⁶⁰.

Sekulariseringsteoretikeren Charles Taylor forholder sig til religion som et generelt værdigrundlag for samfundet som en grundforståelse af, at vi har en forpligtelse overfor hinanden. Dette gør han med begrebet om *social imaginaries*, som Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed teoretisk knytter til ved. Koefoed udvikler sin teori om katekismelærens indflydelsen på retsvæsenet som udtryk for Luthers virkningshistorie.

Generelt kan vi sige, at man i alle de nævnte forskningsmæssige traditioner antager, at der er en generel indflydelsen fra den religiøse sfære i forhold til dannelsen af velfærdssamfund. En indflydelse som jeg også behandler i kap. 4.2. Men spørgsmålet er, hvor entydig en indflydelse fra reformationen er. Lige præcis dette forhold er genstand for min afhandling.

Med udgangspunkt i den eksisterende forskningslitteratur vil jeg i det næste kapitel forsøge at formulere min forskningsspørgsmål således, at de kan supplere ved at undersøge nogle af de vinkler, der ikke er belyst i den eksisterende litteratur. Her handler det om at forsøge at undgå at drage virkningshistoriske slutninger, som jeg ikke har kildemæssigt belæg for at drage. Det handler også om at afdække usikkerhedsmomenterne i den måde det kildehistoriske materiale tolkes på. Jeg vil derfor, under hensyntagen til det kildemateriale jeg anvender, beskrive hvilke konsekvenser det får for forskningsdesignet.

⁶⁰ Dette er blot tænkt som et eksempel i den forskningshistoriske kontekst, jeg beskæftiger mig overhovedet ikke med USA i øvrigt, men da Max Webers virkningshistorie er en væsentlig faktor i forhold til USA nævnes det her.

Kap. 3: Forholdet mellem forskningsspørgsmål, forskningsdesign og kildematerialets karakter

3.1 Forskningsspørgsmål

Det er vigtigt at gøre sig klart, at man på ingen måde kan tale om en velfærdsstat i middelalderen. Når jeg taler om velfærdsstatens religiøse rødder, leder jeg efter religiøse rødder, der kan bidrage til at forstå det historiske grundlag, for det vi i dag definerer som velfærdsstaten.

Det afspejler sig i forskningsspørgsmål, der både undersøger det konfessionelle værdigrundlag og andre faktorer, der kan tænkes at have påvirket tilblivelsen af velfærdsstaten Tyskland og Danmark.

Afhandlingen handler om det paradigmeskifte, der sker med reformationen. Udviklingen af velfærdsstaten kan herefter ses i forhold til, om enten den katolske eller den luthersk-evangeliske lære udgør værdigrundlaget for velfærdsstaten.⁶¹ Jeg postulerer ikke, at religion udgør det eneste værdigrundlag for velfærdsstaten, men kirkens institutioner er de tidligste forsøg på at lave en velfærdsindsats, der har samfundet generelt betragtet som indsatsområde.

Afhandlingens titel er ”Velfærdsstatens religiøse rødder”.

For at undersøge dette stiller jeg følgende hovedspørgsmål: **Hvilke faktorer påvirker udviklingen af velfærdsstaten set i et historisk og værdimæssigt perspektiv?**

Det paradigmestifte der sker med reformationen, hænger sammen med de teologiske ændringer i frelseslæren, som Martin Luthers syn på retfærdiggørelse medfører. Afhandlingens mål er at påvise ændringer, der er konfessionelt betinget. Det vil sige, ændringer der er en direkte konsekvens af, at kirkens trosindhold ændres. Min oprindelige forestilling var at jeg via mit design med tre sammenlignelige velfærdsinstitutioner; Helligåndsklostre i Aalborg, Passau og Lübeck, to konfessioner; lutherdom og katolicisme, to lande; Danmark og Tyskland kunne lave et ret snævert studie, hvor man præcist kunne se den religiøse påvirkning fra henholdsvis katolicismen og lutherdommen. Som det er fremgået af kapitlet om den eksisterende forskningslitteratur, er der gjort mange forsøg herpå. Jeg har gennemført dette ret snævre studie af de tre direkte sammenlignelige institutioner men undervejs i arbejdet, er der dukket nogle faktorer op, som har gjort, at jeg har måttet udvide mine forskningsspørgsmål med to sæt underspørgsmål.

Det ene forhold er, at jeg opdagede at det kunne være formålstjenligt at prøve at skelne mellem, om religion var en faktor der påvirkede i værdimæssig eller

⁶¹ Forholdet mellem og forskellen på katolsk og luthersk-evangelisk frelseslære som værdigrundlag for velfærdsstaten beskrives i kap. 4.

organisatorisk henseende. Dette fordi jeg opdagede tilfælde hvor konfessionen skiftede fra katolicisme til lutherdom, men der reelt skete meget få konkrete ændringer i institutionens daglige liv.

Det andet forhold er, at jeg undervejs i mit arbejde fik øje på to tendenser, der gjorde det påkrævet at medtænke, om der er andre faktorer end ændring i kirkens trosindhold, der påvirker holdningen til fattigområdet i samfundet.

Den ene tendens er det, jeg har valgt at kalde ”*andre faktorer*”. Hermed menes begivenheder, der fører til en vækst i fattigdommen. Det kan være krig som resulterer i ødelagte marker, deraf følgende dyrtid som giver en vækst i fattigdommen, der ikke kan rummes indenfor den bestående velfærdsstruktur.

Det kan være vandrende fattige på flugt fra krige eller epidemier. Det kan være sygdom i dyrehold eller misvækst betinget af dårligt vejr, som fører til hungersnød.⁶²

Alle sammen eksempler på faktorer der kan udfordre det bestående system ikke bare organisatorisk men også værdimæssigt. Der kan sagtens være et værdigrundlag, der tilsiger, at velfærdsstrukturen skal hjælpe alle fattige, men hvis antallet af fattige for eksempel fordobles, lader det sig måske ikke gøre. Derfor kan ”*andre faktorer*” føre til ændringer af organisatorisk karakter, der reelt også rækker ved værdigrundlaget.

Den anden tendens er det, jeg har valgt at kalde *borgeradfærd*. Man kan ikke være sikker på, at borgeren nødvendigvis agerer indenfor det konfessionelle skema. Det historiske materiale har vist eksempler herpå. ”*Borgeradfærd*” er som begreb udtryk for individets handlinger. Individet kan sagtens agere i en kollektiv sammenhæng indenfor borgerstanden. Det er udtryk for, at der har vist sig en vilje blandt borgerne i de tre byer til at agere selvstændigt i forhold til velfærdsområdet. Men betydningen af det må naturligvis hele tiden modificeres af det samlede billede af samfundets værdimæssige og organisatoriske struktur.

Det historiske empiriske materiale er fortsat det samme, som muliggør en snæver analyse: tre direkte sammenlignelige institutioner, to konfessioner og to lande. Men jeg har valgt at stille mere specifikke spørgsmål til det historisk empiriske materiale for at fremstille det så nuanceret som muligt. Forsøget på metodisk at fremstille nuancerne er måske det, der adskiller mit studium fra mange andre i øvrigt

⁶² Man kan selvfølgelig ikke generelt beskrive alle faktorer, der kan have haft en indflydelse på udviklingen af velfærdsstaten. Når jeg alligevel vælger at formulere et forskningsspørgsmål tre af denne karakter, skal det ses som et muligt og nødvendig korrektiv. Det historiske materiale har vist, at det er nødvendigt at korrigere for store uforudsete hændelser, der har betydning for de sociale forhold.

glimrende studier af religionens betydning for udviklingen af velfærdsstaten. Derfor bliver mine forskningsspørgsmål således.

Hovedspørgsmålet er:

Hvordan påvirker religion udviklingen af velfærdssamfundet set i et historisk og værdimæssigt perspektiv?

Samlet undersøges dette ved at stille følgende underspørgsmål med brug af en konfessionel opdeling:

1. Hvilken værdimæssig betydning har konfession for udviklingen af velfærdssamfundet?

Dette undersøges ved at studere værdimæssig påvirkning fra de to retninger:

- a. katolicisme
- b. lutherdom

2. Hvilken organisatorisk betydning har konfession for udviklingen af velfærdssamfundet?

Det undersøges ved at studere organisatorisk påvirkning fra de to retninger:

- a. katolicisme
- b. lutherdom

Endelig søges det at indføre andre faktorer end konfessionelle som et korrektiv til det konfessionelle spor:

3. Hvilke andre faktorer end konfession påvirker udviklingen af velfærdssamfundet?

Her har jeg lavet en opdeling i hvad man kunne kalde faktorer bestemt af force majeure og en borgeradfærd som tilsyneladende ikke passer ind i det konfessionelle skema:

- a. vækst i fattigdom forårsaget af krige, epidemi, generel dyrtid o.s.v. (force majeure)
- b. borgeradfærd

Fælles for de tre valgte institutioner er, at de har fungeret som sociale institutioner ubrudt siden middelalderen. Det gælder for alle tre, at de er sociale institutioner, som er blevet til på borgerligt initiativ, og siden strukturelt set er lagt under kirkens eller helligåndssordenes beskyttelse.

De har dermed alle tre fungeret i en kontekst, hvor den katolske frelseslære var den normative for samfundet. De har alle tre været udsat for reformationen, men med forskelligt udfald.

I Aalborg gennemføres reformationen og helligåndsklosteret kommer derefter til at sortere under kongen, der er den nye luthersk-evangeliske kirkes overhoved. En struktur der siden fører til enevælden og dermed baner vejen for den universalistiske velfærdsstat.

I Passau påvirkes helligåndsklosteret ikke af reformationen overhovedet. Den får ingen betydning i Sydtykland, der forbliver katolsk.⁶³

Her skal vi frem til sekulariseringen af det kirkelige gods i 1803, førend der sker ændringer i klosterets organisation. En sekularisering der havde til formål, at betale for den krigsskadeserstatning Tyskland blev pålagt at betale til Frankrig efter nederlaget i Napoleonskrigene.

I Lübeck indføres reformationen, og klosteret sorterer herefter under byens råd. Lübeck er som hansestad en fristad og underlægges derfor ikke nogen konge eller fyrste.⁶⁴

For de to byer - Aalborg og Lübeck - og dermed deres helligåndsklostre gælder at det konfessionelle grundlag ændres fra at være katolsk til luthersk. Dermed kan jeg undersøge hvilken betydning reformationen får for to sammenlignelige institutioner i henholdsvis Danmark og Tyskland, og dermed se om der er en national forskel i udmøntningen af reformationen. Det sidste helligåndskloster i Passau forbliver katolsk.

For alle de tre mikrostudier gælder, at man er nødt til at se på den samlede historiske kontekst for at kunne afgøre, i hvilket omfang konfessionen er en bestemmende faktor. Derfor må de sættes ind i en generel beskrivelse af de tre byers historie med henblik på at indkredse eventuelle andre faktorer, der kan have været afgørende for, hvordan man organiserer og anskuer bekæmpelse af fattigdom, og hvordan det sætter sig spor helt frem til de moderne velfærdsstater.

Hermed skulle det gerne blive muligt at lave en analyse, hvor vi udskiller religion som en faktor, der påvirker værdimæssigt. Men hvor vi også ser på de

⁶³ Passau er et fyrstebispedømme hvilket betyder at både den verdslige og den gejstlige magt er samlet på en hånd. Dette har betydet noget i forhold til at styret er mere "modstandsdygtig" overfor reformationen end så mange andre steder. Man ikke kunne spille fyrstemagten ud mod bispemagten.

⁶⁴ Som det vil fremgå af det historiske afsnit, var byen oprindeligt direkte underlagt kejseren.

organisatoriske faktorer, der henholdsvis ligger til grund for reformationen og som følger af den.

Ved at vælge institutioner fra to forskellige lande, Danmark og Tyskland får man desuden mulighed for at isolere landeforskelle.

Man kan således hele tiden holde en faktor konstant.

Man kan holde reformationen konstant og se på de forskellige konsekvenser den får i Danmark og Tyskland.

Man kan holde Tyskland konstant og se på hvorledes samfundet præges af katolicisme i syd og det luthersk-evangeliske tankegods i nord.

Endelig kan man betragte de tre mikrostudier som hver sin konstant og se, hvilken indflydelse reformationen konkret får for en institution i en dansk eller tysk handelsby. Derved får jeg et før og efter studie af den samme enhed og kan se hvilke organisatoriske og værdimæssige konsekvenser, det har om grundlaget er katolsk eller luthersk-evangelisk. Dette gælder for alle tre byer men med et forskelligt udfald.

I det følgende afsnit vil jeg gøre nogle overvejelser over kildematerialets karakter.

3.2 Kildematerialets karakter

Det vanskelige ved at udføre et komparativt studie, der rækker så langt tilbage som middelalderen består i, at det er ganske vanskeligt at finde materiale, der er direkte sammenligneligt.

Når man ønsker, at beskrive en given problemstilling i fattigdomshistorien, er man henvist til det historiske kildemateriale, der nu engang er. Typisk vil der for eksempel være en byhistoriker, der har fundet alle rådstueprotokoller fra Augsburg⁶⁵. Dermed har man kunnet beskrive arbejdet i det politiske lag i byens råd. Man har måske kunnet læse debatterne. Vil man vide noget om velfærdsområdet, så ser man hvilke beslutninger, der henviser til fattige i byen. For nogle år vil materialet måske være vandskadet. Andre protokoller er måske bortkommet ved en flytning af arkivet. Derfor vil der ofte være huller, i det materiale man finder.

Hvis man så ikke har andet materiale til rådighed om Augsburg end rådstueprotokollerne, vil man være henvist til at forsøge at fylde hullerne i sin fremstilling ud ved at anvende kildemateriale fra andre bystudier.

⁶⁵ Augsburg er ganske velbeskrevet, men skal ses som et tænkt eksempel.

Når man udfører et komparativt studie, der rækker tilbage til middelalderen, bliver det derfor nemt til, at man sammenligner pærer med bananer. For pærer og bananer gælder, at de begge er frugter, men deres karakter er umiskendeligt forskellige. Men det ved man jo ikke, hvis ikke man har smagt og set dem i virkeligheden.

Der er intet fagligt uvederhæftigt ved at overføre viden fra en historisk kontekst til en anden, og antage at man kan lave en generalisering. Blot må man være sig meget bevidst om, at det er det man gør.

Jeg kan i denne afhandling heller ikke sige mig fri for at udfylde huller i det by specifikke tilgængelige historiske materiale ved at udlede noget generelt af et stykke materiale, der er tilgængeligt i en anden sammenhæng. Dette gælder for eksempel for nogle af de bredere teologiske konklusioner. Jeg trækker på en velfunderet teologisk viden, hvorfra jeg genkender nogle karakteristika, som jeg tillader mig at konkludere ud fra. Det samme gør sig f.eks. også gældende, når jeg skriver noget om byers struktur og den indflydelse gilder og laug havde i det middelalderlige samfund. Da trækker jeg også på en viden om middelalder og bysamfund, som er bredere end det materiale der er tilgængeligt i mikrostudierne af de tre byer.

Men mit mål med at vælge tre helligåndsklostre, der har fungeret ubrudt siden deres grundlæggelse i middelalderen har som sagt været at finde noget, der er så sammenligneligt som muligt. Man kunne i katolske områder finde andre klostre, der har overlevet reformationen, men ikke i de luthersk-evangeliske områder. Her er helligåndsklostrene unikke, fordi de overlever reformationen. Helligåndsklostre har en særlig position. De er anlagt på borgerligt initiativ og finansiering. De kan dermed ses som et udtryk for en klassisk katolsk gerningsretfærdighed. Giverne gør noget til gavn for de fattige. Men giveren får sin investering igen. Det er et åndeligt afkast, der vil stille ham eller hende bedre i efterlivet. Men der er også et andet aspekt af helligåndsklostrenes virke. Byens borgere har set dem som deres egne. Derfor får de lov til at forsætte deres virke efter reformationen, som de uundværlige sociale institutioner, de nu engang var for byens liv. For de valgte mikrostudier af helligåndsklostre gælder altså, at jeg har fundet eksempler der på en gang passer ind i den klassiske katolske bytteøkonomi, der knytter sig til frelseslæren. Men samtidig har jeg også fundet en struktur, der viser en borgerlig selvstændighedskultur.

Da jeg begyndte dette studie vidste jeg nok, at klostrene havde en særlig mellemstilling, men jeg havde ikke gjort mig klart, hvor stor en betydning det havde. Men det viste sig, at jeg ikke bare havde fundet sociale organisationer der kunne sammenlignes før og efter reformationen, men også havde fundet en struktur der fortalte noget om en borgerlig selvorganisering af velfærdsområdet, på et tidspunkt hvor man som udgangspunkt antager, at kirken havde al magt over det sociale område.

Jeg har fundet helligåndsklostre i tre byer, der i forvejen var velbeskrevne. Der har generelt været et stort materiale til rådighed til belysning af, hvordan man har ageret værdimæssigt og organisatorisk i forhold til fattigdomsproblemet. Dermed bliver

denne afhandling et stykke velfærdshistorie baseret på det specifikke materiale, jeg har fundet i de tre byer Aalborg, Lübeck og Passau.

3.3 Historisk empirisk materiale

3.3.1 Valg af byer – design og materiale

De tre byer har en til stadighed fungerende social institution, der har sine rødder i Helligåndssordenen. Det bliver derved muligt at undersøge, hvorledes tre tilnærmelsesvis ens sociale institutioner har været påvirket af teologiske og strukturelle ændringer siden middelalderen.

Fælles for de tre byer er, at de har været vigtige handelsbyer siden middelalderen. Generelt gælder de forhold som ses i middelalderens byer. Kirken er en økonomisk og organisatorisk velfunderet magtstruktur. De har en velorganiseret borgerstand bestående af selvstændige håndværksmestre og købmænd. Borgerstanden har været organiseret i gilder og laug, som har haft en funktion i forhold til at regulere tilgangen til erhvervene, men som også har udfyldt en vigtig plads i forhold til den enkeltes sociale netværk og forhold til kirken. Som handelsbyer har de alle tre været både afhængige af og påvirket af en levende udveksling med andre byer på godt og ondt. Byerne er altså ikke isolerede, men må formodes at være katalysatorer for nye tanker og reformer af organisationsstrukturer. Byerne tjener altså som mikrostudier, men de har også en karakter, der kan hævdes at være repræsentativ.

3.3.2 Karakteren af det historisk empiriske materiale og konsekvenser for design

Kildematerialet der ligger til grund for den historiske del, er omfattende. Både Lübeck og Passau er som sagt meget velbeskrevne og der foreligger et righoldigt publiceret kildemateriale. Der er et stort antal tidlige historiske kronikører i både Passau og Lübeck, som det har været nødvendigt at danne sig et overblik over. Her har Aalborg Universitets bibliotek gjort en enestående indsats for at hente materialet hjem. Nogle ting har måttet læses på læsesal, da hjemlån ikke var tilladt. Andre er blevet digitaliseret i Tyskland efterhånden, som jeg har efterspurgt det. Det gælder især for Passaus vedkommende, hvor biblioteket i München har givet en fornem service. Biblioteket på Folkekirkens Uddannelses og Vidsenscenter FUV i Løgumkloster har også udvist stor ihærdighed for at fremskaffe materiale i de perioder, hvor jeg har arbejdet der.

For Passau gælder, at der er anvendt historisk kildemateriale, som er udgivet, men som aldrig har været anvendt i dansk forskningsmæssig sammenhæng.

For Lübeck gælder, at der findes en meget stor mængde kildemateriale tilgængeligt i Danmark, da Lübeck indtager en betydelig plads i Danmarks middelalderhistorie.

For Aalborg gælder, at der i nogen omfang vil blive refereret til et upubliceret kildemateriale⁶⁶ (Dahl 2010).

Alt i alt vil litteraturlisten vise, at der er læst mange sider på tysk, både sekundærlitteratur og udgivet kildelitteratur. For kildelitteratur gælder, at både sprog og gengivelse kan være vanskeligt tilgængelig. Digitaliserede bøger med gotiske bogstaver, hvor tryksværten trækker igennem papiret fra bagsiden eller den modstående side, tager tid at læse.

Afhandlingen består af afsnit, der baserer sig på konkrete kildestudier af de tre byers historie. Dette har som baggrund at afhandlings sigte er at afdække sammenhænge imellem konfession, en borgerlig selvstændighedskultur, socioøkonomiske og politiske faktorer. De tre historiske by afsnit der sammenlignes, er forskningsmæssigt helt centralt for dette arbejde. Dette er fordi megen forskning i fattigdomshistorie og den tidligste indsats på velfærdsområdet, som nævnt er kendetegnet ved, at man trækker på historiske data og kildemateriale af meget forskellige karakter. Bronislaw Geremeks ”*Poverty A History*” er et eksempel på dette (Geremek 1997).

Geremeks bog er et hovedværk i fattigdomshistorien. Han refererer til et meget righoldigt kildemateriale, men det er ofte vanskeligt at lave en direkte sammenligning af de fattigdomsproblematikker han beskriver i Europa, fordi institutionerne og de historiske forhold er så forskellige. Når dette forbehold er taget skal det også siges, at Geremeks bog er et monumentalt værk, som stort set alle, der beskæftiger sig med fattigdomshistorie må referere til.

Af formidlingsmæssige hensyn rummer afhandlingen også historiske afsnit af et mere generelt tilsnit. Dette gælder for eksempel kapitlet om hovedtræk i Tysklands historie, som ikke nødvendigvis kan forudsættes bekendt. Det samme gælder også for nogle af de mere overordnede teologiske afsnit. De er tænkt som en forståelsesramme for den læser, der måske ikke er så teologisk velbevandret. Jeg har udeladt et introduktionsafsnit til danmarkshistorien. Afhandlingen er skrevet på dansk og danske læsere forventes at have en generel viden om hovedtræk i Danmarks historie.

3.4 En designmæssig begrundelse for nutidigt empirisk materiale

Afhandlingen rummer desuden med udgangspunkt i besøg på Helligåndsklostrene i de tre byer, et kapitel der er baseret på interviews med ledelsen af de i nutiden

⁶⁶ Dahl, Hanne: ”Gud til ære” Rådstuearkiver for Aalborg by er gennemgået i form af mikrofilm på lokalhistorisk arkiv i 2010

fungerende Helligåndsklostre. For Passaus vedkommende er dette suppleret med interviews med nogle af de lokale aktører i to af de tyske velfærdsforbund. Dette blev gjort for at undersøge i hvilken grad den nutidige forståelse af velfærd er påvirket af teologisk tankegods. Jeg har ladet disse interviews danne grundlag for et kapitel, hvor jeg behandler centrale temaer for forståelsen af hvordan velfærdsområdet i Tyskland er præget af de historiske rødder, og hvordan det udmønter sig i begrebet om subsidiaritet.

Kapitlet er placeret i afhandlingens sidste del, fordi jeg har ønsket at lade de historiske afsnit danne en formidlingsmæssig enhed. Oprindeligt havde jeg en ide om at kunne afdække historien fra før reformationen frem til nutiden. Dette således at jeg kunne fortælle en fortløbende historie fra alle byers velfærdsområde fra middelalderen frem til i dag. Men dette viste sig at være alt for omfattende. De tidsmæssige afgrænsninger er lavet i forhold til hvilke historiske begivenheder, der har haft formativ karakter for udviklingen af velfærdsområdet.

De afholdte interviews med nutidige aktører på velfærdsområdet i Tyskland hævder ikke at være af et omfang således, at man kan påstå at have beskrevet velfærdsforbundenes samtidshistorie. Men de tjener til at afdække om der er tale om, at de religiøse rødder har haft en både organisatorisk eller værdimæssig afsmittning på nutiden.

De pågældende interviews blev foretaget på et forholdsvis tidligt tidspunkt i arbejdet med afhandlingen. Dette skete fordi det forekom givtigt at lade nutiden kaste lys tilbage på historien. Nutiden skulle bidrage med aktuelle værdimæssige markører i samspil med det historiske stof. Jeg havde brug for at vide, hvad jeg skulle lede efter i det historiske materiale.

Afhandlingen rummer også en gennemgang af væsentlige karakteristika ved de seks hovedvelfærdsforbund. Denne gennemgang er medtaget for at vise hvordan de religiøse rødder har været med til at forme selve strukturen af det tyske velfærdsområde. Her er fremstillingen hovedsageligt baseret på de digitale ressourcer, som de enkelte velfærdsforbund stiller til rådighed. De vil i litteraturlisten fremgå med angivelse af http adresse samt tidspunkt for download.

3.5 Afgrænsning

Da jeg med denne afhandling søger at give den komparative velfærdsstatsforskning et historisk perspektiv, der rækker tilbage til middelalderen, giver det visse udfordringer med hensyn til afgrænsning af stoffet.

I det følgende vil jeg forholde mig til den tidsmæssige afgrænsning og dernæst den emnemæssige afgrænsning.

3.5.1 Tidsmæssig afgrænsning

For alle tre mikrostudier gælder, at de tager deres afsæt i grundlæggelsen af de tre Helligåndsklostre i middelalderen.

Jeg har bevidst valgt at koncentrere mig om historien, førend vi kan tale om Danmark og Tyskland som moderne velfærdsstater.⁶⁷

For Tyskland gælder, at jeg slipper det historiske materiale ved sekulariseringen i 1803⁶⁸. For Danmark gælder, at jeg slipper det i 1708 med indførelsen af Fattigforordningen. Dette sker fordi mit sigte er at undersøge den transformationsperiode, som reformationen udgør. Herunder at se på de religiøse rødder for transformationen. Denne tidsmæssige afgrænsning, der er fortaget af hensyn til at begrænse omfanget af materialet til noget overskueligt, har selvfølgelig den konsekvens, at jeg ikke kan sige noget om hele velfærdsstatens historie. Jeg kan

⁶⁷ Den moderne velfærdsstat er ganske velbeskrevet i både Danmark og Tyskland. To eksempler herpå er: 1) Hans Ulrich Wehler lader sin *"Deutsche Gesellschaftsgeschichte"* i fem bind begynde ved år 1700 og slutte med genforeningen af Øst- og Vesttyskland. (Wehler 2008). Han beskæftiger sig altså overhovedet ikke med hverken middelalder eller reformation, men lader sit værk begynde med oplysningstiden som afsæt for opbygningen af det moderne tyske samfund. Wehlers samfundshistorie udkom første gang i 1987 og har siden fået klassikerstatus.

2) *"Dansk velfærdshistorie"* hvor det første bind ud af 6 udkom i 2010. Det har Jørn Henrik Petersen som hovedredaktør. Her fylder tiden indtil 1803 fra side 161-198 i bind 1. De konkrete velfærdstiltag i perioden er beskrevet men ganske kort. Der er tale om nogle ret overordnede betragtninger. (Johansen og Kolstrup 2010). Jørn Henrik Petersen beskæftiger sig i øvrigt i tre andre publikationer indgående med reformationen og Luthers socialetik.

Hos Wehler, der ellers har begået et fremragende arbejde, er samfundshistorien før oplysningstiden helt udeladt og i *"Dansk velfærdshistorie"* fylder det 37 sider i et værk på 6 bind.

Disse to litteratureksempler er blot medtaget for at vise, at den *moderne* velfærdsstat er velbeskrevet, men man undgår middelalder og reformation i de store samlede fremstillinger. Det er der god grund til, da det kildemæssigt er lang vanskeligere at tilgå. Hvilket jeg vil komme nærmere ind på i afsnittet om metode og empiri.

⁶⁸ Når man taler om sekulariseringen i Tyskland og angiver året 1803, er det fordi man henviser til den historiske begivenhed at alt kirkeligt gods blev konfiskeret for at betale krigsskadeerstatning efter Tysklands nederlag i Napoleonskrigene.

f.eks. ikke lave en sammenligning mellem udviklingen i Danmark og Tyskland i oplysningstiden. Jeg vil fremsætte nogle ret generelle iagttagelser i Tyskland, især vedrørende Passau, ligesom jeg også berører oplysningstiden sporadisk i forbindelse med nogle af udgivelserne i anledning af reformationsjubilæet i 2017. En komparation mellem hvordan oplysningstiden præger Danmark og Tyskland ville være yderst interessant, men det ligger uden for denne afhandlings område, da hovedsigtet er at se på reformationens betydning organisatorisk og værdimæssigt.

Jeg har dog gjort en undtagelse fra denne tidsmæssige afgrænsning. Jeg har som skrevet foretaget studiebesøg og lavet nogle interviews på de nutidige Helligåndsklostre, hvis historie jeg beskriver. Dette er for at undersøge, om man kan påvise en ubrudt linje i værdigrundlaget fra middelalderen og frem til i dag.

Dette har jeg suppleret med interviews af to af de konfessionelle hovedaktører på velfærdsområdet i Tyskland.

Desuden har jeg som nævnt lavet en gennemgang af de seks hovedvelfærdsforbund i Tyskland for at illustrere to ting. Først hvordan subsidiaritetsprincippet fungerer i praksis indenfor velfærdsområdet i Tyskland. Dernæst for at undersøge hvilken indflydelse det har på synet på at løse velfærdsopgaver i Tyskland, at velfærdsforbundene i overvejende grad er religiøst, humanistisk eller politisk funderet.

3.5.2 Emnemæssig afgrænsning

For den emnemæssige afgrænsning byder studiet af den tidlige middelalder også på udfordringer i forhold til det overordnede emne at beskrive velfærdsstatens religiøse rødder. Afgrænsningsmæssigt består udfordringen ikke i det religiøse men snarere i, hvordan man definerer velfærdsopgaver. Vi kan som tidligere fremført naturligvis ikke tale om nogen velfærdsstat i middelalderen. Alligevel kan vi tale om, at kirken søger at agere som den instans, der løser velfærdsopgaver i et overordnet samfundsperspektiv.

Kirken agerer som samlet aktør førend staten gør det.

Men for den emnemæssige afgrænsning gør der sig det gældende, at man ikke havde nogen opdeling af velfærdsopgaver indenfor de områder, vi kender i dag. Fattighjælp, sygepleje, alderdomsforsørgelse, børnehjem og dårekister - alt var blandet sammen i en pærevælling i middelalderens kirkelige velfærd. Fattighjælp kunne uddeles fra alle klostre og kirker. Ja en stor del af hjælpen blev givet decentralt helt ned på mikroniveau, idet det var hjælp i form af almisse fra borger til borger. Sygepleje var placeret i klostrene, hvor man havde datidens ekspertise. Men de selvsamme klostre kunne også sagtens være opholdssted for både hittebørn, vanvittige og svækkede ældre. Det eneste område man holdt fuldstændig adskilt var

plejen af spedalske. For Danmarks vedkommende lå det på de såkaldte Skt. Jørgens gårde, hvorfor man også forholdsvist hurtigt fik udryddet spedalskhed.

Mit sigte med afhandlingen er ikke at følge alle de emnemæssige spor, som bliver til den moderne differentierede velfærdsstat, men at søge efter nogle overordnede indikatorer for værdigrundlaget for velfærdsstaten. I dette tilfælde religiøse i det udtryk de får i de to konfessioner; den katolske og den luthersk-evangeliske.

Jeg vil derfor ofte referere meget generelt til velfærdsområdet ved at tale om *de fattige*. Den tidligste lovgivning sigter også på at tage hånd om de fattige. Men indenfor dette område medtænker man også alle de andre, som havde brug for en velfærdsopgave. De syge, de forældreløse, de vanvittige og de gamle uden forsørgere i det primære sociale netværk, som familien udgjorde.

Det gælder ligeledes for megen af den litteratur, der beskriver velfærdsområdet i middelalderen, at man taler om fattigdomshistorie.

3.6 Struktur – forholdet mellem design og materiale

Afhandlingen undersøger, hvorledes man søger at hjælpe fattige i de tre historiske mikrostudier. Det afdækkes, hvordan man i de tre byer konkret og praktisk griber fattigdomsproblematikken an. Den tidligste lovgivning rettet mod at bekæmpe fattigdom beskrives også.

Når jeg har valgt at udføre det greb, hvor konfessionens indflydelse, sammenholdes med en fremstilling af mere generelle historiske faktorer, er det fordi jeg hermed mener at kunne besvare nogle spørgsmål, som man ikke hidtil har gjort.

De tre mikrostudier er strukturer, der både kan afgrænses organisatorisk, geografisk og konfessionelt. Afhandlingen vil veksle mellem meget kildenære studier af mikrokosmos og generelle historiske afsnit. Dermed vil afhandlingen veksle mellem et mikroniveau og et metaniveau. De generelle historiske afsnit tjener to formål. Det ene er at sætte mikroniveauet i forhold til metaniveauet. Det andet formål er, at jeg ønsker at fremme læsbarheden ved at give nogle generelle baggrundsafsnit til forståelse af den for afhandlingen relevante historie.

Afhandlingen er struktureret således, at de historiske mikrostudier beskrives afsnitsvis hver for sig. Undervejs stilles forskningsspørgsmålene til de historiske mikrostudier. Hvert delafsnit afsluttes med en foreløbig konklusion på forholdet mellem de overordnede forskningsspørgsmål og det pågældende mikrostudie. Valget af denne fremstillingsform baserer sig på, at det gerne skulle lette læsningen, at man kan danne sig et samlet indtryk af historien og institutionerne i hvert af de tre mikrostudier.

Endelig afsluttes afhandlingen med et samlet komparativt afsnit, hvor der konkluderes på, hvilke faktorer der har haft indflydelse på udformningen af

velfærdsstatens værdigrundlag. Dermed skulle det gerne være muligt at tegne et billede af den indflydelse, de religiøse rødder har på udformningen af velfærdsstaten i Danmark og Tyskland. Dette dog med den modifikation at de historiske mikrostudier baserer sig på et geografisk afgrænset materiale.

Heri ligger både afhandlingens styrke og svaghed.

Det er afhandlingens styrke, at målet har været at finde så ens organisatoriske strukturer som muligt, for at det gav mening at sammenligne dem.

Det er afhandlingens svaghed, at man er nødt til at acceptere de præmisser, der ligger for så snæver en analyse. Man kan ikke påstå at vide noget om hele Danmark eller hele Tyskland på baggrund af mikrostudier af tre byer.

Dette har jeg forsøgt at kompensere for ved at give historiske baggrundsafsnit, der giver et bredere indblik i den nationale kontekst. Jeg vil også argumentere for, hvorfor man i en vis udstrækning kan anse, mikrostudierne for at være eksemplariske.

Jeg har desuden gennemført et afgrænset antal studier af og interviews med nutidige aktører i Tyskland for at se hvorledes et religiøst værdigrundlag eventuelt påvirker i nutiden. Dette gælder særligt for Tyskland, hvor religiøst funderede velfærdsforbund fungerer som en udmøntning af subsidiaritetsprincippet.

3.7 Forskningsdesign

For denne afhandling, er ideen at en komparativ tilgang vil kunne kvalificere, hvad vi som forskere tror, er den almindelige borgers motivation for at gøre vel mod andre.

Borgerens motivation for at gøre vel mod andre er en del af velfærdsstatens værdigrundlag. Det er ikke nødvendigvis det eneste værdigrundlag. Statsmagten kan sagtens begrunde sin indsats ud fra et værdigrundlag, der ikke reelt deles af borgeren.

For at undersøge dette stiller afhandlingen spørgsmålet om, hvilket billede der vil tegne sig, hvis man ser på forskellige lande eller forskellige geografiske områder? Ændrer reformationen ved det almindelige menneskes syn på velgørenhed?

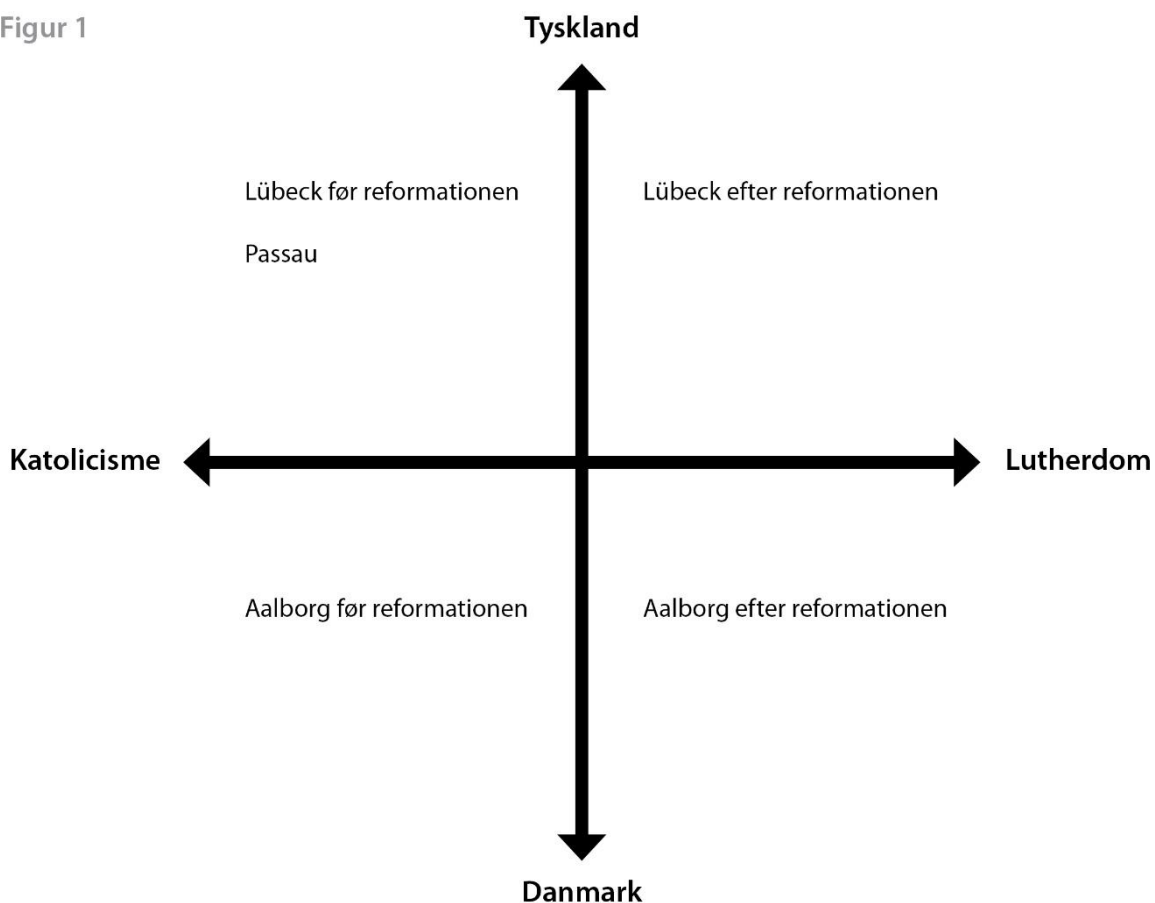
Hvordan er samspeilet eller modsætningerne mellem de organisatoriske ændringer reformationen medfører, og de borgere som berøres af det?

I det omfang det er muligt, ønsker jeg også at afdække, hvad der var religiøst motiveret, og hvad der havde sin rod i en praktisk håndtering af de faktiske forhold. Forhold, der kunne være betingede af mange forskellige faktorer af socioøkonomisk og organisatorisk karakter.

Derfor har jeg, som det fremgår af forskningsspørgsmålene, valgt at lave et design, hvor jeg spørger specifikt til henholdsvis de organisatoriske og de værdimæssige konsekvenser af konfessionen.

Nedenstående figur viser forholdet mellem lande og konfession før og efter reformationen. Pilene er udtryk for modstillede tendenser ikke bevægelse:

Figur 1

Note: Historiske begivenheder giver, at man må forholde sig til tidsdimensionen. Derfor er figurene ikke lukkede skemaer.

3.8 Afhandlingens bidrag til forskningen

Mikrostudierne af de tre byer Aalborg, Lübeck og Passau, og deres velfærdsinstitutioner i middelalderen sammenholdt med den generelle historiske udvikling, er forskningsmæssigt det nye ved denne afhandling.

Ved at gennemføre de historiske mikrostudier, opnår jeg et nedslag for det komparative studie, hvor det bliver muligt at sige noget konkret om, hvordan konfession rent faktisk har påvirket de eksisterende institutioner. Det gælder for den historiske udvikling. Men det gælder også for nutiden, idet det nutidige mikrostudie af velfærdsforbundene i Tyskland er gennemført med henblik på at kunne sige noget om betydningen af konfession i dag. Det nutidige mikrostudie af Tyskland er ganske vist lille, men det viser, at man kan trække nogle konfessionelle spor fra både den katolske og den luthersk-evangeliske kirke op til i dag.

Målet med min afhandling er at være tro overfor det konkrete empiriske historiske materiale, også selvom det ikke i alle tilfælde bekræfter den gængse forskningsmæssige antagelse.

Lad mig give følgende opsummering på en antagelse, som **ikke** er uvederhæftig, men som heller ikke er **helt** præcis. Jeg har hentet det hos Sigrun Kahl⁶⁹.

I et indledningsafsnit til hendes bidrag til "Religion, Class Coalitions, and Welfare States" som er den samlede publikation fra et forskningsprojekt under ledelse af Kersbergen og Manow skriver hun, at man allerede i den tidlige middelalder, har kendt til indskrænkninger i fattiges ret til at bevæge sig frit, fordi de var et økonomisk problem for byerne og generelt blev anset som en plage, der i øvrigt også udgjorde en sundhedsmæssig risiko for overførsel af smitte (Kahl 2009, s.270-71).

Men hun vælger at bagatellisere det, fordi hendes overordnede sigte er, at påvise en sammenhæng mellem gennemførslen af reformationen og kravet om villighed til at arbejde som betingelse for at modtage fattiggydelser. Hun laver en analyse, hvor hun opdeler velfærdsstaterne i Europa efter teologiske hovedretninger. Hun opdeler i katolsk, luthersk evangelisk og calvinsk retning. Samfundets indskrænkninger i forhold til at tolerere vandrede fattige, ser hun som en konsekvens af reformationen, fordi man kun kan kræve arbejde som modydelse for fattighjælp af fattige, der bor, hvor de modtager hjælp.

⁶⁹ Sigrun Kahls store forskningsmæssige fortjeneste er som nævnt, at hun forsøger at tilføre Gøsta Esping-Andersens typologier konfessionelt indhold.

Hendes studie er overbevisende og langt hen ad vejen har hun ret, men hun hugger en hæl og klipper en tå, for at få det historiske materiale til at passe ind i hendes skema.

Hvorfor ikke i stedet anerkende at vandrende tiggere, så langt tilbage i tiden som vi har kildemateriale, har været anset som en plage? Dermed var Martin Luther eller Jean Calvin ikke nødvendigvis opfinder af den germanske arbejdsetik. Den var der måske før reformationen? Den var måske en forudsætning for reformationen? Måske blev reformationen det organisatoriske omdrejningspunkt for at gennemføre strukturelle reformer, som fattigområdet længe havde kaldt på at gennemføre?

Som jeg allerede har været inde på i kapitel 2 om den eksisterende litteratur, er jeg langt fra den eneste der problematiserer at man lader reformationen være en slags år nul i forhold til en forståelse af forudsætningerne for tilblivelsen af den moderne velfærdsstats værdigrundlag. Per Ingesman og Carsten Selch Jensens kritiserer begge denne tendens (Ingesman 2000 og Jensen 2004). En kritik som jeg forsøger at imødekomme med mit forskningsdesign.

Kap. 4: Fattigdom og kristendom som værdigrundlag for velfærdsstaten – organisatorisk grundlag eller værdimæssig påvirkning?

4.1 Indledning

Inden jeg begynder på at beskrive de historiske mikrostudier i kapitel 5, er det nødvendigt med et kapitel, der behandler forholdet mellem fattigdom og kristendom i middelalderen. Jeg vil sige noget om forholdet mellem det at være fattig og de idealer, der knyttede sig til at afhjælpe fattigdom. Kapitlet har til hensigt at give læserne et overblik over generelle tendenser. I mikrostudierne er detaljeringsgraden selvsagt højere, da jeg der søger at anvende det byspecifikke materiale til at supplere det overordnede billede af synet på fattige og efter reformationen.

I det følgende vil jeg give en introduktion til omfanget og karakteren af fattigdommen i middelalderen set i et socialhistorisk perspektiv. Forskellige perspektiver i forskningslitteraturen diskuteres undervejs. De overordnede linjer i tilgangen; materielhistorisk/marxistisk eller værdihistorisk med udgangspunkt i Weber skitseres undervejs. Max Weber og den protestantiske arbejdsetik har sit eget underafsnit.

Formålet er at give en overordnet introduktion til fattigdomsforskningen samt en afklaring af nogle teologiske begreber, som er nødvendige for at forstå samspillet mellem fattigdomsbekæmpelse og kirke. Kirken var i meget vid udstrækning den organisatoriske ramme for at hjælpe fattige. Der knyttede sig en teologisk tolkningsramme til de fattiges position i samfundet, som også afspejlede sig i motiverne for at afhjælpe nød.

Endvidere introduceres nogle tænkere i senmiddelalderen, der alle beskæftiger sig med synet på det at være fattig, reform af fattigområdet og det at arbejde. Dette fremhæves for at sætte Luther og hans reformatoriske tanker ind i en kontekst. Luther var nemlig hverken den første eller eneste til at forholde sig kritisk til den eksisterende organisationsstruktur til bekæmpelse af fattigdom. Der var for eksempel en samtidig katolsk kritiker af håndteringen af fattigdomsproblemet ved navn Vives. Vives kritik af den katolske kirkes fattigforsorg ligner langt hen af vejen Luthers. Dermed sættes Luthers udsagn om fattiges pligt til at arbejde i et perspektiv, hvor man er nødt til at forholde sig kritisk til senere tiders karakteristik af en såkaldt protestantisk arbejdsmoral.

Men inden jeg når frem til en diskussion af Max Weber og hans virkningshistorie, vil jeg indledningsvist beskrive de generelle træk i historien, som kan godtgøre, at man kan tale om kristendom som værdigrundlag for den moderne velfærdsstat.

4.2 Kristendom som værdigrundlag for velfærdsstaten – organisatorisk grundlag eller værdimæssig påvirkning?

Man kan selvfølgelig ingenlunde påstå, at kristendom er det eneste grundlag for den moderne velfærdsstat. Men jeg vil i det følgende argumentere for, at kristendommen påvirker den tidligste dannelse af strukturer, som sidenhen bliver til en egentlig velfærdsstat. I middelalderen kan man ikke tale om en velfærdsstat, men man kan alligevel finde forsøg på at skabe en overordnet struktur, der skal sætte rammerne for at tage vare på samfundets svageste. I denne sammenhæng er den katolske kirke at betragte som en central struktur. Den havde (har stadig i katolske lande) en position, hvor en hierarkisk struktur med paven i toppen sikrer en homogenitet. Pavens ord er kirkens lov⁷⁰. Dette skal sammenholdes med et vidtforgrenet decentralt netværk bestående af de lokale kirker og klostre som sikrer, at kirkens værdier og organisationskultur spredes ud over Europa. En udpræget missionskultur gør endda, at kirkens kultur spredes også til områder, der ikke er kristne, indtil det udsættes for mission. I begyndelsen af 1500 tallet opstår reformationen. De lutherske tanker får dermed også en indflydelse på velfærdsstrukturer, førend vi taler om velfærdsstater. Jeg vil undersøge i hvilket omfang henholdsvis den katolske kirke og den lutherske påvirker både værdigrundlag og organisationskultur i senmiddelalderen og i tiden omkring og efter reformationen.

Inden vi kommer så langt som til kirkens splittelse i flere konfessioner, er det vigtigt at forstå, at da kristendommen i 300 tallet blev Romerrigets officielle religion, blev kravet om *at tjene næsten* en integreret del af værdigrundlaget for at leve sammen. Selvfølgelig ikke sådan at forstå, at der med et slag opstod en forestilling om en velfærdsmodel baseret på kristne værdier. Men kravet om at opfylde næstekærlighedsbuddet blev en integreret del, af det man kunne forlange af et menneske.

Den forståelse har sit udgangspunkt i Jesu forkyndelse i Det nye testamente. Her formuleres fordringen til os mennesker om at tage vare på vores næste. I Matthæusevangeliet 22,39 formulerer Jesus det dobbelte kærligheds bud, hvor han sidestiller; *du skal elske din næste som dig selv* med De ti buds fordring om; *at du skal elske Herren din Gud*. Man kalder det: Det dobbelte kærlighedsbud, fordi Jesus siger, at man ikke kan nøjes med at elske Gud. Hvis man elsker Gud, kan man kun vise det ved at elske sin næste. Jesus forkynder hermed, med rødder i den jødiske tradition, en radikalitet i kravet om at vise næstekærlighed⁷¹.

⁷⁰ Så sent som 1869/70 på det 1. Vatikanerkoncil (pave Pius d. 9) hævdes universalepiskopatet – at alle andre biskopper får deres myndighed fra paven som er ufejlbarlig (Lausten 2011).

⁷¹ Når Jørn Henrik Petersen taler om - *den glemte Luther* – hvor brugen af Luther udelukkende går på den kristnes frihed, men man glemmer den sociale

Det nye testamente er derudover fyldt med beretninger om, at Jesus gjorde velgerninger. Jesus har derfor lige fra de første menighedsdannelser i oldkirken været en slags rollemodel for, hvordan man skal drage omsorg for dem, der er dårligt stillede.

Der skulle gå mange år, fra kristendommen blev rigsreligion i Romerriget til, man kunne tale om Danmark som et kristent land.

Harald Blåtand påstod omkring 965, at have gjort danerne kristne, og rejste Jellingestenen til minde om den bedrift og sine forældre Gorm den Gamle og Thyra Danebod. Vi kalder Jellingestenen for Danmarks dåbsattest fordi, Harald beretter om, at hans hof er blevet kristnet, men også fordi det er den første omtale af danerne som folk. Poppo's besøg ved Haralds hof var så langt fra det første forsøg på mission i Danmark⁷² og danerne blev næppe alle kristne på en gang, fordi Harald Blåtand lod sin husstand døbe (Lausten 1987). Der har været en periode omkring år tusind hvor man har dyrket aserne og den nye kristne gud side om side. Men i den folkelige selvforståelse står fortællingen om Danmark som et kristent folk siden Harald Blåtand stærkt.

I Centraleuropa udgør kristendommen et fælles værdigrundlag fra midten af det første årtusinde.

Når kristendommen får så stor en udbredelse, skyldes det flere ting. Jesus befaling til sine disciple, om at de skal gå ud i verden og gøre alle folk til hans disciple, gør, at der i skriftens læregrundlag er indbygget et ideal om mission.

Dertil kommer, at de munke, der missionerede, bragte viden med sig. Ud over viden om lægedom bragte de sproget latin med sig. Dermed fik man udbredt et fælles skriftsprog, der var egnet til at administrere på til selv de mest afsidesliggende egne. Egne hvor man indtil da ikke havde haft noget skriftsprog.

Kirken, med den viden der var samlet i klostrene, blev derfor en faktor af stor organisatorisk og samfundsmæssig betydning. Lokale konger og fyrster kunne bruge kirken til at centralisere magten omkring sig. Kirken fungerede derfor både som et redskab og et mål i sig selv.

4.3 Fattigdommens karakter og omfang

Da denne afhandlings mål er at undersøge, hvorledes religionen har påvirket velfærdsstatens værdigrundlag og organisationsstruktur med udgangspunkt i tre

dimension hos Luther er det - *det dobbelte kærlighedsbud* - der er grundlaget for Luthers to-sidige frihedsforkyndelse. (Petersen 2018)

⁷² Der har været kristne missionærer i Danmark siden 800 tallet.

casestudies, hvis historie rækker tilbage i middelalderen, er det nødvendigt at definere, hvad man så som velfærdsopgaver i senmiddelalderen, og hvad baggrunden var for at løse dem.

I kapitel 3.4 har jeg allerede beskæftiget mig med afgrænsning af problemfeltet. Men det er alligevel på sin plads her at behandle forudsætningerne for at tale om velfærd. I middelalderen talte man selvsagt ikke om velfærdsstat. Den moderne nationalstat eksisterede endnu ikke, men der var opgaver af velfærds-mæssig karakter, som samfundet herunder også kirken følte sig forpligtet på at løse. De drejer sig i høj grad om at afhjælpe fattigdom i bred forstand.

4.3.1 Definition på fattigdom

Det er vanskeligt at give nogen entydig definition på fattigdom i denne sammenhæng. Når der tales om fattige i denne afhandling, vil det i overvejende grad være en betegnelse for dem som befinder sig på et absolut eksistensminimum og som er afhængige af hjælp for at overleve. At fattigdom tidligt har været betragtet som den vigtigste velfærdsopgave ser vi af, at de første forsøg på at lave statistik i Europa handler om at bestemme antallet af fattige: Allerede i det 14. århundrede har det optaget en historieskriver i Firenze (Geremek 1997).

4.3.2 Vækst i fattigdommen

Man taler om ”The fourteenth century crisis” som en økonomisk krise der sætter sig spor overalt i Europa (Geremek 1997 s.77). Der er flere faktorer på spil, og kendetegnende for dem er, at det er vanskeligt at tegne et entydigt billede. Jeg vil kort nævne nogle af de væsentligste ændringer der sker i perioden, med forbehold for at middelalderens økonomiske historie er langt mere kompleks. Generelt er perioden fra 1100- 1300 kendetegnet ved en massiv tilvækst i befolkningen (Dillard 1970, s. 57). Landbrugets produktion af fødevarer kan ikke følge med. Befolkningstallet falder væsentligt under pestårene i midten af 1300 tallet. I 1348-51 hærgede en voldsom pestepidemi. Perioden er også kendetegnet ved bondeoprør i Frankrig (1358) og England (1381) samtidig raser hundredårskrigen mellem Frankrig og England (1337-1453). Det feudale system undergår en forandring ved at bønderne skal betale afgift til godsejeren i stedet for dagværk. Dillard beskriver dette som en af forudsætningerne for kapitalismens opkomst (Dillard 1970). Man kan spørge, hvor meget udviklingen af pengeøkonomien reelt har betydet for folk på landet. Her har økonomien stadig mestendels været en naturalieøkonomi. Men hungersnød på landet har givetvis drevet landboere ind til byerne.

Med den tidligste urbanisering fra 1320-1420 sker en begyndende overgang fra agrare samfund til en præindustriel struktur, med udvikling af en pengeøkonomi. En vækst i klædeproduktion har øget efterspørgslen på uld, hvilket igen har haft

betydning for produktionen af fødevarer. De arealer, der har været lagt ud til græsning for får, har ikke produceret korn.

Geremek anfører eksempler på at faldet i befolkningen førte til mangel på arbejdskraft i byerne. Det fører til lønstigninger og eksempler på forordninger, der er udstedt for at mindske vandrende arbejdstagere. Han giver eksempler fra Frankrig 1351, hvor arbejdere påbydes at vende tilbage til deres tidligere arbejdsplads og løn. I England udsteder Edward III i 1349 "*Labourers Ordinance*" der gør det obligatorisk at arbejde for alle, der kan arbejde. Fra Portugal i 1349 gives et eksempel på at det forbydes arbejdere at migrere, de fordømmes som vagabonder, og det forbydes at tigge (Geremek 1997 s. 82-83).

Eksemplerne er illustrative for de mange spændinger, der er i det 1400 århundrede.

Konklusionen er at fattigdommens omfang i senmiddelalderen er voldsom. Ifølge den tyske samfundsforsker Gerhard Ritter er mellem 10-20 % af bybefolkningen i senmiddelalderens byer i Tyskland afhængig af fattigforsorg og 50% af den samlede befolkning lever på en absolut fattigdomsgrænse (Ritter 1991, s.31).

Der er meget stor forskel på at være fattig på landet og i byen. Denne afhandlings historiske mikrostudier beskæftiger sig med fattigdom i byerne, med da den påvirkes af fattigdommen på landet, vil den kort blive omtalt her.

Hovedårsagerne til fattigdom på landet er misvækst og et strukturelt underudviklet landbrug. Misvækst kan være forårsaget af vejrlig, skadedyrsangreb eller sygdom i dyrebesætningen. Den vil ofte føre til hungersnød og kan dermed give anledning til vandrende fattige. Nogle vil søge til byerne, hvor det vil kunne mærkes som et pres på fattigforsorgen. Af samme grund ser vi i byerne, at man gang på gang søger at opbygge en struktur, der sikrer, at man kun skal betale for fattige der i forvejen bor i byerne. En struktur, hvor byen lukker sig om sig selv, er ikke ny. Erhvervsstrukturen med gilder og laug beskyttede også byens egne næringsdrivende og håndværkere mod konkurrence fra udefrakommende købmænd eller håndværkere (Dillard 1970).

Landbruget er som påpeget generelt strukturelt underudviklet, hvilket giver sig udslag i, at mange af indbyggerne på landet ikke er i stand til at leve af det udbytte, deres jord giver. Geremek refererer et studie af Picardiet i Frankrig i slutningen af 1200 tallet foretaget af Robert Fossier, der viser følgende befolkningssammensætning: 13% af befolkningen er jordløse og tiggere. 33% er bønder, der ejer så små parceller, at selv meget små udsving i høstudbyttet er en trussel mod overlevelse. 36% er bønder med mere land men uden trækdyr. De har dermed mangel på adgang til gødning. 19% kan karakteriseres som velhavende bønder, og af dem er det kun 3%, der ejer mere end 3 ha jord. Dermed udgør fattige og potentielt fattige 46 % af den samlede befolkning på landet (Geremek 1997, s. 56-57).

Et andet studie foretaget af tre landsbyer i grevskabet Namur i år 1289 viser, at antallet af bønder hvis jordlodder var så små, at de ikke kunne leve af dem udgjorde henholdsvis 38, 54 og 73 % (Geremek 1997, s. 59).

Begge eksempler vidner om en meget stor gruppe af fattige på landet. Vi kan antage, at tallene er eksemplariske, men her gælder det vilkår, at materialet fra slutningen af 1200 tallet til at lave en socioøkonomisk analyse er meget begrænset. Materialet er et eksempel på, hvordan man må sammenstille forskellige typer af materiale fra forskellige steder og forsøge at lave generelle konklusioner på baggrund af de historiske data, man har til rådighed.

Når jeg har taget dette forbehold, giver det alligevel mening at antage at op imod halvdelen af befolkningen på landet levede på den absolutte fattigdomsgrænse. Fattigdom er her forstået som sult og en overhængende fare for at dø af sult eller sygdomme der relaterer til fejlernæring. Dermed var fattigdom et fælles vilkår for alle på landet. Derfor knyttede der sig ikke nær den skam til at være fattig, som vi vil se i byerne.

4.3.3 Tidlig urbanisering

Et overordnet spørgsmål i forskning i middelalderens socialhistorie og reformationshistorien handler om de strukturelle ændringer, der sker i samfundet omkring den tid, hvor reformationen finder sted. I spørgsmålet om forholdet mellem årsag og virkning ser vi i hovedtræk to positioner i socialforskningen (Cameron 1991). Den marxistiske tradition og Weber-skolen: Er reformationen den faktor, der gør transformationen fra agrarsamfund til moderne samfund mulig? Herunder Webers tale om den særlige protestantiske *Ethos*. Eller er det transformationen, der giver betingelserne for reformationen?

Perioden vi bredt betegner som senmiddelalder/renæssance er som nævnt i ovenstående afsnit præget af stor økonomisk og strukturel turbulens, der skyldes flere faktorer. I det følgende vil jeg give nogle flere eksempler, der er af betydning for byernes udvikling. I nogle tilfælde synes samme årsager at kunne forårsage modsatte konklusioner, når man læser den eksisterende forskningslitteratur. Området viser, hvor svært det er at drage entydige konklusioner i den tidligste socialhistorie grundet den meget forskellige og sporadiske karakter det historiske materiale kan have.

Norman Davies nævner følgende faktorer som gør sig gældende for udviklingen i Europa: Perioden er generelt præget af krige, misvækst og hungersnød. Kornpriserne steg. Hertil er der to væsentlige årsager. Den ene er som allerede nævnt omlægning af landbrug til fåreavl. Dette var en konsekvens af den tidlige industrialisering af klædeproduktion og deraf stigende efterspørgsel på uld. Opfindelsen af valkemøllen betød, at man kunne producere en billigere vadmæl end hidtil, hvorfor flere havde råd til at efterspørge et industrielt produkt. Opfindelsen af valkemøllen kan man betegne

som en præindustrialisering. Den anden faktor Davies fremhæver er Spaniens massive import af sølv fra Amerika, der medførte inflation (Davies 1996).

Gerhard Ritter fremhæver reallønsnedgang som konsekvens af de stigende kornpriser og en voksende arbejdsløshed (Ritter 1991). Nøden på landet førte til, at fattige søgte ind til byerne, hvor man havde kornlagre.

Den belgiske historiker Hugo Soly, der analyserer forholdene i Antwerpen mellem 1495 og 1565, finder en enorm vækst i både økonomi og befolkning (Soly 1997). Der er en befolkningstilvækst fra 40.000 til 104.000 i Antwerpen i den periode på 70 år, som han undersøger. På trods af dette er der til tider et underskud af arbejdskraft og mangel på råvarer til den store produktion af klæde. Dette fører også til, at nogle forsøger at omgå de restriktioner laugene lagde på produktionen og laver ulovlige aftaler med underleverandører.

De gængse strukturer som hidtil har karakteriseret livet i byerne, kommer under pres. (Geremek 1994, s. 77)

For befolkningen i middelalderens byer gælder, at man indgår i en struktur, hvor man enten er medlem af et gilde/laug eller en husstand. Man kan naturligvis være begge dele.

For mange af de fattige vil gælde, at de af en eller anden grund er faldet udenfor denne struktur. Er man indenfor strukturen, vil den ofte være den primære organisatoriske enhed til at afhjælpe fattigdommen.

Alle erhverv var regulerede af gilder eller laug. Man var som håndværker medlem af et laug, der havde til opgave at regulere tilgangen til erhvervet. Således kunne en ny håndværksmester ikke etablere sig, uden at en anden var død. Bogstaveligt: Den enes død, den andens brød. Dette vil selvfølgelig have været påvirket af den generelle demografiske udvikling i byen. Gilderne og laugene varetog ofte også en række sociale funktioner i samfundet af både økonomisk og religiøs karakter. De kunne f.eks. påtage sig afholdelse af sjælemesser for en afdød laugsbror.

Den anden grundlæggende struktur var husstanden. Ud over familien var tyende og ikke selvstændige håndværkere medlemmer af mesters husstand. En svend ville have krav på løn, men lærlinge og pigerne i huset ville ofte ikke have krav på andet end kosten og en bestemt mængde klæder, som var bestemt ved ansættelsen. Man havde som tyende ikke selvstændige borgerrettigheder, men man delte vilkår med de andre i husstanden. Opgangstider og nedgangstider var et fælles vilkår.

Når man taler om de fattige i middelalderens byer, er det derfor ofte dem, der ikke har en plads i den etablerede struktur⁷³. De forældreløse, enker med små børn som de ikke kunne forsørge eller enker uden voksne børn, der kunne forsørge deres mor. Dertil kom dårer og andre der var marginaliserede.

Desuden var der, som også mikrostudierne nedenfor - viser, en tendens til, at man søger at hindre tidligere respektable borgere i at blive marginaliserede. Ligesom man udtænker måder på at hjælpe fattige uden, at det kan ses af det omkringstående samfund. Det sidste gælder for fattige af ens egen stand – *de skamfulde fattige*.

Dette hænger sammen med det begreb om skam, der i nogle tilfælde kan knytte sig til at være fattig. Spørgsmålet om hvorvidt der knytter sig skam til det at være fattig eller ej vil blive behandlet i det næste afsnit i sammenhæng med den katolske frelseslære.

4.4 Fattigdommens funktion i den katolske frelseslære

I dette afsnit vil vi se på den funktion, fattigdommen havde i den katolske frelseslære. Dette er væsentligt i forhold til, om der knytter sig skam til at være fattig. Geremek beskriver, hvordan der med reference til evangelierne og Jesu påståede fattigdom opstår et ideal om fattigdom som udtryk for ydmyghed, hvilket betragtes som en dyd. Dette ved eksempelvis reference til Mattheus evangeliet kapitel 19 vers 24, ifølge hvilket den fattige har lettere ved at opnå frelse end den rige.

Hos Tertullian (ca. 160-225) der regnes til en af kirkefædrene, hedder det om de fattige at: "*Deus semper pauperes iusticavit, divites praedemnat*" – Gud har altid dømt de fattige med milde øjne, men fordømt de rige (Geremek 1997, s.22).

Derfor opstår der et idealbillede af fattigdom, hvor man kan lave to distinktioner:

Pauperes cum Petro og *Pauperes cum Lazaro*

Pauperes cum Petro var dem, der levede i selvvalgt fattigdom. De, der havde valgt et liv i askese, kunne være velstillede borgere, der havde valgt det ejendomsløse præste- eller munkeliv. Idealet om askese som vej til frelse kender vi f.eks. fra beretningen om Johannes Døber, om hvem vi hører, at han var en vandreprædikant,

⁷³ Definitionen af de fattige i byen, som dem der ikke havde en plads i den etablerede struktur, kan også finde anvendelse på de fattige på landet. Men man kan lave en skelnen mellem at være fattig på landet og i byen som hænger sammen med begrebet om skam. Ofte ville der ikke klæbe sig skam til at være fattig på landet, fordi det ville være en konsekvens af en generel nød som følge af misvækst, som gjaldt for alle i landsbysamfundet. (Geremek 1997, s. 53)

der levede af græshopper og vild honning. Målet var at opnå frelse. Til denne form for fattigdom knyttede der sig selvsagt ikke nogen skam. Den havde et højere mål.

Pauperes cum Lazaro var dem, der ikke selv kunne gøre for, at de var fattige. De syge, de gamle og de forældreløse børn. For dem gjaldt, at man som kristen havde pligt til at hjælpe dem.

For begge disse kategorier af fattige gælder, at de indtog en plads i den katolske frelseslære. De første *pauperes cum Petro* bidrog potentielt ved deres fromhedsgerning til den skat af overskydende gode gerninger, som var i himlen. En skat, som var en afgørende forudsætning for afladshandlen, der var baseret på kirkens ret til at sælge overskydende gode gerninger. Carsten Selch Jensen skriver: ”*Barmhjertighedsgerningerne over for de fattige var imidlertid dobbelte, for så vidt som de kom både giver og modtager til gode: De fattige fik naturligvis opfyldt nogle helt basale menneskelige behov ... Giveren, derimod, udførte jo for sin del en bodsgerning, der umiddelbart gav ham eller hende tilfredshed i forhold til en synd*” (Jensen 2004, s. 312)

For *pauperes cum Lazaro* gælder, at de var nogen man kunne gøre vel imod. Derfor havde de også en væsentlig funktion i den bytteøkonomi, der knyttede sig til frelsen i den katolske kirke. Dette skal ses i sammenhæng med, at der i 11- og 1200 tallet ifølge Geremek opstår en vækkelsesbevægelse, der blandt andet får sit udtryk i anlæggelse af velgørenhedsinstitutioner som hospitaler. Præcis som vi senere kommer til at se det med anlæggelsen af helligåndsklostre.

De skamfulde fattige hørte til kategorien *Pauperes cum Lazaro*. Dem der uforskyldt var kommet i fattigdom (Geremek 1997).

Her kan man iagttage det paradoksale, at på trods af, at de fattige indtager en plads i den katolske kirkes frelseslære, så beskæftiger man sig også i før-reformatorisk tid med at inddеле fattige i kategorier. Man taler for eksempel om *de ærlige* og *de uærlige* fattige. De ærlige er dem, der ikke kan arbejde. Det er også dem, der kommer ind under begrebet *de skamfulde fattige*. *De skamfulde fattige* er et begreb, der opstår i og med, at man hjælper dem. Man skal nemlig søge at afhjælpe deres nød, uden at der opstår en skamfuld situation for den, der skal modtage hjælp.

Samtidigt opstår der et begreb om værdig og uværdig trængende.

Carsten Selch Jensen fremhæver bestemmelserne i Christian II's Landlov fra 1521 og Bylov fra 1522 om, at man ikke skal give almisser til nogen der kan arbejde, og at man skal sikre sig, at der ikke ”*giffuis nogen Gudz Almösse, andre en fattige, siuge oc vanføre Mendiske, som ey uti noget Mode kunne wynde eller forwerffue theres Liiffs föde*” (Jensen 2004, s. 295). Almisser må man udelukkende give til dem der bærer et særligt mærke på deres bryst som tegn på, at de har ret til at tigge. Christian II er ikke et enestående dansk eksempel, men udtryk for en generel tendens i Europa. Antallet af fattige steg markant, hvilket førte til at man fra magthavernes side forsøgte at regulere området. Dermed ser vi her et eksempel på, at man allerede

inden reformationen indfører et begreb om trang og værdighed. Carsten Selch Jensen taler om en *"social disciplining"* som et grundlæggende træk ved 1500 tallets samfundsudvikling (Jensen 2004, s. 296).

I forhold til mine overordnede forskningsspørgsmål ser vi måske her et eksempel på, at ideal og virkelighed er i konflikt med hinanden. Det skal forstås således, at der eksisterer et religiøst betinget ideal/ værdigrundlag for at hjælpe de fattige, men at det kommer i konflikt med andre faktorer så som konjunkturbestemt vækst i fattigdom. Praktiske forhold kan meget vel ske at udfordre idealet. Som det fremgik af de tre ovenstående afsnit bliver den bestående samfundsstruktur voldsomt udfordret af faktorer som pest, krig, dyrtid og deraf følgende hungersnød. Derfor udstedes der måske forordninger, som ikke lever op til idealet om, at man skal hjælpe de fattige, fordi omfanget af fattigdommen er så stor, at der ikke er plads til den ideale fordring, som den katolske frelseslære forudsætter.

I det følgende afsnit vil jeg kort gennemgå den luthersk-evangeliske frelseslære, som var et markant opgør med den katolske frelseslære, som Luther mente burde reformeres eller føres tilbage til det oprindelige udgangspunkt i Det Nye Testamente.

4.5 Retfærdiggørelse ved tro alene – Luthers evangeliske frelseslære

Begrebet om retfærdiggørelse ved tro alene er helt centralt i den luthersk-evangeliske frelseslære. Man kan tale om et radikalt vendepunkt for Luther og dermed hans teologi, da han gjorde sin reformatoriske opdagelse.

Martin Luthers reformatoriske opdagelse, hvor han ved en læsning af Paulus brev til Romerne i Det nye testamente kom frem til, at mennesket blev frelst ved tro og **ikke** ved at gøre gode gerninger, fjernede fuldstændigt grundlaget for den katolske kirkes bytteøkonomi. Ydermere lagde Luther vægt på, at troen var en gave som Gud skænkede mennesket. Mennesket skulle nu ikke længere bæve af angst for skærsilden men i stedet indtage en plads i Guds skaberværk i overensstemmelse med, det kald og den stand man stod i. Dermed ophørte fattigdommen med at have den plads i frelseslæren, som den hidtil havde haft. Dette ser vi komme til udtryk i Luthers opgør med tiggermunkene, som det næste afsnit behandler med henblik på at sige noget om den plads fattigdommen får i den nye lære.

En plads der også hænger sammen med synet på arbejdet. Jørn Henrik Petersen taler om, hvordan der med udgangspunkt i Luthers lære om kald og stand opstår en tanke om mennesket som Guds medarbejder: *"Alt arbejde i mark, have, by, hjem, kamp, statsstyre er for Gud kun en børneleg. Det betyder at arbejdet kun er det middel, som Gud bruger, når han vil give sine gaver"* (Petersen 2018, s. 281).

4.6 Fattigdommens nye plads

I et af de reformatoriske hovedskrifter ”An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung” får Luthers tanker om fattige et klart udtryk (Luther, WA bd. IV, 1888). Skriftet er, som det fremgår af titlen rettet mod den tyske adel med anvisning af, hvordan de skal tage ansvar for en reform af samfundet i tråd med den nye reformatoriske lære. I skriftet gennemgår Luther de misbrug, han mener den katolske kirke har gjort sig skyldig i, herunder tiggermunkenes virke, som han anser som en plage:

”Ich habz ubirlegt, die funff odder sechs betel orden kommen des jaris en einen ort, ein yglicher mehr dan sechs odder sieben malen, dazu die gemehnen betteler, botschaffen und wallebruder, das sich die rechnung funden hat, wie ein stad bey sechsig mal ein jar gescheckst wirt, on was der weltlichen ubirkeit gepur” (Luther, WA bd. IV, 1888, s. 450-51).

I citatet siger Luther polemisk, at hvis man sammentæller alle besøg fra de forskellige tiggermunkeordener, og dertil lægger besøg af almindelige tiggere, betaler man skat til de fattige tres gange om året.

Luther mener ikke overraskende, at tiggermunkene skal forbydes, og i stedet skal der laves en ordning, hvor hver by forsørger sine fattige, for derved at komme omvandrende tiggere til livs. Han siger således:

”Es ist wol der grosten not eyne, das alle betteley abthan wurden in aller Christenheit, Es solt yhe niemnd unter den Christen betteln gahn, es were auch ein leychte ordnung zumachen, wen wir den mut und Ernst dazu theten, nemlich das ein yglich stad yhr arm leut versorgt, und keinen frembden betler zulieffe, si ehiessen wie sie wolten, es weren walbruder odder betel orden. Es kund yhe ein yglich stadt die yhren erneren unnd od sie zu gering were, das man auff den umblingenden dorffen auch das volck vormanet dazu geben, müssen sie doch sonst soviel landlaufer und boser buffen unter des bettelns namen exneren, szo kund man auch wissen, wilche warhafftig arm weren odder nit“ (Luther, WA bd. IV, 1888, s. 450).

Han siger, at det er udtryk for den største nød i kristenheden at kristne skal tigge. Han ønsker at lave en ordning, hvor hver by forsørger sine egne fattige. Målet er, at de *warhafftig arm* (sande eller ærlige fattige) må blive forsørget. Vi ser her et eksempel på hvordan begrebet om *de ærlige fattige* anvendes.

Vi ser også Luthers praktiske anvisninger på, hvorledes man skal organisere fattighjælpen i byerne. En ordning der hurtigt vinder udbredelse, efter at rådet i Wittenberg i 1521 vedtager en ordning med en almindelig kasse. Året efter nikker Luther til, at man antager den samme ordning i byen Leisnig i Saxen, hvorefter den indenfor få år udbredes som model til det lutherske område (Brecht 1994).

Hvor de ovenstående to citater handler om det praktiske vedrørende organisering af fattigpleje, handler det følgende om arbejdsmoral. Det er det enkeltcitater, der kommer til at præge eftertidens opfattelse af Luthers syn på de fattige mest:

”wer arm wil sein, solt nit reich sein, wil er aber reich sein, so greiff er mit der hand an den plug, und suchs yhm selbs aufs der erden. Es ist gnug, das zimlich die armen vorsorgt sein, da ey sie nit hungers sterben noch erfrieren“ (Luther, WA bd. IV, 1888, s. 451).

Den som vil være fattig kan ikke være rig. Ønsker han at være rig, må han gribe om ploven og forsørge sig selv ved jorden. Vi hører Guds forbandelse over agerjorden til Adam, da han og Eva smides ud af paradiset efter at have spist det forbudte æble, klinge med.

Det er tilstrækkeligt, at de fattige forsørges således, at de ikke dør af hunger eller kulde siger Luther.

Det sidste citat fra skriftet til Den tyske adel rejser spørgsmålet om synet på arbejdet. Der kobles hermed en pligt til selvforsørgelse sammen med synet på at hjælpe de fattige.

Luther er langt fra den eneste til at have stærke holdninger til forsørgelsen af fattige og pligten til at arbejde. I det følgende afsnit vil det syn, vi har set komme til udtryk i skriftet til den tyske adel, blive sat ind i en bredere sammenhæng.

4.7 Synet på arbejdet

Et kort strejftog gennem skrifter af Luthers samtidige vil vise, at temaet om forsørgelse og fattighjælp er udbredt blandt renæssancehumanister.

I den forbindelse rejser der sig en diskussion i forskningslitteraturen om tilgangen til temaet. Som vi før var inde på, er der to hovedlinjer. Den weberske skole, hvor det konfessionelle aspekt tillægges stor betydning og den marxistiske, hvor vægten lægges på den økonomiske transformation af samfundet som forudsætning for reformationen. Geremek er eksponent for den sidste tilgang i den samfundsfaglige litteratur. Den danske historiker Ole Peter Grell problematiserer Geremek's læsning som værende for ensidig i sin vægtlægning af de økonomiske forudsætninger for reformationen (Grell, 1997).

Grell frakender ikke den økonomiske transformation af det senmiddelalderlige samfund betydning men peger på, at velgørenhed for protestanter bliver en dennesidig social pligt i modsætning til det katolske fromhedsbegreb, der knytter sig til velgørenhed. Det katolske fromhedsbegreb peger mod det hinsidige.

Lige præcis fromhedsbegrebet er anliggendet for Erasmus af Rotterdam (1469-1536). I hovedværket *”Enchiridion”* erstatter han *pietas* med *caritas*. Derved gør

han op med det fromhedsbegreb, som *pietas* udtrykker, hvor det er lig med at gå til messe og følge den katolske kirkes religiøse forskrifter. I stedet sætter han *caritas*, som er udfoldelsen af den kristne kærlighedstanke, hvor kravet er, at alle medmennesker behandles som lemmer på samme krop (Geremek 1997, s. 185).

Men samtidig med at han udfolder, at den kristne kærlighedstanke må føre til omsorg for de fattige, fremfører han også princippet om, at den der kan arbejde bør arbejde.

I ”*Utopia*” fremstiller Erasmus ven Thomas More (1478-1535) arbejdet som en universel pligt, ja mere end det – arbejdet er en ret: ”*the principle right of man in his struggle for enrichment and mastery over his fate*” (citeret efter Geremek, s. 186 1997).

Som sidste eksempel på renæssancehumanismens tanker om fattigdom og sociale reformer skal nævnes katolikken Juan Luis Vivés ”*De subventione Pauperum*” fra 1526, hvor han udfolder sine tanker om, at det er de politiske herskeres pligt at sørge for de fattige. Han beskæftiger sig ikke kun med det problem, at de fattige ikke arbejder, men udfolder også, at de ikke passer deres religiøse pligter. Vivés kritik og reformforslag udfoldes omhyggeligt som værende i overensstemmelse med den katolske lære. Men han er som katolik et eksempel på, at den samme arbejdsetik påpeges af både katolske og protestantiske tænkere.

Vivés er mindst ligeså konkret i sine anvisninger af reformer indenfor fattigområdet, som Luther er det med sine forslag. Vivés foreslår anlæggelse af hospitaler for de syge og ikke arbejdsduelige. De arbejdsduelige bør derimod anvises arbejde, og dem der vægrer sig, skal arbejde så meget desto hårdere. Han taler også om inddeling af de fattige i kategorier alt efter deres status. Vivés foreslår, at fattigplejen flyttes fra kirken til byens jurisdiktion. Dette er sikkert grunden til, at han anklages for kætteri. En anklage som dog frafaldes, fordi han har været så omhyggelig med at udfolde sine reformforslag som værende i tråd med den katolske lære (Geremek, 1997, s. 187).

Luthers, Erasmus’, Mores og Vives tanker får i varierende grad indflydelse på reformerne af fattigforsorgen, som udfolder sig i århundrederne efter reformationen. I de tre historiske empiriske bystudier vil vi se, hvordan reformerne udspringer sig i konkrete konfessionelle sammenhænge.

4.8 Max Weber og den protestantiske arbejdsetik

Inden vi forlader den mere generelle tilgang til fattigdom, konfession og synet på velfærd for at give os i lag med mikrostudierne, vil vi kort opholde os ved Max Weber og den protestantiske arbejdsetik.

I kapitel 3.4.1 om Niels Kærgårds bud på hvilken betydning reformationen har haft for, at vi i Danmark betragter os selv som *rige og lykkelige* (Kærgård 2016)

refererede han til Max Weber. Han fremhævede Max Webers⁷⁴ analyse af den moderne kapitalismes udvikling som et resultat af den calvinistiske prædestinationslære, hvor materiel velstand fik to funktioner (Weber 2001).

Den materielle velstand blev til en transformation af en fromhedskultur, som havde levet i befolkningen i katolsk tid. Fromhed blev ifølge Weber efter reformationen lig med arbejdsetik. Materiel velstand blev set som en måde at forsøge at skaffe sig en viden om Guds vilje i forhold til prædestinationen – Calvins tanke om at mennesket af Gud var forudbestemt til enten frelse eller fortabelse.

Weber hævder, at man med udgangspunkt i Calvins begreb om prædestinationen, kunne tage økonomisk succes som et udtryk for, at hvis det gik en godt i den dennesidige verden, så kunne man måske læne sig op af en formodning om, at man var prædestineret til frelse.

Lars K. Christensen (kapitel 3.4.2.) lægger også vejen forbi Max Weber, men fremhæver en Weber, der i sig selv er mere nuanceret, end fremstillingen af hans synspunkter som er gledet ind i sproget (Christensen 2016). Som f.eks. selve det at vi taler om en protestantisk arbejdsetik. Weber nuancerer selv sit synspunkt i afslutningen af sit værk om den protestantiske arbejdsetik. I forhold til den betydning, - man direkte må tillægge protestantismen, skriver han:

"Here we have only attempted to trace the fact and the direction of its influence to their motives in one, though a very important point. But it would also further be necessary to investigate how Protestant Ascetism was in turn influenced in its development and its character by the totality of social conditions, especially economic..... But it is, of course, not my aim to substitute for a one-sided materialistic an equally one-sided spiritualistic casual interpretation of culture and of history" (Weber 2006, s. 125).

Ifølge Weber selv er målet at supplere det materialistiske historiesyn, som f.eks. Marx udfolder, med et historiesyn, der også inddrager åndelige og religiøse aspekter som årsag til en given samfundsudvikling.

Christensen ønsker, at følge det spor, Weber har lagt ud, og tager fat på at skelne mellem flere slags protestantisme.

Her vil det for forståelsen være på sin plads kort at opholde sig ved Calvin og Luthers teologi.

Ifølge Svend Andersen er den protestantisme Weber beskriver, den calvinistiske. Den er som beskrevet ovenfor karakteriseret ved, at mennesket på forhånd af Gud er

⁷⁴ Weber, Max: "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism" 1930 Her i Udgave hos Routledge Classics 2001

bestemt til frelse eller fortabelse - prædestineret (Andersen 1993). Dermed afgrænses menneskets råderum til den dennesidige verden. Hvad der sker i den hinsidige verden, er på forhånd bestemt. Mennesket kan derfor ikke påvirke udfaldet af spørgsmålet om frelsen, men alene forlade sig på, at hvis det går mig godt i den dennesidige verden, så er det måske et tegn på, at jeg **ikke** er forudbestemt til fortabelse.

Luther ser radikalt anderledes på spørgsmålet om frelse. Ganske vist er det også hos Luther suverænt Gud, der handler. Mennesket kan ikke ved gode gerninger påvirke udfaldet af frelsesspørgsmålet. Men i modsætning til Calvin har Gud heller ikke udvalgt nogen til fortabelse. Luther vil sige, at enhver der tror, kan angre sin synd og dermed opnå den tilgivelse, som er nødvendig for frelsen.

Weber inddrager kun ét begreb fra den lutherske etik i sit essay. Det er begrebet *Beruf*, som vi almindeligvis oversætter med kald. Hvor det oprindelige latinske ord *vocatio*, som Luther i sin bibeloversættelse oversætter med *Beruf*, i katolsk sammenhæng udelukkende dækker over gejstligt arbejde, bruger Luther udtrykkeligt begrebet om verdsligt arbejde. Dermed får det verdslige arbejde hos Luther stilling af at være villet af Gud. *”Der er dermed skabt en helt anden motivation for at udføre verdsligt arbejde i forhold til den opfattelse, at det er mindreværdigt sammenlignet med gejstlige gøremål”* (Andersen 1993, s. 96).

Christine Eichel udfolder tematikken – at være kaldet til at arbejde på følgende måde:

„Der von Luther angestoßene Paradigmenwechsel bedeute eine religiöse Nobilitierung der Arbeit. Sie verlor den Schweißgeruch göttlicher Verdammnis, war keine Fron mehr, sondern sinnerfülltes Tun“ (Eichel 2015, s. 32)

Selve det at arbejde fik en religiøs oprejsning ved Luthers paradigmeskifte. Arbejdet var ikke længere en svedlugtende gerning knyttet til Guds fordømmelse. Den fordømmelse Gud lægger på mennesket, da Kain slår Abel ihjel. Dette er fordi mennesket genoprejses ved Kristi offer. Arbejdet er hos Luther ikke en mulighed for at gøre sig fortjent til Guds nåde, for det kan ingen gøre. Gud retfærdiggør alle ved sin søn, fordi han ønsker at gøre det. Nåden og retfærdiggørelsen er suverænt Guds værk. Men tyngdepunktet i den lutherske arbejdsetik ligger et andet sted end hos Calvin. Med en henvisning til Ernst Troeltsch værk: *”Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen”* (1912), siger Christine Eichel, at Luther ikke definerer arbejde som en overfladisk verdslig dyd, men som en virksomhed der retter sig mod næsten i en kristen kærlighedsmoral. *”Arbeit als tätige Nächstenliebe darf in dieser Logik nie auf den materiellen Gewinn, sondern einzig auf den Benefit für das Gemeinwohl gerichtet sein”* (Eichel 2015, s. 33). Arbejdets gevinst i materiel forstand kan aldrig blive et mål i sig selv. Gevinsten er altid i forhold til almenvældet. Jævnfør også Jørn Henrik Petersen der i hans bog om *Den glemte Luther* og den lutherske sociaetik fremhæver mennesket som *Guds medarbejder*. (Petersen 2018, s. 281)

Med denne definition skulle det gerne blive muligt at skelne mellem den calvinske arbejdsetik som Max Weber refererer til og en luthersk arbejdsetik. Sat på spidsen kan man sige at - hvor den calvinske arbejdsetik er karakteriseret ved at skulle sige noget om den enkeltes forhold til Gud og mulighed for frelse er den lutherske arbejdsetik karakteriseret ved at være rettet mod næsten og et samfundssind.

4.9 Konklusion

Det overordnede sigte med kapitel 4 var at beskrive karakteren af fattigdommen i middelalderen. Endvidere var det at påpege, hvordan kristendommen generelt set udgjorde et værdigrundlag for samfundet i middelalderen. Dette er en forudsætning for, at kristendom også sidenhen kan betragtes som et historisk værdigrundlag for velfærdsstaten.

Af det ovenstående kan man konkludere, at kristendommen i Europa historisk har spillet en vigtig rolle i forhold til at definere en pligt til at handle vel mod sin næste.

Dette gælder både som en følge af den katolske frelseslære, der baserer sig på en gerningsretfærdighed. Men det gælder også for den lutherske lære, som det fremgår af ovenstående afsnit om arbejdsetik. For katolikken er den gode gerning rettet mod en del af den bytteøkonomi, der knytter sig til frelseslæren. For lutheraneren er arbejdet for næsten en opfyldelse af det kristne kærlighedsbudskab. Et stykke arbejde der udføres i frihed og med en frimodighed baseret på, at man allerede ved sin tro anser sig for at være retfærdiggjort.⁷⁵

Derudover har der også været en væsentlig påvirkning fra andre faktorer af socioøkonomisk art. Vil man forstå dynamikkerne i tilblivelsen af den tidligste velfærdstækning i senmiddelalder/renæssance, må man medregne de faktorer, som bidrog til at samfundet ændrede sig radikalt i disse år.

En socioøkonomisk faktor er selvfølgelig ikke i sig selv at betegne som bærer af værdigrundlag, men man må antage, at værdigrundlaget påvirkes af virkeligheden. Idealet påvirkes af ratio.

Den forskningsmæssige diskussion om Marx versus Weber afspejler denne spænding. Lægger man hovedvægten på en materielhistorisk analyse eller lægger man hovedvægten på at søge efter religiøse årsager til en given udvikling.

⁷⁵ Til dette knytter der sig hos Luther også en teologisk diskussion om, hvorvidt et menneske har frihed til at handle. Men det vil i forhold til denne afhandlings sigte føre for vidt at tage denne tematik op.

Det historiske materiale, som er blevet inddraget i dette afsnit afspejler, at der er baggrund for begge læsninger.

Fattigdom er i kraftig vækst i senmiddelalderen, hvilket kalder på reformer. Dette sker samtidig med, at der fremkommer et teologisk opgør med den plads de fattige hidtil havde indtaget i den katolske frelseslære.

Luther var ikke alene om at fremsætte sine tanker, der var også andre tænkere der mente, at tiden kaldte på reformer af de eksisterende strukturer indenfor hvilke man hidtil havde håndteret samfundets sociale problemer.

I det kommende vil jeg undersøge hvilket udtryk både tanker, værdigrundlag og socioøkonomiske faktorer får i de tre mikrostudier. Jeg vil også søge at belyse, hvilken plads borgeren indtager i historien, i det der med tiden bliver til den moderne velfærdsstat.

Kapitel 5: Hovedtræk i Tysklands historie

5.1 Indledning

I det følgende vil der blive tegnet en skitse af nogle hovedtræk i Tysklands historie, som har indflydelse på at Tyskland ender med at blive en velfærdsstat. Som jeg allerede har fremhævet det i indledningen er det vigtigt at gøre sig klart, at hovedparten af mit materiale er fra før vi på nogen måde kan tale om den moderne velfærdsstat. Nogen vil hævde at ”*det moderne menneske*” formes af den idehistoriske udvikling der finder sted i tiden omkring reformationen (f.eks. Jensen 2004, s. 297) – men i regi af velfærdsstatsforskningen er reformationstiden stadig før moderne. Min hensigt med kapitlet er at gøre det muligt at danne sig et overblik over hvilke nøglebegivenheder, der bestemmer udviklingen i Tyskland og hvilket samspil der er mellem religion og de øvrige samfundsmæssige faktorer; det være sig socioøkonomiske, demografiske og politiske.

Begivenhederne giver ikke nødvendigvis den samme påvirkning i Passau og Lübeck, men dette rummer en selvstændig pointe i forhold til forståelsen af hvad det er, der bestemmer udviklingen henimod en velfærdsstat.

Helt centralt for de to byer i Tyskland og for afhandlingens sigte er: At da Passau ikke påvirkes af reformationen består den kanoniske ret frem til sekulariseringen i 1803. I Lübeck derimod udformes der egen byforfatning som følge af reformatioenen. I 1531 indføres Bugenhagens kirkeordning. Den samme sker i Danmark, hvor Kirkeordinanens af 1539 bliver det nye lovgivningsgrundlag efter at den kanoniske ret er blevet afskaffet.

Dette afsnit tager sin begyndelse ved reformationen, da det er her den første store ændring af organisatorisk og idemæssig karakter, formodes at ske. I de enkelte byafsnit behandles tiden før reformationen, da de tre Helligåndsklostre er grundlagt i middelalderen.

5.2 Reformation

Da Martin Luther i 1517 ifølge gængs akademisk praksis slog de 95 teser op på Slotskirkedøren i Wittenberg, havde han ikke forestillet sig, at det ganske få år efter ville føre til, at store dele af Nordeuropa ville vende sig væk fra moderkirken i Rom. Han indbød ganske vist paven til en drøftelse af afladens betydning og berettigelse. Men denne kritik af den katolske kirkes forvaltning af nådemidlerne havde haft adskillige forløbere i de forudgående århundreder. Vi vil i det følgende lave et kortfattet overblik over reformtendenser i tiden forud for Martin Luthers ønske om

at debattere centrale spørgsmål om menneskets frelse med paven. En debat der skulle få fatale følger for kirkens enhed.⁷⁶

Når vi laver dette teologiske stop, er det for at give en baggrundsforståelse for Martin Luthers tanker. Tanker som vi er nødt til at forstå, for at kunne beskæftige os med det værdigrundlag, der kommer til at danne grundlag for de samfundsændringer, som indtræffer i de områder, hvor reformationen gennemføres. For nærværende afhandling handler det om Lübeck, samt den afledte effekt i Danmark. Som vi siden skal se, berøres Passau i Sydtyskland kun sporadisk af reformationen og dens værdigrundlag.

Forud for Luther havde adskillige teologer siden middelalderen fremført kritik af den sammenblanding af gejstlig og verdslig magt, som pavekirken var kommet til at stå for. I takt med at paven og dermed kirken hævdede at bestride en større og større magt over det verdslige område qua påstanden om åndelig overhøjhed – ja endda ufejlbarlighed, voksede også kritikken af kirkens magtmisbrug.⁷⁷

Det samme gjorde kravet om kirkens renhed. Den kirke der hævdede sin ufejlbarlighed i åndelige spørgsmål, måtte også fremtræde uplettet i verdslige sager. Det var så langt fra tilfældet. Derfor er middelalderen præget af reformbevægelser, der som bølger skyller ind over kirken, uden nødvendigvis at fremkalde de store forandringer.

Men for at forstå hvorfor Luthers kritik så hurtig antænder en brand, skal man vide, at han pustede til en ild, der allerede ulmede. Dette er relevant som baggrund for Luther. Det er også relevant i forhold til afhandlingens hovedsigte at indkredse religionens betydning for udviklingen af velfærdssamfundet, samt at se på den borgerlige selvbevidsthed, der kommer til udtryk både før, under og efter reformationen.

Interessant er det her at under paveskismaet, hvor pavestolens placering i Avignon (1378-1417) var genstand for konflikt mellem den franske og tyske konge, vælger flere af pavens kritikere at flygte til Ludvig af Bayern. Et træk der kan ses som, at

⁷⁶ Nedenstående afsnit er i kirkehistorisk sammenhæng at betragte som grundlæggende baggrundsviden. Det baserer sig på en almen viden hentet fra mange års arbejde med stoffet. Da sigtet med afsnittet ikke er at åbne specifikke forskningstemaer i forståelsen af hovedlinjer i reformationshistorien angives derfor følgende generelle fremstillinger (Brecht 1981, Lausten 2011, Schilling 2012)

⁷⁷ Forudsætningen for at forstå reformationens begivenheder ligger i senmiddelalderen, dette peger f.eks. Per Ingesman på (Ingesman 2000, s. 69). Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen fremhæver det forhold at reformatorerne også var renæssancehumanister, og dermed en del af en reform af videnskaberne, der havde et selvstændigt sigte. (Gregersen & Bach-Nielsen, 2017, s. 22)

den tyske borgerlige selvbevidsthed allerede i 1300 tallet både har kunnet rumme og har næret kritikken af pavens krav på overhøjhed. Dette skal selvfølgelig også ses i sammenhæng med en realpolitisk strid om, hvorvidt paven baserede sin magt på støtte fra fransk eller tysk side.

I det følgende vil jeg kort og i kronologisk rækkefølge behandle nogle af Luthers forløbere, der på hver sin måde diskutererede, hvorledes forholdet mellem den kirkelige og verdslige magt burde være (Lausten 2011).

Marsilius af Padua (ca. 1280-1342 var ganske radikal i sit værk *Defensor Pacis* – Fredens forsvare. (Lausten 2011) Marsilius var den tidligste til at hævde folkets suverænitet i forhold til fyrsten. Han hævdede staten, som en sammenslutning af mennesker, der lever sammen på bedste vis, og delegerer magten til fyrsten. Kirken er forsamlingen af kristne, og der bør ikke være nogen rangfølge blandt præster. Han hævdede også, at det ikke kunne bevises, at paven var Peters efterfølger. Magten i kirken burde derfor ligge hos konciliet. Marsilius blev erklæret for kætter i 1327. Da pavestolen på dette tidspunkt var hjemhørende i Avignon med støtte fra den franske konge, flygtede Marsilius til Kong Ludvig af Bayern, som var pavens hovedfjende. Her levede han til sin død.

I Oxford fremsatte **William af Occam** (1280-1349) sine betragtninger over forholdet mellem den åndelige og den verdslige magt. Han hævdede, at de burde adskilles og at kejseren og paven i nødstilfælde gensidigt burde kunne afsætte hinanden. Occam blev også anklaget for kætteri, og tog til paven i Avignon for at forsvare sig. Men han må have anset udfaldet af sagen, der trak ud, for usikkert. Ligesom Marsilius rejste også han til Ludvig af Bayern.⁷⁸

John Wycliff (1329-1384), der ligeledes kom fra Oxford hævdede, at den verdslige magt er overordnet den kirkelige, og at den eneste sande autoritet i kirken var biblen. Hans kritik havde også et stærk nationalkirkeligt præg. Som konsekvens af, at biblen var den eneste autoritet, begyndte han en oversættelse af den. Han blev fordømt ikke bare af paven, men også af den engelske kirke og frataget sit professorat. Han døde i et afsidesliggende landsogn, men da konciliet i Konstanz i 1415 godt 30 år efter hans død, erklærede hans tanker for kætterske, blev hans jordiske rester gravet op og brændt. Eftertiden skulle ikke være i tvivl om, at han var kætter.

På det sammen koncil i 1415 var **Johan Huss** (o. 1371-1415). Han videreførte Occams og Wycliff's reformtanker. Han var kommet til Konstanz under løftet om frit lejde. Konciliet havde til formål at drøfte reform af kirken. Men her blev han fængslet, og brændt på bålet som kætter.

⁷⁸ Ludvig af Bayern får grundet den tysk/franske strid om indflydelse på pavestolen en rolle som hoffet, hvor kritikere af pavemagten kan søge eksil.

Sidst men ikke mindst vil vi kort opholde os ved renæssancehumanisten **Lorenzo Valla** (1405-1457), der afslørede at Donatio Constantini⁷⁹ var et falskneri. Valla er et klassisk eksempel på den moderne videnskabelige kritik, der opstår ved bevægelsen *ad fontes* – til kilderne. Valla afslørede falskneriet ved et retorisk studie, der viste, at den anvendte stilistik ikke stemte overens med det latin, Kejser Konstantin ville have skrevet på i 300 tallet (Setz 1975). Herved fjernede han hele retsgrundlaget for pavestolens krav om at have overhøjhed også i verdslige spørgsmål.

Som det fremgår af ovenstående rids over reformatoriske frontløbere, var Luther på ingen måde den første til at fremsætte en kritik af den sammenblanding af gejstlig og verdslig magt, som lå hos pavestolen. Vi ser også tydelige ansatser til en tænkning, der beskæftiger sig med borgerens myndighed i forhold til stat og kirke.

Luther knyttede derfor til ved den eksisterende religionskritik, der omhandlede kirkens manglende ”renhed” og pavekirkens økonomiske magt, der lige præcis viste sig ved en sammenblanding af moral og økonomi. Det handlede om præsters overdrevne vellevned, simoni⁸⁰ og handel med aflad. Det handlede om forholdet mellem stat og kirke. Det handlede om et nyt videnskabsbegreb, som blev født i renæssancen.

Så langt så godt for systemkritikken.

Da Luther i 1521-22 opholdt sig inkognito på Wartburg, fordi han den 3. januar 1521 blev lyst i band, oversatte han det nye testamente til tysk fra græsk. Dette skulle få betydning ikke bare for udbredelsen af de reformatoriske tanker, men også for skabelsen af nationale skriftsprog. Han fulgte her renæssancehumanisternes valgsprog *ad fontes*, der var en videnskabelig reform ved hvilken, man ønskede at søge bagom den katolske kirkes kanoniserede oversættelse af biblen til latin – *Vulgata*.

Forinden havde hans studier af biblen og kamp for at finde en nådig Gud, ført ham frem til den såkaldte reformatoriske opdagelse. Hans læsning af Romerbrevet kap. 1. om at mennesket skal leve ved tro, blev et vendepunkt for at gøre op med den katolske gerningsretfærdighed. Under vejledning af hans klosterforstander var han kommet frem til, at retfærdiggørelsen blev skænket mennesket ved tro alene.

Forud for Luthers ophold på Wartburg var gået disputationer; Heidelberg og Augsburg i 1518 og Leipzig i 1519. Samtidig begyndte Luther at udsende skrifter.

⁷⁹ Donatio Constantini hævdes at være det gavebrev som Kejser Konstantin overrakte Paven, da han gjorde den kristne kirke til rigskirke.

⁸⁰ Begrebet simoni dækker over en praksis, hvor man mod betaling eller gentjenster giver kirkelige embeder væk.

I 1520 udstedte paven en bandbulle, der gav Luther mulighed for at tilbagekalde sine skrifter inden 60 dage. Luther nægtede at tilbagekalde, og brændte i stedet truslen om band foran Wittenbergs bymur sammen med eksemplarer af den kanoniske ret. Den 3. januar i 1521 blev han og hans tilhængere lyst i band.

Kurfyrste Frederik den Vise, under hvis beskyttelse Luther stod, udvirkede at Luther skulle afhøres på en rigsdag i Worms, inden man kunne effektuere bandet og dømme ham til kætterbålet. Luther nægtede fortsat at tilbagekalde og Wormserediktet blev vedtaget. Ifølge dette skulle Luthers skrifter brændes.

Nok blev Luther lovet frit lejde, men erfaringerne fra Johan Huss skræmte og Luther blev i hemmelighed ført til borgen Wartburg, hvor han opholdt sig det næste års tid. I mellemtiden havde de reformatoriske tanker slået an i så bred en offentlighed, at det ikke længere ville være nok at brænde Luther som kætter.

På rigsdagen i Speyer i 1526 besluttedes det, at de enkelte stænder selv skulle tage ansvar for deres tro og dermed vælge om, de ville være evangeliske eller forblive katolske. Men i 1529 lykkedes det kejseren at få vedtaget, at Wormserediktet fra 1521 skulle gennemføres med afbrænding af Luthers skrifter i de katolske lande, og at det skulle være tilladt at være katolsk i de evangeliske lande. De evangeliske fyrster indleverede en protest mod dette, heraf navnet protestanter.

På rigsdagen i Augsburg blev der med Melanchton som pennefører, fremlagt det der stadig i dag regnes for den lutherske kirkes bekendelsesskrift - *Confessio Augustana*.

Herefter fulgte nogle år med religionssamtaler, der skulle lægge grundlaget for en varig fred. Men i stedet blev det til religionskrige i Tyskland.

I 1546/47 dannedes Det schmalkaldiske forbund af evangeliske fyrster, som gik i krig mod Kejser Karl den 5. En krig der ikke kun handlede om retten til at være evangelisk, men som i lige så høj grad var territorialfyrsternes kamp for selvstændighed.

Med religionsfreden i Augsburg i 1555 blev princippet om: *Cujus regio – eius religio* slået fast. Herefter var det landsherren, der bestemte religionen.

Alle med en anden tro kunne frit forlade landet med sine ejendele, og nationalstaten var hermed reelt grundlagt.

Den augsburgske fred sætter et foreløbigt punktum for reformationsstridighederne i Tyskland. Dermed er der dog ikke lagt låg på den transformationsproces i retning af en øget sekularisering, som renæssancens videnskabsidealer og de samfundsidealer som reformationen sætter med en adskillelse af den gejstlige og verdslige magt.

Med den augsburgske fred defineres de overordnede grænser i det tyske rige. I det store og hele tegner der sig et billede af, at de reformatoriske områder mod nord nyordnes med en fyrste i spidsen for en national kirke. Da de nye byforfatninger

eller kirkeordninger skrives med stor inspiration fra hinanden, bliver der faktisk en vis homogenitet indenfor det velfærdsmæssige område.⁸¹

Her vil det være på sin plads kort at opholde sig ved kanonisk ret, og hvad reform af retsvæsenet indebærer.

5.3 Reform af retsvæsenet

I afhandlingen analyseres hvorledes velfærdsområdet i henholdsvis Tyskland og Danmark påvirkes af reformationen. Men for at forstå i hvilken grad samfundet var underlagt kirken før reformationen, er der et område, som også kræver opmærksomhed: Det drejer sig om hele det retlige område. Dette vil i det følgende blive behandlet forholdsvis summarisk, da det ikke er afhandlingens hovedsigte. Men ikke desto mindre er det nødvendigt at have en vis forståelse af det, for at forstå hvilken opgave, der har ligget på skuldrene af den første generation af samfundsbyggere, da reformationsrøret havde lagt sig. Det følgende afsnit baserer sig hovedsagligt på John Wittes: "Law and Protestantism" (Witte 2002).

5.4 Kanonisk lov

Indledningsvist vil der blive redegjort for hovedprincipperne i kanonisk ret, for at skabe en forståelse af, hvilket omfang den katolske kirkes indflydelse havde på indretningen ikke blot af kirkens ret, men også af det verdslige samfunds retsinstanser.

I 1517 da Martin Luther slog de 95 teser op på slotskirkedøren i Wittenberg bestod den tysksprogede del af det Hellige Romerske rige af tre kurfyrstendømmer: Køln, Mainz og Trier. Der var 30 fyrstebispedømmer, som udgjorde ca. en fjerdedel af alle bispedømmer i Tyskland. Passau, som er den ene af afhandlingens områdestudier, var et sådant fyrstebispedømme. De var karakteriseret ved at biskoppen foruden den kirkelige øvrighed også havde den verdslige øvrighed uden nævneværdig rivalisering.

Kirken ejede hovedparten af alle skoler, hospitaler og sociale institutioner, hvorfor den også beskæftigede et stort antal embedsfolk, som var uddannet i både teologi og kanonisk lov. I begyndelsen af 1500 tallet var den kanoniske lov det dominerende felt inden for de juridiske studier på tyske universiteter, det vil sige at hovedparten

⁸¹ Som vi skal se sidenhen betyder reformationen en total nyordning af Lübeck og Aalborg, men bliver ikke andet end et nålestik i Passau.

af de jurastuderende studerede kanoniske ret, og kirken hævdede generelt gejstlig jurisdiktion over Tyskland.

Det gjorde den ved at hævde retten til jurisdiktion over følgende to hovedområder: Det ene vedrørte *personer*, det andet vedrørte det, man samlet set kunne kalde *kirkens område*.

Inden for personområdet hævdede kirken jurisdiktionen over tre personkategorier: *De fremmede* - som var jøder, muslimer og kættere. *De midlertidige* - som var pilgrimme, studenter, korsfarere, sejlere og fremmede købmænd. Endelig *de miserable* - som var enker, forældreløse og fattige.

For det andet hovedområde- kirkens regnede man følgende til: Dogmatik, liturgi, kirkelig ejendom, patronatsret, beneficier og tiende, gejstlig ordination herunder udnævnelse og disciplin, sex og ægteskab. Ejendomsretten hørte også til her, da den var forbundet med familierelationer, arv og testamente og edsvorne løfter, da man sværgede ved biblen. Endelig gjaldt den kirkelige jurisdiktion over moralsk forkert adfærd i forhold til Gud, naboen og en selv.

Dermed var der i virkeligheden meget få områder, som ikke kunne nås af den kanoniske ret.

Kirken krævede desuden midlertidig jurisdiktion overfor emner eller personer, der "faldt i mellem stolene" i forskellige civile retsinstanser. En sag kunne flyttes fra en civil retsinstans til en kirkelig, hvilket gav en form for ankeinstans.

Den kanoniske lov var vokset støt siden 1200 tallet, hvorfra der begyndte en lind strøm af pavelige buller og dekreter, der skulle ordne alt ved lov. Det gav en lang række digre juridiske værker, hvoraf nogle af dem blev udstyret med ganske poetiske navne. F.eks. "*Dekretets perle*" eller "*Det gyldne kompendium*". Navne der vidner om, at man ikke betragtede den kanoniske ret som en neutral størrelse men i høj grad en værdiladet størrelse (Witte 2002).

Retten kunne udøves på tre forskellige niveauer eller instanser: 1) Den almindelige ret under ledelse af domprovsten. 2) Retssager med større og mere komplicerede sagsforhold skulle ledes af biskoppen. 3) I særlige sager skulle retten ledes af en særligt kvalificeret biskop, paven eller en inkvisitor.

Den kanoniske rets grundlag - det man kunne kalde lovens mandat - var kirkens autoritet over sakramenterne og nøgлемagten.

De syv sakramenter er: dåb, konfirmation, bod, nadver, ægteskab, ordination og den sidste olie. Forståelsen var at kirkens administration af disse, gav den ret til at "jus dicere" - udsige lov.

Nøgлемagten er den magt, som Kristus delegerer til Peter i Mattæus evangeliet kap. 16,19 med ordene om, at han giver ham nøglen til himlen og jorden og retten til at løse og binde synder. Ifølge den katolske tradition med forståelsen af den apostolske

succession er Paven Peters efterfølger. Paven har derfor fået denne magt direkte af den apostel, som fik den overleveret af Jesus selv.

Med dette retsgrundlag kunne alle områder af det retslige dækkes, fordi stort set alle juridiske områder har et både materialistisk sigte og et åndeligt eller moralsk sigte. Derfor kunne kirken hævde princippet om den kanoniske rets forrang, idet den som kilden til al anden ret, hvilede på kristen retfærdighed, som den kom til udtryk i de hellige skrifter - i Biblen og hos kirkefædrene. Dette i modsætning til den civile lov, der hævdedes at være af hedensk oprindelse.⁸²

Den kanoniske lov blev derfor ikke bare anset for at være en kirkelig ret men en retfærdig lov, og blev omtalt som ”indbegrebet af (næste)kærlighedens lov”, ”moder for al retfærdighed” og ”undtagelsernes moder”. Den kanoniske lov ansås for at være fleksibel, fornuftig, retfærdig og kærlig. Kærlig fordi den bød på særlig omsorg for de dårligt stillede: Enken, den faderløse, den fattige og den handikappede. De misbrugte hustruer og tjenestefolk kunne også føre sag ved en kanonisk retsinstans, fordi de kirkelige domstole både behandlede spørgsmålet om legalitet og moral. (Witte 2009)

Kritikken af den kanoniske ret og omfanget af den, blev kritiseret langt tidligere end Martin Luther. Marsilius af Padua angreb f.eks. allerede i 1324 pavens krav om primat. En lignende kritik blev fremsat også af Johan Huss og Lorenzo Valla. Dette er beskrevet tidligere i afhandlingen.

5.5 Modreformation

Hovedtrækkene i den katolske kirkes kamp for at genvinde terræn beskrives her meget kort ved, at Lübeck forbliver Luthersk. I Passau er reformationen ikke mere end et nålestik – de reformatoriske kræfter, der er, henrettes eller spærres inde. I Danmark gennemføres reformationen og kirkens forhold nyordnes ved lov med vedtagelsen af den endelige udgave af Kirkeordinansen i 1539. Dette beskrives i de enkelte historiske afsnit for byerne.

30 årskrigen

Den augsburgske fred i 1555 skulle vise sig ikke at være nogen varig fred. I 1618 begynder den periode, der kaldes 30 årskrigen som afsluttes med den Westfalske

⁸² I den forstand at den civile lov i mange tilfælde baserede sig på en før Kristen retspraksis, kunne man kalde den hedensk.

fred i 1648. Krigen, der kan inddeles i fire konflikter, var i princippet en religionskrig mellem de evangeliske fyrster i nord og de katolske fyrster i syd. Princippet om: *Cujus regio – eius religio* bestemte, at landsherren fastlagde områdets religion, men det løste ikke problemet med de forskellige retninger indenfor den evangeliske kirke. (Lausten 2011)

5.6 Den Westphaliske fred 1648

Den Westphaliske fred danner i grundlæggende træk ”forfatningen” for Tyskland indtil det tysk romerske riges opløsning i 1806.

Traktaterne indgået i Münster og Osnabrück er de centrale, og de indeholdt et kompromis, der skulle løse de to sæt af konflikter, der rådede i Tyskland:

Spændingerne mellem protestanter og katolikker. Herunder også give plads til, at der var flere forskellige slags protestanter. Grænsedragningen som reelt bestod af religiøse grænser, forblev i det store og hele uændret indtil 2. verdenskrig og de befolkningsmæssige omvæltninger der fulgte deraf.

Generelt vandt de territoriale fyrster magt i forhold til kejseren ved fredsslutningen. De blev stort set suveræne herskere indenfor deres fyrstedømme *Landeshoheit* og i rigsdagen fælles magt i forhold til områder så som forsvar, lovgivning og udskrivelse af skatter, uden at kejseren kunne blande sig (Fulbrook 1990). Kejseren vandt til gengæld retten til selv at vælge religion, ligesom man vedtog en generel religionsfrihed.

Bayern vandt en stemme i valgkollegiet, hvorved et katolsk flertal var sikret i rigsdagen.

Krigen, og de epidemier der ofte fulgte med, havde indflydelse på befolkningstallet i Tyskland. Der er stor uenighed blandt historikere om, hvor stort faldet i befolkningstallet har været (Fulbrook 1990). Fulbrook angiver et estimat, der siger, at befolkningstallet i det tysk romerske rige faldt med ca. 20%: Fra 20 millioner i 1618 til 16-17 millioner i 1648. Der har dog helt sikkert været områder, hvor faldet i befolkning har været langt højere: I Würtemberg var der f.eks. en population på 445.000 i 1626, der faldt til 415.000 i 1634, men i de efterfølgende fem år faldt befolkningstallet til 97.000, hvilket betyder et fald i populationen på to tredjedele.

Ændringer i befolkningstal var en direkte følge af krigshandlinger, men den afledte effekt var ofte større; epidemier og hungersnød på grund af ødelagte afgrøder. Det sidste kom enten som en direkte konsekvens af krigens hærgen eller fordi et befolkningsunderskud har gjort, at der manglede arbejdskraft til at dyrke jorden. Alt sammen har haft betydning for omfanget af fattigdommen, vandrende fattige, og bylovgivning afledt heraf. Fattigdom på landet der følger af ødelagte afgrøder som konsekvens af krig eller udplyndring, fører med, at landbefolkning søger til byerne

for at søge beskyttelse og arbejde. Var der ikke arbejde at få, voksede omfanget af vandrende tiggere.

Perioden efter den Westphaliske fred betød fremgang i nordtysk økonomi f.eks. Hamburg, hvorimod Hansastæderne allerede var begyndt at miste indflydelse og dermed handel /penge på grund af en begyndende orientering af handelen over Atlanten.

Alt i alt tjente den Westphaliske fred til at balancere magten mellem fyrsterne og kejseren – dermed også til en hvis grad sikre en stabil balance mellem de europæiske stater.

Fra 1648 frem til 1806 hvor det tysk romerske kejserrige opløstes, var Tyskland en sammensat størrelse. Det bestod af, de enkelte fyrstendømmer underlagt en enevældig fyrste, men i så forholdsvis små territoriale enheder at styreformen i Tyskland i sammenligning med andre store europæiske stater i særdeleshed Frankrig og England blev et som betegnet som ”Kleinstaaterei”.

I de mange småstater var arvefølge ofte grund til konflikter og spørgsmålet om at forsvare fyrstedømmernes grænser. Dette lod man i mange tilfælde være anledning til at oprette stående hære. Dette er interessant i forhold til, at det kræver skatteinddrivelse. Dette medfører en tidlig organisering af skattevæsen på lokalt plan, hvilket også i en eller anden form giver en afledt effekt i forhold til organisering af fattigvæsen/forsorg i byerne. Som det fremgår af afhandlingens tre byafsnit, er de lokale bestræbelser på at sikre en effektiv inddrivelse af skatter væsentlige også for fattigområdet (Fulbrook 1990).⁸³

5.7 Oplyst enevælde i Preussen

Da Fredrik I i 1701 kronede sig selv til konge over Preussen, var det en kroning af en konge uden land. Fyrsterne måtte ikke krones som konger i forhold til kejseren status, men da Frederik I selv placerede kronen på sit eget hoved, skete det i Königsberg, som lå udenfor det tysk romerske rige, og kejseren var nødt til at acceptere det til gengæld for Frederiks støtte til den habsburgske side i den spanske arvefølgekrig. Når udviklingen i Preussen berøres, er det fordi, det siden skal få betydning for den generelle historiske udvikling i Tyskland. Med Fredrik I's søn

⁸³ Fulbrook argumenterer for at behovet for at inddrive skatter til stående territoriale hære førte til opkomsten af et tidligt bureaukrati, der på en gang fungerede uafhængigt og samtidig refererede til fyrsten.

Frederik Wilhelm I grundlægges nemlig den strategiske tænkning i, hvorledes man opbygger embedsmandsværk, som skal blive så signifikant for Tyskland.

Frederick Wilhelm I reorganiserer og opbygger statens administrationsapparat. Han var kendt som soldaterkongen. Han søgte gennem hele sin regeringstid at opbygge sit elitekorps af soldater, der var meget høje – kæmpehæren. I 1733 havde han gennemført en reform, der sikrede, at de enkelte cantoner stillede med soldater, men tog samtidig højde for, at der også skulle være de mænd, der var brug for ved landbruget. Hvor faderen var kongen uden land, rådede Frederik Wilhelm I over hæren uden land.

Både han og hans efterfølger Frederik Wilhelm II var opmærksomme på vigtigheden af, at sikre en loyal embedstand i en tid hvor den lokale adels loyalitet mod kronen kunne være tvivlsom.

Frederik Wilhelm I lagde vægt på at belønne dygtighed og loyalitet, og gjorde det muligt for ikke adelige at opnå adelig status som belønning for tro tjeneste mod staten. Han foreslog f.eks. lave grundlønninger med økonomiske belønninger for vel udført arbejde. Dette system gjorde det muligt til en vis grad at demontere den lokale fyrstelige magt og skabe en centraliseret administration. Et tema som kommer til at gå igen, i Bismarcks bestræbelser på at skabe loyale undersåtter ved at opbygge velfærdsstaten.

Perioden er kendetegnet ved oplyst enevælde, hvor borgere blev en aktiv del af oplysningstidens tanker. De tog del i at skabe velordnede strukturer og debatterede hvorledes staten og det velordnede samfund skulle indrettes. Interessant er det, at denne bevægelse i høj grad er en småborger bevægelse. Oplysningstidens idealer giver myndighed og ønske om at handle i samfundets tjeneste til en helt ny klasse. Man kan hævde, at det er den samme klasse, der vandt indflydelse ved reformationen.

Man kunne også anlægge det synspunkt, at den klasse der bliver en naturlig del af oplysningstidens borgerideal, er den klasse, der i middelalderen var organiseret i laug og gilder – og dermed bare en naturlig fortsættelse af en hidtidig borgerlig myndighedskultur.

Frederik II nærede en stor interesse for alt, hvad der var fransk. Han korresponderede allerede mens han var kronprins med Voltaire og inviterede ham til at opholde sig ved hoffet, efter at han havde overtaget tronen. Frederik II var kendt som filosofen af San-Souci, som var navnet på hans palads i Potsdam ved Berlin.

Et særligt træk ved den tyske oplysningstid er, at den udfoldedes i tilknytning til de eksisterende samfundsstrukturer og ikke i modsætning til, som det for eksempel kom

til udtryk i Frankrig⁸⁴. De oplyste embedsmænd og præster i Tyskland stillede ikke spørgsmålstejn ved fyrsternes ret til at regere, men søgte at opnå forbedringer ved at agere som oplyste embedsmænd. Dette kommer tydeligt til udtryk hos Immanuel Kant (1724-1804). (Fulbrook 1990)

I Kants essay- "Hvad er oplysning" (Humanistica I, 1976)⁸⁵ taler han om forholdet mellem oplysning og frihed. Han udfolder også sine tanker om en skelnen mellem en privat og en offentlig brug af fornuften. Han søger hermed at indkredse henholdsvis borgerens og embedsmandens pligter og begrænsninger i forhold til at sætte oplysningen i sin tjeneste for at fremme samfundets bedste.

Han indleder sit essay med at definere oplysning som: "*Menneskets udtræden af dets selvforskyldte umyndighed*" (s. 7, Humanistica 1987) og fortsætter med at tale om det mod, man bør have til at bruge sin forstand på egen hånd: "*Hav mod til at bruge din forstand*"

Dernæst fortsætter han med sondringen mellem privat og offentlig brug af fornuften. Han slår fast at: "*Den offentlige brug af fornuften må til enhver tid være fri*". Men i den sondring, han laver mellem offentlig og privat brug af fornuften, ligger en forståelse af, at man som embedsmand må handle efter at opnå en fælles forståelse af det mål, man søger at opnå:

"Ved den 'offentlige' brug af ens fornuft, forstår jeg dette, at man som lærd gør brug af den overfor den samlede læserskare. Ved 'privat' brug forstår jeg den man gør af den i et betroet offentlig embede eller stilling. Der gives en mængde sager der udføres i samfundets interesse; de kræver at der findes en vis mekanisme der sikrer at nogle af samfundets medlemmer passivt handler med en 'kunstig' enhed" (Humanistica 1987, s.9)

⁸⁴ Som anført i kapitel tre der omhandler forskningsdesign herunder tidsmæssig afgrænsning, kan jeg ikke udfra det historisk empiriske materiale lave en specifik komparation af betydningen af oplysningstiden i henholdsvis Danmark og Tyskland. Dette da min mikrostudier for Lübecks og Aalborgs vedkommende slutter i 1600 tallet. Denne afgrænsning er lavet for at begrænse stofmængden. Mit hovedfokus ligger mere snævert på tiden før, under og umiddelbart efter reformationen. Ovenstående afsnit har karakter af, at give læseren et overblik og en baggrundsforståelse af tysk historie. En undersøgelse af hvordan oplysningstiden adskiller sig fra hinanden i Danmark og Tyskland og konsekvensen for tilblivelsen af den moderne velfærdsstat ville være interessant, men ligger udenfor denne afhandlings forskningsområde.

⁸⁵ Kant, Immanuel's essay "Was ist Aufklärung" udkom den 30. september i 1784. Det er oversat til dansk første gang i 1797. Siden oversat i 1976 (Humanistica I) og i 1987 (Slagmark) Der citeres fra oversættelsen i Humanistica 1976

Den lærde bør således stille sin viden i offentlighedens tjeneste ved, at fremsætte sine synspunkter om hvorledes et givent problem kan løses mest hensigtsmæssigt. Dette er ifølge Kant en *offentlig* brug af fornuften.

Men i tilfælde af at den lærde bestrider et embede, hvor det er nødvendigt at opnå et vist fælles fodslag af hensyn til et alment offentligt gode, skal man lægge bånd på sin trang til at ytre sig. Dette kalder Kant en *privat* brug af fornuften.

Kant taler endvidere om forholdet mellem oplysning og frihed i religiøs henseende. Her anser Kant ikke den tyske borger for at være så oplyst, at han kan være uden vejledning i religiøse spørgsmål. Han stiller det retoriske spørgsmål. *"Lever vi i en oplyst tidsalder?"* og svarer: *"Nej, men vel i en oplysningens tidsalder. At menneskene som sagerne står nu – alt taget i betragtning – skulle være eller kunne blive sat i stand til, i religionsanliggender, klart og godt at betjene sig af deres forstand under andres ledelse; deri mangler endnu meget"*.

Denne for tysk tænkning helt centrale adskillelse af Macht und Geist, der har sine rødder i luthersk tænkning om adskillelsen af det gejstlige og det verdslige regimente, er et grundlæggende træk ved den form, oplysningstiden antager i Tyskland.

Reformerne, der udfoldedes under Frederik II's oplyste enevælde i Preussen var mangfoldige: Generallandschulreglement 1763, der havde til formål at lave et ensartet grundskolesystem, Landratsreform 1766, administrative reform 1770, told og afgiftsreform 1766, begrænsede landbrugsreformer 1765-70 og endelig en kodificering af preussisk lov i 1780. Den blev publiceret i sin endelige form i 1794, hvilket endegyldigt etablerede Preussen som en retsstat. (Fulbrook 1990)

5.8 Enden på det første tyske rige i 1806

Optakt til opløsning

I 1792 invaderede Frankrig områder under det tysk romerske rige. Efter en række franske sejre var den del af Tyskland, der lå vest for Rhinen under fransk styre. Grundlaget var lagt for en konflikt, som skulle komme til at række langt ind i fremtiden; var Rhinen Frankrigs grænse eller Tysklands flod?

En række små og mellemstore territorialstater i det sydlige og vestlige Tyskland skulle reorganiseres efter afståelsen af den venstre bred af Rhinen, en afståelse der blev konfirmeret ved Lúneville traktaten i 1801.

I 1803 vedtog man den såkaldte "Reichsdeputationshauptschluss", som opløste et stort antal hidtil selvstændige politiske enheder og underlagde dem større herskere. Således mistede ca. 350 kejserlige riddere og grever deres status som direkte

underlagt kejseren. I stedet blev de underordnet territoriale fyrster. 112 politiske enheder blev opløst, herunder 20 ærkebispedømmer og fyrstebispedømmer, 40 abbedier og klostre, og alle fristæder på nær 6.⁸⁶

Efter at have underlagt sig så stor en del af Europa, lod Napoleon sig krone til kejser i 1804. Den østrigske Frans II valgte samtidig at lade sig krone som kejser af Østrig. Disse omstændigheder gjorde, at de små og mellemstore tyske stater som havde nydt godt af Napoleons reformer ved, at de selv var vokset i størrelse, valgte at forlade det tysk romerske kejserrige og i stedet stille sig under beskyttelse af Frankrig.

I 1806 skabte Napoleon "Rheinbund" der bestod af 16 tyske stater inklusiv Bayern, Württemberg, Baden, Hesse-Darmstedt og ærkehertugdømmet Warschawa.

Forbundet antog "Code Napoleon" og undergik derved reformer, der blandt andet betød religionsfrihed og ophævelse af adelens privilegier, herunder afskaffelse af livegenskabet.

Den 6. august 1806 blev det tysk romerske kejserrige formelt opløst.

Preussen var forblevet neutralt siden 1795, men i september 1806 bestemte Kong Frederik William III sig for at gå i krig mod Frankrig. Den forældede og dårligt forberedte preussiske hær led et sviende nederlag til Frankrigs hær i slaget ved Jena den 14. oktober i 1806.

Ved fredsslutningen ved Tilsit i 1807 mistede Preussen alle områder vest for Elben til Frankrig og blev tvunget til at betale krigsskadeerstatning og levere mænd til Napoleons videre krigsfærd.

Nederlaget blev anledning til reformer i Preussen, herunder afskaffelse af livegenskabet. I praksis betød det dog ikke meget, da bønderne sjældent kunne betale den økonomiske kompensation, de blev pålagt at betale for deres frihed.

Wienerkongressen 1814-15 afløste den Westphaliske fred fra 1648, og var dermed et endeligt farvel til det tysk romerske kejserrige og den forholdsvis løse organisering af Tyskland som kendetegnede det.

5.9 Sekularisering 1803/1806

Sekulariseringen i 1803 er en følge af "Reichsdeputationshauptschluss". Hvor vi ellers i dansk sammenhæng typisk bruger begrebet sekularisering om den løbende proces, hvorved kirken mister indflydelse i forhold til lovgivning og den almindelige agenda i samfundsdebatten, betyder sekularisering i Tyskland helt konkret, at kirkens gods konfiskeres for at betale krigsskadeerstatning til Frankrig. Dette

⁸⁶ Passau opløses her som fyrstebispedømme.

medfører ændringer i organisationsstrukturer for fattig- og sundhedsområdet. En direkte konsekvens er at fattigforsorg, hospitalsvæsen og ældrepleje overgår til en sekulær styreform. Men ikke desto mindre bevares det kirkelige præg ved velfærdsforbundene.

Sekulariseringen har især betydning i forhold til det katolske Sydtyskland. I det protestantiske Nordtyskland var de strukturelle ændringer jo allerede gennemført som en følge af reformationen.

Med sekulariseringen og konfiskationen af kirkens gods i 1803 afsluttes dette afsnit, der har haft det formål at give en summarisk gennemgang af Tysklands historie.

Formålet med afsnittet har været at vise de overordnede strømninger i åndslivet og de historiske begivenheder, der har påvirket den tidligste udviklingen af Tyskland som velfærdsstat. Tiden mellem reformationen og sekulariseringen har haft vidt forskellig påvirkning i nord og syd.

Kapitel 6: Aalborg som mikrostudie

6.1 Indledning

I dette kapitel vil Aalborg blive beskrevet som det første af tre mikrostudier. Man kan diskutere rækkefølgen af de tre studier. Lübeck har det ældste Helligåndskloster og Aalborg antager deres klosterregel. Derfor kunne man have beskrevet Lübeck først. Når jeg alligevel vælger, at lade Aalborg komme først skyldes det, at jeg oprindeligt begyndte med at studere forholdene i Aalborg. Der er således en indre sammenhæng i den måde, jeg har tilgået materialet. Her er det f.eks. vigtigt, at det var med studiet af Aalborg hvor, jeg først kom på sporet af *den aktivistiske borgeradfærd*. Som nævnt i de indledende kapitler var referencerne til lige præcis kildematerialet fra Aalborg Helligåndskloster også væsentlig for Troels Dahlerups relativisering af reformationens betydning for fattigforsorgen i Danmark (Dahlerup 1979). I dette kapitel vil jeg også inddrage nogle mere generelle linjer fra udviklingen af fattiglovgivningen i Danmark, da Aalborgs historie naturligvis påvirkes af dem.

I kap. 6.2 giver jeg en generel introduktion til Helligåndssordenen.

I hvert af historiske mikrostudier giver jeg i indledningen en kort redegørelse for, hvad jeg ønsker at undersøge med mine forskningsspørgsmål i forhold til netop dette mikrostudie.

Hovedtemaer

Jeg vil således kort opsummere hovedtemaerne, som kan ses i det historiske mikrostudie af Aalborg. Disse hovedtemaer hænger naturligvis sammen med de forskningsspørgsmål, som jeg formulerede indledningsvist.

Det overordnede spørgsmål handler om hvilken betydning religion har for udviklingen af velfærdsstaten. Herunder betydningen af hvilken konfession der er. For mit historiske materiale fra Danmark og Tyskland er det relevant at se på katolicismen og den luthersk-evangeliske konfession.

Spørgsmålet om konfession har to aspekter; et værdimæssigt aspekt og et organisatorisk. Udviklingen kan påvirkes af, at man har et bestemt religiøst værdisæt. Men den kan også påvirkes af at kirken/religionen sætter en bestemt organisatorisk struktur.

Derudover kan der som nævnt være andre faktorer, der påvirker udviklingen af det sociale område. Krige, epidemier og hungersnød er eksempler på sådanne andre faktorer. Faktorer der kan have et sådant omfang, at det påvirker velfærdsområdet til at udvikle sig i en anden retning end, man ville have forventet ud fra et givet værdigrundlag eller en bestemt organisationsstruktur.

Hvis vi begynder med spørgsmålet om den værdimæssige betydning af konfession, så har katolicisme været det religiøse værdigrundlag for alle borgere i Aalborg frem til reformationen. Man må derfor antage, at det har ligget til grund for enkeltpersoners ageren i forhold til de fattige. For Aalborgs vedkommende er den største enkeltbegivenhed i katolsk tid grundlæggelsen af Aalborg Helligåndskloster på foranledning af Maren Hemmings (1431). Efterfølgende ser vi af gavebrevene, hvorledes hendes donation følges op af andre borgere der giver bidrag til klosteret med henvisning til den katolske frelseslære. (Kornerup 1931-1939)

I 1536 indføres reformationen, og det katolske værdigrundlag erstattes gradvist af et luthersk-evangelisk syn på frelse. Det afspejler sig i, at man efter 1539 ikke længere giver gaver til klosteret mod, at der afholdes sjælemesser. Men i stedet giver man gaverne "*Gud til ære*" (Dahl 2010). Dette at give gaver "*Gud til ære*" er udtryk for, at man stadig knytter det at hjælpe de fattige til sit gudsforhold. Men det at gøre vel mod de fattige bliver en dennesidig forpligtigelse i stedet for en hinsidig. Denne iagttagelse ligger helt i tråd med Troels Dahlerups (Dahlerup 1979) udlægning af, at nok sker der en påvirkning af fattigområdet fra reformationen, men ikke så radikal som man umiddelbart måtte antage. En pointe som også understreges af Martin Schwarz Lausten (Lausten 2017), Peter Henningsen (Henningsen 2005) og Carsten Selch Jensen (Jensen 2004).

Mit forsøg på at skelne mellem værdimæssig og organisatorisk påvirkning er et forsøg på kvalificere den kritik Troels Dahlerup fremførte af den eksisterende forskning. En position som er blevet videreført af blandt andet Lausten, Henningsen og Jensen, hvilket jeg har redegjort for i kapitel 2. En position der problematiserede den hidtidige forskning, der antog at de fattige blev stillet væsentligt ringere på grund af reformationens gennemførsel. Den skelnen mellem organisatorisk og værdimæssig påvirkning som jeg indfører er et forsøg på at afgøre, om det er reformationens værdigrundlag, der forårsager ændringer i fattigforsorgen.

For Aalborg gælder at den organisatoriske betydning af katolicismen fremgår af, at Helligåndsklosteret lægges under pavestolen. Også selvom det oprettes på privat initiativ. Derfor har man del i den økonomiske struktur, som kirken udgør for finansiering af fattigpleje. Man har som institution mulighed for at benytte sig af reglerne for at sælge og købe aflad. Dette opnås ved, at man underlægger sig pavestolen.

Materialet vil også vise konflikter og rivalisering, som relaterer til kirkens overordnede økonomiske struktur. En rivalisering der foregår kirker og klostre imellem. "Alle" kirker kæmper for deres egen finansiering ved at tilbyde sjælefrelse mod donationer i form af penge, jord eller et fast udbytte af jord. Helligåndsklosteret laver en slags bypass ved, at de lader sig lægge direkte under paven. Herved får de en forrang til bestemte donationer, som kirker og klostre der "bare" er underlagt den stedlige biskop ikke har.

Når vi skal se på den organisatoriske betydning af lutherdommen, holder Aalborg Helligåndskloster med reformationen op med at være underlagt kirken, men bliver i stedet lagt under kongen, med byens råd og en nedsat bestyrelse som daglig administrationsenhed. Finansieringen kommer ligeledes til at sortere under byen. For Danmark gælder overordnet set, at fattigplejen bliver et selvstændigt område som kongen lovgiver om, men der er stadig en tilknytning til kirken i og med at man fortsat knytter indsamling af midler til kirkens virke på sogneplan. Her ser vi et forhold, der får en afgørende betydning for de tidligste tendenser i retning af at organisere velfærdsindsatsen på nationalt plan. Dermed ser vi en tendens der på længere sigt kommer til at bane vejen for dannelsen af en universal velfærdsstat. Dette sker da skiftende konger bestandigt søger at ordne fattigområdet ved lov, der gælder for hele landet. Men finansieringen sker stadig i vid udstrækning i regi af de lokale sogne.⁸⁷

Materialet vil vise hvorledes den første ligningsbestemte indkomstskat er et direkte produkt af ønsket om at tilvejebringe en universal skat, der kan finansiere udgifterne til det sociale område. Den første ligningsbestemte indkomstskat, som er en fattigskat, indføres med fattigforordningen af 1708. Af materialet fra Aalborg Rådstueprotokol kan man se, at der er tale om en ligning baseret på selvangivelse. Man angiver hvor meget, man kan forpligte sig til at betale det kommende år. Men der er ingen tvivl om, at skatten er ligningsbestemt, da beløbene varierer efter indkomst (Dahl 2010).

Til sidst vil jeg nævne de ”*andre faktorer*,” jeg har indført som et korrektiv i forhold til spørgsmålet, om den konfessionelle påvirkning er af værdimæssig eller organisatorisk karakter.

For Aalborg gælder, at materialet viser en lang række eksempler på, at fattigområdet påvirkes af krige og generel dyrtid. I det nationale perspektiv afspejler dette sig i den ene lov efter den anden, der har til hensigt at regulere adgangen til fattigydelse, fordi der er en eksplosiv vækst i antallet af fattige. Med kirkeordinansen af 1539 forordnes det ved lov, at sognene skal oprette fattigkister. Men fra da af kommer der fortsat nye love, der sigter mod at reformere og finansiere fattigområdet. Disse love gennemgås frem til 1708, og de viser stadig øget pres på fattigforsorgen.

⁸⁷ Jørn Henrik Petersen fremhæver det forhold som en forudsætning for udformningen af den første alderdomsforsørgelseslovgivning. Han beskriver Fattigforordningen fra 1708 som forudsætningen for den senere lovgivning i 1802 og 1803: ”*Den var udtryk for det princip, at ethvert sted skulle forsørge sine egne fattige, d.v.s. et decentraliseringsprincip. I byerne byggede den på frivillig finansiering, men understøttelsen på landet var organiseret gennem ”omgangsforførgelsen”* (Petersen 1985, s- 154)

Det begreb, jeg har defineret som *borgeradfærd*⁸⁸, kommer tydeligt til udtryk i oprettelsen af Aalborg Helligåndskloster. Her agerer Maren Hemmings og hendes ligesindede ud fra et ønske om at tage selvstændigt ansvar for fattigområdet. Ønsket om at agere uafhængigt af den lokale eksisterende kirkelige organisation ses af, at man lægger Helligåndsklosteret direkte under pavestolen. Aalborg borgerne etablerer derved reelt et konkurrenceforhold til den lokale kirkelige struktur. Dette gælder både organisatorisk og økonomisk.

Aalborg Helligåndskloster består efter reformationen, hvor andre klostre nedlægges. Heraf kan man se, at det har haft en særstilling i den almindelige borgers bevidsthed. Dette er fordi borgerne under reformationsrøret i øvrigt ofte var ret aktive i hærværkslignende adfærd mod klostre og kirkeinventar, der blev betragtet som katolsk. Men Helligåndsklosteret rømmes kun kortvarigt og søges meget hurtigt genetableret som social institution. (Kornerup 1931-1939)

Efter således kort at have angivet hovedlinjerne for Aalborg som mikrostudie og behandlingen af de temaer forskningsspørgsmålene rejser, vil jeg underkaste det historisk empiriske materiale en nærmere undersøgelse.

6.2. Introduktionsafsnit til Helligåndssordenen

Inden jeg i kap. 6.3 begynder på den egentlige gennemgang af det historisk empiriske materiale for Aalborg, vil jeg i det følgende afsnit give en ganske kort introduktion til Helligåndssordenen. Helligåndssordenen spiller en rolle i forhold til de tre institutioners værdimæssige selvforståelse og organisationsform. Det følgende afsnit er baseret på Steynitz's (1970) glimrende gennemgang af hospitalsordener som forståelse for middelalderens sociale institutioner. Lindbæk og Stemmann (1906) bidrager også med en fin introduktion til Helligåndssordene i "De Danske Helligåndsklostre – Fremstilling og aktstykker", som også er et centralt kildemateriale til Aalborg Helligåndsklosters historie.

Stiftelsen af Helligåndssordenen er et fænomen, der opstår som følge af en forandring af opgaver. De tidligste hospitalsordener blev grundlagt af Johannitterne, hvis oprindelige opgave var at tage sig af sårede korsfarere og pilgrimme på vej til det hellige land.

⁸⁸ Udtrykket dækker over, at borgeren agerer selvstændigt, og ikke nødvendigvis som man måtte forvente indenfor den bestående værdimæssige eller organisatoriske struktur. Med borgeradfærd, mener jeg altså **ikke**, at jeg gennemfører adfærdsanalyser. Men jeg har svært ved at finde et andet begreb, der bedre dækker det, jeg beskriver.

I takt med at korstogene aftog, blev der ressourcer til rådighed for andre opgaver, ligesom behovet for at hjælpe syge, blev mere synligt andre steder (Steynitz 1970).

Helligåndsortenen er så at sige en borgerlig oversættelse af Johanniterordenen med tilsidesættelse af ”*ridderforpligtigelserne*” (Steynitz 1970, s. 74).

I slutningen af det 12. århundrede grundlægges der et hospital for fattige, syge svækkede, pilgrimme og vajsensbørn i Montpellier i Sydfrankrig. Grundlæggeren hed Guido, og i øvrigt vides der meget lidt om ham og hans liv. Hospitalet drives af et lægbroderskab, som har til opgave at tage sig af dem, der er på hospitalet.

At ordenen er tilegnet Helligånden, er helt i overensstemmelse med forståelsen af Helligånden som legemliggørelsen af Guds kærlighed og barmhjertighed; ”*pater pauperum*” – de fattiges fader og ”*consolator optimus*” – den bedste trøster.

Det er vanskeligt at fastslå et nøjagtigt tidspunkt for grundlæggelsen. Man har forsøgt at føre den tilbage til det nye testaments beretningen om Martha og Lazarus, men det har så udpræget karakter af legendestof.

Om grundlæggeren vides der som sagt ikke meget; han betegnes af nogle kilder som en from lægmand. Den manglende viden om Guidos liv rækker dog ikke ved, at han med stor sikkerhed regnes for at være ordenens grundlægger. Det fremgår af Pave Innocens III's approbationsskrivelse fra den 23. april 1198 (Steynitz 1970). Guido nævnes også af en kilde fra juni 1197, som køber, hvor et ægtepar sælger ham haven og huset, som blev til hospitalet.

Guidos ide falder i frugtbar jord, og inden længe er der syv hospitaler i Sydfrankrig og to i Rom, der alle refererer til moderhospitalet. At ordenen nyder pavens positive bevågenhed, fremgår af en bulle dateret den 22. april 1198, hvor Innocens III beder biskoppen om ikke at lægge hindringer i vejen for ordenens udbredelse. I en skrivelse fra den 23. april 1198 tager han ordenen under sin beskyttelse, og stadfæster ordenens ejerskab af bygninger, jorde, vinmarker o.s.v. (Lindbæk og Stemann, 1906, s. 17).

Siden det 8. århundrede havde der i Rom eksisteret et Maria hospital grundlagt af den saksiske konge Ina. Det var senere både blevet udvidet og beklageligvis også brændt ned. Innocens IV stod for at genopføre det, og da det stod færdigt i begyndelsen af det 13. århundrede, valgte paven at lægge det under Helligåndsortenen. Det skulle være underlagt samme forstander som hospitalet i Montpellier. Denne og fremtidige kommende forstandere skulle være under pavens umiddelbare jurisdiktion.

Da den unge ordens grundlægger Guido døde i 1208, blev hospitalet i Rom gjort til hovedsæde. I de følgende årtier voksede ordenen med grundlæggelser og overtagelser af hospitaler i Frankrig, Italien, Tyskland og England. I 1291 var antallet oppe på 99, hvoraf de ni lå i Roms omegn. Hovedparten af hospitalerne lå i Frankrig og Italien.

Efter ordenens blomstringstid i det 13. århundrede indtræder en markant forfaldsperiode. Ordenen fik igen et opsving ved Pave Eugen IV (1431-1447), der i mangel på en ordensmester stillede sig selv i spidsen for den, hvilket sikrede dens fortsatte liv og vækst.

Pave Sixtus IV udnævnte sin nevø til ordensmester, og lod udnævnelsen følge op af en række buller; 1476, 1477 og 1483, der alle begunstigede den.

De tre klostre i Passau, Lübeck og Aalborg, der alle referer til Helligånden, er grundlagt i ordenens storhedstid. Fælles for dem alle er, at de er grundlagt på borgerligt initiativ ved private donationer, og betegner sig som helligåndsklostre. Derefter har de selv valgt et underordningsforhold.

Allerede her får vi den første indikation af, at det, man kan kalde en borgerlig selvstændighedskultur kommer til at spille en væsentlig rolle. Med borgerlig menes ikke borgerlig i moderne politisk forstand, men borgerlig som udtryk for borgernes ønske om at spille en selvstændig rolle i byen parallelt med kirken. Der tegner sig et billede af byens selvbevidste borgerstand, der ser velfærdsområdet som et område, hvor man kan udfolde sig, og måske også styrkes i agtelse og befæste sin magtposition. Der er naturligvis også et ønske om leve op til det katolske fromhedsideal, ifølge hvilket den gode gerning rettet imod et menneske i nød, giver en skat i himlen.

6.3 Oprettelse af Aalborg Helligåndskloster

Oprettelsen af Aalborg Helligåndskloster er ingen undtagelse fra ovenstående. Institutionen bliver til på selvstændigt initiativ af en af byens velstående familier. Som det vil fremgå senere, får dette også betydning i tiden efter reformationen. Aalborg Helligåndskloster består nemlig også efter reformationsrøret, hvor andre klostre nedlægges. Min vurdering er, at Helligåndsklosteret overlever reformationen, fordi det blev set som en institution stiftet af borgere for borgere. Herved udgør det en interessant struktur. Det afspejler en katolsk værdimæssig og organisatorisk struktur, men er også et billede på den selvorganisering blandt borgere, som jeg har kaldt "*borgeradfærd*". På grund af denne borgeradfærd overlever klosteret reformationen, og bliver dermed et studieobjekt for denne afhandling.

I det følgende gennemgås klosterets historie med henblik på at tegne et billede af samspillet mellem konfession, organisation og udefrakommende faktorer.

Afsnittet baserer sig, som det fremgår af litteraturlisten, på et meget solidt studie af originale kilder. Lindbæk og Stemann (1906) har udgivet klosterets diplomatarium. Dette er suppleret med en læsning af alle domme, der er afsagt vedrørende klosteret. Endvidere har jeg fundet og læst hidtil ikke bearbejdet materiale på Aalborg Stadsarkiv. For hovedparten af materialet gælder, at det er transskribering af håndskrevne kilder. På dette tidspunkt findes der hverken ensartet skrift eller

stavemåde. Jeg gengiver kilderne nøjagtigt som de står og gengiver dem på nudansk i det omfang, jeg anser det for at være nødvendigt.⁸⁹

Den 20. august 1431 kan man læse følgende brev⁹⁰ fra magistrat og borgerskab i Aalborg, hvoraf det fremgår, at Helligåndshuset er stiftet ved en gave fra Maren Hemmings:

" I Gudhs nawen amen. Allæ mæn, thettæ breff høre og seer, helse wii borghemestre, radhmen og gantze menigcheet i Alborgh kærlyk met Gud hoc kungøre thet allæ the" at en hetherlyk qwynnæ Maryn Hemmyngs ther til at then Helghands hws scal ther støfftes, bygges oc wyghes oc stadhfestes, allæ fattige wetherthørtigæ oc sywghæe, the som thet forneffnde hws forma oc bør op at holdæ, sculæ ther haffue herberghe, howswolels oc hjælp" (Lindbæk og Stemann 1906, Nr. 21 i diplomatariet).

Maren Hemmings har med samtykke fra sin mand, billedmester Hemming og *"hennæ to sønner Her Hænykes og Clauses rahd"* givet et stykke jord, hvorpå der kan bygges et hus til *"then Helghands"*, hvor alle fattige og syge skal have herberg, husværelse og hjælp.

Det var begyndelsen til det første danske helligåndskloster. Anledningen var, at Maren Hemmings ønskede at gøre noget for at hjælpe de mange fattige, usle og vanføre mennesker, som led nød i Aalborg (Lindbæk og Stemann 1906, s. 81 ff.). Byens råd lagde selv noget jord til, og Maren Hemmings mand, billedskærer Hemming gav et hus, som de fattige kunne bo i. Den nye stiftelse bestod dog kun i tre år i sin daværende form. Allerede i 1434 blev den fuldstændigt ødelagt ved en voldsom brand. I de følgende tre år blev der dog igen rejst kapital til at opbygge stiftelsen på ny. Det skete med hjælp fra byens borgere og råd. Således gav Peder Nielsen Rød sin jord på Hasseris mark, og Nis Eriksen skænkede sin jord sammesteds, dateret 16. april 1436. I årene fremover modtog Helligåndshuset ejendomme, der fordelte sig over det meste af Nordjylland fra Skagen til Himmerland. Man blev givet jord i Lendum, Torpe i Voxlev sogn, en møllegård i Støvring. Den samme Else Kriesternsdatter som bortskænkede møllegården i Støvring, oprettede den 26. oktober 1442 et testamente, hvorefter alt hendes

⁸⁹ Jeg oversætter ikke alle kildecitater ord for ord, da det vil være for omfangsrigt, men jeg opsummerer eller fremhæver de væsentligste pointer.

⁹⁰ Den korrekte betegnelse for et sådant brev er et Rådstuevidne, da brevet opbevares i rådstuens arkiver som bevis på, at gaven er givet til offentligt bedste. Da hun bortskænker ejendom, der kunne tilfalde sønnerne ved hendes død, er det væsentligt, at både de og hendes mand er taget i ed. Det hindrer, at de kan omstøde gaven efter Maren Hemmings død.

ejendom tilfaldt Helligåndshuset (Lindbæk og Stemann 1906, dipl.nr. 23,24,32,33,36,37).

Nogle af rådstuevidnerne er ganske korte, andre er udstyret med en motivation for gaven. Det gælder f.eks. for de fire brødre, der omtales som væbnere⁹¹, hvoraf man ved, at de er adelige: Jes, Jeppe, Hans og Mathis Bagge der ”skænker helligåndshuset i Aalborg en Gaard og et Bol i Torpe i Voxlev Sogn” (Lindbæk og Stemann 1906, dipl.nr.33).

Om deres gave hedder det: *”I Jhesu Christi nawn amen... ad wi med jen kiærlighæ frii wiliæ ok samdrechtelegghed ok i wor walmød giwæ foræ wor siæls nyttælegghed ok foræ wor fadher ok modhers ok forældris ok foræ allæ kristnæ siælæ til then Heleghandes hws i Aleborgh til ewærdheleughæ eghædom wor jordh”*

Her er gaven koblet sammen med ”wor siæls nyttælegghed” til nytte for vores sjæl, såvel som forældrenes og alle kristne sjæle. Man må formode, at ”alle kristne sjæle” refererer til dem, der nævnes som modtagere af gaven. De sjæle der er i Helligåndshuset i Aalborg. Her ser vi et eksempel på en klassisk katolsk sammenkobling af en gave, der både gavner giverens sjæl og den, der modtager gaven, som er de fattige der bor i Helligåndshuset, hvorved de får deres underhold.

Af et senere gavebrev udstedt af Hans Friis i 1481 fremgår det, at der også har været en praksis med, at man kunne sikre sig ophold i stiftelsen i sin alderdom ved hjælp af sin gave. Dette udstrækkes i andre tilfælde til også at gælde familiemedlemmer.

Da Hans Friis skænkede Helligåndshuset jord i både Hasseris og indre by i Aalborg, gjorde han det for: *”at der for St. Leonhardi alter i samme Hellig Aands kirke skulde uforsømmelig holdis en ævig siælemesse, og om fredagen af Vor Herris Jesu Christi hellige 5 saar og wunder, med en ævig begiengelse for hannem og hans forældre, sødskende, slegt og venner, saa og, at hand self skulde have sin kost i forn den Hellig-Ands huus i convent-stuen os præstebordet, saalenge som hand levede”* (Lindbæk og Stemann 1906: Dipl.nr.175).

Hans Friis forlanger til gengæld for sin gave, at der til evig tid skal holdes messe for hans sjæl og for hele familien og vennerne. ”Evig messe” vidner om, at man jo dårligt har vidst, hvor lang tid man var tiltænkt i skærsilden, hvorfor det var bedst at sikre sig, at nogen ville bede for ens sjæl altid. Derudover ville han have lov til at spise ved præstens bord i Helligåndshuset resten af livet. Hans Friis har ikke opfattet sig selv som et af fattiglemmerne, da han udtrykkeligt siger, at han ikke vil spise sammen med dem.

⁹¹ Når de fire brødre betegnes som væbnere betyder det efter datidens skik, at de er adelige.

Helligåndshuset genopbygges allerede indenfor de første år efter branden. Man har umiddelbart haft brug for kapital til at bygge for, og man har haft brug for ejendomme, der har kunnet sikre en kontinuerlig indtægt til klosteret. Heldigvis var offerviljen stor hos både almindelige borgere og adelsfolk.

Man beslutter sig for at underlægge den ny-opbyggede stiftelse den regel, der gælder for Helligåndsstiftelsen i Lübeck. Reglen som fastlagde, hvem der kunne optages, hvem der skulle plejes, og hvad der skulle spises, havde været gældende siden 1263. At man underlagde sig Helligåndsklosteret i Lübeck, var der intet mærkeligt ved. Man havde på dette tidspunkt en rig samhandel med Lübeck, hvorfor mange købmænd fra Aalborg givetvis har været i Lübeck og kendt til stiftelsen der.⁹² Ud over stiftelsens regler antager man også den samme dragt for de brødre og søstre, som var der for at pleje de fattige og syge. Som det også fremgår af afsnittet om Lübeck, skulle den være af uld, i den farve, som det kom fra fåret. Det vil sige hvid eller grå. Man har ikke skullet ødsle penge bort på farvning af ulden.

I 1437 beslutter man sig for at søge en stadfæstelse af stiftelsen hos paven. Man sender Maren Hemmings søn Hr. Hennike afsted fra Aalborg til Pave Eugen IV, der opholdt sig i Bologna på grund af stridigheder i Rom. Man beder paven om at bekræfte det, som Viborgbispens Herman har forordnet; at alle der giver milde gaver til kirkegård eller hospital, til gengæld får 7 års aflad. Her opstår en forviklet situation, som siden skal give anledning til megen strid. Paven sender sit svar til Biskoppen i Børglum, der ikke hidtil har haft noget med Helligåndsklosteret i Aalborg at gøre (Lindbæk og Stemmann 1906, dipl. nr. 29).

Hovedsagen er dog, at paven stadfæster stiftelsen, hvorved den går fra at være en halvprivat stiftelse oprettet med rådets billigelse til en organisation underlagt paven. Med de krav til organisationsform, der følger deraf. Ligeledes følger der også store økonomiske privilegier med, som Helligåndshuset også har været nødt til at forsvare.

I årene frem mod reformation ser vi jævnligt stridigheder, hvor Børglumbispens nægter at lade Helligåndshuset opkræve tiende i kirker i Vendsyssel, som det ellers har fået ret til af paven.

Efter Maren Hemmings død optræder en Anders Bork som (med)forstander ved stiftelsen. I midten af det 15. århundrede optages stiftelsen i moderordenen i San Spirito i Rom. Det sker ved en ceremoni i 1451, hvor præsten Hr. Hennike og Anders Bork, der nu omtales som prior, optages i ordenen. Ceremonien ledes af Broder Jean Colisson. Forud for optagelsen har de lovet, at man vil antage ordenens dragt og svare en årlig afgift til moderordenen. Endvidere forpligter man sig til i

⁹² Omfanget af samhandlen mellem Aalborg og Lübeck illustreres ved, at man havde et selvstændigt Alborgfarer laug i Lübeck.

fremtiden at lade brødrene vælge prior, som efterfølgende skal stadfæstes af stormesteren (Kornerup 1931-1939, s. 74).

Her ser man tydeligt en præcedens, der har sikret klosterets og Helligåndssordenens autonomi. De enkelte klostre har været direkte underlagt en prior, som refererede til stormesteren i Rom, der ikke har haft andre over sig end paven.

I 1447 hører vi om gods, der uretmæssigt er blevet taget fra stiftelsen af biskopperne i Aarhus og Børglum. Paven pålægger de to biskopper at give det tilbage (Lindbæk og Stemann 1906). Af en sag som denne kan man se, ikke alene hvor vigtigt det er at nyde pavens gunst, men også behovet for at underlægge sig moderordenen. Der har været konkurrence om indtægterne kirkerne imellem. Helligåndshuset i Aalborg har stået stærkt med paven i ryggen, og har i forhold til andre ordener haft behov for at kunne referere til en instans, der var højere end dem selv.

I 1450 tilstår Helligåndshuset retten til at dele ud af den Jubelaflad, som pave Nicolaus V udstedte.⁹³ Heri blev lagt en god grund til gavn for stiftelsens fremtidige finansiering. Men det blev også en anledning til en rivalisering med andre kirker.

Der var løbende konflikt med tiggermunkene i Aalborg. Af to breve fra paven dateret 1490 ved vi, at man har undladt at kundgøre klosterets rettigheder til indsamlinger (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. 204 og 205).

Gråbrødrene afholdt f.eks. messer i Skagen og Saltum og forlangte indtægterne derfra. Retten til at samle ind ved gudstjenester og de penge, man modtog for at læse sjælemesser for afdøde, har udgjort en stor del af indtægtsgrundlaget, hvorfor man fra klosterets side har været nødt til nidkært at forsvare denne ret.

Den stadig verserende konflikt med gråbrødrene har dog nok, i et historisk perspektiv, haft en gavnlig effekt. Da man ca. 30 år senere nåede frem til, Luthers ikke bare afvisning men forhånelse af tiggermunkenes virke, har Aalborg kloster i folks bevidsthed formentlig stået på den rigtige side. Gråbrødrene som var tiggermunke havde på forhånd gjort et negativt indtryk. De havde også før reformationen, været ude efter Helligåndsklosterets privilegier.

Ihukommende stridighederne med gråbrødrene, har det været let for den almindelige borger i Aalborg at identificere Helligåndshuset som ”de gode” og gråbrødrene som ”de onde”. Dette har uden tvivl haft en betydning for, at Helligåndsklosteret slap så

⁹³ Skiftende paver har jævnligt udstedt jubelaflad. Ved jubelaflad eftergives et større og af paven nærmere fastsat antal år i skærsilden. Oprindeligt kunne man kun opnå fuldstændigt aflad ved at drage til Jerusalem på korstog. Igennem tiden gik der dog inflation i afladen. Da Martin Luther i 1517 indbød til debat om afladshandel i Wittenberg havde afladshandlen nået sit højdepunkt for at skaffe penge til byggeriet af den nye Peterskirke i Rom.

forholdsvis let igennem reformationens opgør med klostrenes magtposition i samfundet.⁹⁴

Af de to nævnte breve kan vi se, at paven ønskede at beskytte Helligåndsklosteret, men det nød også de skiftende kongers gunst.

I 1445 tog Kong Christoffer Helligåndsklosteret under sin beskyttelse, og gav det tilsagn om, at Saltum kirke og dermed indtægterne derfra måtte blive lagt under klosteret, når den daværende præst rejste.

I 1447 forærede han klosteret en grund til at bygge en mølle på, og i 1448 gav han det en gave til at *"fuldkomme det nye hus med"* (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. nr. 45,50,54).

Kong Christian I stadfæstede Christoffers beskærmelsesbrev og fornyede løftet om, at man måtte få indtægterne fra Saltum kirke.

I 1484 besøgte Kong Hans Aalborg og tog, ligesom sin forgænger, Helligåndshuset under sin beskyttelse, og stadfæstede dets privilegier (Lindbæk og Stemann 1906, dipl.nr 184).

Den 20. februar 1513 to dage efter Kong Hans død udstedte Dronning Christine og Prins Christian et gavebrev på Skt. Jørgensgård, som lå ved Vesterport til pleje af spedalske.⁹⁵ Gaven blev givet på betingelse af, at Dronningen fik lovning på, at der i fremtiden blev afholdt messer for den afdøde konge og hans slægtninges sjæle.

I 1515 da prinsen var blevet til Kong Christian II, udstedte han beskyttelsesbrev og stadfæstede de rettigheder, man havde vundet hævde på.

Kong Frederik I udstedte det sidste beskyttelsesbrev, nogen dansk konge skulle give et katolsk kloster den 21. august i 1527.

6.4 Konklusion på Helligåndshusets oprettelse og virke indtil reformationen

Af ovenstående beskrivelse af Helligåndshusets tilblivelse og historie frem til reformationen kan man konkludere følgende. Der er tale om en velfærdsinstitution stiftet af en fremtrædende borger i Aalborg med økonomisk opbakning fra hendes

⁹⁴ Helligåndsklostrenes evne til at omstille sig konfessionelt giver dem en særstilling i de luthersk-evangeliske områder. Dette gør det muligt at anvende dem komparativt i afhandlingens design.

⁹⁵ Gården lå udenfor bymuren. I Danmark udryddes spedalskhed indenfor en meget kort årrække, da man isolerede spedalske på hospitaler der lå afsondret.

familie. Institutionen bifaldes af byens råd, der yder støtte i både moralsk og økonomisk henseende. Institutionen noteres på byens rådstue, og får derved karakter af en halvoffentlig institution i stedet for en privat stiftelse.

Man vælger at underlægge institutionen Helligåndssordenen. Derved opnår man en art immunitet i forhold til den nationale kirke. Helligåndssordenen er underlagt paven, og refererer dermed direkte til kirkens højeste myndighed. Helligåndshuset i Aalborg opnår derved en særstatus i forhold til økonomiske privilegier og national lovgivning. Selv kongen er underlagt pavens jurisdiktion i et spørgsmål af denne karakter.

Ved tvister, der angår ejendom, får Helligåndshuset på nær en enkelt gang altid medhold, også af kongen. Der tegner sig et billede af, at institutionen nyder kongens positive bevågenhed. Byens øvrige borgere viser også deres opbakning til Helligåndshuset. Det kommer til udtryk ved de donationer, de bidrager med til udbygningen af Helligåndshuset.

Begrundelserne for at give penge og ejendom til huset har forskellig karakter. Der er begrundelser baseret på praktiske iagttagelser af de fattiges vilkår, og der er begrundelser der illustrerer den plads, de gode gerninger opfylder i den katolske kirkes frelsesplan.

Hvis vi begynder med en praktisk iagttagelse, kan vi tage Maren Hemmings rådstuevidne, hvor i det hedder: *"ther til at then Helghands hws scal ther støfftes, bygges oc wyghes oc stadhfestes, allæ fattige wetherthørtigæ oc sywghæ"*

Det stadfæstes, at alle fattige og syge skal beskyttes ved optagelse i huset.

Af de efterfølgende donationer ser vi tydeligt den katolske frelseslære. Vi ser det udtrykt på to måder. Den ene er, at det vil være til gavn for giverens sjæl at give en gave. Familien Bagge fra Vokslev sogn giver for deres *sjæls nytte*: *"giwæ foræ wor siæls nyttæleghed"*.

Hos Hans Friis ser vi det katolske tema med afholdelse af messer for afdøde for at afkorte deres ophold i skærsilden som motiv i forhold til at give en donation til Helligåndsklosteret: *"at der for St. Leonhardi alter i samme Hellig Aands kirke skulde uforsømmelig holdis en ævig siælemesse"*

Men vi ser også den skik, at man ved at donere gods til klosteret, kan forlange at få en plads i huset, der inkluderer kost. Derved forsikrer Hans Friis sig mod alderdom og sygdom. Han indskyder et beløb, og har dermed betalt for fremtidigt ophold. En sådan ordning vidner om en praksis, hvor borgere fra middelstanden har set sådan et arrangement som attraktivt.

Man kan sige, at det sidste er et middelklasse arrangement fordi, - fordi de mest velstående borgere formodentlig ikke har haft brug for at gøre noget sådant. Omvendt har det krævet et kapitalindskud eller en donation af ejendom og jord af en

vis størrelse, hvorfor det ikke har været en mulighed for den helt uformuende. Man har skullet eje en del for, at det kunne lade sig gøre.

Dette modificerer forestillingen om Helligåndshuset som en institution for de allerfattigste. Det var nok dem Maren Hemmings havde i tankerne, da hun oprettede Helligåndshuset, men siden er der kommet andre til. Der er ikke historisk belæg for at sige, at den bedrestillede småborger har erstattet det oprindelige klientel. Men det er blevet suppleret. Hans Friis betinger sig jo også, at han må spise med ved præstens bord, og ikke sidde ved de almindelige beboere. Han har altså set sig selv som bedre stillet.

Det er vanskeligt at drage nogen entydig konklusion ud fra dette forhold. Formodentligt har det været et fåtal af klosterets beboere, der har haft et arrangement med karakter af bidragsfinansieret alderdoms-, sundheds-, og plejeforsikring, men det er alligevel en nuance der skal fremhæves af kildematerialet.

6.5 Reformationen

Retten til at uddele aflad efter tilladelse af paven var gavnligt for folks offervilje i forhold til Helligåndshuset. Man kunne afkorte tiden i skærsilden både for sig selv og andre i familien ved at give en gave til de fattige.

Men spørgsmålet om aflad blev også anledning til et teologisk oprør med den katolske kirkes frelseslære. Fra Martin Luther slog de 95 teser op på døren til Slotskirken i Wittenberg, og dermed efter datidens gængse praksis indbød til debat om afladen, bredte reformationsrøret sig. I Nordeuropa fik Luthers nye teologi rigtigt fat, og resultatet blev en gennemførsel af reformationen, hvor kirken blev afkoblet fra pavekirken i Rom.

For Aalborgs vedkommende fik den luthersk sindede præst ved Budolfi kirke Morten Hegelund stor betydning. 10 år skulle der gå fra, at Luther offentliggjorde sine teser i Wittenberg, til at Helligåndshuset i Aalborg kom til at mærke reformationen.

I 1527⁹⁶ smed Aksel Gøje, der var lensmand, brødrene og søstrene ud af klosteret. De syge beboere blev også smidt ud og måtte i hast flytte ind på Gråbrødre-klosteret. Aksel Gøje afsatte ved samme lejlighed prioren Laurids Nielsen. Laurids Nielsen var dog ikke til sinds at give op så let. Han var også sognepræst i Skagen. Der tog

⁹⁶ I 1527 er reformationsrøret kommet til Danmark. Reformationen gennemføres ikke på kort tid, så selvom vi almindeligvis anfører reformationsåret til 1536 i Danmark, har reformationsbevægelsen været i gang længe på det tidspunkt. Kirken finder første sin endelige form lovgivningsmæssigt med Kirkeordinansen af 1539.

han til, og med sig havde han klosterets arkivalier og værdier. Arkivalier, der indeholdt oplysninger om, hvad man ejede, hvem man havde lånt penge ud til på rente, og hvilke indtægter man havde ret til at opkræve. (Erslev 1879, Kong Fredrik den Førstes danske Registranter: 153,17 og 17b)

Aksel Gøje handlede i modstrid med det beskærmelsesbrev, som Fredrik I havde udstedt den 21. august 1527. Laurids Nielsen har derfor givetvis ment, at han gjorde det rigtige, da han stak af med klosterets værdipapirer.

Men at helligåndshuset arkivalier er blevet stjålet, får Axel Gøye til at skrive: *"Thii wil kongl. Mt., at hand strax vden al försømmelse skicker samme breffue till Axel Gøye och borgmester och raad vdi Aalborg; the skulle ydermere forware samme breffue och ther met forbede och forsware forne heegesthus gods, the fattige, siwge mennesker til hielp, trøst och vunderholdning ect."* (Erslev 1879, 17,b)

Den 6. august 1530 indsatte kongen Christian Mogensen som ny prior, men ud over trætten med den tidligere forstander Laurids Nielsen hører vi ikke mere til ham. Laurids Nielsen indanker dog sagen for herredagen. Herredagen var katolsk sindet, så den afsiger dom til fordel for Laurids Nielsen, og siger, at Hr. Peder, der i mellemtiden var blevet forstander, skal give alt tilbage til Laurids Nielsen (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. nr. 548).

Det varer dog kort. Den 19. august 1534 stadfæster Christian III et brev af Frederik I, der gjorde Hr. Peder Jensen til *"formand og forstander"* (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. nr.549).

Hr. Peder overtager klosteret i en forfærdelig stand. Grevens Fejde har hærget, og kornet på klosterets marker er enten brændt, trådt ned eller solgt til uvedkommende. De gårde, som skulle have svaret landgilde til klosteret, er ligeledes blevet plyndret eller brændt af. Det samme er sket med klosterets lade. Som for at føje spot til spe havde landsknægtene kidnappet Peder Jensen, og forlangt 100 gylden for ikke at slå ham ihjel. Han skriver således: *"jeg nu binder mig huerken af haffue malt, miell, biug entenn till sækuorn eller gryn eller andit, som jeg behoff haffuer til closter och thi fattige, souge folckis gaffnn, beste och behoff"* (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. nr. 551).

Situationen er kritisk, men Rigsråd Erik Banner betaler løsesummen og køber, hvad der er nødvendigt, for at få klosteret i drift igen mod pant i nogle af de gårde klosteret ejer.

Christian III stadfæster sin oprindelige skrivelse fra den 19.august 1534 i et brev dateret den 6. maj 1537. Heri hedder det om Peder Jensen, der har måttet gå så meget igennem, at han er: *"møndig oc fuldmactig formandt oc forstander for Helliggesthuss hospital i wor kiøbstedt Olborigh och ther at besørge thii fattige sywge mendesker, som ther indeligge eller indlagde worde, mett nøttørtelig oc skiellig opholdt, saa samme fattige sywge mendesker redelighen oc tilbørilige opholdis"* (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. nr. 564).

Dramaet omkring Helligåndshusets administration og drift i de turbulente år omkring reformationen er interessante fordi kilderne fortæller os, at kongen griber aktivt ind i sagen. Christian III overtager det overordnede administrative ansvar for en fattiginstitution, der hidtil har været katolsk. Han gør det endda med en sprogbrug der ikke er uden emotionel klang. Peder Jensen karakteriseres som en *myndig og fuldmægtig forstander* og om husets beboere hører vi at *de fattige og syge mennesker skal have det redeligt og tilbørligt*. Christian III taler altså på ingen måde værdineutralt. Dette peger i retning af, at nok er reformationen et opgør med den katolske gerningsretfærdighed, og den frelseslære der knyttede sig til at gøre vel mod de fattige, men kongen anser de fattiges vilkår for at være hans ansvar.

6.6 Livet i Helligåndshuset efter reformationen.

I de indledende afsnit af denne afhandling har jeg gjort rede for positioner i forskningslitteraturen, der handler om hvilken vægt man tillægger reformationen som historisk begivenhed og de forskelle i konfession, der opstår som følge deraf. Troels Dahlerup som den første (Dahlerup 1779) og siden flere med ham f.eks. Peter Henningsen, Martin Schwartz Lausten og Carsten Selch Jensen der i nogen henseende relativiserer betydningen af reformationen. Samtidig har vi set Sigrun Kahl (Kahl 2005) der tillægger konfession afgørende betydning for udviklingen af det der betegnes som forskellige velfærdsstatregimer. Vi har set Jørn Henrik Petersen der søger efter en luthersk social etik (Petersen 2017 og 2018). Endvidere vil jeg nævne Bo Holms arbejde med det han kalder ”*Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation*” (Holm 2018) og Nina Javette Koefoeds arbejde med at beskrive den indflydelse katekismen får både i husholdninger og lovgivning efter reformationen. Forskellige positioner der vidner om, at det er vanskeligt at sige noget helt entydigt om reformationen. Troels Dahlerups oprindelige problematisering refererer til lige præcis Aalborg Helligåndskloster og kongens syn på de fattiges vilkår.

Som det fremgår af det foregående, har Helligåndshuset lige fra den tidligste tid nydt kongemagtens beskyttelse. Før reformationen var huset underlagt Helligåndssordenen San Spirito, der stod direkte under pavens beskyttelse. Der har været konflikter om retten til at opkræve afgifter fra messer, aflad og almindeligt tiende ved de kirker der lå under Klosteret. Der har været konflikter med de rivaliserende gråbrødre, men der har aldrig været nogen konflikt med kongehuset. Umiddelbart efter at reformationsrøret har lagt sig, søger kongen da også at sikre så stabile forhold som muligt for ledelsen af klosteret. Han stadfæster som vi har set forstanderen og klosterets ejendomsportefølje.⁹⁷

⁹⁷ For andre klostre gjorde der sig oftest det gældende at klosterets gods blev lagt under kronen og siden bortforlenet.

For klosterets indre liv sker der bemærkelsesværdigt nok ikke de store ændringer ved reformationen. Ud over at Kirkeordinansen vedtages, laves der ikke nogen ny fundats eller formålserklæring (Kornerup 1931-39).

Når vi opholder os ved kongens rolle og stilling til Helligåndshuset både før og efter reformationen, er det fordi, det siger noget om synet på de fattige. Efter reformationen er han den nationale kirkes overhoved. Det er derfor af afgørende betydning, hvordan kongen har betragtet det stykke arbejde, som bestod i at tage sig af de fattige.

Her tegner der sig et billede af, at kongen på ingen måde er blevet ligeglad med omsorgen for de fattige, også selvom de ikke længere opfylder den plads i den katolske frelsesplan, som de gjorde før reformationen.

Hvor Dronning Christine i 1513 udsteder gavebrev til klosteret for, at der skal afholdes sjælemesser for den nyligt afdøde Kong Hans, handler Christian III efter Kirkeordinansens hensigt. De fattiges ve og vel ligger helt sikkert Dronning Christine på sinde, men de er også en del af den bytteøkonomi, der knytter sig til den katolske frelseslære. En frelseslære som baserede sig på, at man kunne sikre sig en plads i himlen ved at gøre gode gerninger. Derved havde de fattige en funktion i frelseslæren som nogen at rette sine gode gerninger imod. Der var en bytteøkonomi, som bestod i, at velgøreren gav en gave til de fattige. Den gode gerning havde en værdi i sig selv for velgøreren, men ofte forpligtede man også de fattige til at bede bønner for velgøreren sjæl.

I det følgende skal vi se hvorledes Christian III, som den nye kirkes overhoved, tager ansvaret på sig for at sikre en ret forvaltning af klosterets gods for de fattiges bedste. Vi vil også lidt senere se, hvorledes Dronning Christines katolske tilgang lever videre i bedste velgående i ”folkemunde” godt 100 år efter reformationen (Dahl 2010).

Her udgør en række domme, der afsiges i tvister om klosterets ejendom et godt kildemateriale.

I årene umiddelbart efter reformationen forsøger familier at få ejendom, der tidligere er blevet testamenteret til klosteret, tilbage. Det gør de med henvisning til, at de testamenterede gaver er blevet givet mod, at der skulle afholdes sjælemesser for de afdøde. Da den nye tro afskaffer sådanne under henvisning til, at skærsilden er en menneskeskabt opfindelse, og gode gerninger ikke længere er nødvendige for menneskets frelse, vil de gerne have deres ejendom tilbage. De forsøger at godtgøre, at forudsætningerne for gaven er blevet ændret.

I en sag, hvor flere adelsfolk selv har taget ejendom tilbage, hvorefter forstanderen Hr. Peder Jensen har anlagt sag, afsiges der på Herredagen i Viborg dom til fordel for Helligåndshuset. Sagen kommer til at danne præcedens ved, at det i dommen slås fast at bevisbyrden vender således, at det er dem, der ønsker ejendom tilbage, der skal bevise, at Helligåndshuset er en uretmæssig ejer og ikke omvendt.

Kun hvis: *"noghen andhen kwnne skeliig bewise medt nogen gienbreffe, att gotzett er giffwet alleniste for messer och tiennisthe och ickii tiil fattwge swge folch, och mesenn och tiennisthenn er nedherlagdt, och ther medt haffwendes rett att talle tiill gotzett igienn y dom och rettergongh"* (Dahlerup 1990, s. 142-143).

Familien kan ikke bevise, at godset udelukkende er givet til afholdelse af messer, og ikke også til de fattige. Altså beholder de fattige "deres" gods.

Henning Fickessen kan derimod bevise, at godset var givet udelukkende til afholdelse af messer, og ikke lagt under klosterets fattigforsorg, hvorfor han får lov til at tage det tilbage: *"och ey samme gaardt er lag tiill hospitaall eller nogre andre christelig gudtz tieneste"* hvorfor *"Henning Fickesen och hans medtarffuinghe bør atth nyde, brughe och beholde alle forne gaarde och grundt medt theres bygninghe och alt andit"* (Dahlerup 1990 260-61)

De to domstyper er eksemplariske, for så vidt som, de viser lige præcis det skisma, kongen har stået i. På den ene side er det en stor og bekostelig opgave at opbygge et fattig- og plejevæsen uafhængigt af den gamle kirke. Det har været nærliggende at overtage den struktur, der fandtes før reformationen, og videreføre finansieringsformen. Dette er den første dom udtryk for. Hvor var man henne, hvis alle ejerforhold, som betalte for de fattiges underhold, pludselig blev ophævet?

Dommen til fordel for Henning Fickessen er udtryk for en ændring, der rummer teologisk kernestof; at den katolske kirke i mere eller mindre udtrykt grad franarrede folk deres ejendom på dødslejet mod løfte om bønner for sjælens frelse. Dommen var en vigtig afgørelse for opgøret med afladshandlen.

Overordnet set tegner der sig et billede af, at kongemagten har forsøgt at beskytte Helligåndshuset, således at det kan drives efter den Kirkeordinans⁹⁸, som bl.a. skal ordne fattigområdet efter reformationens indførelse.

Kongen forsøger endvidere at forstrække den slukne pengekasse ved at forordne, at det plovkorn man tidligere i Vendelbo stift havde betalt til Skt. Jørgensgård, nu skulle tilfalde Helligåndshuset (Lindbæk og Stemann 1906, dipl. 574).

Det bemærkelsesværdige er altså, at Helligåndshuset (gen)finder sin form, og livet fortsætter. Ifølge Kornerup var der i 1552 på Aalborg hospital 8 sygestuer med hver 9 kvinder, der hver havde 5 (hitte-)børn at passe (Kornerup 1931-39, s. 152-161).

1552 er også året, hvor Hr. Peder Jensen fratræder efter 20 års tjeneste, der har budt på en utrættelig indsats for at bevare klosterets gods intakt. Om ændringer i drift og skik og brug på klosteret hører vi som sagt meget lidt om. Af en kancellifortegnelse fra 1547 optræder *"almindelig Hospital udi Aalborg, tilhørende de arme syge"*

⁹⁸ Kirkeordinansen behandles særskilt, hvorfor der blot refereres til den her.

(Kornerup 1931, s. 108). Det vidner om, at kongen har betragtet klosteret som et stykke af kronens gods udlagt til et bestemt formål. Det er karakteristisk for Hr. Peder Jensens virke, at alle større beslutninger, som f.eks. mageskifter eller salg af gods er truffet efter at have indhentet kongens accept.

I de kommende år frem mod enevældens indførelse kan vi se billedet af den nye ledelsesform på Klosteret. Det er forskelligt, hvordan det angives, men billedet er, at der har været en daglig leder, som kaldes hospitalsforstander(e); i nogle tilfælde i flertal. Det kan afspejle en praksis, som hentes i Kirkeordinansens omtale af diakoner⁹⁹, som har ansvar for den økonomiske forvaltning. Derudover omtales ”*Dannemænd som er tilskikket til tilsynsmænd*”. Om tilsynsrådet er en fast størrelse ved vi ikke. Vi ved at byens borgmester, en repræsentant for byens sognepræster, en rådmand og en eller to menige borgere har udgjort bestyrelsen (Kornerup 1931-39).¹⁰⁰ En sammensætning af bestyrelsen som denne er stort set fortsat uændret frem til i dag.

Superintendenten¹⁰¹ over Aalborg stift som i den første tid efter reformationen boede i Viborg, var også tiltænkt en plads i hospitalets bestyrelse.

6.7 Vækst i fattigdommen

Omfanget af fattigdommen bliver ikke mindre, og omvandrende tiggere har fortsat udgjort et problem. Det blev set som en stor plage, også i Aalborg. I 1562 blev der uddelt tiggertegn af bly, således at man kunne se, hvem man var forpligtet til at forsørge som byens egne fattige¹⁰² (Riismøller 1942).

I slutningen af århundredet hærgede en pestepidemi. I 1592 noterede præsten for Budolfi sogn 430 begravelser, hvoraf 120 var på det offentliges regning. De sidstnævnte har været fattige, som ikke har haft nogen midler eller slægtninge til at tage sig af deres begravelse. I 1602 var det 1200, der blev begravet på det offentliges regning. Tallet siger ikke kun noget om en stærk øget dødelighed som følge af pest

⁹⁹ Diakonembedet er omtalt i afsnittet om Lübeck, da der her findes et fremragende kildemateriale til det.

¹⁰⁰ Det fremgår af brevmateriale fra 1543-1561. Kornerup s. 111

¹⁰¹ I den første tid efter reformationen kaldte man dem, der havde bispefunktioner for superintendanter. Dette for at lægge afstand til den katolske kirkes hierarki, men med tiden gled man tilbage til at kalde en biskop for en biskop.

¹⁰² Det at man ønsker at afgrænse forsørgelsespligten til kun at gælde byens egne fattige, er en generel tendens over hele Europa i slutningen af 1500-tallet Både i katolske og protestantiske områder. (Geremek 1997)

og hungersnød, men viser også, at der har været en voldsom vækst i antallet af fattige.

Aalborg havde på dette tidspunkt en indbyggerskare på 5000, så umiddelbart ville man tro, at det kunne mærkes, at næsten en fjerdedel af indbyggerne var forsvundet. Når det af kildematerialet ikke fremgår som noget mærkbart, må det skyldes at hovedparten af de døde var fremmede tiggere, der kom til byen på flugt fra sygdom og sult. Der var dyrtid for korn, og de eneste der tjente på de høje kornpriser, var herremændene og de største bønder, da alt andet blev afregnet i naturalier (Tvede-Jensen og Poulsen 1988).

I 1624 giver Christian IV (1596-1648) tilladelse til, at hospitalet sælger en stor del af sin ejendom, fordi det har stor gæld. Dette er en tendens, som vi vil se med tydelighed gennem det kommende århundrede. Man sælger jord og ejendomme for at redde den daglige drift. Hvilket i længden er at sammenligne med at tisse i bukserne for at holde varmen. I forhold til klosterets videre overlevelse og til sammenligning med de to helligåndsklostre i Passau og Lübeck stilles Aalborg væsentlig svagere, fordi kapitalen udhules.

I forbindelse med kejserkrigen (1625-29) blev Aalborg i 1627 plyndret først af de danske lejetropper, siden fulgte de kejserlige tropper efter. Byen var udplyndret, og det gik hårdt ud over mange af de ejendomme, som klosteret skulle have afgift af. Mange steder var bønderne så forarmede, at man måtte halvere de fastsatte afgifter til Klosteret (Kornerup 1931-39).

I 1650 var der i Aalborg blevet oprettet et børnehus, men det var blevet ødelagt af krigshandlinger, og havde ikke de fornødne midler til at underholde de anbragte børn, der i en samtidig kilde omtales som ”*Tugthusbørnene*”. Da man ikke kunne lade dem være uforsørgede, blev de også anbragt i Aalborg Kloster, hvilket selvfølgelig ikke har gjort noget godt for den i forvejen anstrengte økonomi (Kornerup 1931-39).

Det skal da også ses i sammenhæng med dette, at den almindelige udspisning afskaffes. Hvorefter man går over til at udbetale ugepenge til de fattige, der bor på klostret.

Der er to fremherskende tendenser, der i samspil har påvirket Helligåndshusets drift voldsomt. Den ene er den generelle vækst i antallet af fattige i Aalborg. Den anden er faldet i indtægterne, der tjener som grundlag for at drive fattigpleje. Dette fald i indtægter knytter sig til dårligere udbytte som følge af misvækst eller kriges hærgen. Det knytter sig også til det faktum, at man løbende afhænder klosterets ejendomme for at indfri gæld¹⁰³ eller varetage den almindelige drift. Disse to faktorer fører til

¹⁰³ Allerede under reformationsrøret måtte man stifte gæld til lensmanden for at frikøbe klosterforstanderen, der var taget som gidsel. Man måtte også låne penge for

ændringer i både kommende finansieringsform og drift. Her tænkes på indførsel af en almindelig fattigskat og ændringer af, hvordan man håndterede dagliglivet for de indsatte i Helligåndshuset.

I forhold til afhandlingens overordnede anliggende som var at undersøge i hvilken grad den tidligste velfærd påvirkes af reformationen tegner der sig et billede af, at der er andre faktorer end de ændrede religiøse normer der påvirker udviklingen af fattigområdet. Det påvirkes i høj grad af en vækst i antallet af fattige, der sammenholdt med et generelt fald i indtægterne nødvendigvis må føre til ændringer i administrationen af fattigområdet. Man kan ikke udelukke, at det påvirker synet på de fattige. Dermed kan værdigrundlaget måske være under påvirkning af udefrakommende økonomiske og strukturelle faktorer.

I det følgende afsnit vil jeg derfor opholde mig ved, hvordan lovgivningen vedrørende fattigpleje har udviklet sig fra, at Kirkeordinansen blev udstedt og frem til 1708, hvor ”Forordning om betlere” afføder et egentligt skattesystem, hvor de enkelte byer opkræver en direkte fattigskat,¹⁰⁴ som skal dække omkostningerne til de fattiges underhold. Desuden forbyder forordningen tiggeri. Dette vil vi bruge til at danne os et billede af både struktur og finansiering (Aalborg Rådstuearkiv).

6.8 Fattiglovgivning i Danmark fra Kirkeordinansen af 1539 til 1708

I de følgende afsnit beskrives de lovgivningsmæssige skridt, som i perioden fra 1539 frem til 1708 tages for at afhjælpe fattiges nød. Fra reformationens umiddelbare nødvendighed af at sætte et andet system i stedet for den katolske fattigforsorg baseret på almissernes funktion i den katolske frelsesplan, ser vi frem mod 1708 en tendens til, at fattigområdet søges ordnet og finansieret ved ensartet lovgivning i hele Danmark. Kirkeordinansen er det første skridt i den retning.

at kunne sætte gang i klosterets drift der led voldsomt under skaderne fra de borgerkrigslignende tilstande der fulgte i kølvandet på reformationen.

¹⁰⁴ Tegningslister fra Aalborg Rådstuearkiv er gennemgået på mikrofilm, for at se hvorledes forvaltningen af den direkte fattigskat indføres, som følge af Forordningen fra 1708.

6.8.1 Kirkeordinansen af 1539¹⁰⁵

Da rigsrådet i 1534 tilbød Christian III kronen, lovede han, at han ville lade begge konfessioner leve side om side. Dette løfte holdt han dog ikke længe. Da han havde nedkæmpet oprøret - ”Grevens Fejde”(1534-36), i Jylland og fængslet de katolske biskopper i august 1536, sendte han sin hofprædikant Magister Andreas Jädick til den sachsiske kurfyrste Johan Friedrich med en anmodning om, at han måtte sende enten Melanchthon eller Bugenhagen til Danmark for at bistå ham i arbejdet med at lave en ”*kristelig ordning*” (Lausten 1989, udg. af Kirkeordinansen 1537/39).

Interessant er det, at Christian III anser spørgsmålet om at lave en kirkeordning for en sag, der naturligt rækker ud over Danmark. Han iscenesætter sig selv som evangelisk fyrste, der ønsker at rådføre sig med de andre evangeliske fyrster.

Kongen skriver, at han ikke har mænd, der er dygtige nok til at forstå denne opgave. Men det må anses for at være en sandhed med modifikationer. Det var jo dygtige lutherske teologer, som havde ført ordet og derved lagt grunden for reformationen i Danmark. Når man f.eks. efterfølgende læser Peder Palladius visitatsbog, fremgår det tydeligt, at Danmark her havde en dygtig kirkeorganisator.

Men kongen havde udsyn til det evangeliske landskab syd for Danmark, da grundlaget for kirkens forhold skulle ordnes på ny. Han havde måske også brug for

¹⁰⁵ Til grund for det nedenstående afsnit ligger Martin Schwarz Laustens (1989) udgivelse af den danske Kirkeordinans fra 1539 samt udkastet fra 1537 og den latinske udgave fra 1537. Der refereres i det følgende til Laustens indledning og noter. Per Ingesman forholder sig kritisk til Laustens tekstkritiske og filologiske arbejde i forbindelse med udgivelse. Ingesman, Per: ”Kirkeordinansen i ny udgave” Historiske/Jyske Samlinger, Bind 19, Ny række (1991-1993) På trods af dette anvendes Laustens udgave. Lis Jacobsen, udgiver af Peder Palladius samlede skrifter er desuden konsulteret i.f.t. spørgsmålet om, hvorvidt den danske oversættelse af Kirkeordinansen kan tilskrives Peder Palladius, således som der er tradition for at gøre. Det mener hun, at kunne påvise at der ikke er belæg for. Til trods for dette vælger hun at medtage den i sin udgivelse af Peder Palladius Danske Skrifter. Hun siger, med reference til mangelfulde oplysninger om tilblivelsen af den danske oversættelse: ”Indtil saadanne findes, kan man ikke med nogen Sikkerhed tillægge Palladius Oversættelsen” men fortsætter ”Dog vilde det være uforsvarligt at udelade blandt Palladii Skrifter et Værk som ved en aarhundredgammel Tradition er tillagt ham uden at noget afgørende Bevis foreligger, der har afkræftet Traditionen.” Hvorefter Lis Jacobsen laver en filologisk stilistisk analyse, der afkræfter at Palladius kan have været ophavsmand til oversættelsen af den danske udgave. Men modet til endegyldig at afvise en fejlagtig antagelse havde hun altså ikke. Jacobsen, Lis: ”Peder Palladius Danske Skrifter” første bind s. 119-140, København (1911-12)

at vise sine fyrstekollegaer, at han tog ansvaret for at gennemføre den nødvendige nyordning efter reformationen alvorligt.

Af en brevveksling fra samme år i april fremgår det, at han først havde forsøgt at få Luther selv til at komme til Danmark (Lausten 1989).

Den sachsiske kurfyrste afslår anmodningen, da han ikke har nogen kyndige folk, han kan undvære. I stedet går man i gang med at udarbejde et forslag i Danmark, som sendes til Luther for at give ham lejlighed til at kommentere på det. Det ledsages af et brev, der er dateret i Aalborg den 17. april 1537. Igen beder Christian III om hjælp til at ordne forholdene for Danmark. Denne gang får henvendelsen et positivt udfald.

Enden på det bliver, at Bugenhagen i juli 1537 kommer til Danmark, og medvirker til at skrive Kirkeordinansen. Den kommer da også til at bære præg af Bugenhagens helhedstænkning, som vi også vil se i ordningen fra Lübeck. Han er omhyggelig med, at alle de områder af samfundets liv, hvor den katolske kirke hidtil har haft indflydelse, nyordnes. Herunder fattigområdet, hvor oprettelsen af ”*fattigkisten*” – til at varetage den almindelige forsørgelse af fattige, er væsentlig.

Den første ordinans fra 1537 viser sig dog hurtigt at have sine svage sider. Kritikken kommer især fra superintendenterne.¹⁰⁶ Den angår, at man ikke har sørget for, at der var den tilstrækkelige finansiering til gejstligheden. Disse mangler retter man op på i udgaven fra 1539, som blev vedtaget på en herredag¹⁰⁷ i Odense.

I det følgende underkastes Kirkeordinansen fra 1539 en nærmere indholdsmæssig analyse, ligesom det senere også er tilfældet for kirkeordningen fra Lübeck. Dette for at studere hvorledes man fra allerførste færd efter reformationen søger at ordne de fattiges forhold ved lov.

Som anført i noterne anvendes her Martin Schwartz Laustens udgivelse af den danske Kirkeordinans fra 1539 (Lausten 1989)

¹⁰⁶ I de første år efter reformationen erstatter titlen superintendent biskop. I iveren for at gøre op med den hidtidige katolske struktur fjerner man den titel. Men superintendanten har reelt biskoppens funktion. Der har påhvilet dem et stort ansvar og en enorm arbejdsbyrde i forhold til at reorganisere kirken og genopdrage/nyuddanne præster til den nye evangeliske lære.

¹⁰⁷ Herredagen er et møde, der afholdes med deltagelse af konge og herremænd. Herunder afholdes også Kongens Retterting. Indtil enevældens indførsel er kongens ret en rejsende ret. Kongen befæster så at sige bestandig sin lov ved at afsige domme på Kongens Retterting. Den sidste herredag afholdes i 1656. (Den store danske encyklopædi)

6.8.2 Kongebrevet

Kirkeordinansen indledes med ”Kongebrevet”. Ordinansen fra 1537 er forsynet med et kongebrev af samme ordlyd. Vi opholder os ved kongebrevet, fordi det viser os, at kongen har taget sin pligt meget alvorligt i forhold til, at den danske kirke skulle nyordnes. Det er hans personlige indledning, som afspejler det selv billede, han har haft. Det giver os dermed et enestående indblik i sindelaget hos lovgiveren. Da Kirkeordinansen som sagt rummer bestemmelser vedrørende de fattige, kan vi se, at det har ligget kongen på sinde, at der kom til at herske ordnede forhold for de svageste i samfundet, som den katolske kirke hidtil havde taget sig af.

Christian III sætter i det følgende sig selv i scene som både landsfader og kirkefader. Lad os se på nogle citater, hvor denne selviscenesættelse kommer til udtryk:

Allerførst hilser han *”wore Riiger oc Hertugdomme mett naade, fred oc lycke aff Gud”* og glæder sig over, at der er blevet fred: *”Gud wor Herre hafuer well stillet denne Orlog oc bulder”* (Lausten 1989, s. 150-51).

Vi skal ikke være i tvivl om, at det er en konge af Guds nåde, der taler til os. Dette understøttes ved, at han skriver, at hensigten med loven er at *”wy motte ophielpel den forfaldne Jesu Christi wor Herris lerdom oc rett sand Christen dyrckelse”*

En konge af Guds nåde henter sin legitimitet til magten hos Gud, og det fordrer, at han sørger for, at rammerne for at Gud kan dyrkes sandt, er til stede. Ansvar for at der udarbejdes en ny lov, der ikke blot gælder for kirkens område, men også skole, hospitaler og fattigpleje, er altså koblet sammen med kongens ansvar overfor Gud. Dermed bliver loven et direkte svar til Gud, der har sikret freden og ladet kongen blive konge. Kongen bliver altså reelt den forlængede arm for den allerhøjeste autoritet i et 1500 tals menneskes bevidsthed. Den højeste autoritet er Gud. Dette forhold er afgørende at forstå, for at kunne begribe dybden af den royale selvforståelse, der siden kommer til at danne det værdimæssige grundlag for indførelsen af enevælden. Vi ser her Luthers lære om de to regimenter udfoldet i praksis.

I det følgende underbygger Christian III lovgivningens legitimitet, ved at henvise til den rådgivning, han har hentet i forbindelse med udarbejdningen. Han bygger sig selv op som en konge, der har forbindelserne i orden. Han korresponderer med de største ånder og fremmeste statsoverhoveder, i den af danskerne umiddelbare kendte verden.

Kongen skriver, at han bad: *”Kørførsten wor besønderlige gode wen”* om at sende Bugenhagen, så at udarbejdelsen af Kirkeordinansen, som han betegner som *”en gudelig handel”* måtte gå rigtigt til.

Endvidere beretter han om, hvordan han har sendt den til den *”verduge Fader Doctor Morthen Luther”*. Den værdige doktor Luther har læst den sammen med adskillige højlærde mænd i Wittenberg, og har dømt den til at være god og ret.

Kongen har ladet loven udarbejde på den bedste tænkelige måde, og Rigsrådet har givet sit samtykke, hvorefter han kan erklære den for gældende ret i Danmark. Dette kan han gøre, fordi han har gjort sit forberedende lovarbejde godt og fordi han er konge af Guds nåde da: *"Gud aff syn godhed haffuer end oc saa oss giffuet nogen forstand vdi det hellige Eungelio"*

Det næste vi vil opholde os ved i kongebrevet, er Christians omtale af de to ordinanser. Der er en Kirkeordinans, som er inddelt i forskellige afsnit efter emne, men i sin indledning laver kongen en skelnen mellem to ordinanser.

For den første gælder:

"Det ene hører Gud Alleeniste til, som er det at wy wille haffue Guds ord, som er Lougen oc Euangelium, retsindelig predickede, Sacramenterne ret wddelde, Børn wel oplerde, at de maa bliffue wdi Christo, som ind y Christum ere døbte, At kircketenerne, Scholerne, oc fattuge folck maa forsørages syn føde" (Lausten 1989, s. 152).

Den ordinans der hører Gud til, er det hvorom alting drejer sig. Christian III er meget præcis i, at Guds ordinans er hovedsagen. Vi ser to regimentelæren udfoldet. Guds ordinans henligger under det gejstlige regimente. Hans (kongens) ordinans henligger under det verdslige regimente, der skal gøre det muligt at opfylde Guds ordinans. Det fremgår af det følgende, hvor han omtaler sin ordinans:

"Men det andet stycke y denne Ordinants maa kaldes att være vortt, fordi der vdi maa vell sompt (foruden Guds fortørnelse) foruandles, endog det oc saa Gud tilhører, som er huad wy haffue skicked om personer, tid, sted, tall, maade, prestatider, sang oc Ceremonier, om visitatz, om en erlig samquem etc. Icke foruden skiellig sag, oc ey med nogen synderlig hellighedz miening, men den sande Guds Ordinantze, der førre er om taled, till tjeneste, at den matte dess bedre med bequem hederlighed holdis, di alt saadant skall tienne Guds ord" (Lausten 1989, s. 155).

Kongens ordinans handler om tid, sted og måde, men det har ikke nogen *"synderlig hellig mening"*. Det er praktiske foranstaltninger for, at Guds ordinans kan udfoldes.

Når vi opholder os ved kongebrevets omtale af de to ordinanser, skyldes det, at vi igen føjer en brik til det sindelag, der ligger til grund for den første evangeliske konges selvforståelse som lovgiver. Men i særdeleshed også fordi det siger os noget om, hvordan man har set på den opgave, det er at sørge for de fattige.

Bemærk at *"fattige folk må forsørages sin føde"* regnes til at høre til Guds ordinans. Man kunne antage, at den praktiske opgave med at organisere fattighjælp hørte under kongens ordinans, der skulle vise hen på et begreb om næstekærlighed i Guds ordinans. Men det er det ikke. Bemærk, at der udtrykkeligt tales om føde til de fattige. Der står ikke omsorg for de fattiges sjæle, men det helt konkrete, at de forsørges. Kongen anser opgaven med at forsørge de fattige, som en bogstavelig udfoldelse af evangeliet.

Men omsorgen for deres sjæle er også vigtig. I afsnittet: *"Hvorledes mand skal besøge de Wanføre oc fattige"* hedder det i en opfordring til præsterne, at de skal være flittige til at besøge de syge og fattige: *"For de haffue aller mest for andre behoff at høre Euangelium, de anammet oc helst"* (Lausten 1989, s.194).

Afsnittet bærer præg af, at også de syge og fattige skal genopdrages i den nye evangeliske lære. Præsten skal f.eks. undervise den syge i at *"wed troen alleeniste til Jesum Christum at faa synders forladelse"*. Han skal undervise i den nye frelseslære, der består i, at mennesket retfærdiggøres ved tro alene.

Derefter skal han sørge for, at der kan holdes nadver, men først efter at have sikret sig, at nadveren modtages i den rigtige evangeliske forståelse for *"at de ey annamme det seg til større fordømmelse"*.

I afsnittet: *"Om Ophold oc forsuin til Guds ords tienere oc de fattige"* finder man en detaljeret gennemgang af præsternes løn, forsørgelse af præsteenker og deres børn (Lausten 1989, s.210).

Dette afsnit rummer de største ændringer i forhold til Kirkeordinansen af 1537, fordi det var på aflønningsdelen af de gejstlige, man havde fundet de største lakuner. Det var jo i princippet nyt land, der skulle betrædes. Aflønning af gejstlige havde hidtil været et indre kirkeligt anliggende. Hidtil havde man heller ikke behøvet bekymre sig om præstenker og efterladte børn, da præster formelt set ikke kunne stå i forhold til en kvinde.

De enkeltes økonomiske forhold behandles i underafsnit, herunder også et afsnit om finansiering af hospitaler og et om *"fattige folckis kiste"* (Lausten 1989, s. 215). Denne nævnes flere gange. Schwartz Lausten anfører i sin note 188 til selv samme sted, at det vidner om, at ordinansen er dårligt gennemarbejdet. Man kunne i stedet vælge at sige, at det vidner om, at oprettelsen af *fattige folks kiste*, har været meget magtpåliggende for reformatorerne. Man kunne vælge at se det, som at oprettelsen af et system, der sikrer den nødvendige finansiering af fattigområdet, er et horisontalt princip i lovgivningen, som al anden lovgivning må underordne sig (Dahl 2010).

Hvis man anlægger dette syn på Kirkeordinansens mange gentagelser, der omhandler fattige folks kiste, er den udtryk for et stykke lovgivning, der er sig bevidst om, hvor vanskeligt det bliver at løfte denne opgave økonomisk, efter at den katolske organisationsstruktur er brudt sammen. I afsnittet om Lübeck vil vi på sammen måde se en stor omsorg for at tilvejebringe de nødvendige midler til finansiering af pleje og fattigområdet.

I afsnittet med titlen *"Fattigkiste"* hedder det:

"Først for alting wylle wy, at der skal igen tillegges til fattige folckes fry brug Landzbyer, Møller, Fiskewand, Skowe agger oc eng, Oc huad andet der kand findes

at haffue wærid aff frodums tiid lagd til sadanne fattige menniskers ophold, oc der er fraakommenn med wret" (Lausten 1989, s. 215).

Denne formulering dækker over, at naturens ressourcer så som fiskevand og skov ikke har været et frit tilgængeligt gode. De har ofte været underlagt kirke eller kloster, der har administreret brugsretten og derved haft et indtægtsgrundlag. Nu skal brugsretten gives tilbage til almenvellet. Når møller nævnes, skyldes det, at man har haft pligt til at benytte en bestemt mølle. Derved har ejerne af møllen sikret sig retten til at opkræve en afgift af det malede mel. Det har været en sikkerhed for, at der blev svaret den tiende, der skulle. Det har i perioder været ulovligt at eje en kværn.

Det er bemærkelsesværdigt, at jagten ikke er nævnt. Den har forsat været forbeholdt kongen og adlen.

Kirkeordinansen fortsætter med at angive, hvem der har ansvaret for, at der oprettes en fattigkiste. Man kan ikke nøjes med at tilbagegive brugsretten til naturen. Det rækker ikke til at lave en solid fattigforsorg for byerne. Det hedder: *"Dy skal huer y sit Stict med wor Leensmand, Prousten, predickerne oc Raad, wdi huer kiøsted oprtee én menige kiste for de fattige"*.

I denne kiste skal lægges, hvad ordinansen omtaler som *"siele gaffuer"* (Lausten 1989, s. 224-225).

Dette er et godt eksempel på skiftet i sindelaget fra katolsk fromhedspraksis til reformatorisk. Aflad og penge, der gives til afholdelse af sjælemesser for afdødes frelser, er blevet afskaffet. Men i stedet sættes der *sjælegaver* – at give til de fattige har forsat været betragtet som noget, der var forbundet med den enkeltes gudsforhold. Der har stadig været knyttet en fromhedspraksis til at hjælpe de nødstedte.

For at sikre, at dette sker, oprettes der et nyt embede i borgerligt ombud. Der skal udpeges diakoner: *"Men offuer de fattiges gods skulle settis diaconer, de som med ret troskab skulle indtage renten, oc giøre regenskab for indtegt, saa wel som for wdgifft, wdi Raadsens oc Predickernes næruerelse"* (Lausten 1989, s. 217).

Diakonerne er, som vi også vil se det i Lübeck, lægfolk der får til ansvar at inddrive, forvalte og uddele midler til fattigpleje: *"Oc delet saa wd ebland de fattige troligen oc rundeligen, efftier som huer haffuer behoff"*

Bemærk, at der står, at de skal indtage renten. Spørgsmålet om, hvorvidt man må tage rente, er et tilbagevendende hedt emne til kirkehistorien, da rentetagning forbydes i Moselovene. Martin Luther er også, som nævnt andetsteds, meget imod det. Men lutheranerne har været praktiske folk. Troels Dahlerup behandler spørgsmålet om, hvilken rente man har anset for at være acceptabel. Almindeligvis lå den på 5% (Dahlerup 1990).

Diakonerne skal være regnskabsansvarlige i forhold til rådet, præsterne og provsten. Sidstnævnte får ansvar for at føre tilsyn med, at kirkernes midler forvaltes ret, samtidig med at de tilser, at der sker den rette genopdragelse i den nye kristendoms lære (Dahlerup 1990).

Vi er vidne til en total nyorganisering af ikke bare kirke men hele forsorgsområdet. Derfor nøjes Kirkeordinansen ikke med at angive, hvordan det skal finansieres, men forordner også en ny organisationsstruktur, der skal træde i stedet for den katolske, som opløstes med reformationen.

Bispeembedet bliver erstattet af *Superintendanter*, som også får til opgave at føre tilsyn med alt, der falder under velfærdsområdet:

"Der skal oc Superintendenten med wor Lensmand flitelig bespørge seg, huorledis predickerne oc Scholerne holdes, Ocsa huorledis det gaar med hospitalerne oc de fattige folckes kiste, oc være der om, at der intet fattes wdy" (Lausten 1989, s. 227).

Hospitaler omtales særskilt i Kirkeordinansen.

De ligger også under diakonernes virkeområde. I samarbejde med præster og råd skal de føre tilsyn: *"Aff sogneprestens raad, oc saa Raadsens y byen skulle disse Diaconer indlegge de fattige, de som ret vedtørffige ere, eller oc wanføre"* (Lausten 1989, s. 217).

Om driften af hospitalet hører vi, at der om hospitalsforstanderen siges, at han skal være from og gudfrygtig. Hans løn skal udbetales af den almindelige fattigkiste, og den skal være stor nok til, at hans familie kan leve deraf. Herfra skal også tages midler til tjenestefolk, som der skal være så mange af, at de fattige kan få den nødvendige hjælp. Her er det igen tydeligt, at vi er midt i en omstillingsproces. I katolsk tid har munke og nonner varetaget plejeopgaverne på hospitalerne, nu må man ansætte tjenestefolk til at gøre det.

Hvad pleje angår, formaner købstædernes læger sammesteds til at gøre deres bedste for at helbrede de syge - og tage sig betalt derfor. Hospitalerne har skullet betale lægerne ud af driften.

Præsterne pålægges også at besøge de fattige mindst en gang om ugen. De skal påtale evt. mangler i de fattiges pleje og underhold, først overfor hospitalsforstanderen. Hvis det ikke hjælper, skal de rette henvendelse til diakonerne. Hospitaler, der ligger langt væk fra kirken, skal ansætte en præst for at sikre, at de fattiges sjæle ikke lider nogen nød: *"A de fattige ey maa lide nogen skade, om det wore behoff at giffue Sacramentet, eller at trøste nogen der dø wil om natten"*.

Afsnittet om hospitaler slutter med en praktisk anvisning om, at man skal have nok senge, fade og skåle, for at mindske smittefaren: *"hvor fryct er paa ferde, at siugen kand fenge"*.

Igen og igen minder ordinansen om, at det er en kristen pligt at tage sig af de fattige.

Sammenfattende kan man sige, at fattigområdet behandles uhyre grundigt i Kirkeordinansen. Vi ser i den et stykke lovgivning, der søger at løfte og reorganisere den opgave, der hidtil har ligget hos den katolske kirke.

Omsorgen for de fattige er fortsat knyttet tæt til kirken, men med det nye verdslige element, som diakonerne udgør.

Det at give gaver til de fattiges underhold omtales som en sjælegave, hvorfor vi må konstatere, at der stadig knytter sig en udtalt fromhedspraksis til det at løse velfærdsopgaver.

Evangeliet er således stadig at betragte som et normativt grundlag for motivationen til at hjælpe dem, som er kommet i nød. Om end man ikke længere definerer det som en god gerning i forhold til den katolske gerningsretfærdighed.

Men reelt opfordrer de første reformatorer til, at man giver gaver og kobler det til sjælen, man undlader blot at sige, at det gælder sjælens frelse.

6.8.3 Fattiglovgivningen frem til 1708

Det kildemateriale, jeg hidtil har gennemgået, viser, at der også efter reformationen har været en stærk sammenhæng mellem et religiøst funderet værdigrundlag og ønsket om at gøre vel mod de fattige. Kirkeordinansen udgør her det første efterreformatoriske lovgivningsgrundlag.

I det følgende afsnit vil jeg tegne et rids over lovgivningen vedrørende fattige frem til 1708, hvor Fattigforordningen vedtages. Dette for at undersøge om der er sammenhænge eller modsætninger mellem et religiøst funderet værdigrundlag og organisatoriske problemstillinger.

Set i et komparativt sigte i forhold til Tyskland er dette relevant, da Danmark her udmærker sig ved, at det fra begyndelsen søges at gøre lovgivningen landsdækkende. Som vi senere skal se, skal man i Tyskland helt frem til 1800-tallet førend, der indføres en lovgivning, der sigter efter at dække hele landet. Det skyldes, at de mange delstater, bystater og fyrstebispedømmerne har haft en autonom status.

Men for Danmark gælder, at allerede Kirkeordinansen har som mål at være gældende lov for hele riget. Vi så kongen sætte sig selv i scene som landsfaderen, der efter reformationen påtager sig ansvaret for at nyordne rigets forhold ved lov.

Christian den III udsteder Kirkeordinansen i begyndelsen af sin regeringsperiode. Koldingske reces udstedes i 1558, som er henimod slutningen af hans regerings tid.

Ifølge Secher kan Koldingske reces i retshistorisk perspektiv, ses som det første skridt henimod at lave moderne lovgivning.¹⁰⁸ (Secher 1887-88)

Med Fattigforordningen af 1708 får vi den første lov, der etablerer et offentligt forsørgelsesvæsen, der ensarter vilkår for alle i Danmark (Jonasen 2003). Derfor gives her en summarisk gennemgang af de love, der vedtages fra 1558 frem til 1708. I mellemtiden kommer enevælden. Den er om noget et produkt af reformationen - og et udtryk for præcis det sindelag, vi så udfoldet hos Christian den III i forbindelse med udformningen af Kirkeordinansen i 1539. Kongen sættes i spidsen for kirken, og han får ansvaret for at erstatte den hidtidige kirkelige lovgivning med en verdslig lovgivning. Den skal dække alle områder, også de velfærdsræssige områder, som hidtil har ligget hos kirken.

6.8.4 Koldingske reces

Nu tilbage til Koldingske reces af 1558. I den er der et afsnit *"om trøglere"* (Secher 1887-88, bd. I, s. 42)¹⁰⁹

Om dem hedder det, at der er mange som: *"løbe her omkring udi riget och bede om guds almisser" på trods af at de: "ere karske och føre och kunde tolle at arbejde."*

Man har tydeligvis ikke løst fattigdomsproblemet med Kirkeordinansens bestemmelser.

I recessen fra 1558 udfoldes de forholdsregler, man må tage. Hvor Christian den III i Kirkeordinansen udfolder en nænsom tilgang til de fattiges ve og vel, er den her blevet noget mere hårdfast. Af det kan vi selvfølgelig udlede, at fattigdommen har udgjort et problem, man ikke har kunnet håndtere indenfor de bestående strukturer. Vi ser her også et tema, som gælder overalt i Europa på dette tidspunkt, at vandrende tiggere har været anset for et stort problem.

Recessen forordner, at de fattige enten skal sættes i arbejde eller jages ud af byen.

Hvis de derefter tages i at tigge, skal de straffes. I et sådant tilfælde er det enhver tilladt at fange dem og lade dem trælle for sig. Lensmænd og indbyggere i købstæderne må bruge dem, som de vil. Børn, der er for unge til at arbejde, skal man give føden og ellers sætte i skole. De fattige, som på grund af sygdom eller svækkelse ikke er i stand til at arbejde, skal have et tiggertegn, og derefter have lov til at bede om almisser. Vi ser her et begreb om, at man kan være en retmæssig tigger. Den retmæssige tigger er den, der ikke kan arbejde.

¹⁰⁸ Secher, V.A.: Indledning til "Forordninger og recesser mm. 1558-1660"

¹⁰⁹ Følgende citater fra recessen: Secher I, s. 42

De retmæssige fattige er dog ikke overladt alene til lensmænd og borgere i købstædernes nåde. Det hedder nemlig: *"Och skulle kierkeverger met sognemends hielp bygge udi hvert sogen et fattig folks hus til de fattige der udi sognet, som icke kunde ander steds faa hus"* Endeligt pålægges det præsten at formane kirkegængerne hver søndag om at give til de fattige.

At recessen ikke har den ønskede virkning, ses af, at der i årene 1561-1574 udstedes ikke mindre end fem forordninger og åbne breve, der handler om løsgængere, tatere og tiggere. De må ikke være der, og man må ikke huse dem. Lensmændene pålægges at holde opsyn med, at forordningerne overholdes. De kommer i 1561, 1570, 1573, og for København i 1574, 1576 og 1583 (Dahl 2010).

6.8.5 Frederik II's reces om betlere 1587

Ud af mængden af forordninger og breve kan vi læse, at de øjensynligt ikke har virket efter hensigten. I 1587 udsteder Frederik den II *"Reces om, hvorledes der skal forholdes med betlere"* (Secher 1887-88, bd.II, s. 497-508).

Kongen har selv ud fra de mange klager, han har modtaget over tiggere, der beder om *"Guds almisse"* udledt, at der er et stort problem. Sigtet med recessen er præcis den samme, som vi har set i den hidtidige lovgivning. Alle der kan arbejde, skal arbejde. De øvrige skal forsynes med et tiggertegn, således man kan være sikker på, at det kun er de retmæssige fattige, der modtager almisser.

Vandrende tiggere udgør fortsat et stort problem, hvorfor man skal registreres for at få udstedt et tiggertegn. Herved får man mulighed for at hjemsende tiggere, der kommer fra andre byer. Der udstedes også et forbud mod at tigge af fremmede gæster i byen. Heraf kan vi læse, at tiggere måske har anset det for lettere at tigge en skilling af en fremmed, som ikke kendte en, og måske ikke vidste, om man var en retmæssig tigger.

Sognene pålægges at overtage forsørgelsespligten for de fremmede tiggere, som man ikke har kunnet sende hjem. Det hedder, at sognepræsten skal sørge for det, men der gives ikke nærmere instruktion om hverken struktur eller finansiering.

Undtaget for disse bestemmelser er folk, der har mistet, hvad de ejer, ved skibsforlis eller ildebrand. Til dem skal man udstede et bevis på, at de har ret til at tigge.

Den alvor, hvormed man har betragtet problemet med de omvandrende tiggere, ses også af, at der udstedes forbud til færgemænd og skippere om at tage tiggere med.

Ligesom straffen for at strejfe om og tigge indskærpes: *"och skal lensmanden alfvorligen lade straffe ofver dennom, och dennem, som sterke och føre ere, til kagen lade hudstryge, andre til eksempel"* (Secher 1887-88, bd.II, s. 504).

Allerede i 1589, 1590, 1597, 1599 følges recessen op af åbne breve og missiver¹¹⁰ om tatere og lensmændenes pligt til at pågribe løsgængere.

Fra 1599, 1602, 1606, 1607, 1609, 1611 og 1613 har de åbne breve og missiverne fået en anden karakter, idet det nu skrives, at de der gribes i ulovligt tiggeri, skal sendes til at arbejde på offentlige byggeprojekter (Dahl 2010).

6.8.6 Christian IV's Tugt- og børnehus

”Forordning om tugt- og børnehuset i København” (Secher 1887-88, bd.III, s.713-722) udstedes i 1621. Forordningen rummer to formål: En oprettelse af et børnehus for fattige og forældreløse børn, og et tugthus for omstrejfende fattige. Ledelsen skal varetages af en foged under opsyn af kongens rentemester. Fogeden skal foregå med et godt eksempel, således at både de indsatte børn og fattiglemmer tugtes til den strengeste arbejdsmoral.

Drengene skal lære et håndværk, og pigerne skal spinde eller lave kniplinger.

Man må ikke forlade huset uden tilladelse, og huset er aflåst. Det skal dog tilføjes, at de indsatte børns ve og vel er et væsentligt anliggende. Der skal være en bartskræver (datidens læge). Han skal tage sig af deres evt. sygdomme og sørge for, at de kommer i bad et par gange om måneden. Mad og drikke forordnes der også i rigelige mængder. Kosten for en uge indeholder kål, grød, kød tre gange om ugen, fisk, smør, ost og øl efter behov. Det nævnes udtrykkeligt, at der skal være nok øl, således at ingen fristes til at drikke af brøndene, hvis vand var sundhedsskadeligt.

Der skal være en præst i børnehuset, som skal læse med dem to gange ugentligt, således at de lærer deres katekismus.

Børnene og de indsatte fattiglemmer i tugthuset skal holdes adskilte.

Målet med oprettelse af Tugt- og børnehuset er, at børnene skal opdrages til at arbejde, og de arbejdsduelige tiggere kan sendes et sted hen, når de bortvises fra gaden (Dahl 2010).

¹¹⁰ Missiv er betegnelsen for et ”lukket” kongebrev, som er afsendt til en enkelt person eller en mindre gruppe.

6.8.7 Christian IV's reces af 1643

Forordningen om tugt- og børnehuset følges op i Christian den IV's store reces. (Secher 1887-88, bd. V, 234-36) Den er kongens forsøg på at samle al lovgivning, og den beskæftiger sig også med fattige og ledige i flere kapitler. Ifølge recessen er det forbudt "*at holde sine børn, drenge eller piger i ørkesløshed.*" Fattiges børn, kan, hvis man anser det for nødvendigt, behandles som hittebørn og sættes i arbejde af overformynderiet. Man skal kende dem på deres dragt af tofarvet vadmel, der har samme farve som den kirkebøsse, hvori man skal lægge penge til deres underhold. Dragten tjener det formål at gøre det vanskeligt for dem at stikke af. Målet er, at de sættes i lære. Da deres mester skal holde dem med klæder og føde, skal de ingen løn have.

Recessen opfordrer også til, at man andre steder i landet opretter børnehuse af "*sielegafver*,"¹¹¹ (Secher 1887-88, bd. V, s.236). Her ser vi et eksempel på, at recessens sprogligt laver en kobling mellem giverens sjæl og det at bidrage til den fattige børns underhold.

Nok engang forordnes der imod tatere og løsgængere. Denne gang med et påbud om at de skal indfanges to gange årligt til Påske og Mikkelssdag. På disse dage skal man registrere og sortere. De svageste skal indlægges på hospitalerne. Dem der evt. ikke er plads til, eller som anses for "gode" til at få en plads, skal udstyres med et tiggertegn, der giver dem ret til at tigge.

Igen udstedes der forbud mod at fragte betlere. Ud over de her nævnte store recesser og forordninger udstedes der i perioden fra 1589 til 1650 19 åbne brev og missiver der vedrører fattige: 1589, 1590, 1597, 1599, 1602, 1606, 1607, 1609, 1611, 1613, 1629, 1631, 1634, 1636, 1641, 1647, 1648 og 1650¹¹² (Dahl 2010).

6.8.8 Forordning om betlere 1708 - indførelsen af den første ligningsbestemte skat i Danmark

Problemet med omvandrende tiggere må have været anset for meget stort af omfang. Det giver anledning til Fredrik den IV's forordning om betlere fra 1708. Finansieringen af området har givetvis også været håbløs mangelfuld, men det prøver man at rette op på med to forordninger.

Der kommer på samme tid to forordninger, hvor man adskiller lovgivningen for København fra den lovgivning, der gælder for resten af landet. De hedder:

¹¹¹ Ordet sjælegaver i Christian IV's reces vidner om en sammenkobling mellem lovgivning og et religiøst betinget værdisæt.

¹¹² Oversigten er fremkommet ved en systematisk gennemgang af Secher bd. I – V.

*”Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og løsgængere i København, saa og om Alsmisse til deres Underholdning”*¹¹³ (Schou 1795, II Deel, s. 192-209) og en *”Forordning om Betlere i Danmark saavel paa Landet, som i Kiøbstederne, København undtagen”* (Schou 1795, II Deel, s. 210-233).

Fælles for begge forordninger er at få opdelt de fattige i værdigt og uværdigt trængende og få skaffet de fornødne midler til deres ophold.

For København gælder, som vi har set det så tit før, at der udstedes forbud mod at betle. Tages man i det, skal mændene sættes i rasp- eller tugthuset. Kvinderne i spindehuset. Rasphus er navngivet efter Hollandsk forbillede Rasphuis, hvor man havde til opgave at raspe mørkt træ, som skulle bruges til indfarvning af klæde.

Der forbydes at give almisser, i stedet skal man lægge penge i bøssen, som står i kirken eller bæres omkring til indsamling. Peter Henningsen beretter om, hvorledes der i København var mange, der gav almisser til de fattige på trods af forbuddet. Der er ingen grund til at tro, at det har forholdt sig væsentlig anderledes andre steder i landet. Han beskriver hvordan byens borgere sågar jo fattigfogederne på porten, når de kom for at indsamle midler til de fattige, fordi de selv ønskede at bestemme hvem de skulle give almisser til. (Henningsen 2005 s. 30)

Hver måned skal man eftersøge tiggere, registrere dem, sætte dem i arbejde eller hjælpe dem. Der forordnes, at de hver onsdag skal begive sig til Silkehuset med dokumentation for, at de har ret til at modtage hjælp. Dette gælder for at: *”Og paa det de rette Almisse Lemmer ikke af Hunger og Nød skal forgaa”*.

For at blive fundet værdig til at modtage hjælp skal man f.eks. medbringe en nabo eller sognepræsten, der står inde for en. Man skal også medbringe et bevis på, at man hører hjemme i København. Hvis denne prøvning falder rigtigt ud, modtager man et stykke pergament, som man skal vise frem, når man kommer for at modtage almisse.

Præsten skal fire gange om året give en påtegning på pergamentet til vidne om, at man går flittigt i kirke.

De samme retningslinjer gælder for syge.

For børn gælder, at det er forældrenes pligt at sørge for at holde dem til arbejdet, ellers kan forældrene straffes.

¹¹³ Schou, Jacob Henrik: Chronologisk Register over de Kgl. Forordninger og Åbne Breve, 1795, II Deel s. 192-209

De forældreløse børn gør man laugene ansvarlige for, således at de kan sættes i lære indenfor laugene. ”*Findes slige Børn vanartige*” sættes de i rasphuset. Øvrige børn, der ikke kan findes lærepladser til indenfor laugene, anbringes i børnehuset.

Alt dette har vi hørt før. Nybruddet består i finansieringen af dette. Der indføres en ligningsbestemt indkomstskat og en skat på handel. Alle skal indfinde sig på rådstuen og forpligte sig på et bestemt beløb, de vil give årligt¹¹⁴ (Dahl 2010).

Derudover skal alle forretninger gennemgås, og der skal fastsættes et fast årligt bidrag. Der indføres også en omsætningsskat. Der fastsættes, ved handler der overgår 100 rigsdaler, at der skal betales en procent af det, der overstiger 100 i fattigskat. Afgiften skal deles mellem køber og sælger.

Endvidere lægges der afgifter på bestemte kirkelige handlinger, der øremærkes som fattigskat.

Overordnet set følger forordningen for land og købstæder nogenlunde de samme retningslinjer.

Her er mandag uddelingsdag, hvor de fattige skal stille til inspektion, for at man kan forvisse sig om, at de fattige ikke ved egen skyld og drukkenskab er kommet i fattigdom. Der er ikke helt den samme eksamination på landet og i købstæderne, hvoraf man kan udlede, at omfanget af omvandrende fattige nok ikke har været helt så stort som i København (Dahl 2010).

Den administrative rolle tildeles i byerne borgmesteren og på landet provsten.

6.9 Aalborg Helligåndskloster under fattigforordningen af 1708

I dette afsnit vil vi se på, hvordan indførelsen af den første ligningsbestemte fattigskat kom til at fungere i praksis. Vi vil se, hvordan den blev indført i Aalborg, og hvordan den blev administreret i forhold til Aalborg Helligåndskloster. I det følgende vil jeg referere til et meget grundigt arkiv studie, jeg gennemførte i 2010. Jeg vil referere til de konklusioner, jeg drog af det store ubearbejdede kildemateriale, jeg gennemgik (Dahl 2010).

Om kildematerialet, der ligger til grund for mine konklusioner, skal det bemærkes, at det drejer sig om utrykte kilder. Det betyder, at materialet ikke har gennemgået nogen form for redaktion. Dette er til forskel fra, når jeg f.eks. refererer til en historisk kilde hos Secher. I det tilfælde har Secher tilrettelagt Rigets Love og

¹¹⁴ Dahl. 2010- Tegningslister for skatteforpligtigelse i Aalborg er gennemgået på mikrofilm på Stadsarkivet.

Forordninger til udgivelse. De er forsynet med overskrifter og noter, ligesom de er lagt i kronologisk og tematisk orden. De hospitalsarkiver for Aalborg Helligåndskloster, som jeg refererer til, har aldrig gennemgået en sådan redaktion. De findes på mikrofilm på Aalborg Stadsarkiv. De originale pergamenter opbevares på landsarkivet i Viborg og på Det kongelige Bibliotek.

Jeg vil referere til mine egne konklusioner af studiet. Hvor jeg finder det relevant i denne sammenhæng, vil jeg angive kilderne efter årstal, samt det nummer på den rulle, hvorunder de angives i kartoteket i Aalborg. Når jeg angiver en bestemt kilde, er det fordi, jeg anser den for at være eksemplarisk. For dette studie gælder, at materialet er vanskeligt tilgængeligt, fordi det er håndskrevet. Håndskrifter varierer. Der er på dette tidspunkt ikke nogen standardiseret skrift eller stavning. Den vil ofte være udført af rådstueskrivere, og her gælder, at jo mere rutineret en skriver, des sværere bliver det ofte at læse. Den rutinerede skriver sjusker. Det gør den, der med møjle nedprenter bogstaverne, ikke.

Man lærer med tiden at kende en skrifters håndskrift. Når man så lige har knækket hans kode, skifter det til en anden skriver. Ord kan være så vanskeligt læsbare, at man må ty til ord, som man er sikker på, for at dechifrerer sig frem til bogstaverne i en anden sammenhæng. Et tidskrævende, men relevant detektivarbejde.

Materialet medtages her, fordi det giver os et enestående indblik i, hvorledes man i praksis administrerede den første indtægtsbestemte skatteinddrivelse i Danmark.

Det er blandt andet ved denne detaljerede læsning af kildemateriale, at kirkehistorien bliver en relevant disciplin for statskundskaben. Det er her, vi finder markører, der både kaster lys over organisationsstruktur og værdigrundlag. Begge dele er relevante i forhold til at undersøge velfærdsstatens religiøse rødder.

Når vi læser Kirkeordinansen, får vi et indblik i det religiøse værdigrundlag. Når vi læser afsagte domme eller udstedte forordninger, får vi et indblik i den jura, der etableres som følge af værdigrundlaget. Når vi læser hospitalsarkiver, får vi et indblik i, hvordan lovgivningen administreres i praksis. Vi ser, hvorledes det værdisæt, der ligger til grund for lovgivningen, udmøntes i praksis.

6.9.1 Mandtalslister og bidragsydere

Af de mandtalslister, der findes i hospitalsarkiverne, fremgår det, at de fattige betegnes som lemmer. Nogle bor på hospitalet, andre modtager en ugentlig understøttelse udenfor hospitalet. Der findes bevarede mandtalslister fra 1715-1867. Der er årstal for hvilke, der ikke er bevaret lister, således at der bliver huller indimellem.

Som fattiglem er man opført på listen med et nummer: Listen er udført med tre koloner. I kolonne et står nummeret, i kolonne to navnet, evt. en stillingsbetegnelse og i kolonne tre det beløb, der udbetales ugentligt i kostpenge.

De, der bor på hospitalet, er listet efter, hvor de bor i Helligåndshuset: Vestergangen, Østergangen, Tampelturet og Kraberstuen (hvor der fra 1780 - er et antal dårekister).

Der er langt flest kvinder. Man må formode, at mange er enker, der ikke har kunnet klare sig selv efter mandens bortgang.

Lad os se på den første tilgængelige liste fra 1715, hvor der står:

"No 9.

*Specification paa de fattige Guds Lemmer udi Hellig AAnds Closter Hospital i aalborg og nogle fore medhos regnede Hvad en hver ugentlig Nyder til kostpenge, og hvad det sig bedrager fra 1t Maj 1714 til 1t Maj Anno 1715"*¹¹⁵ (Aalborg Stadsarkiv).

Der er indlagt 48 lemmer på Hospitalet, der med nogle få undtagelser modtager 1,4 rigsdaler.

Udenfor hospitalet modtager nr. 49-60, 1,4-1,8 rigsdaler. Et eksempel på et fattiglem der bor udenfor hospitalet, er f.eks. en Corporal Gerhardt Dems, der modtager 1,4 rigsdaler ugentligt. I alt foretages der udbetalinger til 60 lemmer, hvoraf de 48 bor på hospitalet. 12 bor udenfor.

I 1750 er der 56 på hospitalet og 55 udenfor. Dette er næsten en fordobling af antallet af lemmer, der forsørges, siden 1715. Der er en stor geografisk spredning på dem, der modtager hjælp udenfor. Det er således ikke kun Aalborgborgere, der får udbetalt ugepenge.

I 1780-81 er der 60 på hospitalet. Her er kommet 4 *dårekister*, hvoraf den ene er vacant. 181 lemmer forsørges udenfor hospitalet. Igen med en meget stor geografisk spredning fra Nykøbing Mors som det vestligste til Sæby som det nordligste.

I protokollen fra 1780-81 findes der en samlet oversigt over afgang og tilgang. Her fremgår det, at man skiftes ind på en bestemt nummereret plads, når nogen dør.

Antallet af fattige udenfor hospitalet, der modtager hjælp, topper i 1809 med 183.

For nogle år gælder, at der vedlagt mandtalslisterne er anbefalingsskrivelser fra de lokale fattigkommissioner, der anbefaler navngivne fattige. F.eks.:

"Commissionen for Nørholm sogns fattigvæsen tager sig underdanigst den frihed at tilskrive den høje direction for Aalborg hospital, for at spørge om det beløb der

¹¹⁵ Aalborg Stadsarkiv rulle nr. 381726

ugentligt tilfaldt nu afdøde Peder Kall må tilfalde Jens Bradsteds vanføre datter Johanne”

Det er enten enkeltpersoner, der ansøger for sig selv eller på vegne af f.eks. en vanfør datter. Biskop og amtmand er den bevilligende myndighed.

Ansøgningerne er typisk motiveret med en henvisning til ”*min store fattigdom*” eller ”*min høje alder*”

En mand fra Fladstrand ved Frederikshavn skriver f.eks. således: ”*Jeg arme fattige mand, der er barnefødt i Aalborg håber at må komme ind i Hospitalet således, at han ikke maa af armod crepere*”

Af mandtalslisterne kan man konkludere, at tildeling af hjælp har været velorganiseret. Af anbefalingsskrivelserne kan vi læse at forordningens intention om at sikre, at det var de værdigt trængende, der modtog hjælp, blev efterlevet. Vi kan også se ud af den meget store geografiske spredning, at der i de små landsogne måske ikke altid har været tilstrækkelige midler. Enten det eller også har nogle fattige været heldige, og kunnet få et særligt godt legat ved Helligåndshuset.

Ansøgningerne viser, at systemet med at udvælge værdigt trængende har fungeret, men om der har været midler nok til rådighed, kan vi intet sige.

6.9.2 Indtægtsprotokoller og forpligtigelsesbreve

Der findes som konsekvens af Fattigforordningen fra 1708 en række indtægtsprotokoller og forpligtigelsesbreve. For de første gælder, at vi heraf kan se, hvor sammensat indtægtsgrundlaget har været. Her gælder, at det er kirkerne, der indsamler midlerne. Protokollen fra 1708 er opstillet i seks koloner, således at man kan se, hvorfra i kirkens liv midlerne kommer:

Renten; collecten; blokke/børnehus; bryllupper; sendinger/gaver; til husets brug.

Renten er rente af kapital som Helligåndshuset forvalter. Den lånes ud og giver derved en renteindtægt.

En anden væsentlig følge af Fattigforordningen af 1708 er forpligtigelsesskrivelserne. Dette er i praksis den første selvangivelse, hvor giveren forpligter sig til at give et bestemt beløb fremover til de fattige.

I de fleste tilfælde kan man se, at brevene er skrevet af en professionel skriver, hvorefter giverne ofte ubehjælpsomt har printet deres navn eller initialer.

Et enkelt af disse breve henviser til kongens forordning: *"Efter hans Majestetz allernaadigste forordning, contribuerer jeg aarlig, saa længe min tilstand tillader til de fattigis underholdning"* 1709¹¹⁶ (Aalborg Stadsarkiv)

Vi ser her en bevidsthed om, at man betaler til de fattige som følge af et stykke lovgivning. Der har siden reformationen været en ubrudt forventning om, at man bidrog til de fattiges underhold. Reformationen betyder et tolkningsmæssigt nybrud af de fattiges plads i frelseslæren, men den betyder ikke, at hverken borgeren som individ betragtet eller samfundet holder op med at føle sig forpligtet til at forsørge de fattige.

I det ovenstående afsnit om Aalborg har jeg fremstillet det historisk empiriske materiale således, at det giver et indblik i faktorer, der kan svare på det overordnede forskningsspørgsmål: Hvilke faktorer påvirker udviklingen af velfærdsstaten set i et historisk og værdimæssigt perspektiv? Hovedproblemstillingen har været at undersøge hvilken betydning reformationen og dermed konfessionen har haft. Men jeg har samtidig ønsket at eliminere den støj, som andre faktorer end konfessionelle kunne være.

Jeg har forsøgt løbende at fremdrage relevante pointer i forhold til forskningsspørgsmålene. I det følgende konkluderende afsnit vil jeg uddrage nogle generelle konklusioner om konfession som værdimæssig og organisatorisk faktor til forståelse af velfærdsstatens historiske rødder.

¹¹⁶ Rulle 406885

6.10 Konklusion på Aalborg som mikrostudie

Figur 2, Aalborg

Borgeradfærd - tekst i kursiv — — — — —>

Note: Der indføres "borgeradfærd" som et irrationale. Den har i diagrammet form som en stiplede linje. Den repræsenterer en udvikling, der ikke kan rubriceres som luthersk/katolsk eller værdimæssig/organisatorisk. Den kan godt være påvirket deraf, men den er karakteriseret ved at udgøre et selvstændigt (ir)rationale.

De to akser er de to første forskningsspørgsmål med deres underspørgsmål.

På figurens vandrette akse har jeg angivet katholicisme og lutherdom som de to retninger. Der er ikke tale om en bevægelse fra det ene til det andet, men værdier der præger i en given retning.

På figurens lodrette akse har jeg angivet værdimæssig påvirkning og organisatorisk påvirkning som de to retninger.

Derudover har jeg med udgangspunkt i det beskrevne historisk empiriske materiale indført et begreb om *borgeradfærd*. Dette er en del af forskningsspørgsmål tre. Borgeradfærden er karakteriseret ved, at det er en individuel handling indenfor rammen.

Jeg vil beskrive den kvadratiske opdeling i den følgende konklusion. Kvadrant et er øverst til venstre, og så følger to, tre og fire mod urets retning.

Kvadrant I: Værdimæssig påvirkning af katolicismen

I den første kvadrant har vi Aalborg før reformationen, og ser på den værdimæssige påvirkning af katolicismen. Den klassiske katolske frelseslære hersker. Det at gøre vel mod de fattige indtager en plads i den bytteøkonomi, der knytter sig til at opnå frelse. Vi ser et eksempel på, hvordan borgeren agerer selvstændigt i de gavebreve, der udstedes til klosteret mod, at der bedes for giveren og dennes familie både nu og i al evighed.

Kvadrant II: Organisatorisk påvirkning af katolicismen

I den anden kvadrant ser vi på hvilken organisatorisk påvirkning katolicismen udøver på samfundet. Den udgør en stærk kirkelig struktur indtil reformationen.

Det er i denne kvadrant oprettelse af Aalborg Helligåndskloster placeres, idet det anskues som en organisatorisk hændelse. Den er et udtryk for borgeradfærd idet den sker på foranledning af Maren Hemmings (1431). Hun agerer sammen med sin familie selvstændigt. De bakkes op af byens borgerskab repræsenteret ved rådet. Institutionen er på sin vis autonom i forhold til det lokale kirkelige hierarki, hvilket tydeligt illustreres ved de konflikter, der opstår om retten til at opkræve tiende og uddele aflad mod betaling. Ud fra en organisatorisk analyse er stillingen uhyre kompleks. Klosteret oprettes på selvstændigt borgerligt initiativ, bakkes op af det verdslige bystyre. Man unddrager sig den lokale kirkes kontrol ved at gå direkte til paven for at søge kirkens stadfæstelse og optages i moderordenen San Spirito.

Interessant er det også at bemærke, at hvad klosterets daglige drift angår og hermed menes det daglige liv indenfor klosterets mure, fortsætter meget uændret efter reformationen. Dette er et eksempel på en organisatorisk konservatisme; man gør, som man plejer.

Kvadrant III: Organisatorisk påvirkning af lutherdom

I kvadrant tre fortsætter vi med at se på den organisatoriske påvirkning af konfessionen nu af lutherdommen. Hvor man i kvadrant to kunne observere en organisatorisk konservatisme i forhold til klosterets indre liv, ses her i de ydre organisatoriske rammer et totalt nybrud. Der nedsættes en lokal bestyrelse for klosteret bestående af lensmanden, superintendenten (biskoppen) og domprovsten.

Kirkeordinansen (1539) udgør et fuldstændig nyt lovgivningsgrundlag for kirke, velfærd og skole. Fattigområdet nyorganiseres lokalt, men under det samlede centrale lovgivningsgrundlag som Kirkeordinansen er. Kongen indtager en plads som de fattiges beskytter.

Heraf følger, at man fra nu af søger at indføre fattiglovgivning på nationalt plan. Herunder en generel klassificering af fattige.

Der indføres en generel fattigskat i 1708. Grundlaget for den universelle velfærdsstat er lagt.

Kvadrant IV: Værdimæssig påvirkning af lutherdom

I kvadrant fire er der tale om en luthersk reformulering af frelseslæren, ved Luthers begreb om at mennesket alene frelses ved sin tro og ikke længere skal gøre gode gerninger for at formilde Gud. Dermed indtager de fattige ikke længere nogen plads i den økonomi, der knytter sig til læren om skærsilden.

Det kommer til udtryk i borgeradfærd ved at adelsfolk kræver det guds retur, de har givet til klosteret. De hævder, at de har givet det for, at der skulle blive læst sjælemesser for dem og deres familie.

Her ses et organisatorisk element, som er en konsekvens af, at kongen med Kirkeordinansen er blevet de fattiges beskytter. Ved alle de retterting kongen afholder, dømmes der til fordel for de fattige. Godset gives ikke tilbage til adelsfolkene. Kun i et enkelt tilfælde, hvor giveren kan fremvise dokumentation for, at godset udelukkende var bortskænket til afholdelse af sjælemesser, gives det retur til den oprindelige ejer.

Et andet udtryk for borgeradfærd er de gavebreve, der oprettes til klosteret, hvori det hedder, at gaven gives "Gud til ære". Her må man stille det fuldstændigt åbne spørgsmål, om det er udtryk for en katolsk folkefromhed, der overlever i årene efter reformationen? Eller det er udtryk for en ny luthersk fromhed, hvor fromhedsgerninger rettes mod det dennesidige liv i stedet for de hinsidige? Begge tolkninger er plausible. Man gør det samme, som man plejer, giver til de fattige. Men efter reformationen hedder det ikke længere "for min sjæls frelse" men "Gud til ære".

Figur 2, Aalborg samlet set

Samlet set tegner der sig et billede af en borgeradfærd, der har betydning på gavegiversiden. Dette med en selvstændighed til følge, som får det meget synlige udtryk i anlæggelsen af Aalborg Helligåndskloster.

Indførelsen af Kirkeordinansen i 1539 som følge af reformationen med kongen som de fattiges beskytter, og den enhedslovgivning der følger deraf, er det første skridt i retning af dannelsen af den universelle velfærdsstat.

Her kan man diskutere, hvordan forholdet er mellem den borgeradfærd, der udgør et selvstændigt rationale og det værdigrundlag, som henholdsvis katolicisme og lutherdom udgør. Man kan konkludere, at den selvstændige borgeradfærd findes på begge sider af reformationen. Det er derfor, jeg har valgt at kalde den et selvstændigt (ir)rationale. Den udfolder sig indenfor det bestående kirkelige værdisæt og organigram, men den er karakteriseret ved individets handling.

Kapitel 7: Passau som mikrostudie

7.1 Indledning

I det følgende anslås de relevante hovedtemaer for det, forskningsspørgsmålene skal søge at afdække i det historisk empiriske materiale i Passau. Formålet med denne indledende summariske gennemgang er at fremhæve de forventninger, jeg har haft til det historisk empiriske materiale. I tilknytning til dette angiver jeg nogle af de hovedpointer, som er fremkommet undervejs i arbejdet med stoffet. Jeg foregriber således konklusionen en smule. Men dette er et bevidst fremstillingsmæssigt valg. Formålet er at fokusere læsningen af det historiske materiale ved at løfte sløret for hvilke tendenser jeg mener, man kan udlede af det.

Da Passau forbliver katolsk efter reformationen må man forvente en stærk og varig katolsk indflydelse på velfærdsområdet af både værdimæssig og organisatorisk karakter. I forhold til det komparative aspekt af fremstillingen af de historiske mikrostudier er Passau den katolske kontinuitet. Passau er, hvad man måtte forvente var sket, hvis ikke reformationen var opstået. En simpel sammenligning ville sige, at sådan ville det være gået i Aalborg og Lübeck uden reformationens gennemførsel. Men her må man tage højde for både en landemæssig forskel mellem Danmark og Tyskland. Men man må også tage højde for en styremæssig forskel indenfor Tyskland idet Passau er et fyrstebispedømme,¹¹⁷ og Lübeck er en hansestad¹¹⁸.

Dermed får vi lejlighed til ikke blot at studere forskellen på den religiøse indflydelse – reformatorisk eller katolsk, men vi får også lejlighed til at se, hvor sammensat det germanske område er i organisationsform. Dette skulle gerne give en dybere historisk forståelse for baggrunden for udviklingen af den tyske velfærdsstruktur.

Endelig giver valget af byer i de historiske mikrostudier lejlighed til at se på landeforskel uafhængigt af konfession.

¹¹⁷ Fyrstebispedømmets struktur forklares i introduktionsafsnittet til Passau, derfor blot kort til forklaring: I et fyrstebispedømme er både den verdslige og den gejstlige magt samlet i et embede. Det er også nævnt som styreform i afsnittet om Tysklands historie.

¹¹⁸ Hansestad som organisationsform behandles i afsnittet om Lübeck. Kort: En hansestad er en autonom bystat direkte underlagt kejseren. Byen er medlem af *hansaen* – et forbund, indenfor hvilket man handler og assisterer hinanden militært for at beskytte forbundets handelspolitiske interesser.

I forhold til hovedspørgsmålet der handler om, hvordan konfession påvirker udviklingen af velfærdsstaten, undersøges det hvilken værdimæssig betydning de to konfessioner katolicismen og lutherdommen har for fattigområdet i Passau.

I Passau er katolicismen så afgørende det bærende værdigrundlag. Dette er situationen da reformationen, som sagt stort, set ingen betydning får i det sydlige Tyskland.

For oprettelsen af Helligåndsklosteret gælder, at giveren, som vi så det i Aalborg, har ageret indenfor den klassiske katolske gerningsretfærdighed, men samtidig har haft et ønske om at oprette en institution selv. Donationen kunne jo i princippet bare være givet til en allerede eksisterende katolsk institution og øremærket til de fattiges vel.

Vi ser i øvrigt et meget stort antal af private donationer i Passau, der kommer til sidenhen. Materialet vil vise, at man ser referencer til glæden ved at give gaver til gengæld for at modtage aflad så sent som i 1700-tallet. Dette vidner om, at den katolske frelseslære fungerer i den almindelige borgers bevidsthed i forhold til fattigområdet, og det gør den meget langt op i tiden.

Lutherdommen kan kun tillægges marginal betydning som værdigrundlag for indsatsen på det sociale område i Passau. Man kan måske tale om en afledt effekt i forhold til den indflydelse oplysningstænkning får på velfærdsområdet. Dette da man ikke kan undlade at se reformationen som en forudsætning for oplysningstænkningen, fordi reformationen baner vejen for et samfundssyn, hvor det kirkelige og det verdslige regimente fører til ”*Statens*” sekulære selvforståelse. Det historiske materiale vil vise, at idealerne fra oplysningstiden også får indpas i det i øvrigt katolske Passau. Dette kommer vi til at se ved kildekrifter forfattet af en politidirektør ved navn Lenz. De udgør et fremragende stykke kildemateriale til forståelsen af virkningen af oplysningstiden idealer. I Passau kombineres disse med en fromhedspraksis, der relaterer til den katolske retfærdiggørelseslære, hvor man gør gode gerninger for at formilde Gud.

Det undersøges også hvilken organisatorisk betydning, katolicismen har haft i Passau på udviklingen af velfærdsområdet. Man må forvente, at den har stor indflydelse i Passau, da den ikke begrænser sig til det kirkelige område. Dette primært fordi Passau er et fyrstebispedømme, hvilket betyder, at både den gejstlige og den verdslige magt er samlet hos fyrstebiskoppen. Dette gælder indtil 1803, hvor sekulariseringen opløser denne struktur. Det sker som følge af Tysklands nederlag i Napoleonskrigene, og kravet om at det kirkelige gods skal bruges til betale for krigsskadeserstatningen til Frankrig.

I det følgende vil man kunne se et eksempel på sammenblandingen af gejstlig og verdslig magt. Dette ved oprettelsen af Helligåndsklosteret. I Passau sker dette på foranledning af ægteparret Grundecker, men det lægges fra begyndelsen under den

stedlige biskop. I Aalborg lægges det under Helligåndssordenen og paven. I Lübeck under Deutsche Orden som er direkte underlagt paven.

På spørgsmålet om hvilken organisatorisk betydning lutherdommen har i Passau, må man forvente et negativt svar. Den vil ikke have nogen selvstændig organisatorisk betydning i Passau i forhold til det historiske materiale. I forhold til nutiden har den en mindre betydning, da det lutherske velfærdsforbund Diakonie også virker i Passau.

Spørgsmålet om hvilke andre faktorer end konfession, der påvirker udviklingen af velfærdsområdet i Passau, er i høj grad relevant da byen i flere omgange er blevet ramt af både krige, epidemier og befolkningen i perioder lider stor nød. Dette giver anledning til at undersøge, om fattigforsorgen påvirkes uafhængigt af kirkens organisation og værdigrundlag. Materialet viser et eksempel herpå, nemlig politimester Lenz forsøg på at reorganisere fattigområdet. Denne organisering ligger udenfor det kirkelige regi, og den sker som en direkte følge af en pludselig opstået nød grundet krigshandlinger i og omkring Passau.

Borgerens mulige selvstændige ageren indenfor velfærdsområdet på en måde der ligger udenfor den etablerede kirkelige organisationstruktur undersøges, og ægteparret Grundackers grundlæggelse af Helligåndsklosteret er et eksempel på borgere, der agerer selvstændigt på fattigområdet indefor det katolske værdigrundlag. Det giver anledning til at undersøge, om det giver anledning til konflikt i Passau på samme måde som i Aalborg og Lübeck.

I Middelalderen ses der i Passau et forsøg på ”borgeroprør” mod kirkens magtstruktur. Dette er en parallel til lignenden ”oprør” som vi ser tydeligt i Lübeck og i nogen grad i Aalborg. I Passau kommer det til udtryk som borgere, der søger at etablere et råd som modspil til fyrstebiskoppen. Det får dog aldrig nogen reel indflydelse, da fyrstebiskoppen får indstillingsretten, og det er tvivlsomt hvor megen magt, rådet reelt har haft.

I forbindelse med etablering af en ”Liebesversammlung” – et initiativ der søger at involvere borgeren i fattigforsorgen i anden halvdel af 1700 tallet ses borgeren agere selvstændigt for at afhjælpe nøden blandt de fattige. Dette sker dog ikke i modsætning til kirken. Det er et initiativ, der udgår fra biskoppen.

Den katolske kirke er en hovedaktør, og ser vi på det historiske materiale, er der en høj grad af generøsitet. Passau er, ud fra materialet at bedømme, nok det sted, hvor man har levet bedst som beboer på Helligåndsklosteret.

I forhold til afhandlingens komparative aspekt er det interessant at se, hvor stor en indflydelse den katolske kirke har på velfærdsområdet helt frem til sekulariseringen i 1803/6. Indtil da ligger ansvaret for hovedparten af byens velfærdsopgaver i katolsk regi.

I forhold til afhandlingens gennemgående tema om hvilken indflydelse reformationen har på velfærdsstatens værdigrundlag kan Passau under reformationen i sig selv ikke sige os meget. Der er et spørgsmål om den afledte effekt af reformatorisk tankegods via oplysningstænkningen. Her er udviklingen under Lenz "regime", som jeg beskriver sidenhen relevant. Dette da man via oplysningsidealene kan tale om en indirekte betydning af reformationen. Men som skrevet før har jeg ikke haft til hensigt at sammenligne oplysningstidens indflydelse i henholdsvis Danmark og Tyskland. Jeg har beskrevet Passaus historie med særlig henblik på fattigforsorgen frem til sekulariseringen i 1803, fordi der ikke sker nogen ændring på området før, da reformationen ikke gennemføres i Passau.

Der er dog et forhold i Passau, som er meget relevant at hæfte sig ved i forbindelse med spørgsmålet om reformationens indflydelse på synet af de fattige. Det er, at man i Passau allerede så tidligt som i 799 finder den første lovgivning, der handler om at stoppe gadetiggeri og pålægger enhver by at sørge for sine fattige. Denne lovgivning følges op af Biskop Mangolds "Almosenordningen"¹¹⁹, fra 1207 hvor der forordnes, at der skal indrettes en offentlig fattigkasse. I 1552 findes der endnu en forordning, der sigter på at de *sande fattige* forsørges.¹²⁰ Det skal være - *alle wirklich Bedürftigen* – virkelig trængende.

Dette er to eksempler på, at man allerede i tidlig katolsk tid har anset fattige for at være en plage, hvor man ellers kunne forvente det modsatte på grund af den plads de indtog i frelseslæren. Forordningen fra 1552 er et eksempel på, at man i et katolsk område efter reformationen indfører lovgivning, som man ellers i forskningsmæssig sammenhæng har været tilbøjelig til at tilskrive reformationen.

7.2 Passaus historie – en oversigt

Som indledning til og som baggrund for analysen af Helligåndsklosteret i Passau giver det følgende afsnit en oversigt over de vigtigste begivenheder i Passaus historie.

Så langt tilbage som det 2. århundrede f.Kr. kan vi finde spor af en keltisk bosættelse ved navn Boiodurum i Passau. Navnet, der kommer af ordet Boios, betyder fæstning. Den lå på halvøen mellem Inn og Donau (Wolff 1999). Siden anlagdes en romersk fæstning, der tjente som en del af befæstningen ved *limes*. I slutningen af 400-tallet e. Kr. mistede den sin betydning for romerne.

¹¹⁹ Almosenordningen betyder fattigordning. Vi kender ordet almisse på dansk.

¹²⁰ Dette behandles i det efterfølgende introduktionsafsnit til Passau.

Allerede i 739¹²¹ var Passau bispesæde, og på denne tid grundlagdes klosteret Niedernburg (Wolff 1999). I 999 overdrog den tysk-romerske kejser den verdslige magt over byen til biskop Christian. Hermed lægges grunden for fyrstebispedømmet, som formaliseres 200 år efter.

På nær årene 1078-1099, hvor der en kort periode var et borgerråd, havde biskoppen både den gejstlige og verdslige magt over byen. I 1217 blev byen til et fyrstebispedømme med hovedsæde i Niedernburg. Fyrstebispedømmet er karakteriseret ved, at både ledelsen af kirken og byens verdslige liv er samlet hos fyrstebiskoppen. Et forhold der gennem tiden gav anledning til stridigheder mellem byens borgere og fyrstebiskoppen. Modsætningsforholdet mellem på den ene side borgernes forretningsmæssige indflydelse og deraf følgende velstand og på den anden side fraværet af politisk indflydelse, kom til udtryk i en opstand i 1298-1299. Borgerne krævede repræsentation gennem borgmester og byråd. Det blev forkastet i byforfatningen.

Den øverste rets- og forvaltningsinstans var ”Stadtrichter” – bydommeren, som fyrstebiskoppen suverænt qua sit embede havde retten til at udnævne. Bydommeren var borgerlig. Til at bistå sig havde han en forsamling på 20 edsvorne borgere, som kaldtes *rådet*. Rådet havde dog ingen selvstændige beføjelser (Loibl 1999), men i de følgende år udviklede bydommerens råd sig alligevel mere og mere i retning af et egentligt byråd med borgerlig repræsentation, også uden at biskoppen formelt havde anerkendt det som sådan.

Hvor mange andre byer på denne tid var kendetegnet ved at borgere brugte deres økonomiske styrke til at skabe rettigheder for deres byer i form af suverænitet og toldfritagelse, skete det ikke i Passau. Ganske vist søgte borgerne, at befæste deres position og opnå størst mulig indflydelse i de magtspil der var, men de forblev underlagt fyrstebiskoppen.

Dette forhold skal tænkes med til forståelse af borgernes ønske om og offervilje til at skabe autonome sociale strukturer i byen. Grundlæggelsen af borgerlige velfærdsinstitutioner kan anskues som en del af forfatningskampen.

Juridisk set forbliver magtbalancen mellem fyrstebiskop og borgere i princippet fastfrosset indtil sekulariseringen i 1803, men dermed ikke sagt at byens borgere ikke søgte at vinde indflydelse og skabe respekt om sig på anden måde.¹²²

¹²¹ Wolff, Hartmut, s. 15 Indtil 700 e.Kr. findes der kun sporadiske skriftlige kilder til Passaus historie. Vi er derfor hovedsageligt henvist til arkæologiske kilder for den tidligste tid.

¹²² Se I øvrigt afsnittet om forholdet mellem borgerlig og kanonisk ret, til forståelse af samspillet. Witte, John: ”Law and Protestantism”

Handel

Grundlaget for Passaus velstand er at finde i dens centrale placering som handelsby. Den ligger hvor de tre floder Donau, dens biflod Inn og Ilz mødes. Her krydsedes de store vandruter af en af datidens betydeligst landruter – *Die Goldene Steige* – den gyldne sti/stige, som vejen fra Bayern til Østrig blev kaldt.

Passau var et knudepunkt, hvor varer blev lastet om fra transport via vandvejen til transport via landvejen. En særstatus byen havde indtil Husitterkrigene (1420-1435), der delvist førte til etablering af nye handelsruter.

I 1200-tallet nyder byen anerkendelse for sit smedehåndværk, blandt andet sværd som mærkes med en ulv.

Men Passau rådede ikke over nævneværdige råstofforekomster, og som vi bevæger os op i middelalderen, gør byen sig heller ikke bemærket ved nogen synderlig produktion til eksport. Ganske vist hører man om klædeproduktion f.eks.; 1386 om Passauer Loden, der blev fortoldet i Edelsberg i Østrig, og i 1464 om Passauer dug der var bestemt for Salzburg (Loibl 1999). Men i hovedtræk tjente den håndværksmæssige produktion i Passau til at dække byens og omegnens behov. Derimod var byens købmænd engageret i handel, der rakte langt udenfor Passaus nærområde. Det drejede sig om den transregionale handel, der bestod af mange forskellige varegrupper:

Der var vin fra Østrig, glas fra Bøhmen og salt fra minerne ved Salzburg. Retten til at handle med salt bliver et stridens æble mellem Bayern og byen Passau i 1500-tallet.

Derudover var der handlen med italienske varer - den såkaldte *Venediggut* – ædelsten, perler og kostbare tekstiler, oversøiske krydderier, sydfrugter og sukker.

7.3 Fattigforsorg i Passau

Som i så mange andre europæiske byer er historien om fattigforsorgen i Passau kendetegnet af målsætningen om at få tiggerne væk fra gaderne. Den første lovgivning på området går så langt tilbage som til 799, hvor Biskop Waldericus fra Passau deltager i Synoden i Reisbach. Her bestemmes det, at al tiggeri i gaderne er forbudt, og man pålægger enhver landsby at sørge for sine fattige¹²³. I Biskop

¹²³ Dette er interessant i.f.t. det generelle syn på reformationen og dens betydning for synet på omvandrende tiggere. Luther gør op med tigtermunkene og dermed vandrende tiggere. Men modstanden mod vandrende tiggere kan ikke udelukkende defineres som et luthersk opgør, da vi ser modstanden mod det langt tidligere.

Mangolds ”Almosenordnungen”¹²⁴, fra 1207 forordnes det, at der skal indrettes en offentlig fattigkasse, hvis forvaltning lægges under Broderhuset. Men gadetiggeriet vil ingen ende tage.

I 1552 anbefaler Biskop Wolfgang von Salm: „*alle wirklich Bedürftigen sollten eine Unterstützung aus einer Almosenkasse erhalten; drei Bürger, davon zwei Ratsherren, führten die Aufsicht und hatten Rechenschaft aufzulegen von der gewissenhaften Verwaltung ihres Amtes*“¹²⁵ (Baumgartner 1975). – „Alle virkeligt trængende skal kunne få en understøttelse fra almissekassen; tre borgere, hvoraf de to skal være medlem af rådet skal føre opsyn og aflægge regnskab for en samvittighedsfuld forvaltning af deres embede.“¹²⁶

I 1735 Forordner Joseph Dominikus von Lamberg, at der skal være kristelig belæring ved uddelingen af klostersuppen, da det har vist sig at tiggerne på søn- og helligdag hellere vil vente foran klosterdøren end lytte til Guds ord i kirken.

Med grundlæggelsen af ”christlichen Liebesversammlung” ved fyrstebiskop Joseph Maria Graf von Thun i 1762 gøres der igen et forsøg på at skabe ordnede forhold for de fattige. Med henvisning til bibelske begrundelser og en appel til ”*die vernünftige Einsicht der Bürger.*” Bemærkelsesværdigt er det, at han både appellerer til fornuften i forhold til at bede folk tegne medlemskab, ved hvilket de forpligtiger sig til at støtte arbejdet økonomisk, og samtidig knytter an til muligheden for at opnå aflad:

„*Mit den Vernunftgründen, die zur Mitgliedschaft einladen sollten, versuchte Bischof Thun die allgemein vorherrschende und oft in Aberglauben umschlagende Ablassfreudigkeit des Volkes zu verbinden*” (Baumgartner 1975).

„Biskoppen søgte at indbyde (overtale) dem til medlemskab med fornuftsgrunde, som han forsøgte at binde sammen med den almindelige herskende afladsglæde, der ofte slog over i overtro.”¹²⁷ Den 29. november modtog broderskabet en lang række privilegier og aflad.

Den kristelige kærlighedsforsamling blev ikke til mere end et udkast på papir, og man nåede aldrig målet med at afskaffe tiggeriet på gaden. Det var ellers lagt ambitiøst op med ugentlige indsamlingsmøder hos medlemmerne, fordeling af midlerne via sognepræsterne efter en rådslagning mellem forstanderen og viceforstanderen hver 1. søndag i måneden. Man agtede også at fejre højmesse ved

¹²⁴ Almosenordnungen betyder fattigordning. Vi kender ordet almisse på dansk.

¹²⁵ Seyffert, Chronica von 1766, citeret efter Baumgartner 1975

¹²⁶ Min oversættelse

¹²⁷ Min oversættelse

et af sidealtrene i domkirken 4.søndag efter Hellig tre konger, hvortil også de fattige der nød godt af bidragene, skulle inviteres med.

Etableringen af den kristelige kærlighedsforsamling er eksemplarisk i forhold til at vise den sammentænkning, der sker af oplysningsidealer og i dette tilfælde katolsk fromhed. I 1762 har man for længst opgivet at sælge afladsbreve, men afladen forstås fortsat i den katolske kirke som en del af det at gøre bod. Man kan ikke købe sig til aflad ved penge, men kærlighedsgerninger anses som et væsentligt element i forhold til at opnå aflad (Riis KKK art.1471).¹²⁸

7.4 Reformationen

Reformationen medfører meget få strukturelle ændringer i Passau. I modsætning til Aalborg og Lübeck forbliver al ejendom på kirkens hænder. Byen påvirkes i det store og hele meget lidt af reformationen. Den slås ned med hård hånd; fængslinger, henrettelser og selvmord blandt de i fængslet indsatte reformatorer taler sit eget tydelige sprog (Lanzinner & Loibl 1999).

At modstanden mod reformationen var så stærk og faldt så prompte, kan meget vel hænge sammen med, at Hertug Ernst von Bayern var elev af Johannes Eck, som var en af den katolske kirkes mest markante bannerførere mod reformationen. Da Hertug Ernst i 1518 drog ind i Passau, ledsaget af sine brødre for at efterfølge den i 1517 afdøde Biskop Wigelius Fröschl som embedsførende administrator, var det en veluddannet mand, der skulle træde ind i embedet. Han var uden sammenligning den bedst uddannede af de tre brødre med studier på universiteterne Pavia, Rom og Paris. Man må formode, at ikke mindst mødet med Johannes Eck i Ingolstadt, hvor han siden 1510 havde virket som professor, var af betydning for, at den kirkelige øvrigheds reaktionstid var så kort, og fordømmelsen af de evangeliske som kættere var så ubønhørlig.

I 1521 lod Hertug Ernst den i 1520 af paven udstedte bandlysningsbulle ”Exsurge Domine” publicere. Sikkert under pres af sin gamle lærer Johannes Eck og på trods af begge hans brødres tøven. I 1523 forordnedes med mandat fra rigsdagen at ”*allain das heylige evangelium nach auslegung der schriften, von der christlichen kirchen approbiert und angenommen, gepredigt und gelert werde*“ (Lanzinner & Loibel,

¹²⁸ Den moderne katolske kirke opererer stadig med aflad som en del af kirkens bodspraksis – Den katolske kirkes katekismus KKK art. 1471: ”Afladen er eftergivelsen hos Gud af timelig straf for synder, hvor skylden allerede er slettet – eftergivelse, som den velforberejdede troende opnår på bestemte og definerede betingelser med kirkens hjælp”. Kilde: Katolsk Magasin, ansvh. red. Torben Riis

1999). „der skulle kun prædikes og læres det hellige evangelium i den udlægning som det var godkendt af den kristne kirke”¹²⁹

Den luthersk evangeliske prædiken var man bekendt med; dels var læren blevet bragt til byen af tilrejsende købmænd, dels havde en af byens præster, inden han flygtede i 1523 holdt evangeliske prædikener. Men med forordningen fra 1523 blev det fastslået, at fastebuddet skulle overholdes, det samme skulle skriftemålet. Byens præster skulle føre lister over, hvem der modtog nadveren til påske, idet lutheranerne nægtede at gå til alters, når de kun måtte modtage sakramentet i én form. Lægfolks ret til at modtage både vinen og brødet ved nadveren er reformatorisk kernestof. Katolikker måtte kun modtage brødet.

I 1526/27 talte man 33 mænd og kvinder, som ikke havde deltaget i påskefejringens nadvermåltid. De tilhørte alle den formående del af håndværkerstanden. Den lutherske lære blev udbredt af præsten Leonhard Käser. Hertug Ernst indkaldte ham til forhør, og Käser afsvor under ed den lutherske lære. Men allerede en måned efter forlod han sit embede for at tilslutte sig kredsen omkring Luther i Wittenberg. Da han i 1527 aflagde besøg i sin fødeby lod Hertug Ernst ham pågribe. Efter en offentlig proces på domkirkepladsen hvor Käser nægtede at tilbagekalde den lutherske lære, blev han dømt til døden på kætterbålet.

I de følgende år var der en gendøbermenighed, som var aktiv i området omkring Passau. Igen greb Hertug Ernst ind, og de der ikke ville lade sig retlede og afsværge deres nye tro, blev henrettet. Interessant er det at se, at hvor de lutherske ”kættere” udgjordes af den øverste del af håndværkerstanden (-smede, guldsmede, våbensmede) og købmænd, udgjordes gendøbermenigheden af den lavere del af håndværkerstanden – for eksempel - nålemagere, vævere, skræddere - og ingen købmænd.

Som det sidste i dette afsnit om reformationens forløb i Passau skal nævnes Ruprecht von Moosham, der blev domprovst i 1522 i en alder af 29 år. I 1530'erne udviklede han sin egen lære, og der dannedes en menighed omkring ham. Det var en troslære som rettede kritik både mod den lutherske lære om retfærdiggørelse af tro alene og mod den katolske kirke, fordi den med præsteskabets vellevned forargede lægfolket, og fordi man nægtede det samme lægfolk nadveren i begge skikkelser. Han vandt en stor tilhængerskare i Passau, men måtte flygte fra byen i 1539. I 1542 blev han pågrebet i Østrig og fængslet i Oberhaus, hvor han i foråret 1543 sandsynligvis begik selvmord.

Som det fremgår ovenfor fik reformationen aldrig lov til at blive andet end nålestik i Passau. Hertug Ernsts håndtering sikrede, at den aldrig kom til at udgøre nogen reel

¹²⁹ Min oversættelse – *den kristne kirke* betyder i denne sammenhæng den katolske kirke.

trussel mod det bestående. Derfor forblev stiftelserne og de katolske institutioner intakte.

7.5 Sekulariseringen

Overordnet set kan man sige, at hvad reformation var for de kirkelige institutioner i Nordtyskland og Skandinavien, var sekulariseringen for kirken i de områder i Tyskland, som var forblevet katolske efter reformationen. Det samme gælder for Passau; den enkelt-begivenhed, der fik størst organisatorisk og økonomisk betydning for kirken og dens virke i byen, var sekulariseringen.

Ordet sekularisering stammer oprindeligt fra fransk og henviser til, at staten egenmægtigt råder over og anvender kirkens gods til profane formål eller omdannelsen af kirkelige stater til verdslige territorier (Ringelmann 1939).¹³⁰ Den tidligste sekularisering blev gennemført af Karl Martell (686-741) der var grundlæggeren af det karolingiske imperium. Han lagde grunden til, at karolingerne gennem direkte kontrol med centrale klostre i Frankrig befæstede deres magt. Han udvidede sine besiddelser, ved at overtage kirkeligt gods når lejligheden bød sig, f.eks. ved længerevarende vakancer.

Med denne materielhistoriske og generelle definition rækker begrebet sekularisering helt tilbage til tiden før reformationen. Når vi anvender betegnelsen sekularisering om Passau, hentyder det dog specifikt til den række af begivenheder, der begynder i 1803, og som fører til, at kirkens gods overgives på verdslige hænder.

Oplysningstidens tanker havde med sine ideer om det moralske levned baseret på fornuften banet vejen for sekulariseringen. Med oplysningstidens idealer fulgte en forståelse af, at det moralske/fornuftige levned ville overflødiggøre opretholdelsen af f.eks. religiøse stiftelser. Det menneske, der var kommet til oplysning, ville af sig selv gøre fornuftige og almennyttige gerninger. Synden kunne beherskes via fornuften/det gode liv - ikke via forbøn og gode gerninger. Ringelmann fremhæver her det reformatoriske tankegods som baggrund for oplysningstankerne (Ringelmann 1939).

Ringelmann, der er katolik, nævner Kant som eksempel på, at der var en generel antiklerikal tone. Hun citerer f.eks. Kant for i sin retslære at argumentere for statens ret til at bemægtige sig kirkens gods: *"dass der Staat "sich mit vollem Recht des angemassten Eigentums der Kirche" bemächtigt"*

Men sammenholder man dette med Kants essay "Hvad er oplysning" (1784 - Humanistica 1976), der tidligere er refereret til, er der her en diskrepans. Kant er

¹³⁰Edith Ringelmann har en katolsk baggrund, hvilket hendes generelle syn på sekulariseringen bærer præg af.

ikke generelt imod kirken. I sit essay om oplysning argumenterer han ikke for, at kirken kan undværes. Tværtimod. Men han diskuterer præsters frihed til at debattere trosspørgsmål. Historikeren Mary Fulbrook (Fulbrook 1995) fremhæver det som et særligt træk ved den tyske oplysningstid, at den ikke lever i modsætning til de bestående samfundsmæssige strukturer, men søger at supplere dem ved den oplyste borgers aktive deltagelse i samfundslivet. Ringelmann betoner langt stærkere den religionskritik, som oplysningstidens idealer også medførte. (Ringelmann 1939)

Ved *Reichsdeputationshauptschluss* fra den 25. februar 1803 blev ophævelsen af det verdslige fyrstendømme i Passau en realitet. Dermed forsvandt den enhed imellem det gejstlige og verdslige styre, der hidtil havde hersket, fordi begge styre var forenet i fyrstebiskoppens embede. I Passau opløste domkapitlet sig, og den fungerende fyrstebiskop Leopold IV - Leopold Leonard Raimund Graf von Thun i Böhmen løste den 22. februar sine undersåtter fra deres troskabsed:

„Durch diese bevorstehende Veränderung der bisherigen Verhältnisse werden wir nunmehr jener Regentensorgen enthoben, die über 6 volle Jahre Uns als rechtmässigen Landesfürsten und Vater Unsere lieben Unterthanen so überaus theuer waren...“ (Erhard 1864, Bd. I s. 291-293).

Kirkens økonomiske autonomi var hermed opløst. Regeringsførelsen blev overtaget af et *Kameralbüro*. Bayern forsøgte i konkurrence med Preussen at få sin andel af det kirkelige gods som krigsskadeserstatning, hvilket også lykkedes, da Bayern var i alliance med Napoleon.

Bayern blev i 1806 en del af Rheinbund, antog Code Napoleon, og undergik derved reformer, der blandt andet betød religionsfrihed og ophævelse af adelens privilegier, herunder afskaffelse af livegenskabet. Hvilket også fik indflydelse på udviklingen af forholdet mellem kirke og stat.

Til forståelse af konsekvenserne af dels de økonomiske byrder som borgerne direkte blev pålagt som følge af krigen, dels de indirekte konsekvenser af, at kirkens gods blev inddraget, har vi en fremragende samtidig kilde i den historie over Passau, som blev skrevet af den daværende politidirektør Joseph Lenz (Lenz 1818-19).

Lenz anlægger, som vi siden skal se, et meget socialt bevidst syn på de samtidige begivenheder i Passau. Endvidere giver han en minutiøs gennemgang af krigshandlerne i byen og herunder de meget store udskrivninger af forplejning, sko, klæde og indkvartering, som de krigsførende styrker gjorde krav på (Lenz 1818-19).

At domkapitlet opløstes, betød ikke kun, at kirken led et økonomisk tab. Også for store og mindre kreditorer, som havde lånt penge til Passaus domkapitel i den tro, at det var en kreditværdig låner, var situationen alvorlig. På trods af at byen forsøgte at gøre fordringen gældende ved både stænderforsamlingen og appellerede til finansministeriet, vægrede Bayern sig i årtier ved at betale de skyldige renter til de forarmede kreditorer.

I 1827 overtog Kong Ludwig I, der var blevet kronet som Bayerns konge i 1825, personligt Passaus statsgæld, af hvilken der ikke var blevet betalt renter siden 1803 (Erhard 1864). Kong Ludwig I af Bayern kom til at stå for en kirkelig restaurationspolitik. I 1830 nygrundlagde han klosteret i Metten, og i perioden frem til 1837 foretog han 74 nygrundlæggelser af klostre/kirkelige institutioner, der var blevet opløst ved sekulariseringen.

Bayern nægtede indtil 1829 at overtage den halvdel af gælden til domkapitlets kreditorer, som fulgte med den del af krigsskaden, der var tilfaldet Østrig. Hvilket de ellers var forpligtet til ifølge §§ 79 i *Reichsdeputationshauptschluss*, fordi de havde fået hovedbyen og den største del af det sekulariserede landområde. Efter en nedskrivning af den samlede opsparede rentegæld overtog Bayern fordringerne og ombyttede de gamle obligationer med nye gældsbeviser, der blev forrentet med en rente på mellem 2-4%. De foretog kun kontant indfrielse af rentetilgodehavender på beløb under 500 fl. (Becker m-fl.1999).

De hidtil blomstrende velgørenhedsinitiativer led voldsomt under omvæltningerne.

Konsekvenserne for byens syge og fattige var mærkbare, forholdene blev voldsomt forringede. Der rejste sig en forbitret stemning mod styret i Bayern.

Det i forvejen hårde tryk på borgerne voksede, da Passau imellem 1805 og 1810 under Napoleonskrigene blev front- og fæstningsby. Bayern stod på Frankrigs side imod koalitionen, der udgjordes af England, Østrig og Rusland. I oktober 1805 rykkede østrigerne, der betragtede Passau som fjendtlig, ind. Efter et hastigt tilbageslag blev de i november afløst af en 7000 mand stor fransk styrke. Til dem måtte man indrette to lazaretter, hvor det største var i Skt. Nikolaj kirke og kloster. Man indlagde et sted mellem 500-800 sårede. Armeens overlæge udskrev alt fra senge til den nødvendige lægehjælp fra byens borgere. Soldaterne bragte tyfus med sig, hvilket førte til epidemier i 1806, 1809/10 og 1813/14 (Erhard 1864) og (Lenz 1829).

Passaus borgere led økonomisk under, at skulle afholde omkostningerne til indkvartering og forplejning af de mange soldater (Lenz 1829).¹³¹ Da det i slutningen af april i 1809 kom til kamphandlinger mellem de franske og de østrigske styrker i byen, blev mange af byens borgere tvunget til at udvandre. Napoleon havde besluttet, at byen på grund af sin strategiske placering mellem Ilz, Donnau og Inn

¹³¹ Den 30. oktober blev der f.eks. rekvireret 300 par sko, og klæde til ligeså mange frakker. Innstadt blev pålagt at sørge for bispisningen af 1200 fodfolk, og 200 ryttere. (Lenz 1829, s. 316)

skulle rumme et stort depot med magasiner, hospitaler og en garnison på 10.000 mand, hvilket i antal langt oversteg byens befolkning¹³² (Erhard 1864).

Bestræbelserne på at befæste byen førte til omfangsrige ændringer og ødelæggelser. De for byen så betydningsfulde broer Innbrücke og Donaubrücke, der allerede var gjort ufarbare af østrigerne, blev slidt helt ned. Den 24. juli ødelagde en næsten alfortærende brand 115 af 124 huse i Innstadt, som er navnet på det gamle centrum, som ligger mellem floderne. Den i forvejen plagede befolkning samlede ind til deres hjemløse medborgere.

Efter franskmændenes afmarch i juni 1810 forfulgte Bayern ikke planerne om at gøre Passau til central fæstningsby, dertil lå den for østligt i det nye kongerige. Ingolstadt syntes mere velegnet. I 1813 begyndte man at genopbygge byens skanser, men dermed var nøden ikke til ende. Byens handel og erhvervsdrivende led i mange år under krigens eftervirkninger. I 1816/17 drev en prisstigning på hvede, rug og byg alle andre priser i vejret. Byens befolkning sultede, man kan danne sig et indtryk af omfanget ved, at der af en lokal velfærdsforening i 1817 uddeltes 76.670 brød og 45.000 portioner suppe til byens forarmede borgere. Det uddeltes enten gratis eller solgtes til en meget lav pris (Erhard 1889; Heuwer 1917).¹³³

7.6 Den nye velfærd

Efter sekulariseringen gøres en betydelig indsats i Passau for at afhjælpe den store nød. Her udgør politimester Joseph Lenz igen en fremragende kilde. Denne gang med hans værk om de frivillige fattiganstalter i Passau, der ifølge undertitlen er *Zum Besten der Armen geschrieben* (Lenz 1804). Begrundelsen for at behandle denne periode nærmere er, at den giver et enestående indblik i, hvorledes man tænker og udvikler fattigforsorg umiddelbart efter, at den kirkelige struktur er brudt ned og frem til, at den gradvist reetableres med den såkaldte *restaurations-bevægelse*. Sammenbruddet der sker i den kirkelige velfærdsstruktur ved sekulariseringen i Passau, er det der kommer tættest på det sammebrud, der sker med reformationen i Aalborg og Lübeck. I Passau genetableres en lang række af de tidligere kirkelige institutioner i restaurationsperioden, ofte med en meget stor bevidsthed om, at de skal ligne ”de gamle institutioner”. Formelt overgår institutionerne til byens magistrat, men reelt kommer der med restaurationsbevægelsen et stærkt kirkeligt islæt på den daglige drift. Dermed kommer det katolske værdigrundlag til at præge velfærdsområdet i Passau ret tydeligt også organisatorisk. Men samtidig er der en tydelig indflydelse fra oplysningstidens idealer. Sammenligner vi med de to andre

¹³² De forarmede borgere i Passau havde i gennemsnit hver 2-3 soldater at skaffe underhold til, mad og husly. De rige borgere flere. (Erhardt 1889, Bd.1, s.314.)

¹³³ Mere om opbygningen af det rumfordske suppekøkken i det følgende afsnit

byer gælder for Aalborg, at kongen og dermed på længere sigt ”staten” overtager det retslige ansvar for fattigområdet med Kirkeordinansen allerede i 1539. I Lübeck kommer genetableringen til at ligge i regi af byens råd med den nye byforfatning som retsgrundlag. Dette sker umiddelbart efter reformationen.

Den statslige sundhedsforsorg i Passau tager sit udgangspunkt i den neo-absolutistiske reform-stat – et kompleks af reformer der kommer i kølvandet af Tysklands nyordning, og som sigter på at modernisere alle væsentlige områder indenfor staten; sundhed, velfærd, uddannelse. I Passau nedbringes f.eks. antallet af smittede med kopper til det halve af en fødselsårgang som følge af en statslig indsats, der påbegyndes i 1807/8 med kokoppevaccinationer (Becker m.fl. 1999). I de følgende år indføres hygiejne- kontrol med fødevarer, kloakering, renovation og drikkevand, ligesom der etableres nye vandforsyninger.

Stigningen i fødselsraten og indvandring til byen ædes dog op af en overdødelighed i byen, hvilket skyldes de sociale forhold. Fra 1809 og frem til 1864 ser man en kraftig vækst af den andel af borgere, der kan karakteriseres som løsarbejdere - for eksempel matroser, dragere, daglejere, hvoraf kvinder som rengørings/vaskehjælp, syersker udgør en stadig større andel.¹³⁴

De mange stiftelser og velgørenhedsforeninger, der havde kirke, privatpersoner og gilder som oprindelige sponsorer, var under sekulariseringen og den generelle økonomiske krise blevet indskrænket i deres økonomiske formåen. Dette sammenholdt med det voksende behov for hjælp fik Joseph Lenz til at udarbejde konkrete initiativer: „*Die landesherrlichen Befehle, und meine eignen Grund Bettel abzustellen, und den Armen Hilfe zu verschaffen*“ (Lenz 1804, s. 14). Initiativer der skulle afhjælpe den værste nød i byens gader og fjerne grunden til tiggeri. (Baumgartner 1975).

7.7 Lenz – en oplysningens mand

Lenz skrift om fattigforsorgen i Passau i 1803 er en usædvanlig god kilde til forståelsen af, hvordan embedsværket betragtede opgaven, og den er samtidig et spejl for den almindelige befolknings offervilje.

Med udgangspunkt i den store arbejdsløshed taler han om den private velgørenhed og den store vilje til at hjælpe de fattige via donationer til en lang række af halvprivate og kirkelige institutioner, hvis omfang ikke ses noget andet sted. Nok er offerviljen stor, men Lenz forudser med udgangspunkt i arbejdsløshedstallet, at

¹³⁴ Magistrat, Statistische Beschreibung der Stadt Passau, G. der S.P. 236. I 1809 er der i optællingen ikke registreret nogen som løsarbejdere. I 1864 er der samlet registreret 247 mænd og 181 kvinder som løsarbejdere.

endnu flere vil ”kvalificere sig” til at blive betragtet som fattige, hvorfor midlerne ikke vil slå til. Som skræmmebillede stiller han Rom op, som han betegner som tiggernes paradis. Tiggeri må for enhver pris søges undgået i Passau. Han henviser til, at da han tiltrådte embedet som politidirektør, så det som sin fornemmeste opgave at afskaffe tiggeriet og skaffe hjælp til de fattige.

Dette fører til hans egentlige ærinde; at det store antal organisationer, med hver sin administration, lader meget tilbage at ønske i forhold til en effektiv brug af midlerne.

Gennemgangen, af hvilke velgørenhedsinitiativer der findes, giver et meget godt billede af, hvor decentralt fattighjælpen har været organiseret. Først nævner Lenz den offentlige kasse, der er en sammenlægning af to, hvor Liebs-Versammlung er blevet opslugt. Kassen er offentlig i den forstand, at den udover at forrente sin kapital, der i sin tid er tilvejebragt ved donationer, årligt modtager en stor indbetaling fra den fyrstelige kasse. Det er interessant at læse Lenz gennemgang af, hvorledes de fattige klassificeres i kategorier alt efter stand, og en vurdering af om de i nogen eller ingen grad kan bidrage til deres egenforsørgelse. Omvendt gælder at: *„sehr gebrechlichen Menschen wird nach Umständen noch ein besondere Pfleg-Groschen bewilligt“* (Lenz 1803, s. 20).

Omtalen af særlige tillæg til plejekrævende borgere er interessant, fordi den i vid udstrækning stadig gælder, og kan ses udtrykt i de forskellige plejetrin – pflege-stufe som man i dag indplaceres på i den offentlige visitation i Tyskland¹³⁵.

Lenz opregner videre de private fattig-fundatser. De følger i rækkefølge efter kapital og formåen til at uddele hjælp: Bischof Steiner'sche Almose-Stiftung; Die Graf Anton Lambergische Almosen-Stiftung; Die Neidhartische Stiftung; Anton Graf Lambergische und Weyermüller'sche Stiftung; Das kapitlische Leprosen-Haus; Das kapitlische Gertrand-Spital; Das kapitlische Schwester-haus.

Desforuden nævnes de borgerlige stiftelser: Das bürgerliche Waisen-Haus; Stiftungen zu Stipendien; Das Spital zum heiligen Geist; Das burgerliche Bruder-Haus; Das Burger-Spital.

Lenz konklusion er, at midlerne kunne anvendes bedre, hvis ikke der var så mange forskellige kasser. De mange forskellige kasser giver risiko for misbrug ved, at den samme fattige henter hjælp flere steder. Men det medfører også alt for store administrationsomkostninger (Lenz 1803).

Lenz foretager, med udgangspunkt i den tildeling den offentlige kasse maximalt giver en fattig, en analyse af købekraften, og kommer til den konklusion, at beløbet på grund af den herskende dyrtid højst kan strække til indkøb af mad. Andre

¹³⁵ Dette behandles i et senere afsnit om moderne velfærd og subsidiaritet i Tyskland

fornødenheder så som tøj, brændsel og husleje rækker det ikke til. Han stiller det retoriske og socialt indignerende spørgsmål til sin samtid: Hvordan skal de fattige så klare resten? Svaret er: Ved at arbejde – men: ”*wo ist die Arbeit?*” (Lenz 1803, s. 29).

Her kommer vi til Lenz egentlige ærinde – at beskrive hvorfor det var så vigtigt for ham at skaffe midler og opbakning til: ”*Die Einführung einer Rumfordischen Suppen-Anstalt*”

Så længe man ikke kan tilbyde en arbejdsduelig tigger et stykke arbejde, fordi der intet arbejde er at få, er man forpligtet til hjælpe med hans underhold.

Den Rumfordiske suppeanstalt henter sit navn efter conceptets grundlægger amerikanerne Benjamin Thomson, Reichsgraf von Rumford, der i München havde anlagt det første suppekøkken (Heuwieser 1917, 81-84).

Suppekøkkenets produktion er baseret på, at man indsamler hoveddelen af råvarerne som restprodukt, der ellers ville blive kasseret. Den vigtigste ingrediens er knogler, som stødes til en art benmel i en stor morter. Det tilsættes vand og sættes over ilden ved svag varme natten over. Af disse knuste knogler laves en sky. Skyen skummes for fedt og tilsættes vand og ben af flere omgange. Den smages til med salt, vin- eller øl-eddike og slutteligt tilsættes kartofler eller andre urter, alt efter hvad der nu kan skaffes. Suppen kan varieres ved at tilsætte kalvefødde eller lunge. Det afsmeltede fedt bruges til at riste et stykke brød i, der lægges i bunden af suppeskålen inden servering (Lenz 1803, s. 40-49).

Lenz beretter minutøst om sine forsøg med opskriften. Han anvises af bystyret et sted at anlægge køkken, og indenfor kort tid er han klar til at lade suppeuddelingen begynde. Han lader fremstille et antal spisebillerter, som kan købes til to forskellige priser. Derved bliver det muligt for de af byens beboere som sulter, men som ikke er kvalificeret til egentlig fattighjælp at købe en portion mad om dagen til en meget billig pris. Der uddeles også suppe gratis til de, der anses for at være kvalificeret til at modtage fattighjælp. I en periode på 8 måneder sælges der 69252 brød billigt og uddeles 7418 gratis. Der sælges 31607 portioner suppe og uddeles 13399 gratis.

Da det bliver vinter, anlægger han en varmestue i en forladt registratur, hvor de sultne kan spise deres suppe. En ønsket sidegevinst er at give kvinderne et sted, hvor de kan sidde og lave håndarbejde. Lenz lader det nemlig ikke blive ved uddeling af suppe og brød. Han har planer om at skabe arbejde, som med tiden kan føre til selvforsørgelse (Lenz 1803, s.47). Han ønsker også at varmestuen må være et sted, hvor de fattige kan aflevere deres børn, og dermed undgå mange farlige tildragelser.

Her giver hans karakteristik af, hvordan det påvirker mennesker at være fattige, også et fint indblik i det menneskesyn, der ligger til grund for godgørenheden i begyndelsen af 1800-tallet.

Lenz ønsker, i lighed med München, at indrette et sted hvor ”*damit diejenigen Armen, welche aus Schamhaftigkeit die Suppenöffentlich abzuholen Anstand nehmen würden*“ (Lenz 1803, s.45-46). Der opereres her med et begreb om, at man for nogle skal gøre det muligt at skjule sin fattigdom. Der skal laves et rum, hvor man kan spise/hente sin suppe uset. Dermed får vi også indirekte et billede af, hvordan det omgivende samfund betragtede det at være fattig. Fattigdom var forbundet med skam.

Derfor og for at kunne afskaffe tiggeriet effektivt, ønsker Lenz at indrette arbejdshuse:

”den Bettel gänzlich zu entfernen, und dagegen der Klasse der armen Menschen auf eine zeckmäsiger Art Hilfe und Unterstützung zu verschaffen“ (Lenz 1803 s. 65).

Hans første forsøg med sådant består i, at han indkøber hør og bomuld samt spinderokke, således at der kan blive spundet garn til strømper. Målet er at 50 kvinder, der får udleveret materiale, skal kunne ernære sig vinteren igennem. De skal gerne få smag for at arbejde ved at se, at det lønner sig. Succesen er mådelig. Nogle sælger det hør og bomuld de har fået udleveret, inden det er forarbejdet. Andre leverer arbejde af så ringe kvalitet, at det er usælgeligt.

De ”*wahrhaft Armen – die durch Alter oder Gebrechlichkeit ganz unfähig zu irgend einer Arbeit sind*“ for dem skal politiet sørge for, at de på trods af dyrtiden får den varme, føde o.s.v. som de har brug for (Lenz 1803, s. 66). Det er værd at bemærke, at den korrekte administration af fattigforsorgen, er et politimæssigt anliggende.

Til at føre dette opsyn inddeles byen i distrikter. Der udnævnes ”*Armen-Väter*” som skal udarbejde lister, hvor byens borgere kan indtegne sig med bidrag. De frivillige bidrag indsamles i den sidste uge af måneden, og fordeles af Fattig-fædrene til distriktets fattige. Ved årets afslutning fremlægges et omstændeligt regnskab, således at offentligheden kan se, hvorledes deres bidrag er blevet anvendt.

Til sammenligning kan nævnes, at i Lübeck indføres der allerede ved reformationen en ordning med diakoner, der skal sørge for inddrivelse af bidrag til fattigkassen og have opsyn med uddelingerne. I Lübeck vælges diakonerne ved borgerligt ombud, og som materialet viser, sker dette ikke uden konflikter. Det var tilsyneladende både arbejdskrævende og ganske upopulært at være diakon. Ellers ville der ikke være så mange forsøg på at undgå at blive pålagt embedet.

Ordningen med *Armen-Väter* i Passau er langt senere, og har mere præg af frivillighed. Dette fordi den katolske kirke hidtil har varetaget fattigforsorgen. Den omtalte historie fra Passau er et typisk oplysningsinitiativ. Men begge eksempler; Lübeck umiddelbart efter reformationen og Passau efter sekulariseringen af det kirkelige gods, viser en tradition for, at borgere inddrages i administrationen af fattigforsorgen. Til sammenligning indfører man også i Danmark efter reformationen, et borgeropsyn med fattigkisten. Dette dog med et stærkt gejstligt

islæt. I det 18. århundrede har man fattigkommissioner med både verdslige og gejstlige medlemmer (Nørr 1981).

7.8 Heiliggeist-Stiftung Passau

Efter at have beskrevet den historiske kontekst hvori helligåndsstiftelsen i Passau indgår, vil jeg nu gengive dets historie. I forhold til helligåndsklostrene i Aalborg og Lübeck udmærker Passau sig ved at fungere i den samme organisatoriske og konfessionelle ramme fra sin grundlæggelse frem til 1803. Her ændres den organisatoriske ramme, men den konfessionelle – den katolske – består. Herved får vi en mulighed for at undersøge, hvilken konkret betydning det har om den konfessionelle ramme er luthersk-evangelisk eller katolsk. Aalborg og Lübeck bliver efter reformationen lutherske, men Passau består som katolsk. Umiddelbart ville min forventning til det historiske materiale være, at helligåndsstiftelsen i Passau består uden ændringer, men at Lübeck og Aalborg undergår store både værdimæssige og organisatoriske ændringer. Det har dog vist sig, at ganske vist ændres både organisatorisk struktur og værdigrundlag for Aalborg og Lübeck, men reelt forbliver meget uændret i det daglige liv for beboerne på klostrene.

For det komparative aspekt er det indledningsvis værd at bemærke sig, at Heiliggeist-Stiftung Passau på samme måde som Aalborg og Lübeck var en borgerlig institution med en egen fundats, men den var frem til 1803 underlagt fyrstebiskoppens overopsyn. Stiftelsens administrative såvel som daglige liv har hele vejen igennem været spændt ud imellem et stærkt element af borgersind forstået som et myndigt borgerskab i Passau, der på handlekraftig vis ønskede at tage hånd om situationen for nogle borgere, der havde brug for hjælp. Dette gælder også for Aalborg og Lübeck.

Det andet element som også tydeligt kan efterspores, er tilknytningen til kirken. I Aalborg og Lübeck begynder den lovgivningsmæssige afkobling fra kirken allerede med reformationen. I Passau først i 1803.

I det følgende vil det historiske forløb fra grundlæggelsen, frem til institutionen antager den administrative form, som den har i dag, blive beskrevet. Den er blevet til ved først en meget stor donation fra en af byens velhavende og ansete borgere. Siden har andre borgere doneret endnu mere. Institutionen har bestået i mere end 650 år, og har gennemlevet adskillige krige og store samfundsomvæltende begivenheder.

Det første kendte og registrerede bygningsværk i stiftelsens historie var et kapel. Sidenhen knyttes der en meget stor donation til udvidelsen af samme kapel, som herefter i størrelse må betegnes som en kirke. Kapellet vidner om, at der har været en stiftelse med en aktivitet der har gjort, at man har haft brug for et kapel. At det

sidenhen udvides til en egentlig kirke er udtryk for, at der har været en vækst både i antal beboere og gejstlige, der har skullet tage sig af dem.

Der gives også mange mindre private donationer af penge, hvoraf renterne skal bruges til at give stiftelsesbeboerne enten penge eller en særlig god forplejning på nøje angivne helligdage¹³⁶. Denne offervilje fra almindelige borgere ligner i høj grad den vi så ved grundlæggelsen af Aalborg Helligåndskloster, hvor Maren Hemmings og hendes mand gik foran med en stor donation for hvilken klosteret kunne grundlægges. Siden kom andre private donationer til. Derved får man en i princippet *borgerlig* konstruktion, der ligger meget tæt op af kirken. Dette er som sådan ikke usædvanligt, da man på grundlæggelsens tid ikke har kunnet tænke verden uden Gud. Man har heller ikke kunnet se nogen anden struktur for samfundet end den kirken satte og opretholdte.

Når det alligevel nævnes eksplicit som indledning til dette afsnit om Heiliggeist-Stiftung i Passau skyldes det, at det at forstå og afdække lige præcis denne sammenblanding er nøglen til at forstå velfærdssamfundets religiøse rødder; forholdet mellem borgerlig selvstændighedskultur og kirkens organisation af velfærdsområdet.

I Aalborg så vi hvordan myndige borgere tog initiativ til oprettelse af Helligåndsklosteret, og hvordan de sørgede for at lægge det direkte under paven for således at sikre det en autonomi fra den lokale katolske kirke. I Lübeck vil vi se, hvorledes anlæggelsen og driften af Helligåndsklosteret er en vigtig del af en magtkamp mellem kirken og byens velstillede borgere.

I oktober 1958 fejrede man 600 året for Heiliggeist-Stiftung Passau (Oswald 1958). Til grund for jubilæumsfejringen lagde man et stiftelsesbrev, der blev udfærdiget af stifteren Urban Gundacker i 1358. Det oprindelige stiftelsesbrev er gået tabt, men der findes i byens arkiv en senere afskrift (Erhard 1864, bd.II s. 180). Om 1358 er året for den formelle grundlæggelse, eller om der er tale om en nygrundlæggelse, hersker der uenighed om (Mader 1994). Der findes et andet dokument dateret den 30. november 1344, hvoraf det fremgår, at grundlæggeren byretsdommer og siden

¹³⁶ Udbredelsen af denne skik, hvor beboerne på stiftelsen i Passau på bestemte dage har kunnet takke en bestemt giver for et pengebeløb eller en bestemt spise, er særlig stor i Passau. Det har givetvis også fundet sted i Lübeck og Aalborg, men vi har ikke nær det materiale til at bevidne det. Min fornemmelse er, at det har været meget udbredt i Passau og Lübeck og mindre i Aalborg, fordi vi stort set hele vejen igennem Aalborgs historie hører om den anstrengte økonomi. Økonomien i Passau og Lübeck har fra begyndelsen af været væsentlig bedre.

møntmester Urban Gundacker har ladet bygge en Helligåndskirke på sin private grund og stiftet et præbende¹³⁷ til sognepræsten fra Skt. Pouls kirken.¹³⁸

Maders (1994) vægtigste argument for at flytte dateringen af grundlæggelsen til 1344 er, at man ikke ville have indviet en kirke til Helligånden, hvis ikke der allerede var anlagt en stiftelse. Hvor om alting er; i et brev dateret den 5. oktober 1359 bekræfter fyrstbiskop Gottfried Gundackers stiftelse. Dermed har vi et stykke kildemateriale, der påviser at stiftelsen er grundlagt, og dens virke er godkendt af fyrstebiskoppen. Dermed har den fået både en gejstlig og verdslig legitimitet. Stiftelsen i Passau følger sig ind i det mønster, der tegner sig af et opsving i fejringen af Helligånden i hele Europa. Billedet af Helligånden, som sjælesørger og de fattiges trøster og giver af alle gaver, vandt stor udbredelse ikke mindst igennem salmen *Veni sancte spiritus*, datidens mest populære pinsesalme. Oswald skriver at sammenfaldet mellem det opadstræbende borgerskabs ønske om at udøve næstekærlighed ikke kun i ord men også i gerning er åbenbar i anlæggelsen af Helligåndsstiftelser (Oswald 1958).

Det historiske materiale som jeg har gennemgået viser denne tendens for alle tre byer. Der er en sammenhæng mellem borgerskabets ønske om at manifestere sig og anlæggelsen af de tre institutioner indviet til Helligånden. Dette kommer dog tydeligst til udtryk for Lübeck og Aalborg. Man kunne forestille sig, at det til dels hænger sammen med at reformationen gør, at dette træk i højere grad trækkes frem i de historiske fremstillinger. Tidens historikere har været tilbøjelige til at lede efter træk, der bekræfter konflikten mellem det verdslige og det gejstlige. Men det hænger også sammen med, at i Passau er både den verdslige og den gejstlige magt forenet i fyrstebiskoppens embede.

Helligåndsklostrene / stiftelserne er som konstruktion en organisatorisk størrelse, hvor det daglige liv og virket blandt de fattige ligger indenfor klostrenes typiske virkefelt. Organiseringen af det daglige arbejde indenfor en struktur af bønner og klosterregler der fastsatte adfærden både blandt beboere, munke og nonner, er også klassisk for klosterets struktur. Det særlige består i det borgerlige element, der kommer ved at man, i tilsyneladende så høj grad, har anset dem for at være byens eller borgernes egne fattiginstitutioner i ligeså høj grad som kirkens. Dette viser sig tydeligt ved, at Helligåndsklostrene som de eneste klostre består som intakte institutioner efter reformationen.

Efter dette historisk komparative indskud vil vi vende tilbage til Passau.

¹³⁷ Et præbende er en aflønning, der følger embedet og ikke personen.

¹³⁸ Måske kan det have bidraget til at fremhæve tegnene på en tidligere grundlæggelse, at årstallet 1344 kommer til at passe med at man ved nyindvielsen af plejehjemmet i 1994 således kunne fejre et 650 års jubilæum for stiftelsen.

Stiftelsens historie er svær at rekonstruere, da brande i 1504, 1512, 1662 og 1680 forårsagede store ødelæggelser. Dog findes der så meget materiale, at vi kan tegne et billede af en borgerlig stiftelse, der har virket fra sin grundlæggelse frem til i dag.

Ved Urban Gundackers stiftelse var Heiliggeist-Stiftung bestemt til at forsørge:

*”dreutzehen (13) arme Mannen und nicht Frawen, die von ihrer Habe gekommen sind und vor Krankheit nicht mehr arbeiten können”*¹³⁹ (Oswald 1958).

Af de tretten mænd der skulle forsørges, skulle de tre være præster, således at de i det *”dabei gelegenen Gotteshaus”* dagligt kunne læse messe. Om de øvrige beboere hedder det, at deres situation skulle være således, at de skulle være syge og ude af stand til at arbejde. Stiftelsen fik tillagt vinmarker og renteindtægter af forskellige af ægteparrets besiddelser. Gundacker påtog sig ledelsen af stiftelsen i sin levetid, derefter skulle ansvaret for at finde en egnet *”Spittelmaister”* overgå til Fyrstebiskoppen. Allerede i det, af fyrstebiskoppen udfærdigede, bekræftelsesdokument fra 1347 antydes det, at ægteparret Plektrud og Urban Gundacker ønskede at give en større donation. 10 år senere i 1357 overdrog de 7 huse i Passau, tre haver, en stald, ni vinmarker samt renteindtægten fra den kapital, der var anbragt i 32 huse i Altstadt og Innstadt som indtægtsgrundlag for stiftelsen.

De tre præster skulle dagligt læse messe for stifternes sjælefrelse. Det forventedes af de andre indsatte, at de flittigt overværede messerne og deltog i forbønnen for stifterne.¹⁴⁰

For de der var optaget i stiftelsen, var der meget præcise anvisninger for deres underhold. De skulle have fuld forplejning, som bestod af 3 måltider, hvortil kom en kvart liter vin til middag og aften. Årligt tilkom der alle et par sko til 45 pfennig, 10 alen hørlinned, og 5 alen klæde af uld. Selv for vask af sengetøj var der fastsat bestemte regler.

¹³⁹ Oswald, 1958: Citater fra stiftelsesdokumenterne er angivet efter Oswald

¹⁴⁰ Om beboerne på HGS bruges ordet *”Pfründner”*. En *Pfründner* er et primært katolsk/sydtysk udtryk, der betegner en person, der lever af en *Pfründe*. En *Pfründe* er som vi ser det her, en slags kirkelig stiftelse, inkl. kapital, til underhold af bestemte grupper, f.eks. fattige eller syge. Der gives ikke noget udtryk på dansk, der fuldstændigt dækker dette begreb. Stiftelsesfrøken er f.eks. lidt der hen af, det dækker over uforsørgede døtre af adelen og det højere borgerskab. Fattiglemmer er alene betegnelsen for personer på fattiggården. I mangel på en mere præcis udtryk benævnes *Pfründner* som beboere på stiftelsen / stiftelsesbeboere. (I dette tysk-faglige spørgsmål er teolog og Cand.mag. i tysk/filosofi Jens Kristian Kristiansen konsulteret, og afhandlingen følger hans forslag til oversættelse.)

Når en af stiftelsens beboere døde, blev der også tændt lys og afholdt sjælemesser for afdøde. Hele beboerens eksistens, i både liv og efterliv, tilstræbtes sikret.

Stiftelsens indtægtskilder var så gode, at man kunne udvide virket til andre områder:

12 ærbare enker eller jomfruer, der ikke tænkte på ægteskab skulle have føden og klæderne. Hvert kvartal skulle uddeles 1000 brød til fattige. Årligt skulle der bages 100.000 store og 5000 små oblater til brug for byens kirker ved altergangen. De skulle fordeles blandt kirkerne uden beregning¹⁴¹ (Oswald 1958).

Ægteparret Gundackers donationer til stiftelsen var generøse, derfor blev uddelingerne det også. I 1422 dør en anden betydelig velgører af stiftelsen Wenzl Gerhardt. Han efterlader den så omfattende testamentariske gaver, at han benævnes som den anden stifter. Ud over kapital drejer det sig om vinmarker, ejendomme i nærliggende landsbyer, herunder en mølle med savværk. Med den øgede kapital blev det muligt at udbygge det eksisterende kapel til dobbelt størrelse. Der blev etableret et alter til den hellige treenighed, og indstiftet et præbende til daglig afholdelse af messe ved alteret. Derudover tilføjer han uddeling af brød og vin til Passaus fattige til jul, påske og pinse. Man må formode, at udvidelsen af kirken ikke kun skyldes ønsket om at oprette et særligt alter til treenigheden, men også skyldes at antallet af beboere er vokset fra de oprindelige 13.

I 1545 testamenterer Gregor Stubmer fiskeretten til et nøje afgrænset stykke af Donau. Dermed stiftes Apostelfiskerforeningen eller Heiliggeiststiftsfischer, som de oftest omtales i det første år. Fiskeriet bortforpagtes og bliver dermed en varig indtægtskilde for stiftelsen. En del af fiskevandet blev solgt i 1922 til Kachlet-Kraftwerk, men Apostelfiskerforeningen eksisterer stadig i dag¹⁴² (Oswald 1957).

I 1557 testamenterer Wolfgang Aschauer en anseelig sum på 3275 Rhin gylden, hvoraf renterne tilfalder stiftelsen. For stiftelsens beboere mærkes det nye legat ved,

¹⁴¹ Alle disse detaljerede bestemmelser for Heiliggeist-Stiftung kan man læse i Urban Gundackers stiftelsesbrev fra 1358, hvorfor Oswald hævder at kunne stadfæste grundlæggelsen hertil, således at der i 1958 kunne fejre 600 års jubilæum. På trods af at man med rette kunne hævde 1344, 1345 eller 1347 som året hvor stiftelsen begyndte sin virksomhed.

¹⁴² Oswald, Joseph: "Heiliggeist-Stiftung und Apostelfischer-vereinigung zu Passau, 1957. Jeg har ved selvsyn konstateret, at Apostelfiskerforeningen stadig eksisterer, med den indskrænkning som salget af en del af fiskevandet medførte.

Retsaccessor Dr. Johannes Lenz har skrevet en afhandling om det juridiske forhold mellem stiftelsen, byen og Apostelfiskerforeningen, hvori han bl.a. analyserer det som erhvervshistorie i et retshistorisk perspektiv. Det ligger dog uden for denne afhandlings sigte at forfølge dette spor videre.

at de årligt på Skt. Stefans dag (2.juledag) modtager tre pfennig, og julesøndag får de en færdig krydret kylling samt en halv liter østrigsk vin og et brød.

Ved sekulariseringen i 1803, der som omtalt tidligere får så store konsekvenser for alle kirkelige institutioner, fordi alt kirkeligt gods inddrages af den bayerske stat, forbliver Heiliggeist-Stiftung som stiftelse intakt, idet det i juridisk henseende er en borgerlig stiftelse. Kirkerummet¹⁴³ inddrages, og overopsynet overgår fra fyrstebiskoppen ved den almene forordning af 30.december i 1807 til

"Generaladministration des Stiftungs-und Kommunalvermögens im Königreich Bayern." (Oswald 1958). I 1817 lader man forvaltningen overgå til byens Passaus magistrat (Oswald 1957).

Alle de beføjelser som fyrstebiskoppen havde, overgik dermed til byen. At man ikke har taget let på dette ansvar, fremgår af den nye lovgivning for stiftelser i Bayern, der træder i kraft i 1954. Her hedder det, at man med *"besondren Obhut die der Staat künftighin den Stiftungen angedeihen lassen will"* og ved landdagen den 9. september 1954 forklarer regeringstalsmanden *„dass man die Stiftungen wirklich betreuen und dafür sorgen wolle, das im Sinne des Stifters gehandelt werde"* (Oswald 1957).

Med overgangen fra fyrstebiskoppeligt overopsyn til kommunalt kunne man måske ellers have frygtet en forvaltning, der snarere sigtede på at inkorporere stiftelsen mere i en overordnet struktur, frem for at lade den bevare sine særpræg. Men det sker tilsyneladende ikke. Man er meget tro overfor stiftelsens særegne form som institution. Det samme gør sig gældende i Aalborg og Lübeck, da de ved reformationen overgår til andet ejerforhold. I Aalborg kommer Helligåndsklosteret til at ligge under kongen. I Lübeck under byens råd. Tidligere har de nærmest været at betragte som en selvejende institution, oprettet på initiativ fra byens borgere men underlagt et overordnet kirkeligt opsyn. Men fælles for alle tre institutioner er, at de har en forbavsende modstandskraft overfor organisatoriske ændringer. For Lübeck og Aalborg ser vi, at der stort set ingen ændringer sker i det daglige liv for beboerne ved reformationen. Det samme gør sig gældende med Passau ved sekulariseringen.

Hvis man skal lave en generalisering ud fra dette træk kan man sige, at det er et eksempel på, hvor solidt et værdigrundlag kirken udgør som grundstruktur. Det er også et eksempel på en organisationskultur, der er meget *konservativ* – det daglige institutionsliv fortsætter som altid også efter store organisatoriske omvæltninger.

¹⁴³ Ved sekulariseringen var det almindeligt, at kirkerummene blev inddraget og overgivet til andre formål, og at de værdigenstande i form af kunst, messeklæder, altersølv o.s.v. blev solgt.

7.9 Almosenspiegel 1683

Meget kildemateriale til Heiliggeist-Stiftungs historie er som nævnt gået tabt i de mange brande i byen, men der findes en ret unik kilde til levevilkårene for stiftelsesbeboerne. Det drejer sig om et almissespejl: Alle årets måneder gennemgås med henblik på at fastslå nøjagtigt, hvad der tilkommer stiftelsens beboerne. Af almissespejlet fremgår det, at kosten er varieret og rigelig. Fisk, suppe, kød og på de særlige dage kylling. Dertil enten vin eller øl.

Ud af almissespejlet kan man også se, på hvilke dage der har været uddelinger af penge. Penge som er sat på rente af en navngiven giver. Kirkens fasteforskrifter følges i kostplanen, således skal der i fasten serveres karpe flere gange. På Marie bebudelsesdag serveres der f.eks. „*einen eingemacht Visch (eingemacht=gewürztzt), schmackhaft gemacht*” (Oswald 1958, s. 10). At maden skal smage godt, eller være krydret optræder ofte som regibemærkning. For almissespejlet har det været væsentligt at følge de kirkelige højtider. Beboerne har skulle mærke, at der var højtid. Således er der altid helt særlig god kost til påske pinse og jul samt uddelinger af penge fra de mange forskellige legater. På Skt. Martins dag (dagen efter Mortensaften) serveres der en hel stegt gås pr. beboer, hvilket selv efter nutidige forhold må siges at være ret ekstravagant. Alle årets dage er selvsagt ikke opregnet, så der må have været en basiskost for beboerne, hvor almissespejlet forordner det, som ligger ud over det dagligt fornødne.

Almissespejlet føjer en interessant vinkel til afhandlingens problemstilling. Det viser, at man som beboer i dagliglivet konstant er blevet mindet om, at man havde en eller rettere flere velgørere: *I dag spiser vi karpe og får lommepenge fordi den navngivne giver har ønsket det således*. Der har været en tæt forbindelse mellem giver og modtager. Det fortæller os også, at man har levet ganske godt i Heiliggeist-Stiftung Passau, og at man i samtiden har været optaget af at sikre en god forplejning ved et nøjagtigt regelsæt.

Det formodes at fyrstebiskop Gottfried von Weisseneck allerede i 1360 gav stiftelsesforvaltningen tilladelse til at udskænke vin; *Heiliggeist-Schencke*. Den vin, som blev produceret på stiftelsens ejendomme, og som ikke fandt anvendelse i husholdningen for beboerne, måtte sælges eller udskænkes. Heiliggeist som formelt udskænkingssted lader sig ikke eftervise før 1590. Udskænkningen fandt sted fra stueetagen i stiftelsen. Stedet er siden flyttet flere gange i takt med, at udvidelser og ombygninger har krævet pladsen. Siden 1856 har udskænkningen ligget, hvor den gør nu. Man kan stadig købe stiftelsesvin produceret på de vinmarker, som de oprindelige grundlæggere donerede til stiftelsen. Udover udsalget af en række hvide og røde vine, hvoraf flere opnår anerkendelse, kan man spise i *Heiliggeist Stifts-Schencke* i Heiliggeistgasse 4 i den ældste del af Passau.

Afslutningsvis skal det nævnes, at der i tilknytning til Heiliggeist-Stiftung, bygget på en del af den oprindelige grund, lå St. Josefs-Pension. Hvor Heiliggeist-Stiftung var for Pfründner, var St. Josefs-Pension en egentlig fattiganstalt underlagt byen.

Den blev stiftet af Joseph Greineder på baggrund af hans donation i 1894. Til grund for stiftelsen lå en anelig sum på 42000 Goldmark. Den blev opkaldt efter giveren. Samtidig skete der forandringer i administrationen, der siden 1803 havde været underlagt bystyret i Passau.

Man optog ældre enlige, der ikke var helt uformående mod betaling, og tilbød dem kost og ophold indtil de skulle dø. Disse indskud blev indsamlet, og renterne blev anvendt til byens fattigforsorg. Da fattighuset i 1904 blev flyttet, blev Skt. Josephs-Pension indrettet til hjem for ældre, hvor man betalte efter formåen. Det blev i 1906 udvidet ved inddragelse af Franciskaner klosteret, der lå nord for Heiliggeist-Stiftungs kirke, og som i 1803 var blevet byens ejendom. Ved den formelle omdannelse af Skt. Josephs pension til plejehjem underlagt bystyret overtog de Barmhjertige Søstres orden fra München den daglige drift og pleje.

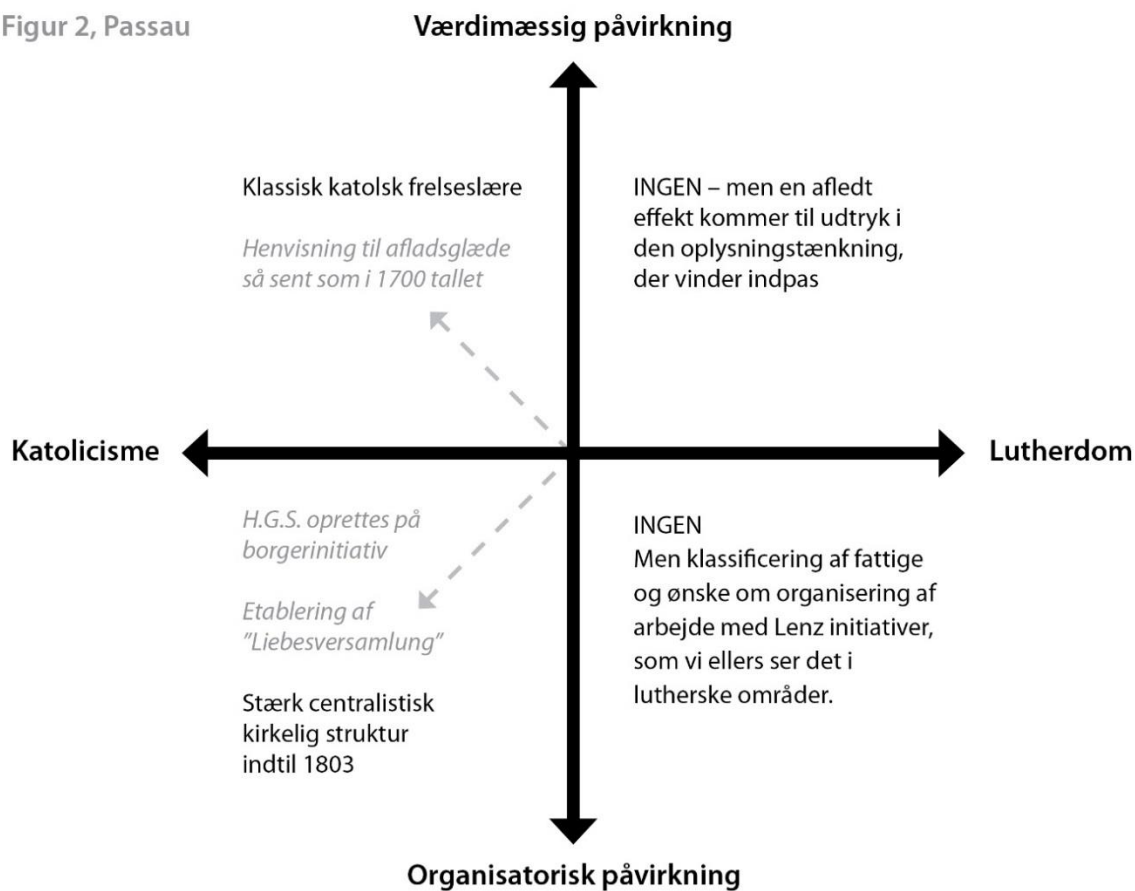
Dette indskud om den sene historie er for at vise, at man så sent som i 1894 opretter en fattiganstalt efter en privat donation. Vi ser her også en skelnen mellem fattige uden midler og Pründner, som er karakteriseret ved at de optages efter at have betalt et engangsbeløb til Heiliggeist-Stiftung. Denne skik er helt afskaffet i både Lübeck og Passau, hvor begge stiftelser drives som kommunale plejehjem. Men skikken er bevaret i en form i Aalborg, hvor man ved indflytning faktisk stadig betaler et indskud, som man ikke får igen ved fraflytning. Indskuddets størrelse afhænger af størrelsen på boligen. For de mindste etværelses-lejligheder ligger det i størrelsesordenen 50-60.000 kr. For de større lejligheder beregnet til bolig for ægtepar er indskuddet op til 150-200.000 kr.

I det følgende afsnit har jeg valgt at lave en skematisk konklusion baseret på det samme kryds som for Aalborg og Lübeck. Dette er et forsøg på at lave en sammenlignelig grafik, hvor pilene på de to akser repræsenterer det samme.

7.10 Konklusion på Passau som historisk mikrostudie

Nedenstående figur 2, Passau er i opbygning magen til den fra Aalborg, men indhold er specifikt for Passau.

Figur 2, Passau

Borgeradfærd - tekst i kursiv – – →

Note: Der indføres "borgeradfærd" som et irrationale. Den har i diagrammet form som en stiplede linje. Den repræsenterer en udvikling, der ikke kan rubriceres som luthersk/katolsk eller værdimæssig/organisatorisk. Den kan godt være påvirket deraf, men den er karakteriseret ved at udgøre et selvstændigt (ir)rationalt.

Jeg vil beskrive den kvadratisk opdeling i den følgende konklusion. Kvadrant et er øverst til venstre, og så følger to, tre og fire mod urets retning.

Kvadrant I: Værdimæssig påvirkning af katolicismen

Den første kvadrant viser den værdimæssige påvirkning af katolicismen i Passau. Da reformationen, som beskrevet, stort set ingen betydning fik, har den katolske kirkes lære stået uantastet. Der har været et reformert mindretal, men det har ingen betydning for de institutioner, som behandles i afhandlingen.

Så sent som i anden halvdel af 1700-tallet så vi en henvisning til den "afladsglæde," borgerne i Passau nærede. Denne blev fremhævet i forbindelse med etablering af "Liebesversammlung," som var et organisatorisk initiativ, der udgik fra biskoppen, men baseret på individets ønske om at agere selvstændigt i forhold til at afhjælpe de fattiges nød. Henvisningen til afladsglæde er udtryk for en meget stærk katolsk prægning.

Kvadrant II: Organisatorisk påvirkning af katolicismen

I den anden kvadrant ser vi på hvilken organisatorisk påvirkning katolicismen udøver samfundet. Den udgør en stærk centralistisk struktur indtil sekulariseringen i 1803. Stærk centralistisk da både den verdslige og den gejstlige magt er placeret hos fyrstebiskoppen.

På trods af dette ser vi en borgeradfærd ved etablering af Heiligen-geist Spital. Det etableres ved en meget stor donation af ægteparret Gundacker. Klosteret tildeles midler af flere omgange, og andre givere kommer til. Den borgerlige offervilje i forhold til klosteret forbliver stor. Dette ses af, at klosterets beboere har haft krav på en ganske god forplejning, ligesom det øvrige serviceniveau har været ganske højt.

Klosterets oprettelse er placeret i kvadrant to, da den er et udtryk for en organisatorisk struktur, der opstår under katolsk påvirkning.

Etableringen af "Liebesversammlung" er ligeledes udtryk for en organisationsform, der knytter sig til katolicismen, da biskoppen er initiativtager, men den fordrer borgeradfærd. Individet agerer således, at det får en organisatorisk konsekvens. Men individet er også værdimæssigt påvirket.

Kvadrant III: Organisatorisk påvirkning af lutherdommen

I kvadrant tre fortsætter vi med at se på den organisatoriske påvirkning af konfessionen nu af lutherdommen. Lutherdommen udøver ingen direkte organisatorisk påvirkning, men det er værd at hæfte sig ved to forhold i Passau. Forhold, som man normalt tilskriver reformationens nye syn på fattige og det at arbejde, men som alligevel kan identificeres i Passau, selvom reformationen ingen indflydelse fik. Den ene ting er det forhold, at vi allerede i den tidlige middelalder ser, at man ønsker at agere i forhold til at sætte en stopper for vandrende tiggere. Dette er længe før, Luther skriver sit kampskrift mod tiggermunke og lediggang som roden til alt ondt.

Den anden ting er det forhold, at vi også i Passau ser en klassificering af fattige alt efter, om de er arbejdsdygtige eller ej. Dette ser vi også i Lübeck og Aalborg. I Lübeck og Aalborg er det forventeligt, hvis man følger Max Webers teorigrundlag om den protestantiske arbejdetik. Men det er ikke forventeligt i Passau, hvor det katolske værdigrundlag må forventes at være stærkt. Endvidere ser vi i Passau begrebet om skam knyttet til fattigdom. Lenz placerer sit suppekøkken efter, at man skal kunne hente sin mad uset. Dette ville jo være overflødigt, hvis de fattige fuldstændigt entydigt indtog en plads i den katolske frelsesplan, som nogle man skulle rette sine gode gerninger imod.

Kvadrant IV: Værdimæssig påvirkning af lutherdommen

Som netop beskrevet har lutherdommen ingen organisatorisk indflydelse i Passau. Det samme gælder på det værdimæssige område. Dette dog med den modifikation, at den oplysningstænkning, som vinder indpas i Passau, er en afledt effekt af reformationen. Lenz initiativer og tilgang til at løse fattigdomsproblemet i Passau er i høj grad præget af oplysningstænkningens forestilling om, at den oplyste borger agerer rationelt og hensigtsmæssigt i forhold til samfundet som hele.

Figur 2, Passau samlet set

Samlet set tegner der sig et billede af, at Passau er præget af katolicismen værdimæssigt og organisatorisk på en stærkt centralistisk måde. I forhold til oprettelsen af Helligåndsklosteret ses dette ved, at det næsten lige fra begyndelsen underlægges den lokale fyrstebiskop. Stifteren fungerer selv som den første hospitalsmester, men han har allerede fra grundlæggelsen bestemt, at ansvaret for udnævnelsen af hospitalsmestre efter hans afgang påhviler fyrstebiskoppen.

At den værdimæssige betydning af katolicismen står stærkt, også efter sekulariseringen, ses af, at man søger at bevare Helligåndsklosterets særpræg som en katolsk institution, om end den har status af at være en borgerlig institution, da den ved sekulariseringen overgår fra fyrstebiskoppeligt tilsyn til kommunalt tilsyn.

Det er værd at bemærke, at klosterets midler undgår at blive konfiskeret til betaling af krigsskadeserstatning i modsætningen til det øvrige kirkelige gods. Netop fordi det var en borgerlig institution. Denne spænding mellem en stærk centralistisk kirke og det faktum, at helligåndsklosteret ses som en borgerlig institution, er organisatorisk interessant. Der er tydelige paralleller til Aalborg Helligåndskloster, der også overlever reformationen, fordi borgerne så det som deres organisation og i mindre grad den katolske kirkes.

Kapitel 8: Lübeck som mikrostudie

8.1 Indledning

Helligåndsklosteret i Lübeck er den ældste af de tre institutioner, der beskrives som historiske mikrostudier. Lübeck gennemlever, ligesom Aalborg, reformationen og bliver luthersk-evangelisk derefter. I Lübeck kan vi studere Helligåndsklosteret som en fattiginstitution, der fungerer både i katolsk og luthersk tid, på samme måde som vi kan i Aalborg. For det komparative aspekt er det her interessant at se, hvordan det påvirker udviklingen af velfærdsområdet, at Tyskland efter reformationen består af en lang række småstater med hver sin lovgivning i modsætning til Danmark, hvor kongen drager omsorg for, at der indføres ensartet lovgivning for fattigområdet i hele landet. Dette aspekt vil jeg forsøge at fremhæve i et selvstændigt kapitel, hvor jeg trækker linjer op til nutidige velfærdsinstitutioner i Tyskland.

Vi får også mulighed for at sammenligne, hvad der sker med fattigforsorgen i hver sin del af Tyskland. Passau i Sydtykland der forbliver katolsk, og Lübeck i Nordtykland hvor reformationen gennemføres.

Hermed følger en kort gennemgang af de relevante hovedtemaer for det overordnede forskningsspørgsmål, der handler om hvordan konfession påvirker udviklingen af velfærdsområdet i henholdsvis værdimæssig og organisatorisk henseende i Lübeck.

Jeg vil begynde med den værdimæssige betydning af den katolske konfession. Her gælder, at indtil reformationen udgør katolicisme det værdimæssige grundlag for fattigplejen i Lübeck. Kredsen af grundlæggerne af Helligåndsklosteret fordrer, at beboerne beder for deres (grundlæggernes) sjæls frelse. Dette er en direkte funktion af den katolske frelseslære og den bytteøkonomi, der knyttede sig til de fattiges plads i frelseslæren. Kredsen af grundlæggere får et åndeligt afkast af deres investering i Helligåndsklosteret. Deres tid i skærsilden forkortes, fordi de med deres donation gør gode gerninger.

Dette ændres i og med lutherdommen træder i stedet for det katolske værdigrundlag ved reformationen. Forbønnen for Helligåndsklosterets velgørere erstattes af takkebønner rettet direkte mod Gud. Men med ordene i Bugenhagens byforfatning er man fortsat moralsk forpligtet på at tage sig af de fattige i byen. Man kan således ikke som borger undslå sig for fortsat at kere sig om de fattige. Men man får ikke længere et åndeligt afkast i det evige liv.

Ser vi på den organisatoriske betydning af konfession, gælder at katolicismen indtil reformationen er den overordnede kirkelige struktur i Lübeck. Men med anlæggelsen af Helligåndsklosteret er den dog udfordret. Netop denne anlæggelse er et eksempel på borgere, der påtager sig en opgave i et organisatorisk spor, der løber ved siden af den lokale katolske kirkes velfærdsordninger.

Med indførelsen af reformationen følger store organisatoriske ændringer. Bugenhagens forfatning for byen betyder en fuldstændig juridisk og økonomisk nyordning af fattigområdet. Diakonat-embedet indføres. Herved bliver man ved borgerligt ombud pålagt ansvaret for indsamling af midler til de fattige. For dagliglivet i Helligåndsklosteret betyder det reelt ikke store forandringer. Livet går langt henad vejen sin vante gang, hvilket er et eksempel på en *organisatorisk konservatisme*, som vi også ser i Aalborg.

Der oprettes et arbejdshus i byen. Dette kan udlægges som en konsekvens af det fokus der, ifølge nogle forskere, lægges på selve det at arbejde som konsekvens af reformationen.

Hvis vi skal se på den påvirkning, velfærdsområdet får fra andre faktorer end konfession gælder, at fattigområdet med jævne mellemrum underlægges reformer efter reformationen grundet vanskeligheder ved at finansiere det.

Den selvstændige borgeradfærd ses, som nævnt tidligere, allerede markant ved anlæggelsen af Helligåndsklosteret i Lübeck.

Grundlæggerkredsen insisterer på, at der oprettes en selvstændig kirke, i strid med ønsket fra den stedlige katolske kirke. Man omgås det lokale kirke-hierarki ved at lægge Helligåndskirken under ”Deutsche Orden”. Den samme grundlæggerkreds lader sig afbillede i kirken i en cirkel rundt om Kristus. Dette er et stærkt billedligt udtryk, der kan tolkes som, at de sidestiller sig selv med de tolv apostle.

Reformationsstridighederne i Lübeck handler også om borgeres oprør mod det stærke katolske sindede byråd. Efter reformationen ser vi et meget myndigt borgerskab træde i karakter i de mange tvister om organisatoriske pligter og religiøse rettigheder i forbindelse med forvaltningen af diakonatet.

I forhold til de to forskningsmæssige positioner jeg har inddraget og beskrevet i kapitel 2, gælder at f.eks. Sigrun Kahls (Kahl 2005) tese om den stærke konfessionsafhængighed i forhold til fattige og deres pligt til at arbejde kan ses i anlæggelsen af arbejdshus i Lübeck.

Dette relativeres af, at der reelt ikke sker de store ændringer i dagligdagen for de fattige i Helligåndsklosteret. Nok omtolkes værdigrundlaget, men den katolske institutionskultur er tilsyneladende meget slidstærk.

For Troels Dahlerups relativering af reformationens betydning, og de nævnte forskere der følger hans linje, gælder som også anført for Passau, at de hovedsagligt beskæftiger sig med en dansk kontekst. Når vi alligevel kan bringe deres position i spil i forhold til Lübeck, skyldes det lige præcis det faktum, at den katolske organisationskultur lader til at bestå i organisationens daglige liv. Man skal som beboer på Helligåndsklosteret ikke længere bede for giverkredsens sjæle, men i stedet fremsige takkebønner rettet direkte til Gud. Dahlerup konkluderer for Danmarks vedkommende, at velgørenhed bliver et moralsk imperativ efter

reformationen. (Dahlerup 1979) I Lübeck ser vi som beskrevet, at byens borgere overtager ansvaret for de fattige. Da Lübeck ikke er underlagt nogen konge adskiller magtforholdet sig fra Aalborg i Danmark.

I Aalborg så vi kongen agerer aktivt til fordel for Helligåndsklosteret også efter reformationen. Dette gælder selvsagt ikke for Lübeck, men her ser vi borgerne agere meget selvstændigt også i efterreformatisk tid. Som det vil fremgå, udgør materialet om forvaltningen af diakonembedet i Lübeck et godt grundlag for belysning af dette.

Efter denne indledning skal det handle om grundlæggelsen af byen Lübeck.

8.2 Grundlæggelsen

Lübecks historie er på ingen måde kort fortalt. Med dens placering med adgang til Østersøen og forbindelse til Trave har den haft en strategisk vigtig placering. Økonomisk og handelsmæssigt spiller den en stor rolle som Hansestædernes dronning. Byen har en vigtig placering i Danmarkshistorien, og for dette studies vedkommende er den tætte sammenhæng med Aalborg Helligånds Kloster en væsentlig faktor¹⁴⁴. Men først er det nødvendigt med en generel og kortfattet introduktion til Lübecks historie, herunder specielt Lübecks udvikling som autonom bystat og dennes sammenhæng med en myndig borgerstand. En borgerstand der hævder friheden til at være det, og som samtidig tager det urbane fællesskabs forpligtigelser på sig.

Lübeck kan prale af at have ikke mindre end to grundlæggelser. Første gang er i 1143, hvor Grev Adolf von Schauenberg flytter byen til sin nuværende placering. Forud for det fandtes den cirka 100 år ældre Alt-Lübeck 7 kilometer fra Lübecks nuværende beliggenhed. Den var strategisk placeret hvor floderne Trave og Schwartau flyder sammen. På trods af sin befæstning lå den meget udsat i det åbne land. Dens tidligste placering kendes fra Adam af Bremens omtale i *Hamburgische Kirchengeschichte* i 1070. Den udgjorde den østligste bosættelse på Limes Saxonia, der ikke var en egentlig befæstet grænse, men som dog udgjorde en naturlig grænse mod slaverne i øst.

Grev Adolf von Schauenburg vælger at flytte byen til sin nuværende placering og iværksætter en veritabel migrationsbølge. Munken Helmold fra Neumünster beretter derom i sin *Cronica Slaworum*: *”Da das Land verfasen war, schickte der Graf Boten nach Flandern und Holland, Utrecht, Westfalen und Friesland, dass jeder, der zu wenig Land hatte, mit seiner Familien kommen sollte um den schönsten,*

¹⁴⁴ Aalborg Helligåndskloster underlægger sig ved oprettelsen Lübecks klosterregel.

geräumigsten, fruchtbarsten, an Fisch und Fleisch überreichen Acker nebst günstigen Weidergründen zu erhalten“ (Grassmann 2008).

Landet der ikke flyder med mælk og honning, men fisk og kød giver grundlag for en by, der vokser med stigende markedsindtægter. Dette får Henrik Løve¹⁴⁵, der var fyrste til at kræve 50% af byens indtægter, ellers nedlægger han markedsforbud. Adolf nægter at underlægge sig, men i 1157 brænder handelspladsen ned, og byen tilbyder Henrik magten, mod at han ophæver handelsforbuddet. I 1159 gengrundlægges byen, ved at Henrik Løve stadfæster den aftale, som Grev Adolf havde indgået med borgerne. En del af aftalen omfatter en definition af byens område herunder ret til skovhugst og byggeforbud på offentligt land. Den anden del har i princippet været nogle retningslinjer, der ret detaljeret satte rammerne for at byen kunne blive en handelspolitisk stormagt. Det drejer sig om toldfrihed for byens købmænd - ”hansa”- som var de regler, der gjaldt for samhandel i købmændsforbundet: Endvidere tildeling af handelsrettigheder til fremmede købmænd mod at de betalte told, regler for dispositionsret over gods ved dødsfald, frihed til at veksle penge og regler for afholdelse af rettergang (Hammel-Kiesow 2008). Endelig indeholdt ”hansaen” princippet om: *”Freiheit nach Jahr und tag.”*¹⁴⁶

Byens indflydelse vokser, og i 1163 flyttes bispesædet fra Oldenburg¹⁴⁷ til Lübeck.

I 1180 erklæres Henrik Løve i rigets akt¹⁴⁸, men byen forbliver ham tro, indtil den tysk-romerske Kejser Frederik Barbarossa i 1181 står udenfor byen med så overlegen en militær magt, at Henrik tvinges i landflygtighed.

Frederik Barbarossa stadfæster i 1188¹⁴⁹ byens rettigheder, der sikkert er den skriftlige gengivelse af det, han havde lovet borgerne i 1181. Herefter er byen direkte underlagt kejsermagten, men fortsat med selvstændig jurisdiktion (Hoffman 1889).

¹⁴⁵ Henrik Løve, Heinrich dem Löwe var fyrste i det Tysk- Romerske Kejserrige. Han var hertug af Sachsen 1142-1180 og Hertug af Bayern 1156-1180.

¹⁴⁶ Freiheit nach Jahr und Tag er et centralt princip for grundlæggelsen af mange tyske byer, det behandles yderligere i afsnittet om Råd og borgerskab.

¹⁴⁷ Det katolske bispesæde i Oldenburg var grundlagt med henblik på mission i Østholsten. Det nedlægges med flytningen til Lübeck. En sådan flytning vidner om, at Lübeck havde opnået positionen som den førende by i området.

¹⁴⁸ Henrik Løve erklæres i rigets akt og fratages sine len, efter at han har nægtet at støtte kejser Friedrich Barbarossas felttog til Italien i 1176.

¹⁴⁹ ”Kaiser Friedrich 1. setzt die Grenzen des Stadtgebiets fest und verleiht der Stadt Vorrechte und Freiheiten. 1188 Sept. 19, gengivet hos (Hoffmann 1889, 1889, s. 195-99)

Henrik Løves fald efterlader regionen i et magtvakuum. Alt imens Barbarossa er optaget af stridigheder i Italien, bliver Lübeck en brik i et magtpolitisk spil mellem den lokale fyrste Grev Adolf den tredje, den danske konge og kejseren.

Da Knud IV dør barnløs i 1202 og efterfølges af Valdemar Sejrs søn, er grunden lagt til godt 20 års dansk herredømme over Østersøregionen. Det varer indtil, Valdemar og hans søn af samme navn bortføres under en jagt på Lyø af grev Henrik af Schwerin. Efter lange forhandlinger og betaling af en høj løsesum bliver Valdemar frigivet i 1225, men da har han mistet sine besiddelser i Nordtyskland. Han forsøgte at genvinde dem ved slaget i Bornhoved i Holsten, men tabte.

I Lübeck erindrer man de dårlige erfaringer ved at være underlagt en lokal fyrste i tiden fra 1181-1202 under Adolf den tredje, hvor man i realiteten var underlagt en lokal fyrste på trods af, at man havde status som "Reichsstadt"¹⁵⁰ (Grassmann 1989). Derfor søgte man at få styrket denne status. I det såkaldte: "Reichsfreiheitsprivileg" fixeres Lübecks stilling i forhold til kejseren: "*dass die vorgenannte Stadt Lübeck für alle Zeiten frei sein soll, nämlich eine unmittelbare Stadt und Ortschaft des Reiches, die unmittelbar zum Reich gehören und Niemals von dieser unmittelbaren Herrschaft getrennt werden soll*" (Grassmann 1989, s. 14-19). Forlægget for håndfæstningen hentede man i Barbarossas dokument fra 1188.¹⁵¹

8.3 Borgerlig selvbevidsthed og frihedstrang

For at forstå den borgerlige selvstændighedskultur¹⁵² der er med at til forme de sociale institutioner i Lübeck, er der nogle forhold, man må tage med i betragtning:

Helt generelt har Lübeck, som mange andre byer i middelalderen, været gennemorganiseret på borgerplan. I nogen tilfælde har organiseringen hængt tæt sammen med det kirkelige liv og den katolske frelseslære. Men uanset hvor stærk en position kirken har haft i middelaldermenneskets bevidsthed, så har den langt fra været den eneste organisationsform.

¹⁵⁰ Lange, Ulrich i "Lübeck 1226 – Reichsfreiheit und Frühe Stadt" s. 169

¹⁵¹ Kejser Fredrik den 2. forelægges Barbarossas håndfæstning fra 1188. Det er siden påvist, at dokumentet som man har forelagt Fredrik, ikke er det originale fra 1188, men en forfalskning som er blevet udarbejdet i 1225/26. Det originale dokument fra 1188 må være gået tabt.

¹⁵² Som nævnt tidligere menes der med *borgerlig selvstændighedskultur* den myndige borgers ønske om at deltage aktivt og bidrage selvstændigt i forhold til byens liv. Dette viser sig bl.a. ved ønsket om at påtage sig sociale velfærdsopgaver i en struktur, der eksisterer ved siden af den bestående struktur for fattige og socialt udsatte i kirkens regi.

For en Hansastad som Lübeck har der naturligvis været hansaforbundets regler og den faste mødestruktur på hansadagene, der har lagt rammerne for byens handelsmæssige og udenrigspolitiske liv. Men derudover har der været en social og/eller lovgivningsmæssig struktur til at håndtere ethvert forhold i livet. Erhvervsmæssigt har alle været organiseret i faglige gilder og laug. Antallet af næringsdrivende har været nøje reguleret ud fra en bevidsthed om, at en fri tilgang til erhvervene var skadelig for prisdannelsen og bestemte faglige standarder. Gilder og laug har også varetaget en lang række indre sociale og religiøse forpligtigelser i forhold til medlemmerne og deres familier. Det har været naturligt, at denne struktur har givet afsæt til, at man også har kunnet agere almennyttigt¹⁵³ ud over den afgrænsning, der var sat af ens fag (Zmyslony 1977).

Et andet forhold er princippet om ”*Stadtluft macht frei*” eller ”*Jahr und tag*”. Begrebet dækker over den praksis, at en bortløben livegen¹⁵⁴ efter at have boet i en by i et år og en dag, ikke længere kunne kræves tilbage af sit herskab. Dog med den undtagelse at hvis herren kunne stille med 7 vidner og føre bevis for ejerskabet, så måtte man følge med tilbage. Princippet stammer fra grundlæggelsen af byer foretaget af frigivne livegne.

Som vi også har set det i Passau, er den borgerlige selvstændighedskultur generelt stærk. Men den får særligt gode betingelser i de nyere byer som f.eks. Lübeck, der opstår ved kolonialiseringen af østersøområdet. Hvor den i Rhinområdet skal tage kampen op imod en veldefineret feudalstruktur og en stærk centralistisk kirke, har frihedstrangen i nye byer som f.eks. Lübeck bedre vækstvilkår (Brandt 1954). Af væsentlige områder for den tidlige borgerlige selvstændige virketrang kan nævnes grundlæggelsen af felthospitaler i forbindelse med korstogene; ”*Deutsche Ritterorden*”, indretning af skoler, således at kirkens vidensmonopol brydes. For Lübeck gælder desuden i særdeleshed, antallet af borgersønner der træder ind i højere kirkelige embeder, hvilket er utænkeligt i Altdeutschland, hvor det udelukkende er forbeholdt adelen.

¹⁵³ Zmyslony 1977 beskriver forpligtigelser til at foretage ugentlige uddelinger og særlige uddelinger ved højtider til fattige i Heilig-Geist-Kirche

¹⁵⁴ Det danske ord livegen kommer fra det tyske leibigen / leibigenschaft - livegenskab. Det dækker over at en herre råder over den livegenes arbejdskraft. Dog ikke uden en vis retssikkerhed, man havde som livegen ret til arbejde og en anvist jordlod. En betegnelse der i Tyskland rækker tilbage til 13. århundrede (ODS)

8.3.1 Rådets status

Rådsherrerne omtales første gang i en kilde fra 1201 (Lutterbeck 2002)¹⁵⁵. Siden Heinrich den Löwens grundlæggelse af byen i 1159 er byen vokset til at være en af de mest indflydelsesrige i Østersøregionen, og man kan ikke se bort fra rådets betydning. Rådet traf beslutninger vedrørende en stor del af byens indre liv, men de optrådte også som gesandter i udenrigspolitiske sammenhænge og har skullet repræsentere byen i forhold til både fyrster og konger. Rådet fungerer også som domstol, og i *Hansaens* storhedstid vokser den lybske ret i omfang og udbredelse. Komplicerede sager sendes fra andre Hansastæder til Lübeck¹⁵⁶ (Scheper 1975).

For at være valgbar til rådet skulle man opfylde nogle bestemte kriterier. Man skulle være mand og borger i byen¹⁵⁷, ægtefødt af en fribåren mor (Asch 1961). Man måtte ikke tilhøre præste- eller håndværkerstanden. Man skulle være kendt for uplettet vandel, og man måtte ikke stå i nogen form for livegenskab. Mange af rådsmedlemmerne er forbundet med hinanden familiemæssigt, og tilhører den mere velhavende del af Lübecks befolkning. Men ser man på fortegnelserne over rådsmedlemmer frem til 1400,¹⁵⁸ ser man også eksempler på, at ikke videre formuende og ny tilflyttere har været medlemmer af rådet. Derfor må man gå ud fra, at personlige kvalifikationer har spillet en rolle i forhold til at blive valgt. Hvorfor Lutterbeck konkluderer, at rådet levede af sine medlemmers engagement og erfaring (Lutterbeck 2002, s. 172-4).

¹⁵⁵ Lutterbeck, Michael: ”Der Rat der Stadt Lübeck im 13. und 14. Jahrhundert“, Lübeck 2002 s. 1 ff. Lutterbeck laver en analyse af rådets stilling, og en sammenhængende gennemgang af rådsmedlemmernes familiemæssige, økonomiske og erhvervsmæssige forhold samt indbyrdes rangordning.

¹⁵⁶ Scheper sammenligner praksis og ret i de juridiske spørgsmål i de nordtyske hansastæder, og inddeler i forskellige typologier, der viser en høj grad af egenart i de forskellige byers praksis.

¹⁵⁷ Asch 1961 s. 13. Det ældste princip der kan lægges til grund for tildeling af borgerret er: ”Feur und Rauch” d.v.s. at man har sit eget ildsted, eller egen ”Erbe” - forstået som at man opretholder sin egen bolig. Princippet kan føres tilbage til Heinrich den Löwens (Ratswahlsordnung)

Ifølge byretten fra 1294 kunne enhver der havde kone og børn og som havde været i byen i mere end tre måneder tildeles borgerret i byen. Det skete efter ansøgning hos rådet, og krævede at man aflagde ed.

¹⁵⁸ Lutterbeck 2002: Publicerer samlet fortegnelse over rådsmedlemmer, deres status og familiemæssige relationer frem til 1400

I det følgende afsnit, der omhandler reformationen i Lübeck, vil vi se, at opgøret med den katolske kirke knyttes tæt sammen med et lavere borgerskab, der hidtil har været forment adgang til rådet og deres ønske om at få indflydelse på byens styre.

8.4 Reformation og borgerlig revolution

Reformationens gennemførelse i Lübeck hænger tæt sammen med et borgerligt oprør mod byens råd – en magtkamp mellem ”Bürgerausschuss” - borgerforsamlingen og ”Rat”- rådet, med rådet som den konservative instans hvori det gamle lübeckeraristokrati var repræsenteret. Da reformationsrøret kulminerede, var det med to markante personligheder i spidsen for de to fløje: På den ene side borgmester Nikolaus Brömse, der forsvarede den gamle lære. På den anden side fortaler for den nye lære og leder af borgerforsamlingen Jürgen Wullenwever.

På en Hansedag i 1525, hvor man behandlede religionsspørgsmålet, havde man besluttet, at alle byer skulle gøre hvad de kunne for at undgå oprør, også hvis det betød, at man skulle tillade evangeliske prædikener. Lübeck stemte imod denne beslutning. Man havde allerede forbudt den lutherske lære i byen. Forbuddet forhindrede dog ikke budskabets udbredelse. Nikolaus Brömse foranstaltede afbrænding af lutherske skrifter, og da to af byens sognepræster Andreas Wilms i Skt. Aegidien kirke og Johann Walhoff i Skt. Maria kirke gik over til den lutherske lære og prædikede på tysk, blev de udvist af byen. En munk, der fungerede som vandreprædikant og forkyndte den lutherske lære i borgerhusene, blev fængslet, men løsladt efter massive protester. (Hauschild 1981 og 2008)

Banen var kridtet op til det, der skulle vise sig ikke blot at være en religionsstrid mellem den katolske kirke og den nye evangeliske lære men også en magtkamp mellem stænder, hvor borgerstanden forsøgte at vinde indflydelse fra rådsaristokratiet, og hvor den evangeliske sag blev både middel og mål.

I 1528 blev det dog rådets ønske om at hæve skatterne, der blev brugt som løftestang for at få ophævet forbuddet mod den lutherske lære. Borgerforsamlingen krævede ansættelse af lutherske prædikanter til gengæld for at støtte rådets ønske om at hæve skatten. Byen fattedes penge idet den stod for halvdelen af den rigsskat, der skulle erlægges til hæren, ligesom *tyrkerskatten* - der blev brugt til at løskøbe søfolk, der var blevet taget til fange af muslimske sørøvere – også krævede en betragtelig del af byens skatteindtægter. Borgerforsamlingen krævede ikke blot evangeliske prædikanter, den forlangte også, at byens regnskaber blev fremlagt, førend man

hævede skatten. Dette krav om gennemsigtighed i forvaltning og regnskaber blev ligeledes et springende punkt i administrationen af Lübecks Helligåndshospital¹⁵⁹.

Reformationsstridighederne antog ud over de forfatningsmæssige stridigheder også en form, der er gået over i historien som ”sangerkrigen”. De luthersk orienterede borgere tog deres stemme i brug på en måde, der lå ud over at afgive stemme i borgerforsamlingen. De sang. Når der afholdtes messer i kirkerne svarede de igen med at synge lutherske salmer, hvis prædikanten sagde noget, der hørte under den *gamle og falske lære*. I domkirken måtte man opgive at gennemføre en prøveprædiken, fordi menigheden ustandseligt tvang prædikanten til tavshed ved at synge lutherske salmer.

I april 1530 tog råd og borgerforsamling i fællesskab skattespørgsmålet op, og borgmester Brömse gav efter. Det blev tilladt at prædike evangelisk og uddele nadveren i begge skikkelser i Skt. Aegidian kirke. Brömse håbede, at udfaldet af den rigsdag, der var indkaldt i Augsburg, ville blive, at den lutherske lære blev forbudt. Man enedes om en skatteforhøjelse, men rådet måtte give borgerforsamlingen den indrømmelse, at borgerforsamlingen altid skulle være repræsenteret ved råds møderne. Desuden skulle der indføres en evangelisk kirkeordning, og der skulle indrettes henholdsvis skole og fattighus i to af de gamle klostre. (Hauschild 1981 og 2008)

8.5 Wullenwevers oprør og krigseventyr

Når Jürgen Wullenwever kalder på et selvstændigt afsnit, er det fordi at hans arbejde med at organisere ”Bürgerausschuss” som en opposition til ”Rat,” føjer en ny vinkel til forståelse af den borgerlige selvstændighedskultur. Rådet var karakteriseret ved at være sammensat af det bedre borgerskab¹⁶⁰ (Lutterbeck 2002). Man må antage at den begrænsede sociale dynamik, som Lutterbeck mener at kunne påvise ud fra rådets sammensætning fra 12-1400, har været stærkt begrænset 100 år efter. Der var den udtalte indskrænkning i forhold til at blive valgt til rådet, at man ikke måtte udøve noget håndværk. Hvor bondeoprøret, der fulgte i hælene på reformationsrøret, kan ses som en antifeudal bevægelse, kunne man vælge at betragte det oprør, som

¹⁵⁹ Helligåndsklosteret i Lübeck betegnes i kilderne oftest som hospital. Helligåndshospitalet er en pendant til Helligåndsklosteret i Aalborg. Her ser vi også forskellige benævnelser; hospital eller kloster bruges i flæng.

¹⁶⁰ Lutterbeck fremlægger fortegnelse over alle rådsmedlemmer 1200-1400, og påviser at det var muligt for nyttilkommende og borgere uden stor formue at blive medlem af rådet, men der var stadig en betragtelig overvægt af formuende medlemmer fra lybske familier.

Wullenwever kommer til at stå i spidsen for, som middelklassens eller håndværkerstandens bevidstgørelse¹⁶¹(Korell 1980).

8.5.1 "Demokratisering"

Wullenwever gør rådets ønske om skatteforhøjelse til en løftestang for, hvad man kunne kalde en "demokratisering" af magtstrukturen i Lübeck (Jannasch 1958). Fra gammel tid af var der udpeget en borgerforsamling "Bürgerausschuss" i tilknytning til den almindelige kasse, hvortil man betalte sin skat (Hauschild 2008). Da rådet i 1528 ønskede at hæve skatterne, blev det anledningen til at fremsætte kravet om, at borgerforsamlingen skulle udvides, og der blev fremsat et krav om, at der skulle sikres en bredde (Korell 1980). Heri lå et opgør med de velstillede – patricierfamilierne – i rådet. Et opgør mellem "De gamle penge" og håndværkerne "De nye penge". Wullenwever ledte an i et opgør, hvor håndværkerne med en ny selvbevidsthed ønskede indflydelse på de udgifter, de med deres skatteindbetaling var med til at finansiere.

Fra 1528 – 1530 vælges der nyt "Bürgerausschuss" fire gange, og for hver gang udvides det antalsmæssigt. Ud fra det må man antage, at presset for at få indflydelse har været stort, og fraværet af faste rammer for valgprocedure har gjort det temmelig tumultarisk. Modsætningen mellem den reformatorisk sindede lavere borgerstand bestående af håndværksmestre og de velstående købmænd af katolsk orientering var tydelig. Det er også tydeligt at man ønsker at genoprette freden i byen. Det er ganske enkelt dårligt for forretningen at have så dyb en konflikt. I 1528 enedes begge grupper om en skatteforhøjelse. Kompromisset var afhængig af et valg af en 36 personer stor borgerforsamling, som skulle supplere det gamle råd. Konflikten tilspidsedes af, at rådet ikke alene søgte at hæve indtægterne til at styrke den udenrigspolitiske indsats, men også ville forhøje domkapitlets indtægter. Da rådet i 1529 fremlagde ønsket om en yderligere skatteforhøjelse, blev det anledning til valg af en 48 mand stor borgerforsamling, hvoraf de 24 var valgt blandt købmænd, junkere og rentiers og de andre 24 valgt blandt embedsfolk. Hertil kom at rådet måtte acceptere lutherske prædikanter i kirkerne.

I 1530 blev der valgt ikke mindre end to borgerforsamlinger:

Den 7.april blev der valgt 64 borgere, og den 22. oktober blev der valgt en forsamling på 100 borgere (Korell 1980).¹⁶² Listerne over de valgte borgere repræsenterer et bredt udsnit af købmænd og forskellige håndværk. Blandt 64'er forsamlingen er der 4 af lavadelig status, 6 rentiers, 19 købmænd, en skonnertfarer,

¹⁶¹ Korell's monografi om Wullenwewer er et eksempel på en klassisk marxistisk reformationshistorie, hvor hovedvægten ligger på det socialhistoriske aspekt i stedet for det teologiske.

¹⁶² Fortegnelse over medlemmer af Ausschluss hos Korell s. 126-129

to skippere og 32 håndværkere. 100'er forsamlingen er sammensat af 2 rentiers, 42 købmænd og 66 håndværkere. Heraf vælges syv borgerrepræsentanter til rådet. Som det vil fremgå af det kommende afsnit, består borgerforsamlingen ikke i denne skikkelse, men den har haft en styrke, som har været af betydning for reformationens gennemførsel. Den er et godt eksempel på, at man ikke kan anskue reformationens røret som et udelukkende konfessionelt anliggende. Som det er beskrevet i de indledende afsnit om den forskningsmæssige tilgang til reformationen, har der været forskellige motiver til at ønske reformationen gennemført. Nogle har været konfessionelle og er udtryk for en religiøs bevidstgørelse af lægfolk. Andre motiver har mere været præget af magtpolitiske eller økonomiske forhold. I Danmark spiller f.eks. styrkeforholdet mellem konge og adel en væsentlig rolle i forhold til den realpolitiske gennemførsel af reformationen.

8.5.2 Wullenwever på krigseventyr

Jürgen Wullenwever var den, der førte ordet på vegne af borgerforsamlingen i oprøret mod det aristokratiske råd. Da borgmester Nicholas Brömse forlod byen for at søge militær hjælp hos Hertug Albrecht af Mecklenburg og siden hos Kejser Karl for at slå det evangeliske oprør ned, indtog Wullenwever borgmesterstolen.

Kort forinden til pinse den 31. maj 1531 var der blevet proklameret ”Der Kaiserlichen Stadt Lübeck Christliche Ordnung” i rådet, skrevet af Luthers nære ven og medarbejder Johannes Bugenhagen.

Da rådet i 1533 var blevet nyordnet, satte Wullenwever igennem, sammen med Markus Meyer, der var leder af byens hær, at man skulle udruste en flåde, der havde til opgave at fordrive hollænderne fra Østersøen. Forslaget fik ingen opbakning i Hansa-forsamlingen, hvorfor Lübeck alene måtte finde finansieringen til flåden. Wullenwever lod alt det kirkegods, som var blevet samlet ind ved nyordningen: altersølv, krucifikser, lysestager o.s.v. smelte om til mønter, som han omsatte til udrustning af en flåde. Den blev dog ikke større end, at de hollandske handelsskibe nemt kunne undgå den. I den hensigt at træffe hollænderen ved deres egne kyster sejlede Wullenwever med en del af flåden ud i Nordsøen, her stødte han ind i nogle engelske skibe, og blev bragt til London som sørøver.

Efter at Wullenwever uden held havde forsøgt at blande sig i Grevens Fejde i Danmark, var kritikken af hans militære eskapader store - også i Lübeck.

Da Hansa-forsamlingen i 1535 mødtes i Lüneburg, drøftede man Lübecks udenrigspolitiske situation. Situationen var så alvorlig, at Kejser Karl greb ind og truede med, at man måtte vende tilbage til den gamle forfatning og annullere nyordningen af byen. Med udsigten til at man kunne risikere at måtte opgive den nye tro i Lübeck, valgte borgerforsamlingen at ofre Wullenwever.

Brömse blev genindsat som borgmester. De borgervalgte rådsmedlemmer trådte tilbage, og ved recessen fra 1535 blev det gamle rådsaristokrati genindsat. På et punkt vendte man dog ikke tilbage til det gamle: Rådet beholdt den styring med

kirken, som det havde overtaget med indførelsen af Bugenhagens kirkeordning. Derved havde den århundredlange kamp mellem råd og kirke ikke fået en men to vindere: Rådet havde vundet, men borgerne havde fået medbestemmelse på alle områder: Kirke, skole og fattigvæsen (Hoffmann 1889).

8.6 Bugenhagens kirkeordning for Lübeck

Efter reformationen havde man brug for hjælp til at reorganisere kirken samt de arbejdsområder, som den katolske kirke hidtil havde varetaget; skole, fattigforsorg og hospitalsdrift.

Umiddelbart havde man, fra byens side, ønsket at få Luther til at komme og forestå arbejdet med at udarbejde et nyt grundlag for de nævnte områder i Lübeck, men det afskrev man hurtigt som urealistisk. I stedet blev det Luthers ven og nære medarbejder Johannes Bugenhagen, som bestred embedet som præst i Wittenberg, der kom til at gøre det. Da Bugenhagen på alle måder, grundet sine evner som både teolog og praktisk organisator, var en central figur i arbejdet med at gennemføre reformation, var heller ikke det nogen let sag at formå ham til at komme til Lübeck. Men efter længere forhandlinger med det Kursachsiske hof kunne de to udsendinge Krappe og Achelen den 28. oktober 1530 rejse ind i Lübeck med Johannes Bugenhagen, og den 30. oktober var det et sandt tilløbsstykke, da han holdt sin første prædiken i Maria kirken (Hauschild, 1981).

Til grund for arbejdet med at formulere kirkeordningen for Lübeck lå hans erfaringer fra et lignende arbejde i Braunschweig og Hamborg¹⁶³ (Hauschild 1981). Han vidste, at kirkeordningen ikke ville få den nødvendige betydning, hvis ikke man sørgede for grundigt at indarbejde anvisninger på, hvorledes alle de praktiske aspekter der fulgte med en nyordning af kirkens liv, skulle gennemføres. Herunder var det også vigtigt at sørge for at fastsætte aflønning for præster og lærere samt finde den nødvendige finansiering af driften af skoler, fattigvæsen og hospitaler. Alt dette kunne selvfølgelig ikke lade sig gøre uden rådets aktive medvirken. Derfor blev der den 23. november nedsat en forfatningskommission, der sammen med Bugenhagen skulle udarbejde en kirkeordning. Rådet udpegede ud over sin protokolførende notar to af sine medlemmer Gotthard von Höveln og Hinrich Castorp, der begge havde sympati for reformationen. Castorp tilhørte desuden en af de mest indflydelsesrige patricierfamilier i Lübeck. Borgerrådet valgte blandt sine 64 medlemmer fire: Harmen Huttenbarch, Hans Meves, Jürgen Benedicti-

¹⁶³ Hauschild, 1981: Bugenhagen havde i 1526 i sit sendebrev til Hamborg ”Von dem Christenglauben und rechten guten Werken” formuleret det teologiske grundlag for sit arbejde med at udforme kirkeordningen. s. XXVI

Sengestake og Borchardt Wrede. Derudover udpegede man yderligere fire borgere samt fire repræsentanter for købmandslaugene og håndværkerghilderne.

Den 25. november trådte kommissionen sammen og begyndte med at orientere sig i Hamborgs kirkeordning, der skulle tjene som forlæg for udfærdigelsen af en ordning for Lübeck. Dernæst tog man fat på de konkrete forhandlinger, der skulle udmøntes i omdannelse af hidtidige klostre til latinskole og korscole til uddannelse af sangere. Katharina klosteret der stort set var forladt af franciskanerne, skulle ombygges og indrettes til latinskole. Finansieringen var ikke umiddelbar at finde, men problemet løstes ved, at forvalteren af et af de store testamenter, der var givet til velgørenhed stillede en stor sum til rådighed¹⁶⁴ (Hauschild 1981). Han lovede 300 mark årligt til den fremtidige aflønning af lærere. Et begejstret råd kundgjorde:

”Um eine christliche Schule einzurichten, haben diese Bürger sich darauf verständigt, dass ein Ehrbarer Rat und der würdige Herr Doktor (sc. Bugenhagen) einen guten Magister einstellen sollen mit so viel Hilfe von guten gelehrten Gesellen, wie dem Herrn Ordinarius geraten scheint“ (Hauschild, 1981 s.XXIX)

Begejstringen var stor, for det var et længe næret ønske at overtage ansvaret for skolen. Bugenhagen hentede en af sine tidligere elever Hermann Bonnus til Lübeck som rektor for den nyoprettede latinskole.

Det gjaldt for kirken såvel som skolen, at der blev sat navne på de vigtigste embeder og ført forhandlinger med rådet om, hvorledes finansieringen skulle tilvejebringes.

Parallelt med at man udfærdigede kirkens nye forfatning, planlagde man også nøje, hvorledes den skulle implementeres.

Den frihed som evangeliet, ifølge den nye lære, tilsagde mennesket, blev så at sige omsat til ansvar for at forvalte den selvsamme frihed og sikre rammer for kirkens og samfundslivets beståen og udvikling.

Den nye ordning var inddelt i tre hovedafsnit, hvor det første omhandler skolen, det andet kirken og det tredje fattigforsorgen. Formen er praktisk anvendelig og sproget karsk og ligetil. Teksten fremstår i dag, selv efter 500 år som en let læselig og praktisk håndbog, hvorefter man kan organisere et civilsamfund.

Under afsnittet om fattigforsorgen ligger også anvisningerne for, hvorledes den fremtidige indsamling af penge til alle områderne skal foregå. Der er således en adskillelse af de konkrete forhandlinger med rådet om specifik finansiering og generelle anvisninger for den fremtidige struktur. Dette giver god mening, da en

¹⁶⁴ Hauschild, 1981: Rådsherre Hinrich Rapesulver havde i sit testamente fra 1439 afsat rigelige midler til velgørende stiftelser. s. XXVIII

kirkeordning nødvendigvis skal have en gyldighed, der rækker ud over tiden, den er skrevet i.

At det er skoleområdet, der kommer først i ordningen, er ingen tilfældighed.

I forordet Summa der Ordening/ oder eine Vorede Johannes Bugenhagen Pomeranus hedder det:¹⁶⁵

”Für die Jugend müssen wir eine gute Schule haben, in der die Bürgerkinder besser unterrichtet werden als bisher, was nun, Gott sei gedankt, mit Gottes Hilfe und Gnade wohl geschehen kann, auf dass die gelehrten Berufe, geistliche und weltliche erhalten werden können, wenn solche gelehrte Jugend aufwächst und zu Männern wird“ (Hauschild 1981, s.3).

Skolen er vigtig, fordi den skal uddanne de unge mænd til at varetage de embeder, der følger med reformationen. Bugenhagen opremser, at udover prædikenembedet har man brug for: *”Ebenso braucht man Syndici (Juristen), Physici (Ärtze), Sekretäre, Schreiber usw”*. Alle disse embeder har hidtil været besat af kirken, men nu er det en opgave for det borgerlige skolevæsen at uddanne dem.

Et eksempel på hans jordnære tilgang er, at han føjer til, at skulle der nu være nogen som går i skole, der ikke driver det så vidt som at beklæde de nævnte embeder, så er det ingen skam, for han vil så sidenhen have bedre forudsætninger for at holde sine børn til bogen. Hvilket fører ham over i en moders og faders pligt til at sørge for undervisning til sine børn.

Bugenhagen lader det dog ikke blive ved praktiske anvisninger. Ordningen er et udtryk for den teologiske helhedstænkning, der var nødvendig efter reformationen, og den bærer i høj grad præg af den nye evangeliske fromhed. Mennesket skal være Gud taknemmelig, fordi han har ladet det se evangeliets lys og befriet det fra Pavens vranglære og overformynderi.

8.7 Bestemmelser vedrørende de fattige

Fattigområdet udgør den sidste og tredje del af Bugenhagens kirkeordning fra 1531.

I den allerførste linje til det første afsnit *”Von dem allgemeinen Kasten in den Kirche für die Armen“* slås tonen an for den overordnede tilgang til fattigområdet: *”In*

¹⁶⁵ Hauschild, 1981 udgivelse af „Lübecker Kircheordnung von Johannes Bugenhagen 1531“ Faksimile med tekstmær oversættelse til nutidstysk på højre siden. s. 3. Sidenummerering følger det trykte forlæg fra 1877, der hævder at følge den originale.

einer jeden Kirche soll offen sichtbar ein allgemeiner Kasten für die rechten Armen stehen” (Hauschild 1981, s. 155).

Forpligtigelsen til at give til de fattige skal være synlig og dermed også til at kontrollere. Den skal desuden være lokalt forankret, og den skal gå til de rigtige fattige. Dernæst placerer han straks problematikken i den nye teologiske kontekst:

”Zum Trost der elenden Armen wäre es gut, dass dann, wenn man einem Toten das Geleit gibt, die Verwandtschaft mit den anderen Nachfolgenden an den Kästen vorbei gingen und hineinsteckten, was ihnen Gott ins Herz eingibt. So täten sie ja diesmal etwas Gutes im Vergleich zu dem, was sie zuvor irrtümlich und unwissentlich dem Toten an so vielem Überflüssigen nachgeopfert haben“ (Hauschild 1981 s. 155).

I ovenstående citat refereres til den katolske skik med at holde messer for de afdøde. Men som følge af den nye reformatoriske lære fremsættes ønsket om, at de penge man førend indbetalte til afholdelse af messer for afdøde, nu bør komme de levende til gode alt efter, *”hvad Gud vil give en i hjertet at gøre”*.

Søndag aften skal de tre yngste diakoner åbne fattigkisten i den lokale sognekirke, hvorefter de skal bringe pengene til Maria kirke. Her skal de optælles af de fem ældste diakoner, hvorefter der skal foranstalles uddeling til de fattige, der står på sognets liste. Hvis der bliver noget i overskud, skal det gemmes i hovedkassen, således, at der er midler til uforudset nød i ugens løb.

Om de fattige, der skal nyde godt af udbetalingerne, hedder det: *”Die Armen, die im Register aufgeschrieben werden, sollen ein ehrliches Leben führen und gute Zeugnisse von ihrer Nachbarhaft unter- und oberhalb haben¹⁶⁶. Gottlosen Müssiggängern und Verschwendern soll man nichts geben, wir haben mehr als genug rechtschaffene Arme“*. Det hedder yderligere om de uretmæssige fattige: *„Nein, einen Stock für die Hunde“ (Hauschild 1981 s. 158).*

De uretmæssige fattige skal intet have, men for de retmæssige gælder, at det med en henvisning til 1. Timotheus brev 5, 3 ff. er det nye testamente, der tjener som grundlag for samfundets moralske forpligtigelse.¹⁶⁷

¹⁶⁶ De fattige som opføres i registeret skal føre et ærligt liv og have gode vidnesbyrd fra naboer, under- og overboer.

¹⁶⁷ 1.Tim. 5,3-16: Paulus taler her om menighedens forpligtigelse til at underholde enkerne som intet forsørgelsesgrundlag har. Men han taler også om familiens forpligtigelse til at sørge for sine egne fattige. Skriftstedet understøtter derved pointen med at retmæssige fattige, er alene de, som ingen anden mulighed har end at lade sig registrere på byens liste over fattiglemmer.

Hvis der er fattige, som diakonerne ikke kender til, skal de angives af borgere, som er bekendte med deres situation, således at de kan blive optaget på listerne.

Graderne af kontrol er bemærkelsesværdige, og de er nøje gennemtænkte både med hensyn til adskillelse af bogføring, udbetaling, og kendskab til hvem der er værdigt trængende:

Først er der kontrollen med ind- og udbetalinger. Den dobbelte kontrol med indkomne midler foregår ved, at det er tre af de yngste diakoner, der tæller op i hjemsognet, hvorefter pengene flyttes til hovedkassen. Her er det de fem ældste diakoner, der tæller op og forestår udlevering af midler. Dette således at der er overensstemmelse mellem antallet af fattige, og de midler de lokale diakoner får til uddeling. Et evt. overskud lægges i hovedkassen til uforudsete udgifter. Der er således tale om en solidarisk hæftelse, idet det formuleres, at der er forskel på indtægterne fra sogn til sogn, hvorfor pengene indsamles til og fordeles fra hovedkassen.

Den anden del af kontrollen består i, at det er hjemsognet, der lader fattige registrere. Det gør de efter at have opsøgt vidnesbyrd om de fattiges faktiske situation. Her gælder to parametre: (1) man skal være trængende. Det vil sige uden andet forsørgelsesgrundlag, men (2) man skal også være værdig. Dette sikres ved, at diakonerne opsøger naboer. Ordningen foreskriver, at de skal opsøge både over- og underboer for at forhøre sig om, hvorvidt de evt. modtagere af fattighjælp lever et sobert og ærbart liv. Denne kontrol udføres bedst af de lokale sognediakoner, der forudsættes at kende sognets beboere. Tildelingen af midler ligger hos hovedkassen, hvorved der sikres den nødvendige finansiering, også selvom sognets egen indsamling ikke rækker.

Et helt generelt træk ved kirkeordningen for Lübeck er, at man er meget optaget af at sikre en struktur for fattigvæsenet, der vanskeliggør misbrug. Hovedparten af ordningens tredje del, der omhandler de fattige, består af praktiske anvisninger på hvordan man vælger henholdsvis de 15 ældste fattigforstandere, med tre repræsentanter fra hvert sogn samt de yngste fattigforstandere, hvis hovedopgave er at forestå indsamlingen til de fattige om søndagen.

Der beskrives også, hvorledes der ved siden af fattigkisten skal opstilles en skattekasse, i hvilken midlerne til kirkernes drift skal indsamles. Løn til ansatte ved kirkerne, boligudgifter og hvad der ellers er nødvendigt til deres underhold. Heri skal *”Vierzeitenpfennig aus allen Kirchspielen kommen”*. De fire tider er påske, pinse, Mikkelsdag¹⁶⁸ samt jul. Her skulle to kirkefædre fra hvert sogn – jævnfør vor tids kirkeværger – tilse at ingen kirkegænger forlod kirken uden at have lagt sit

¹⁶⁸ Mikkelsdag fejres den 29. september som fejring af Skt. Michael, der i sin egenskab af den øverste ærkeengel var skytshelgen for mange tyske ridderordener.

bidrag i kisten (Hauschild 1981 s. 165). Aflønning af kirkens ansatte er ikke som sådan et fattigdomsspørgsmål, hvorfor det kan virke som et lidt fremmed indskud, men ræsonnementet må være, at man har tilstræbt en administrativ helhed i forhold til indsamling af midler.

For alle opgaver, der involverer offentlige midler – det vil sige indsamlede penge – gælder, at kontrolforanstaltninger og regler for regnskabsaflæggelse er meget nøje beskrevet.

Hvorledes indsamling og uddeling af midler til de værdigt trængende skal administreres, er allerede beskrevet. Kirkeordningen forordner dog også, med udgangspunkt i det konkrete behov der eksisterer i Lübeck, hvordan et af de nedlagte klostre – dominikanerklosteret, der blev nedlagt ved reformationen, skal omdannes til pleje og fattiginstitution (Hauschild 1981 s. 160). I den ene del af Burgeklosteret skal der indrettes ”Pockenhaus” til de af byens indbyggere, der er syge af smitsomme sygdomme så som kopper og syfilis. De skal indlægges og tilbydes både pleje og medicin. Her gælder, at de syge som ingen midler har, skal optages uden beregning, men er der en familie som har penge, skal de bekoste udgifterne til indlæggelse.

Den anden halvdel af klosteret skal indrettes som bolig for husvilde og andre, der ingen midler har. I tilknytning hertil skal der ansættes jordemødre betalt af fællesskabet. Igen gælder princippet om, at har man midler eller nogen, der kan betale for sig, skal man betale en rimelig pris for jordemoderens hjælp: ” *Andere Frauen, die es sich leisten können, sollen den Hebammen ihren üblichen Lohn, was recht und billig ist, geben*” (Hauschild 1981 s. 161).¹⁶⁹

I samme afsnit 59 fremgår det også, at for at sikre at der er midler nok til de værdigt trængende, skal man ikke give midler til tiggere. Her underforstås det, at man ikke giver til omvandrende fremmede tiggere. Dette fremgår af en tilføjelse, hvori det hedder:

” *Aber fremde arme Leute, die bei uns krank werden und mittellos sind, die hat uns Gott zugeworfen, dass sie hier auf ihrer Reise niedergefallen sind, die wollen wir mit dem Nötigsten versorgen, solange bis sie ihre Lage verbessern können* ” (Hauschild 1981 s. 162). Ordningen ønsker at afskaffe det omvandrende tiggeri, men man har alligevel en forpligtelse som samfund til at tage sig af fremmede, der uforvarende kommer i nød.

¹⁶⁹ Princippet om at man skal betale efter evne gælder stadig i Tyskland i dag. Som det vil fremgå af det nutidige mikrostudie, er børn f.eks. forpligtet til at betale for forældres pleje eller ophold på institution, hvis de har midler til det.

Bugenhagens kirkeordning slutter i øvrigt med en afdeling, der sigter på at regulere forholdene i Lübecks opland efter samme principper.

8.8 Reform af fattigvæsenet i 1601

I 1601 var der generelt i Lübeck stor strid om forvaltning af fattigvæsenet. Heilig-Geist-Hospital var sammen med Skt. Jørgens stiftelse i særdeleshed et stridens æble. Husordenen fra 1601 der gjaldt for Heilig-Geist-Hospital og recessen fra samme år, var udformet med henblik på at regulere livet og de administrative forhold for stiftelsen. I 1602 blev der til den øverste ledelse, der siden reformation havde bestået af de to ældste borgmestre, føjet et niveau mere, der udgjordes af fire borgerlige forstandere. Borgmestrene havde forsat overopsynet med de fattige, og tegnede Heilig-Geist-Hospital i administrativ og juridisk forstand: De udøvede på vegne af rådet ”jus superioritatis”.

De fire borgerlige forstandere fik ansvaret for daglige drift af Heilig-Geist-Hospital og dets husholdningsøkonomi. De skulle fire gange om året aflægge regnskab for rådet.

Det lægges op til fælles rådslagning i det samlede råd; hvorledes man kan skaffe midler til at optage et endnu større antal fattige? Ligesom det også drøftes, hvordan man kan sikre sig, at det kun er ”Nur wahrhaft Arme und Notleidende, vor allen diejenigen, welche in dem St. Annen Armen und Werkhause sich befinden und nicht mehr arbeiten können, sind, so weit sich des Hospitals Vermögen erstreckt, aufzunehmen, und ist überhaupt bei der Aufnahme ohne Ansehn der Person zu verfahren”¹⁷⁰ (Dittmer 1883).

Her er det værd at bemærke sig, at ikke blot bekymrer man sig om at øge optaget af fattige, hvilket siger, at der har været større behov, end der har været kapacitet. Men man overvejer også forholdet mellem klientellet og de forskellige fattiginstitutioner, herunder det nyoprettede St. Annen-Armen- und Werkhauses (Pelc 1990).

De fattige, som virkelig er fattige og nødlidende, skal også kunne komme ind på Heilig-Geist-Hospital, og ikke kun være henvist til St. Annen-Armen- und Werkhauses på grund af personsanseelse. Dette indikerer, at der stadig til Heilig-Geist-Hospital knytter sig en tradition for, at det er den bedre del af de fattige der får pladserne. Dette hænger fint sammen med, at man oprindeligt kunne købe sig en plads. Hermed får vi et indblik i den indsats man gjorde for at sikre de dårligst

¹⁷⁰ Dittmer, 1883: Gengivelse af Ordnung i fuld længde s. 112-117; originalteksten er dog svært læselig i den version, der har været til rådighed for mig, idet tryksværten er slået igennem siderne, hvorfor der citeres fra Dittmers gengivelse s. 55, der følger originaltekstens punktopdeling nøje.

stillede af borgerskabet økonomisk og plejemæssigt. De velstillede borgere behøvede ikke ”købe” sig til en forsørgelsesplads. De havde højst sandsynligt opsparede midler til deres alderdom og en familiemæssig status, der sikrede dem i alderdommen. Men helligåndsklostrenes historie er også en kilde til *småborgerskabets* historie og samfundets indsats for at fjerne eller skjule skammen ved deres fattigdom. Vi ser den samme praksis i Passau, hvor ”Pründner” også kunne indbetale et beløb og derved sikre sig ophold, forplejning og pleje indtil de døde. For Aalborg eksisterer, som tidligere nævnt, stadig i nutiden en rest af en lignede skik: Ved indflytning i en seniorbolig i Helligåndsklosteret betaler man et indskud, som man ikke får retur ved fraflytning. For både Passau og Lübeck gælder, at helligåndsklosterne i dag fungerer som kommunale plejehjem, hvorfor intet af denne skik er bevaret i nutiden.

8.8.1 St. Annen Armen- und Werck-Hauses.

Anlæggelsen af St. Annen Armen- und Werck- Hauses er en direkte udmøntning af reformlovgivningen fra 1601/02. Oprindeligt var klosteret opført ved en donation af 12 lübske borgere under ledelse af købmanden Werner Buxtehude, hvis rigdom var grundlagt på handlen med Novograd i Istrien. Baggrunden var, at der fattedes pladser til de velhavende borgeres døtre som i stedet for at indgå ægteskab ønskede optagelse i et kloster (Albrecht 2003). Med samtykke fra byens råd og biskop blev grundstenen lagt den 30. august 1502 til hvad, der skulle blive byens andet nonnekloster. Den 5. juni 1515 holdt nonner, der udgik fra augustiner klosteret i Braunschweig, deres indtog. Antallet af nonner voksede hurtigt fra 30 til 40, men der skulle dog ikke gå andet end 15 år, inden reformationen førte til, at klosteret blev opløst.

Efter reformationen blev St. Anna omdannet til fattighus og vajsensus.

En opgave der også hørte under St. Anna var uddelingen af ”Pröven” – fattiglegater og naturalier til fattige. Dette skete i samarbejde mellem klosterforstanderen og diakonerne. Der blev uddelt penge, smør og kul. Klosterforstanderen stod for indkøbet af smør og kul, der så kunne afhentes af de fattige, som havde fået denne hjælp anvist af diakonen (Funk, 1867).

Der var en bestemt antal af ”Pröven” til rådighed, som klosterforstanderen ved dødsfald kunne lade tilfalde en anden fattig.¹⁷¹

¹⁷¹ Vi kender den samme praksis fra fattigadministrationen ved Aalborg helligåndskloster. Her er overleveret kildemateriale, der viser eksempler på fattiges ansøgninger om, at måtte blive tildelt en fast legatportion.

Pelc nævner, at der fandtes 200 institutioner i Lübeck. Dermed er antallet af legatstiftelser og lign. ikke helt så højt som i Passau, men det vidner om en betragtelig decentralitet i kilder til finansiering. (Pelc 1990)

8.9 Heilig-Geist-Hospital

Til forståelsen af Lübecks historie er grundlæggelsen af Heilig-Geist-Hospital at betragte som en hjørnesten. Grundlæggelsen af denne borgerlige pleje- og fattiginstitution eksemplificerer nemlig på bedste vis den borgerlige selvstændighedskultur, som er så karakteristisk for Lübeck. Det følgende afsnit vil vise, hvorledes denne selvstændighedskultur finder et udtryk som virketrang i forhold til at medvirke til at løse sociale problemer i Lübeck. En virketrang der ikke udfoldes uden, at det giver anledning til konflikt med den katolske kirke. Men samtidig finder den også et udtryk som en særlig fromhedskultur, der på en måde agerer selvstændigt i forhold til kirken, men samtidig antager kirkens organisationsform og kultur (Hauschild 1981).

Med den tidlige urbanisering opstår der et nyt behov for sociale institutioner. Hvor man i agrarsamfundet var et arbejdsfællesskab, og dermed delte vilkår og forsørgelsesgrundlag indenfor familien og det nære samfunds rammer, sætter opkomsten af byerne og en mere individualiseret erhvervsstruktur en anden kultur. Ansvar for forsørgelsen af de svageste flyttes i nogen grad fra at være et problem internt i familien til at være et problem for det større fællesskab. Fællesskabet i byen og i kirken. Pleje af syge og forsørgelse af fattige lå som en af kirkens centrale opgaver (Dittmer 1883).

Dittmer laver i 1835 en gennemgang og fuldstændig registrering af Heilig-Geist-Hospital's arkiv, som kommer til at ligge til grund for al senere historieskrivning. I 1838 udgiver han ovennævnte værk, der udmærker sig ved at være et meget kildenært historiestudie. Dog behandler han ikke perioden fra 1602 og frem særligt udførligt, ligesom reformationshistoriens også behandles meget summarisk, og udelukkende med henblik på de organisatoriske ændringer den medfører for Heilig-Geist-Hospital.

8.9.1 Den tidligste historie

I 1227 grundlægger Lübecks råd Heilig-Geist- Hospital på hjørnet af Pferdemarkt og Marksgrube i Nikolaj sogn¹⁷² (Dittmer 1883). Rådet ønskede at stifte et alderdomshjem for byens mindrebemidlede borgere. Man ønskede desuden at indrette eget kapel med dertil hørende præst. Dette lod sig dog ikke gøre uden samtykke fra biskoppen, da stiftet havde kaldsretten. Biskoppen afslog anmodningen med henvisning til, at på trods af navnet var Heilig-Geist- Hospital hverken et sygehus eller en kirkelig orden, og de indsatte rørige nok til at gå i kirke andetsteds. Konflikten eskalerede idet rådet undervejs også søgte at vinde indflydelse på forvaltningen af domkirken, hvis byggeri var påbegyndt i 1173 og som stod for sin færdiggørelse. En kulmination på konflikten nåedes da rådet fængslede et antal præster og munke, hvilket var en grov tilsidesættelse af den kanoniske ret. Biskoppen klagede til paven, Gregor IX, der i 1227 udnævnte abbeden fra Stade, provsten for Zeven og domprovsten fra Bremen som dommere i sagen.¹⁷³ Først I 1229 da den pavelige legat Wilhelm fra Modena personligt intervenerede, enedes man om et kompromis i sagen om Heilig-Geist- Hospital. Man enedes om, at de indsatte i alderdomshjemmet skulle betragtes som et hospitalsbroderskab og antage den Johannitiske Klosterregel. Borgerne fik herved lov til at indrette kapel og afholde gudstjenester, men præsterne var helt og fuldt underlagt domkapitlet.

Dermed forsvandt spændingsforholdet mellem råd og kirke dog ikke. I 1229/30 byggede man, på et i dag ukendt sted, en større og selvstændig kirke, for at kunne være uafhængig af kapitlet. Sandsynligvis kunne man omgå biskoppens kaldsret ved at lade Deutsche Orden, der var bosiddende i Lübeck, varetage den gejstlige betjening i kirken og sjælesorgen på hospitalet.

Deutsche Orden er en stadig eksisterende romersk-katolsk orden, som har sin oprindelse i anlæggelsen af et felthospital ved belejringen af byen Akkon under det tredje korstog. Anlæggelsen tilskrives købmænd fra Lübeck og Bremen, der deltog i

¹⁷² Dittmer, 1838: Der hersker betydelig usikkerhed omkring dateringen af den tidligste bebyggelse, som antages at være påbegyndt i 1227 og færdiggjort i 1234. Der findes i Bischöflich-Eutinschen Archive en fortegnelse over medlemmer af domkapitlet på det pågældende tidspunkt, hvor der også refereres til HGH. Der fremgår ikke nogen nøjagtig datering, angivelse af grundlæggernes navne eller hvem der har afholdt udgifterne til byggeriet. Hvad man kan læse er: ” Der Lübeckische Rath habe aus einer Autorität, ohne Consens des des Dicesan-bischofs, das Hospital als eien Versorgungs-Anstalt für verarmte Bürger erbauen lassen“ citat efter Dittmer s. 101

¹⁷³ Jf. afsnittet om kanonisk ret – en sådan sammensætning af dommere har været helt gængs, og er fuldstændig efter bogen. Selvom man umiddelbart kan undre sig over, at der udelukkende udpeges gejstlige dommere.

korstoget og som også havde pilgrimmenes ve og vel på sinde, hvorfor hospitalet bestod efter at belejringen af byen var endt¹⁷⁴.

Da ordenen eksisterede på et paveligt privilegium, kunne biskoppen ikke røre den og ordenens præster fortsatte med at varetage opgaverne, og man bekymrede sig ikke stort om Biskop Bertolds band og ekskommunikation. Fronterne bestod efter biskoppens død i 1230, men i 1234 ophævede hans efterfølger Johannes, der hidtil havde været domprovst, bandet og en afspænding af forholdet mellem Deutsche Orden, rådet og domkapitlet kunne begynde.

8.9.2 Brand, genopførsel og nyordning

I forlængelse af sine bestræbelser på at normalisere forholdet mellem borgerne og kirken udstedte biskop Johannes III i 1263 en ordning for hospitalet¹⁷⁵ (Dittmer s. 104-11, 1883). På dette tidspunkt rådede man over ca. 80 faste pladser fordelt på borgere af begge køn. De kom hovedsageligt fra den socialt dårligst stillede del af borgerstanden. Formående borgere kunne efter et års prøvetid ”købe sig ind” ved at overlade sin ejendom til Heilig-Geist-Hospital, og derved sikre de sig et fremtidigt underhold. De fattige som ingen midler havde, blev optaget for Guds løn, og deres underhold blev betalt af legater og donationer til stiftelsen, hvorfor de var forpligtet at bede for deres velgørere.

Udstedelsen af forordningen kan ses som en udstrakt hånd, men det kan også ses som et forsøg på at vinde indflydelse på den borgerlige stiftelse. Ordensreglen, der både skal regulere gudstjenester og livet i Helligåndshuset, forstærker tendensen til, at man i høj grad lever som et religiøst fællesskab (Hauschild 1981), selvom der er tale om en borgerlig forsorgsinstitution.

Ordensreglen gælder for både søstre og brødre, som ved optagelsen skal aflægge kyskhedsløfte. Ægtefolk kan også optages såfremt deres ægteskab er barnløst, og de er villige til også som ægtefolk at aflægge kyskhedsløfte. Endvidere fordres de at leve i ejendomsløshed og lydighed over for hospitalsmesteren, som vælges af deres midte. De skal bære ordensdragten, som er af hvid eller grå uld, ”således som ulden kommer fra fåret”. Den må altså ikke være farvet.

Biskoppen tildelte huset sin egen kapellan, og man havde således ikke nogen tilknytning til andre kirker. Man skulle deltage regelmæssigt i gudstjenesten og hver syvende time skulle man bede Fadervor syv gange for husets velgørere. Desuden skulle de efterlevende læse tre salmer for de hedengangne brødre og søstres sjælefrelse. Kunne man ikke læse, skulle man i stedet bede 300 Fadervor. Man

¹⁷⁴ I dag tæller ordenen 1100 medlemmer herunder 100 præster og 200 søstre der helliger sig karitative opgaver.

¹⁷⁵ Dittmer, 1838 s. 104-11, gengivelse af en senere afskrift af den oprindelige latinske tekst.

fastede ugentligt efter nøje forskrifter, ligesom de 40 dages fast forud for påske og i adventstiden skulle overholdes. De fælles måltider skulle indtages i stilhed.

Heilig-Geist-Hospital forsørgede alle indsatte med bolig, klæder og kost. Ingen gæster måtte spise med uden hospitalsmesterens udtrykkelige tilladelse. Vin blev kun udskænket til dem, der havde særligt brug for det. Den almindelig drik har været øl. Fra jul og til fastelavn, og fra påske til advent blev der serveret kød søndage, tirsdage og torsdage. Der blev ikke serveret mere end tre retter; formad, kød og grøntsager. På særlige dage kunne der, på foranledning af en velgører, serveres særlig god mad. Alle - også de sengeliggende - spiste det samme. For særligt syge og svagelige kunne der gøres en undtagelse.

Der forlangtes streng lydighed i forhold til overholdelsen af reglementet, der også fastsatte de disciplinære straffe: Opsætsighed mod hospitalsmesteren blev straffet med en dags faste. Det samme gjaldt hvis man uden tilladelse forlod hospitalet. Tyveri i mindre målestok blev straffet med to dages faste, men hvis der var tale om en større forseelse, var det op til mesteren af fastsætte straffen. I særligt grelle tilfælde kunne han vælge at bortvise en indsat.

For overtrædelse af kyskhedsløftet var der korporlig afstraffelse, hvor den skyldige udstilledes uden ordensdragt, og således blottet indtil undertøjet modtog afstraffelsen af mesteren. Denne afstraffelse blev gennemført kønsopdelt.

Det var desuden forbudt at føre usømmelig tale eller sang samt for kvinder at have udslået hår.

Samtidig med nyordningen i 1263 begyndte man at planlægge byggeriet af nyt hospital, hvilket sikkert har været påbegyndt, inden en brand i 1276 hærgede Lübeck og ødelagde det bestående hospital.

I 1285/87 stod Heilig-Geist-Hospital færdigt på Koberg i den form, vi kender det i dag, med plads til 100-200 beboere i hospitalssalen og egen kirke.

Legenden tilskriver anlægget af den nye institution rådsherre Bertram Morneweg,¹⁷⁶ hvilket savner kildemæssigt belæg (Endres 1926). Men han har sammen med Siegfried von der Brügge tilhørt kredsens sammen med de ti andre rådsherrer, der både har bidraget betragteligt til finansiering og projektering af det nye Heilig-Geist-Hospital.

At biskop Johannes III ikke har overvundet borgernes selvstændighedstrang i kirkelige spørgsmål, fremgår tydeligt af kalkmaleriet i helligåndshospitalets kirke, hvor de tolv rådsherrer er portrætteret i en cirkel omkring Kristus. Om maleriet er

¹⁷⁶ Endres, Dr. Fritz, 1926: „Geschichte der freien und Hansestadt Lübeck“ omtaler HGH som: „dem mächtigen Bau der wohltätigen Stiftung Bertram Mornewegs“ s. 124

udtryk for, at de har set sig selv som Kristi ligemænd, eller om de har sidestillet sig selv som Kristi efterfølgere på linje med de tolv apostle, er et spørgsmål om fortolkning. Portrætterne har haft den funktion, at de har mindet beboerne om deres pligt til at bede for Heilig-Geist-Hospital's velgørere og stiftere (Lutterbeck 2002).

I disse år forøges mængden af gods, der hører under Heilig-Geist Hospital betragteligt (Dittmer 1883). Dette sker ved donationer. Både arv fra de indsatte samt renteindtægter gør det muligt at erhverve mere gods. Udover større besiddelser i byen med dertil hørende jordstykker havde man 8 landsbyer i Holsten. Den rigeste besiddelse lå i Mecklenburg med 12 landsbyer og adskillige gårde. Siden 1299 havde man også en andel i saltudvindingen i Lüneburg. I områder under kongelig dansk overhøjhed havde man 3 landsbyer med henholdsvis 259, 95 og 82 indbyggere. Til den ene hørte et stykke skov, som blev drevet af Heilig-Geist-Hospital (Dittmer 1883).

Ejendomsretten og inddrivelsen af afgifter samt renter blev nøje overvåget og udøvet af forvaltere.

8.9.3 Reformationens betydning

Ved reformationen, der i Lübeck i første omgang var gennemført i år 1530¹⁷⁷, overgik Heilig-Geist-Hospital til at være en verdslig institution og forvaltningen blev placeret hos de to ældste borgmestre. Gennemførelsen af reformationen har dog ikke nødvendigvis betydet det store for livet for beboerne på Heilig-Geist-Hospital. I den husordning som udstedes af borgmestrene Gorthard von Höveln og Alexander Lüneburg i 1601, finder man følgende bestemmelser, der angår de indsatte fromhedsliv:

*”Die Hausarmen sollen sich, wenn in der St.Jacobi Kirche gepredigt wird, so wie bei den im Hospital angeordneten Quartal-Predigten und Communion einfinde”*¹⁷⁸ (Dittmer 1883, s. 52).

Husets fattige er fortsat underlagt kirketugt; de skal gå regelmæssigt til gudstjeneste og modtage nadveren mindst fire gange om året. De tilstås dog muligheden for at vælge en anden *”Beichtvater”* – skriftefader. Alle fattige var forpligtet til ved

¹⁷⁷ Som det fremgår af det generelle afsnit om Lübecks historie kan man datere reformationens indførelse forskelligt. Man kan datere den til 1530, fordi der da gives tilladelse til lutherske prædikanter og uddeling af nadver i begge skikkelser. Man kan datere den til 1531, fordi Bugenhagens kirkeordning træder i kraft der, og endelig kan man datere den til 1535 hvor det gamle aristokratiske råd reetableres, og recessen underlægger kirken rådet.

¹⁷⁸ Dittmer, 1838 s. 52 samt bilag med fuldstændig gengivelse af husordenen

middags og aftensmåltidet både før og efter spisningen, hospitalsklokken lød: ”*Gott dem Allmächtigen durch Gebet zu danken*” (Dittmer 1883, s. 52).

At der efter reformationen indføres kirketugt, fordi den almindelige befolkning skal genopdrages i den ”nye” kristne tro – den sande evangeliske kristendom, er der som sådan ikke noget nyt i. Men det er bemærkelsesværdigt i hvor høj grad, den daglige bønsspraksis ligner det før-reformatorisk borgerlige klosterliv. Forbønnerne for de afdøde brødre og søstre er selvfølgelig afskaffet. Det samme er takkebønnerne og de daglige 3 gange syv Fadervor for husets velgørere. Men de er erstattet af takkebønner rettet direkte mod Gud Fader.

Husmesteren har stadig den fulde myndighed, og man må ikke forlade huset i længere tid uden hans forudgående tilladelse.

Denne husorden er i øvrigt genoptrykt med meget få modifikationer den 28. marts 1719 og igen den 15. februar 1790.

Ved sekulariseringen i 1806 indstilles afholdelsen af offentlige gudstjenester i kirken.

I 1820 finder den første store modernisering sted. Det sker ved, at de 4 rækker af senge, der står i hospitalsalens længderetning, fjernes og erstattes af de små trækamre, hvilket stadig står som museum.

I 1939 overtager ”Gemeinde Hansestadt Lübeck” stiftsforvaltningen, hvorved den mister sin hidtidige vidtrækkende uafhængighed. (Nazityskland)

I 1973 påbegyndes en større ombygning, og i 1976 er klosteret ombygget til at huse 85 personer på en eller to sengs-værelser. For første gang drives det af byen.

I 2001-02 ombygges Heilig-Geist- Hospital til sin nuværende form, og fremstår som et moderne plejehjem, der også driver museum, idet kirken og den oprindelige hospitalshal er åben for besøgende.

8.10 Diakonatet

I forbindelse med reformationen og som konsekvens af Bugenhagens ordinans oprettes der et nyt embede: Diakonatet. Diakonerne skal sognevis varetage indsamling af midler til de fattige. De har også ansvaret for uddeling til de retmæssige fattige.¹⁷⁹ (Funk 1867).

¹⁷⁹ Dr.Jur.Funk 1867: s.171-244. Baseret på et grundigt kildestudie og med fyldig gengivelse heraf gennemgår Dr.Funk Diakonatets udvikling.

Forvaltningen af fattigforsorgen lægges derved meget konkret ud som en opgave for civilsamfundet. Den katolske forståelse af det karitative arbejde, som en god gerning gjort som et offer til Gud, erstattes ved reformationen af en forståelse af sammenhængen mellem fromhed og kærlighedsgerningen. Fattigpleje betragtes som en del af menighedens gudstjenestefejring: *”Armenfürsorge ist Gottesdienst, deswegen wird sie in der Ordnung so ausführlich geregelt”* (Hauschild 1981, s. 196). En handling der udføres med henblik på det dennesidige liv og ikke en gerning, der skal retfærdiggøre mennesket i forhold til det hinsidige liv.

Ifølge ordinansen udpeger rådet to af dets medlemmer til at være ”Kasten-Herren”. Sammen med 64’er borgerforsamlingen forestår de derudover valg af tre ”fromme verständige Bürger” fra hvert af de fem sogne. De udgør de femten ældste diakoner – ”Aeltesten Diakonen”. Dertil kommer at hvert sogn yderligere udpeger ni ”redliche, fromme, ehrliche Bürger”, som på skift i løbet af ugen skal sørge for med ”klingbøjten”¹⁸⁰ at indsamle penge i sognets kirke. De skal anbringe det indsamlede i fattigkisten, der står i sognets kirke, og hver søndag bringe pengene til Mariakirken, hvor hovedkassen er.

For at blive udpeget som diakon er der visse betingelser, man skal opfylde. Man skal have borgerrettigheder - have ”egen ild og jord”¹⁸¹ - og man må ikke tilhøre håndværkerstanden. Embedet er et borgerligt ombud, og anses dermed for at være en pligt, man ikke kan undslå sig, hvilket skal vise sig at give anledning til nogen tvist op igennem tiden. Embedet blev efter kildematerialet at dømme nemlig ikke anset for særligt attraktivt. Man må gå ud fra, at det har været forbundet med temmelig meget arbejde, og det sikkert har været ret utaknemmeligt, at skulle stå for indsamling af penge.

At der har været mange måder at forsøge at undslippe tjenesten på, ses f.eks. af et rådsdekret fra den 4. maj 1763. Spørgsmålet er, om man kan undslå sig fra tjeneste ved for en kortere tid at flytte ud af sognet. Eller om man kan få nedsat den sum, der var fastsat til frikøb, hvis man ville fritages fra embedet. Dekretet fastslår at man ikke kan lave en sådan strategisk flytning, men er pålagt at passe sit embede i det sogn, hvor man kom fra.

Dertil kom spørgsmålet om, hvornår man var egnet til embedet, og hvornår man kunne bede sig fritaget fra tjeneste. Som udgangspunkt lå den oprindelige ordinans ord om gode kristne, der skulle have borgerret og en uplettet vandel. Men kunne man f.eks. blive fritaget på grund af alder eller helbredsmæssige grunde? I et dekret fra den 5. september 1765 slås det fast under henvisning til en konkret sag, hvor en 72 årig diakon er for svag til at passe sit embede, at man ikke kan pålægges embedet

¹⁸⁰ Pose på stang til brug ved indsamling i kirken

¹⁸¹ Hvad begrebet ”egen ild og jord” dækker over er udfoldet i indledningsafsnittet til Lübecks historie.

efter at være fyldt 60 år. Anden henvisning til svagelighed accepteres kun, hvis der foreligger en attest fra huslægen.

Til udnævnelsen var også knyttet et krav om, at man tilhørte et af de 11 gilder eller laug for junkere, købmænd, skonnertfarere, Novogradfarere, Bergenfarere, Rigafarere, Stockholmfarere, skræddere, bryggere eller skipperselskabet. Dertil kom de fire største laug, hvortil de mest almindelig håndværkere¹⁸² hørte. Rekrutteringen fandt udelukkende sted herfra. De lærde var fritaget, og det samme gjaldt for alle, der var embedsmænd. Den 27. maj 1698 blev advokat Dr. Johann Dankwarts valgt til diakon for Skt. Petri, som medlem af bryggerlauget. Han vægrede sig ved at modtage valg og påberåbte sig sin status af lærd. De øvrige diakoner stod fast på valget, og da Dr. Dankwarts ikke optog arbejdet, men holdt fast ved, at der skulle udpeges en anden, svarede de igen med at nedlægge arbejdet. Der blev hverken samlet ind eller uddelt ”Gotteskastengelder” til de trængende ved Skt. Anna klosteret¹⁸³, hvilket fik dets provisorer til at give en anmeldelse til rådet, hvori det bl.a. hedder:

”wass für Ein Grosser Unstandt bey der Kirchen zu St. Petri ist, wegen des Klinge Beutels. Die Arme Leute, so wir dahin verwiesen, ihre pröven wöchentlich daselbst abzuholen, haben in 4 u. 5 wochen keinen Heller bekommen, lauffen uns Täglichen an, winselu wehschlagen bei dieser Theüweren Zeit, da das Brodt- Korn schon biss auf 86 RD die Last gestiegen, dass es Einen Stein in der Erden erbarmen mögte“ (Funk 1867, s. 180-184).

”Selv en sten i jorden må forbarme sig”: Men Dankwarts påtager sig forsat ikke opgaven. Den 13. januar 1699 udpeger rådet en tredjemand, der skal forestå forhandlingen mellem Dankwarts og de øvrige diakoner. Udgangen på sagen blev, at Dankwarts købte sig fri for tjenesten ved at betale 50 danske kroner, og den 13. februar 1699 kunne sagen erklæres for afsluttet (Funk 1867, s.184).

Sagen er ikke enestående. Ud over det åbenlyse aspekt; at undgå at blive diakon afspejler den også et spændingsforhold mellem laug og en akademisk embedsstand, der ikke helt kan hævde sig som sådan. Når en udnævnelse af Dankwarts overhovedet kommer på tale, er det fordi, han er medlem af bryggerlauget. Han har så at sige haft et ben i begge lejre.

Rådsreferater viser, at der fortsat er konflikter forbundet med hvem, der er forpligtet til at påtage sig opgaven. Der er adskillige eksempler, der ligner Dankwarts, hvor

¹⁸² Tidligere har vi hørt om den praksis, at håndværkere ikke kunne optages i rådet. Her er håndværkslaugene medtaget som rekrutteringsgrundlag for udpegelse af diakoner, der må have været tale om håndværksmestre, der har haft egen ild og jord.

¹⁸³ Dr. Funk s. 180-184 minutios gengivelse af sagsforløbet med referatet fra forhandlingerne med rådet.

akademikere, der også var medlem af et laug, nægter at optage tjenesten. Følgende professioner har i 1778 forsøgt at blive fritaget: notar, indehaver af en privatskole, konsul, jernbaneembedsfolk og en organist. Men det afslås af rådet, og de pålægges at optage tjenesten. Generelt tegner der sig et billede af, at rekrutteringsgrundlaget er for lille. Den gamle skik med at håndværkere ikke kunne pålægges tjeneste, fraviges. De kan pålægges tjeneste som diakoner for filialkirker.

Laugsmedlemmernes diakontjeneste begrænser sig til hovedkirken i sognet. Som i Dankwarts tilfælde er der flere, der køber sig fri for tjenesten mod at betale en sum til kassen – et ”*abkauf*”.

I et rådsreferat den 16. november 1810 har vi en fortegnelse over priser for ”*abkauf*”, alt efter hvilken faggruppe man kom fra (Funk 1867, s. 191). Dette er et eksempel på en slags ”skat,” der er proportional med indkomsten.

Oprindeligt var det ud over de gængse borgerretskrav også et krav, at man var gift, men det sker at dette fraviges, og ugifte vælges.

Med indførelsen af diakonembedet opnår man en meget decentral struktur. Dette gælder både i forhold til indsamling af midler og uddeling. Uddelingen af ”*Pröven*” kan foregå efter, at diakonerne har forsikret sig om, at den fattige er værdig trængende. Ideelt set kan de lokale diakoner også sikre sig, at den værdig trængende fattige får de midler, der rent faktisk tilkommer dem.

Indsamling af midler, foregår som hovedregel under gudstjenesten, efter at præsten har sagt en forbøn for indsamlingen af midler. Det er værd at bemærke, at ganske vist er gerningsretfærdigheden afskaffet ved reformationen, men indsamlingen af midler til de fattige er stadig nært knyttet til kirken, og hænger sammen med en forbønspraksis. At denne bønsspraksis har spillet en rolle, ved vi f.eks., fordi der så sent som i 1700-tallet foreligger klager over, at diakonerne har påbegyndt indsamlingen uden at vente på præstens forbøn¹⁸⁴ (Funk 1867). Som følge heraf sløjfede præsten forbønnen. Diakonerne svarede igen med, at de ville lade indsamlingsposen hænge, hvis ikke der blev bedt for deres arbejde.

Indsamlingen under gudstjenesten gik ikke stille af sig. I 1747 taler borgmesteren f.eks. for at indsamlingen med pose afskaffes, da det er anledning til for megen uro under gudstjenesten. I stedet forslår han, at indsamlingen sker efter prædiken eller ved opstilling af bøsser ved udgangen. Dette fortæller om praksis; at indsamlingen har været knyttet til en forbøn som lå placeret sammen med prædiken. Tanken om gerningsretfærdighed er afskaffet, men det at indsamle og give gaver til de fattige er knyttet til forkyndelsen af evangeliet.

¹⁸⁴ Dr. Funk s. 206-208: 28/11-1728 Skt. Katharina kirke og Skt. Clemens kirke

Først i 1862 bliver indsamlingen med bøjle og pose afskaffet og erstattet af en bøsse.

Den evige kamp for at få midlerne til at slå til fører til nok en reorganisering af fattigområdet i 1845/46. Hidtil har fattigforsorgen været decentralt anlagt, både hvad angår finansiering og institutionernes organisation (Hauschild 1981).

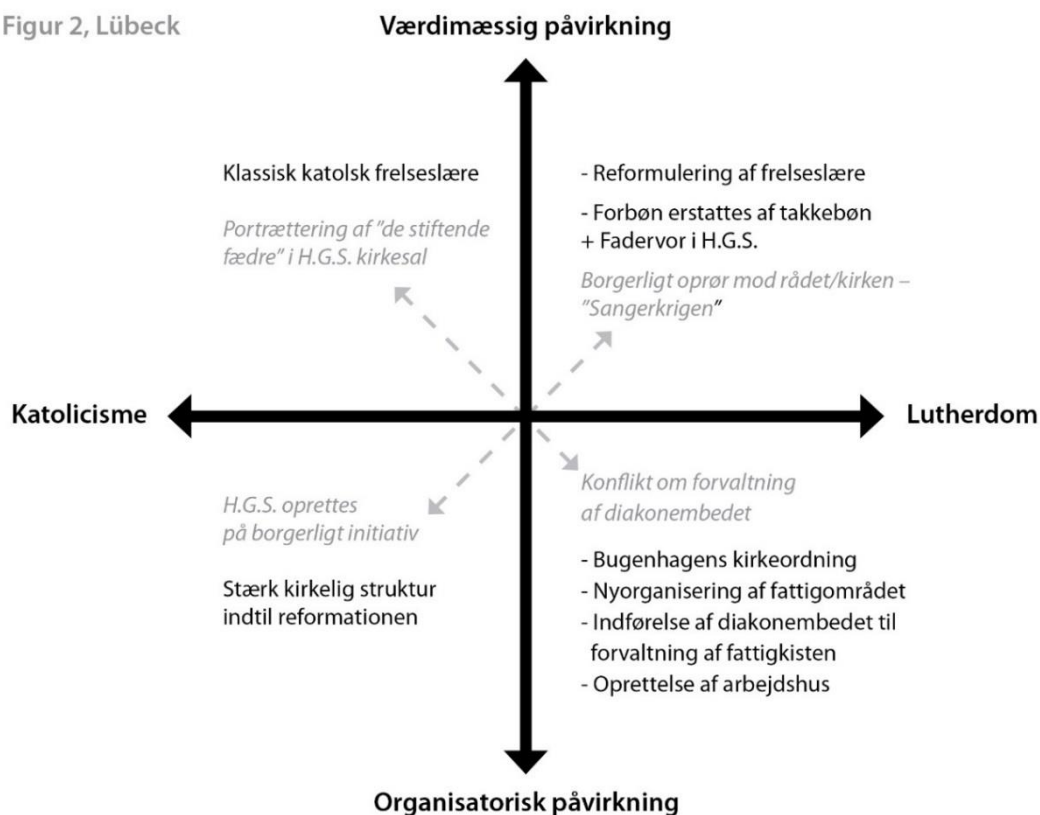
På dette tidspunkt kan fattigplejen opgøres til et stort antal af større og mindre institutioner, hvoraf kun ganske få er under statens eller byens administration (Hauschild 1981).

Men med reorganiseringen i 1845/46 forsvinder de sidste rester af kirkelige elementer, der kan føres tilbage til middelalderen.

8.11 Konklusion på Lübeck som historisk mikrostudie

Nedenstående figur til konklusion har den samme opbygning som figur 2, Aalborg og Passau, men sit eget selvstændige indhold.

Figur 2, Lübeck

Borgeradfærd - tekst i kursiv – – →

Note: Der indføres "borgeradfærd" som et irrationale. Den har i diagrammet form som en stiplede linje. Den repræsenterer en udvikling, der ikke kan rubriceres som luthersk/katolsk eller værdimæssig/organisatorisk. Den kan godt være påvirket deraf, men den er karakteriseret ved at udgøre et selvstændigt (ir)rationale.

Jeg vil beskrive den kvadratiske opdeling i den følgende konklusion. Kvadrant et er øverst til venstre, og så følger to, tre og fire mod urets retning.

Kvadrant I: Værdimæssig påvirkning af katolicismen

I den første kvadrant ser vi på den værdimæssige påvirkning af katolicismen i Lübeck. Indtil reformationen er Lübeck præget af en klassisk katolsk frelseslære, hvilket også kommer til udtryk i, forbindelse med den måde hvorpå omsorgen for de fattige føres ud i livet. De overleverede forskrifter for det daglige bønsliv i klosteret er ganske detaljerede. Donationer givet til Helligåndsklosteret er betinget af, at man beder for giveren.

Men her ser vi en borgeradfærd, der får et særligt udtryk. De stiftende fædre af Helligåndsklosteret lader sig afbillede i kirkesalen i en cirkel omkring Kristus. Der ligger givetvis mere end et motiv bag dette. Derfor er der også flere tolkningsmuligheder. Den første der ligger lige for, er at de har villet minde stedets beboere om, at de var forpligtet til at bede for giverne. Et mere dristigt motivforslag er, at de har ønsket at placere sig selv på linje med Kristi tolv disciple, som har indgået i et direkte fællesskab med Kristus. Hvis vi antager dette motiv som plausibelt, så er kalkmaleriet også en mere eller mindre direkte udfordring af pavens primat og paveembedets forståelse af ”*nøglemagten*”. Som beskrevet udførligt i kap. 4 er *nøglemagten* den katolske kirkes begreb for, at paven i princippet anses for at være den eneste legitime arvtager til kirkens magt efter Kristus. Dette fordi paven efter sigende skulle have fået overgivet magten til at binde og løse synder af apostlen Peter. Jesus indsætter apostlen Peter som leder af den kristne kirke, ledsaget med ordene om, at han giver ham magten til at eftergive synd. Den katolske kirke udviklede i middelalderen læren om pavens ufejlbarlighed og paven som Guds stedfortræder på jorden. Denne lære forkastede Luther som et magtmisbrug.

Anlægger vi den dristigste tolkning, ser vi de lübske borgeres udfordring af pavens krav om overhøjhed allerede i 1200 tallet.

Kvadrant II: Organisatorisk påvirkning af katolicismen

I den anden kvadrant ser vi på hvilken organisatorisk påvirkning katolicismen udøver samfundet. Den katolske kirke har, som i de to andre byer, udgjort en stærk kirkelig struktur indtil reformationen.

Det andet gennemgående træk ved de tre byer er, at Helligåndsklosteret oprettes på borgerligt initiativ. I Lübeck giver dette anledning til en meget tilspidset konflikt med den etablerede katolske kirke. Grundlæggerne af klosteret kortslutter så at sige processen med at udpege en egen præst til stedet, ved at underlægge sig ”*Deutsche Orden*”, og dermed komme til at referere direkte til paven.

Kvadrant III: Organisatorisk påvirkning af lutherdommen

I den tredje kvadrant fortsætter vi med at se på den organisatoriske påvirkning af konfession men nu af lutherdommen. Indførelsen af reformationen betyder for Lübecks vedkommende en fuldstændig nyordning af alle samfundets områder.

I Danmark så vi, at kongen overtog det overordnede moralske og lovgivningsmæssige ansvar for de velfærdsområder, der hidtil havde ligget i kirkeligt regi. For Lübeck gælder, at disse områder underkastes en art demokratisk kontrol i form af borgerforsamlingen.

Bugenhagens kirkeordning udgør det lovgivningsmæssige grundlag. Heraf følger en nyorganisering af fattigområdet med indførelsen af diakonembedet, der har ansvar for inddrivelse af de nødvendige midler til fattigområdet.

På nogenlunde samme tid som vi i Danmark indfører en ligningsbestemt fattigskat for hele landet, ser vi i Lübeck konflikterne om forvaltningen af diakonembedet. To klare tendenser til at forstå grundlaget for at Danmark bliver en universal velfærdsstat, og Tyskland udvikler sig som velfærdsstat efter subsidiaritetsprincippet. I Danmark lægger man grundstenen til det universelle princip ved, at man fra centralt hold søger at sikre en ensartet inddrivelse af fattigskat i alle områder af landet. Skatteinddrivelsen sker lokalt, men efter et princip der er fastlagt centralt.

I Tyskland er både de lovgivningsmæssige rammer og opkrævningen af bidrag til de fattige placeret lokalt. Graden af subsidiaritet er meget høj, da den er placeret i de enkelte sogne.

Konflikten om forvaltning af diakonembedet anser jeg som et udtryk for en borgeradfærd indenfor den organisatoriske struktur, der er bestemt af lutherdommen. I den gamle katolske struktur ville forpligtigelsen til at give til de fattige eller tjene dem ikke have været til diskussion i samme grad, fordi de fattige havde opfyldt en plads i Guds frelsesplan. Organisatorisk ville opgaven være varetaget af den katolske kirke.

Kvadrant IV: Værdimæssig påvirkning af lutherdommen

I den fjerde kvadrant ligger den værdimæssige påvirkning af lutherdommen. Som vi så det i Aalborg reformuleres frelseslæren. De fattige skal ikke længere bede for deres velgørere, men der er stadig knyttet en fromhedspraksis til livet i klosteret. Forbønnen erstattes af en takkebøn, der sammen med Fadervor adresseres direkte til Gud. I Fadervor hedder det: "Giv os i dag vort daglige brød," og i takkebønnen retter man sin tak for netop dette brød direkte til Gud.

Borgeradfærden er meget synlige i det værdimæssige i "sangerkrigen". Her hører vi meget bogstaveligt individets stemme i forhold til en teologisk diskurs.

Konklusion på figur 2, Lübeck

Samlet set tegner der sig i Lübeck et billede af et myndigt borgerskab, der allerede ved Helligåndsklosterets anlæggelse i 1220'erne lægger arm med kirken. Konflikten finder et leje, hvorved dagligdagen kommer til at fungere. Men styrkeprøven genoptages igen under indflydelse af de reformatoriske ideer. Organisatorisk er kompleksiteten i Lübeck stor. Der er forholdet med Lübeck som fristad under ”*Hansaen*”. Der er modsætningsforholdet mellem det gamle rådsaristokrati, der i overvejende grad bestod af købmænd og en håndværkerstand, hvor de sidste sikkert har været værdimæssigt inspirerede af Luthers tanker, men som også udnytter, at der med reformationsrøret opstår et momentum til at søge indflydelse. Det er interessant at iagttage Hansaforbundets pragmatisme, da reformationen begynder at brede sig. Sigtet er, at man for enhver pris vil undgå stridigheder, også selvom dette måtte betyde, at man måtte antage den nye lære. Hensynet til handelen har stået over alt andet.

Kapitel 9: Konklusion og perspektivering af de historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende forskningslitteratur

9.1 Indledende sammenfatning

Som det første vil jeg forsøge at opsummere konklusionerne fra de tre historiske mikrostudier i én figur. Derefter vil jeg sammenholde det historiske materiale med de forskellige tilgange til emnet i den eksisterende forskningslitteratur. I kap. 10 vil jeg perspektivere det historiske materiale til nutiden.

I den nedenstående figur 3 har jeg bearbejdet de faktorer, som har optrådt i figur 2 for Aalborg, Passau og Lübeck. Figurene er en grafiske bearbejdning af det overordnede forskningsspørgsmål, der angår hvilken indflydelse konfession har på udformningen af velfærdssamfundet. Dette har jeg opdelt i en værdimæssig og organisatorisk påvirkning. Derudover har jeg inddraget nogle andre forhold, der har betydning som korrigerende faktorer. Først udefrakommende begivenheder der rammer vilkårligt; krig, hungersnød og epidemier. De rammer vilkårligt men kan have en indflydelse på udformningen af velfærdsområdet, som hverken er værdimæssig eller organisatorisk som sådan. Det andet forhold, som jeg har forsøgt at isolere, er det, jeg har kaldt aktivistisk borgeradfærd. For den aktivistiske borgeradfærd gælder, at opdagelsen af denne er kommet til undervejs i mine studier. Det er et mønster, som har vist sig undervejs i arbejdet med det historiske materiale. Dette forhold redegjorde jeg for i kapitel 3 som begrundelse for formuleringen af mine forskningsspørgsmål med de relevante underspørgsmål.

Jeg har valgt at anskue centralisme som modsætningen til aktivistisk borgeradfærd.

Figur 3 samler faktorerne i forhold til at lave en komparativ konklusion af de historiske mikrostudier, hvor spændingen mellem centralisme og borgeradfærd sammenholdes med konfession.

Byerne indplaceres i figuren efter graden af centralisme/borgeradfærd og konfession.

Jeg har valgt at gøre dette fordi spørgsmålet om hvor stærk en grad af centralisme, der sættes af enten konfession – den katolske kirke eller for Danmarks vedkommende kongemagten, er meget interessant i et komparativt perspektiv. Her giver historien et bidrag til forståelse af, hvorfor Tyskland og Danmark får den udformning, de gør som moderne velfærdsstater.

Den katolske kirke udgør en stærk centralistisk kraft for velfærdsområdet i alle mikrostudier før reformationen. Men den udfordres af den aktivistiske borgeradfærd. Denne aktivistiske borgeradfærd skubber på reformationen, men den er også med til at holde velfærdsområdet oppe efter reformationen. For Danmark gælder det

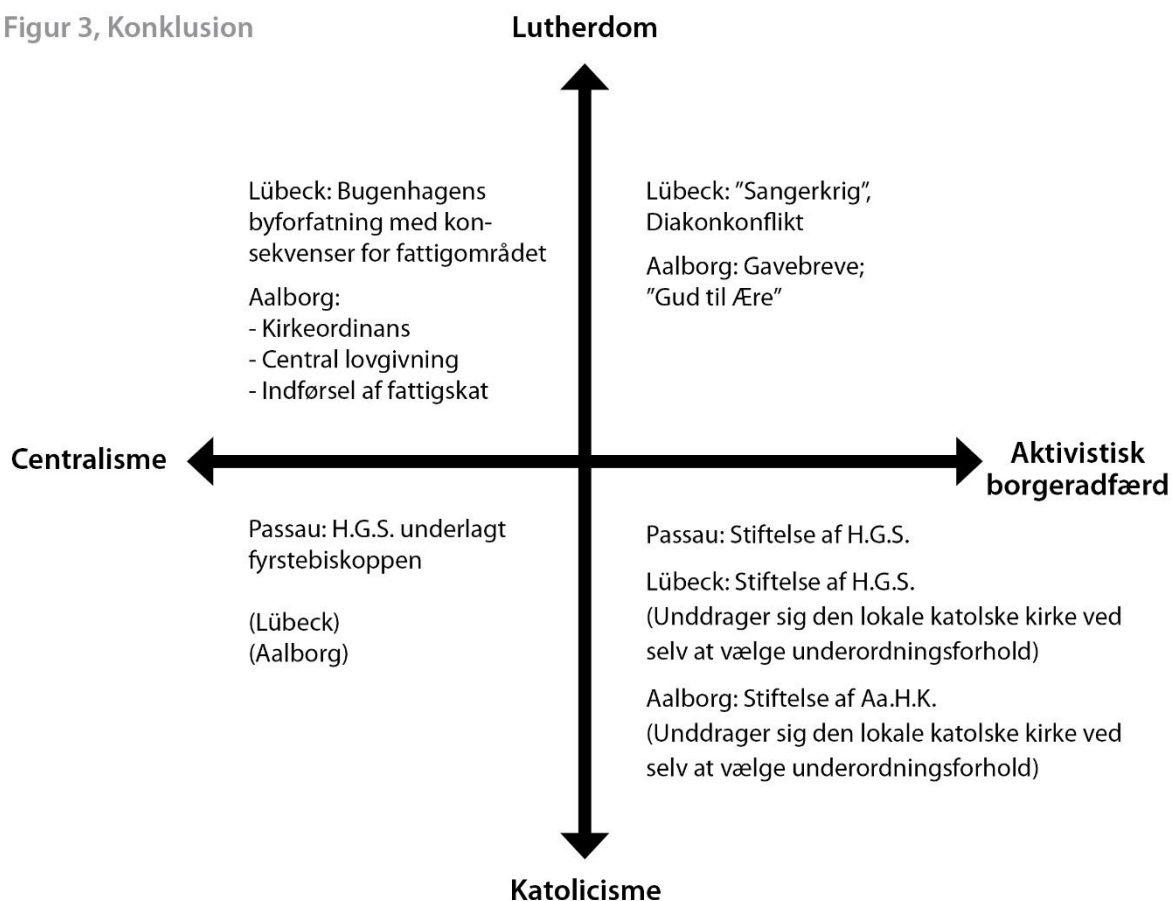
specielle, at kongen overtager den katolske kirkes plads som en centraliserende faktor. Fattigområdet bliver lige fra begyndelsen en krumtap i Kirkeordinansen. Kirkeordinansen er det første stykke lovgivning, som skal ordne forholdene i Danmark, efter det magtvakuum der opstår, da den kanoniske lov med reformationens indførsel bliver ophævet.

I Lübeck ser vi, at byforfatningen gør det samme lovgivningsmæssigt, men det er karakteristisk for Tyskland, at byerne ordnes ved lov hver for sig. Der kommer ikke nogen central lovgivningsreform førend indførelsen af Code Napoleon i 1806 efter sekulariseringen i 1803.

I Passau forbliver de katolske institutioner intakte indtil da.

Den aktivistiske borgeradfærd bliver en slags egen drivkraft i forhold til både bevaring og udvikling af velfærdsområdet. I nogle tilfælde givetvis drevet af et religiøst betinget værdigrundlag. I andre tilfælde tilsyneladende drevet af ønsket om magt.

Figur 3, Konklusion

Note: For Lübeck og Aalborg gælder, at deres placering i spændet mellem centralisme / aktivisme / katolicisme er kompleks: De unddrager sig den lokale katolske kirkes opsyn ved at vælge "Deutsche Orden" og "San Spirito" men begge ordener er underlagt paven overopsyn.

På den vertikale akse har jeg placeret lutherdom / katolicisme. På den horisontale akse har jeg placeret centralisme / aktivistisk borgeradfærd. Borgeradfærd er den, der i figur 2 har optrådt, som den faktor der manifesterede sig på tværs af de

konfessionelle og organisatoriske skel. Den har været illustreret ved en stiplet linje, der udgik fra centrum.

Jeg vil beskrive den kvadratiske opdeling i den følgende konklusion. Kvadrant et er øverst til venstre, og så følger to, tre og fire mod urets retning.

Kvadrant I: Lutherdom og centralisme

Den første kvadrant indeholder spændet mellem lutherdom og centralisme. Med indførelsen af reformationen flyttes velfærdsopgaverne lovgivningsmæssigt fra kirken.

For Lübeck gælder, at Bugenhagens byforfatning indføres som lovgivningsgrundlaget for fattigområdet. Dermed sker der en organisatorisk centralisering af velfærdsopgaverne under byens borgerforsamling. Hvor hvert kirkesogn og hver fattiginstitution, herunder helligåndsklosteret, hidtil har haft egen jurisdiktion men dog underlagt den katolske kirke, indskrænkes denne selvbestemmelse. Indsamling af midler kommer til at ske efter for byen centrale principper. Pengene indsamles ganske vist sognevis, men de samles i en central kasse og redistribueres. Der er tale om en omfordeling bestemt af behov.

Målet er en central uddeling af midler og et centralt opsyn med, hvem der har behov for midler. Man ønsker at undgå misbrug, men man ønsker også at gøre systemet så finmasket, at de lokale diakoner har mulighed for at opdage borgere, der har brug for hjælp, men som ikke hidtil har modtaget det.

Det er vigtigt at bemærke, at centraliseringen sker på et bymæssigt plan. Der er i princippet ingen national lovgivning vedrørende velfærdsområdet førend reformerne, der kommer under den oplyste enevælde i Preussen i 1700-tallet.

For Aalborg gælder, at Kirkeordinansen indføres som lovgivningsgrundlag for hele Danmark. Den udmøntes lokalt. I Aalborg gælder også en centralisering, men tilsyneladende ikke så effektiv som i Lübeck. Der kan sagtens tænkes at have været en administrativ træghed: Lovgivningen er central for hele landet, i og med at den udstedes af kongen, men udmøntningen af den ligger hos de enkelte byer.

Af den store mængde af forordninger og breve der udsendes fra kongen vedrørende de fattige ses, at området kontinuerligt har udgjort et problem. I 1708 udstedes der en lov, der gælder for hele landet om indførsel af en egentlig fattigskat. Den opkræves lokalt efter et halvfrivilligt ligningsprincip. Dette ses af de forpligtigelsesbreve, hvor borgerne selv har skulle angive hvor meget, de ville forpligte sig til at betale årligt.

Kvadrant II: Katolicisme og centralisme

I Passau ser vi den højeste grad af centralisme og katolicisme. Både den verdslige magt og den gejstlige magt er samlet hos fyrstebiskoppen. Helligåndsklosteret underlægges fra begyndelsen af fyrstebiskoppen, der bliver den kontrollerende instans. Men indtil sekulariseringen fungerer byens fattiginstitutioner selvstændigt. Der kommer altså en høj grad af centralisme til udtryk ved at den samlede magt ligger hos fyrstebiskoppen men, de enkelte religiøse institutioner lever deres eget liv.

For både Aalborg og Lübeck gælder, at der overordnet set indtil reformationen har været en centralisme knyttet til den katolske kirke.

Kvadrant III: Katolicisme og aktivistisk borgeradfærd

I tredje kvadrant er anlæggelsen af de tre helligåndsklostre udtryk for aktivistisk borgeradfærd.

For Passau gælder, som netop beskrevet, at grundlæggelsen er borgerlig, men det underlægges den lokale katolske kirkes organisationsstruktur. De mange yderligere donationer til klosteret er også udtryk for en aktivistisk borgeradfærd.

For Aalborg og Lübeck gælder, at helligåndsklostrene anlægges på borgerligt initiativ, og man unddrager sig det lokale katolske hierarki ved selv at vælge underordningsforhold. For begge steder gælder, at man laver en art bypass, hvorved man bliver direkte underlagt pavens jurisdiktion. Borgeradfærden kan på en gang ses som et modtræk til den lokale kirkelige centralisme, men samtidig vælger man at underlægge sig kirken på det mest centralistiske niveau. Ræsonnementet kan meget vel have været, at man derved i den daglige forvaltning opnåede en større grad af handlefrihed lokalt, fordi der var længere til magten.

Kvadrant IV: Lutherdom og aktivistisk borgeradfærd

I fjerde kvadrant ligger aktivistisk borgeradfærd og lutherdom.

For Lübeck har jeg valgt at angive ”sangerkrigen” som udtryk for borgeren der på mere end en måde lod sin røst høre, og det så højt at det førte til kirkens reformation.

Konflikten mellem diakonerne og forvaltningen af embedet, der er grundlag for finansieringen af fattigområdet, er udtryk for borgere, der agerer aktivistisk indenfor det lutherske grundlag. Dette gælder også, selvom det måske ikke er udtryk for nogen videre flatterende adfærd, at nogen forsøger at unddrage sig det. Det forhold, at der knytter sig så meget konfliktstof til forvaltningen af diakonembedet, vidner om, at man har anset diakonernes arbejde for vigtigt.

For Aalborgs vedkommende er de gavebreve, der udstedes til gavn for de fattige med påskriften ”Gud til ære” udtryk for en aktivistisk borgeradfærd. Borgeren har på egen hånd ønsket at agere, og koblet det sammen med sit gudsforhold.

Konklusion på figur 3

Samlet set tegner der sig et billede af, at velfærdsområdet i alle byer eksisterer i en blanding af aktivistisk borgeradfærd og centralisme. Blandingen findes i begge konfessioner. Den højeste grad af formel centralisme findes i Passau, men her gælder, at de enkelte institutioner langt hen af vejen har haft en grad af autonomi indenfor det fyrstebiskoppelige overopsyn. For helligåndsklosteret hørte vi, at det også gjaldt efter at institutionen blev underlagt byens overopsyn.

I Lübeck indføres efter reformationen en høj grad af lokal centralisering.

Aalborg blev underlagt en national centralisering, der ikke kom til at fungere så stærkt i det lokale velfærdsarbejde.

Alle sammen faktorer der er interessante i forhold til afhandlingens overordnede forskningsspørgsmål, at undersøge hvilken indflydelse religionen har på velfærdsstatens tilblivelse. Vi ser her opkomsten af subsidiaritetsprincippet som grundsten for velfærdsstaten i Tyskland. Vi ser også, at konfessionsbestemte velfærdsorganisationer i Tyskland, via deres værdimæssige forankring potentielt set danner basis for en meget konservativ organisationskultur på velfærdsområdet. Dette vil blive yderligere belyst i det næste kapitel.

I Danmark ser vi grundlaget for det, der udvikler sig til en universalistisk model for velfærdsstaten underlagt national lovgivning. Men vi ser også den historiske forudsætning for det decentrale element, hvor lovgivningen udmøntes og finansieres lokalt.

9.2 De historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende forskningslitteratur

I det følgende vil jeg sammenholde resultatet af de historiske mikrostudier med den eksisterende forskningslitteratur. Spørgsmålet er hvor stor betydning reformationen tillægges som værdigrundlag for velfærdsstaten. Der hersker ingen tvivl om, at den har haft indflydelse. I de forskellige forskningsmæssige positioner, som jeg har valgt at inddrage, er der dog forskel på, hvor meget indflydelse man tillægger den.

Ligesom der også er forskel på, om man lægger vægten på reformationens formative eller normative kraft. Det spiller selvsagt også en rolle for de forskellige forskeres konklusioner i hvilken forskningsmæssig kontekst de indgår. Når Sigrun Kahl (Kahl 2005) f.eks. argumenterer for, at der er en udpræget sammenhæng mellem konfession og udformningen af de forskellige landes velfærdsmodeller, skal man huske, at hun indgår i en forskningsmæssig sammenhæng, hvor man har opstillet et projekt, der har til hensigt at give religionens betydning en mere fremtrædende plads i den komparative velfærdsstatsforskning. Herunder at belyse synet på det at arbejde. Philip Manow og Kees van Kersbergen begynder i introduktionen til Religion, Class Coalitions, and Welfare States med at slå fast at: ”*religion has*

played a role in the development of moderne social protection systems” (Kersbergen & Manow 2009, s. 1). For derefter at beskrive hvorledes hver bidragsyder til bogen har fået til opgave at belyse et specifikt forhold indenfor denne ramme.

Det kan synes banalt, men alligevel vil jeg henlede opmærksomheden på, at der ikke hos nogen af de forskere jeg inddrager, har været en som har til hensigt at bevise, at reformationen ingen indflydelse har haft på tilblivelse af værdigrundlaget for den moderne velfærdsstat. Det har heller ikke været min hensigt, at modbevise indflydelsen fra reformationen. Men stærkt inspireret af Troels Dahlerups (Dahlerup 1979) relativisering af den umiddelbare betydningen af reformationen som begivenhed, har jeg forsøgt at opstille det design, hvor det blev muligt at sige noget meget konkret om reformationens betydning for velfærdsområdet, indenfor nogle geografisk, organisatorisk og tidsmæssigt afgrænsede områder. Mit perspektiv for afhandlingens undersøgelse har været at se på det historiske materiale fra Aalborg, Passau og Lübeck i egen kontekst. Dette for at prøve om jeg kunne lave en analyse hvor jeg **ikke** antog, at reformationen havde indflydelse på velfærdsstatens værdigrundlag, men lod det faktiske historiske materiale komme til orde.

Jeg vil i det følgende prøve at holde resultaterne fra mine historiske mikrostudier op mod den litteratur jeg valgte at inddrage i kapitel 2. Jeg opdelte den eksisterende forskningslitteratur i følgende fire hovedkategorier: 1) litteratur der omhandler religionens betydning i den komparative velfærdsforskning 2) Den kirkehistoriske litteratur 3) debatlitteratur/forskningsformidling der udkom i forbindelse med reformationsjubilæet i 2017 4) den del af Jørn Henrik Petersens forfatterskab der specifikt handler om Luther og en luthersk-evangelisk socialetik 5) litteraturen fra to tværfaglige miljøer: Forskningsnetværket LUMEN og Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab.

9.2.1 De historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende komparative velfærdsstatsforsknings-litteratur

Spørgsmålet om arbejdets stilling er centralt for et forstå det begreb om trang og værdighed, der kan spores både før og efter reformationen. Peter Henningsen der understøttede Troels Dahlerups tese fremhævede i sit studie af fattiges vilkår i København, at spørgsmålet om modtagerens trang og værdighed trådte i stedet for de gode gerninger (Henningsen 2005, s. 22)

Kirkehistorikeren Cameron afviser, at reformationen umiddelbart affødte en *webersk arbejdsmoral*, (Cameron 1991)¹⁸⁵ men ikke desto mindre står spørgsmålet om arbejdets status ret stærkt hos Sigrun Kahl, der som forsker hører hjemme i den komparative velfærdsstatsforskning. Hun beskæftiger sig med sammenhængen mellem synet på det at arbejde, og synet på det at modtage velfærdsydelse. Hendes påstand er, at med reformationen lægges grundlaget for den forskellige udvikling af

¹⁸⁵ Jeg vender tilbage til kirkehistorikeren Euan Cameron i næste afsnit.

velfærdsområdet i Europa. Herunder hvordan man ser på forholdet mellem det at modtage velfærdsydelse og samfundets krav til modtagere.

Når jeg skal sammenholde dette med det historiske materiale, vil jeg til en begyndelse prøve at isolere det, jeg kan sige om arbejdet ud fra materialet fra de tre byer. Jeg har intet materiale, der indikerer en arbejdstvang før reformationen. Men alle steder er forbøn for givernes sjæle en del af Helligåndsklostrenes fromhedsliv. Dette knytter sig til den katolske frelseslære og er ikke som sådan et arbejdskrav. Men ikke desto mindre kan man sige, at der findes en *noget for noget kultur* før reformationen også selvom den ikke er koblet til fysisk arbejde. For både Lübeck og Aalborg gælder som nævnt tidligere, at den daglige forbøn for givernes sjæle erstattes af takkebønner rettet direkte mod Gud efter reformationen

I Lübeck sker anlæggelsen af Skt. Anna's fattighus umiddelbart efter reformationen. Det sker ved en omdannelse af et tidligere nonnekloster. Med reformlovgivningen fra 1601/2 bliver det til et arbejds- og fattighus (Albrecht 2003).

I Aalborg anlægges også både børne- og arbejdshuse som en del af et landsdækkende lovgivningsinitiativ efter model fra København, men der indføres ikke arbejdstvang på Helligåndsklosteret. Et eksempel på landsdækkende lovgivning efter reformationen er Frederik IV's forordning om betlere fra 1708, der består af to forordninger. En forordning der gælder for København, og en der gælder for resten af landet. Det væsentlige indhold er, at børn skal sættes i arbejde og alle fattige udstyres med et pergament, der giver dem ret til at tigge. Dette dokument skal fire gange årligt påtegnes med en dokumentation for, at man går i kirke. Her ser vi en praksis om en religiøs modydelse for at modtage fattighjælp, som umiddelbart ikke ligger så langt fra tanken om de fattiges forbønner for givernes sjæle. Da vi er i efterreformatortid, har man ikke skullet bede for nogens sjæle, men man har skullet have sit gudsforhold i orden for at måtte tigge. Et eksempel på, at man har gjort det samme, men på en lidt anden måde. Som nævnt før kan dette ses som at man både før og efter reformationen har koblet det at modtage hjælp sammen med en modydelse, også selvom der ikke nødvendigvis har været et krav om fysisk arbejde.

For Passau ser vi i oplysningstiden Lenz initiativ, der både har til formål at uddele suppe til de fattige, men som også søger at sætte kvinder i arbejde, således at de kan blive selvforsørgende (Lenz 1803).

Dette er et konkret initiativ, der kobler modtagelsen af hjælp til en arbejdspligt. For Lenz initiativ gælder, at der ikke er noget lovgivningsgrundlag, der tvinger modtageren til at arbejde, men det ligger som en moralsk forpligtigelse. Lenz initiativ er altså et eksempel, der kraftigt relativiserer Sigrun Kahls antagelse, fordi vi i et katolsk område ser et eksempel på et initiativ, der knytter en arbejdsforpligtigelse til det at modtage hjælp.

Endelig er der, som nævnt før, en relevant indvending imod, at Sigrun Kahl forudsætter, at man før reformationen havde et ensartet ”positivt” syn på de fattige. I Passau har vi så tidligt som i 799 Biskop Waldericus forbud mod gadetiggeri. Materialet viser, at man allerede meget tidligt betragtede vandrende fattige som en plage. I 1207 forordnes en offentlig fattigkasse i Passau, hvilket fortæller os at fattigplejen ikke udelukkende kunne rummes indenfor den kirkelige struktur. Begge eksempler udfordrer forestillingen om ”*den gode katolske fattigpleje*”.

Samlet set tegner der sig et billede af, at fattige har været betragtet som en plage både før og efter reformationen. Ideen om det at yde noget til gengæld for sin fattighjælp findes allerede i katolsk tid, om end der her er tale om en åndelig modydelse. Kravet om, at man skal være *værdig* fattig kan findes i alle tre byer. Indrettelse af arbejdshuse sker tidligere i Aalborg og Lübeck, og der følger en arbejdstvang med. Rationalet har været, at var man ikke *værdig fattig*, hvilket ville sige **ude af stand til at arbejde**, så skulle man vise sin **vilje til at arbejde**.

I Passau ser vi denne holdning komme til udtryk som følge af oplysningstænkningens idealer om den rationelle borger, der træffer gode beslutninger.

Jeg har tidligere skrevet, at Sigrun Kahl forsøger at give en konfessionel forståelsesramme for Gösta Esping-Andersens typologier (Kahl 2005). Hun forsøger at godtgøre, at disse typologier også har et konfessionshistorisk aspekt. Sigrun Kahls forskningsmæssige bidrag består især i, at hun trækker nogle linjer længere tilbage i historien end den komparative velfærdsstatsforskning almindeligvis gør. Nogle linjer hvor man er nødt til at medtænke religionen som en forståelsesramme for samfundet - både normativt og formativt.

I det indledende afsnit om religionens stilling i den eksisterende komparative velfærdsstats-litteratur satte jeg Sigrun Kahl ind i den forskningsmæssige kontekst, som blandt andet publiceres under redaktion af Kees Van Kersbergen og Philip Manow, og refererede til Thomas Ertmann, der lige præcis taler om religionen som en formativ kraft i dannelsen af det moderne vesteuropæiske partivæsen (Ertmann 2009). Ertmann nævner specifikt de skandinaviske kongedømmer, som et sted hvor det religiøse element blev indoptaget i det moderne partivæsen, og således ikke førte til dannelsen af religiøse partier til forsvar for kirken, som man har set det i f.eks. Tyskland. Thomas Ertmanns iagttagelse kan underbygges af det særlige forhold, der opstår mellem kongemagt og kirke ved reformationen. Et forhold hvor kongen både bliver garant for opretholdelsen af den korrekte kult som *kirkefader*, men også bliver ansvarlig for at udmønte en sociallovgivning, der kan erstatte den katolske kirkes tidligere indsats på velfærdsområdet. I Danmark er der således en tidlig tradition for, at der ikke er noget modsætningsforhold mellem statsmagt og kirke.

I det følgende afsnit vil jeg sammenholde mine mikrostudier med den kirkehistoriske litteratur, som jeg har valgt at medtage i den indledende gennemgang af den eksisterende forskningslitteratur.

9.2.2 De historiske mikrostudier i forhold til den eksisterende kirkehistoriske litteratur

Som jeg vist efterhånden har slået fast, udgjorde Troels Dahlerups artikel fra 1979 ”*Den sociale forsyrg og reformationen i Danmark*” et forskningsmæssigt nybrud i synet på hvilken betydning reformationen, og dermed konfession fik for udviklingen af velfærdsområdet (Dahlerup 1979). Det spor han lægger ud forfølges af Peter Wessel Hansen, der udfra sine historiske studier af København taler om, at der opstår en almissekultur, der var i modstrid med statskirkens officielle holdninger (Hansen 2007-8, s.11) Diskussionen handler om hvorvidt og i givet fald hvornår den pragmatik der opstod efter reformationen fulgte med den dogmatik, som var det trosmæssige resultat. Var der overensstemmelse mellem læregrundlaget og de faktiske forhold på fattigområdet? Martin Schwarz Lausten (Lausten 2017) og Carsten Selch Jensen (Jensen 2004) tager også dette spændingsforhold op i deres arbejde.

Troels Dahlerup begyndte med en metodologisk indvending i forhold til en eksisterende påstand om, at fattigdommen vokser i omfang efter reformationen. Han peger på, at kildematerialet både vokser i omfang, og skifter karakter fra stiftelsesbreve til administrationsakter, der indeholder breve og klagesager. Ud fra det materiale jeg har gennemgået i de tre byer, kan jeg ikke påstå at kunne lave en gennemført analyse der be- eller afkræfter dette. Jeg har læst en del stiftelsedokumenter fra tiden før reformationen, og læst en del lovgivningsmateriale der hører hjemme efter reformationen samt et antal ret eksemplariske administrationsakter.

For stiftelsesbreve for de tre Helligåndsklostre gælder, at de er forholdsvis ens af karakter. For Passau og Aalborg gælder, at de er grundlagt ved enkeltpersoners store donationer, som siden bakkes op af andre donationer, og nyder bystyrets opbakning. I Lübeck er det fra begyndelsen en kreds af borgere i byen, der stifter institutionen. Her er modsætningsforholdet til kirken meget tydeligt allerede i begyndelsen ved konflikten om, klosteret må have egen kirke eller ej. Dette er ikke anledning til konflikt i hverken Passau eller Aalborg. I Passau forløber husets drift uden konflikter både før og efter reformationen indtil 1803. I Aalborg ser vi konflikter mellem den lokale katolske kirke og det faktum, at klosteret henter afladsrettigheder direkte fra pavemagten.

Generelt tegner der sig et billede af, at der er en stærk værdimæssig prægning fra katolicismen. En ikke helt så entydig organisatorisk prægning idet borgerne især i Lübeck og Aalborg agerer autonomt i forhold til den lokale katolske kirke.

For materialet efter reformationen, det som ifølge Troels Dahlerup har karakter af administrationsakter, har jeg forskellige eksempler fra de tre byer til at give et indblik i, hvordan administrationen af fattigområdet finder sted efter reformationen.

Det er som nævnt usikkert om, jeg kan af- eller bekræfte hans tese om den nominelle vækst i antallet af dokumenter, der kunne lede til den i forskningen eksisterende forestilling om en vækst i antallet af fattige. Dette ville kræve, at jeg f.eks. havde lavet en optælling af forekomster af klager over fattige eller fra fattige før og efter reformationen, med en korrektion for, at der var flere akter efter reformationen end før.

Det materiale, jeg har gennemgået, kan alligevel sige os en del. Jeg vil opsummere indholdet af både lovgivning og administrationsakter for hver by, og sammenholde det med Troels Dahlerups væsentligste pointer (Dahlerup 1979, s. 198-99) Han siger:

1) *-At næstekærlighed bliver en befaling efter reformationen*

2) *- Skønt reformationen totalt ændrede på den teoretiske begrundelse for almissesystemet, er der intet som helst, der tyder på, at almissevæsenets omfang skulle være blevet mindsket*¹⁸⁶

3) *-At de ny tanker om trang og værdighed ikke først dukker op med reformationen men allerede ses i Christian II's love*¹⁸⁷

I det følgende holder vi Passau ude til en begyndelse, da den som sådan ikke påvirkes af reformationen. Men jeg inddrager den senere.

For den første påstand *-at næstekærlighed bliver en befaling efter reformationen* – gælder, at den kan underbygges af de kildestudier, jeg har foretaget. Dette postulat hører hjemme i det værdimæssige aspekt og kan tydeligt læses af Bugenhagens byforfatning for Lübeck og Kirkeordinansen i Danmark. For Kirkeordinansen gælder, at de fattige omtales så mange steder, at man kan vælge at se lovgivning vedrørende fattigområdet som et horisontalt princip – et stykke lovgivning der gælder på tværs af al anden lovgivning, fordi den er så vigtig.

Af alle de love og forordninger der udstedes i Danmark efter reformationen om regulering af fattigområdet, fremgår det også, at området stadig prioriteres højt. Ligesom de domme der afsiges ved kongens retter-ting i tvister om klosterets ejendomme på nær én afsiges til fordel for klosteret.

¹⁸⁶ Peter Henningsen beskriver stridighederne mellem fattigfogeder og pøbel i København. Han fortæller også om, hvordan fattigfogederne blev smidt på porten af byens borgere, når de kom for at inddrive bidrag. Dette fordi borgerne selv ville bestemme hvem de ville give almisse til. (Henningsen 2005, s.31)

¹⁸⁷ Denne pointe fremhæver Carsten Selch Jensen også. (Jensen 2004)

Ser vi på den del af det historiske materiale, der kan betegnes som administrationsakter, har jeg i Aalborg læst mandtalslister, regnskaber, anmodninger om optagelse og gavebreve fra Helligåndsklosteret og skattelister.

Heraf fremgår det af gavebrevene, at man også efter reformationen giver donationer til de fattige på klosteret og i den forbindelse bruger udtrykket ”Gud til ære”. Dette er udtryk for en værdimæssig prægning af religionen, hvor den almindelige borger relaterer sin gave til sit gudsforhold. Derfor er det en bekræftelse af Troels Dahlerups påstand. Skattelisterne, hvor borgere i Aalborg forpligter sig til at betale et bestemt årligt beløb til de fattige, er udtryk for en organisatorisk prægning, der affødes af reformationens reformer af fattigområdets finansiering.

Skattelisterne kan næppe ses som almisser, da man har været lovgivningsmæssigt forpligtet til at tegne sig for et beløb. Derfor kan jeg ikke bekræfte Dahlerups næste hovedpointe:

- Skønt reformationen totalt ændrede på den teoretiske begrundelse for almissesystemet, er der intet som helst, der tyder på, at almissevæsenets omfang skulle være blevet mindsket

Gavebrevene kan man betegne som en slags almisse, selvom de ikke helt er, hvad man almindeligvis forstår ved en almisse. De er udtryk for en offervilje i forhold til at bidrage til de fattiges underhold også efter reformationen. Men udover dem er jeg ikke i Aalborg stødt på materiale, der bekræfter denne påstand. Det gør Peter Wessel Hansens studier over Adressebladet (Hansen 2007-8) ganske vist, men det hører ikke til i mine tre historiske mikrostudier, da det stammer fra København.

Fra Lübeck hører vi om diakonernes store arbejde med at indsamle midler, som man kan betegne som almisser, men det er nok mere korrekt at sammenligne disse bidrag med den finansiering, man tilvejebringer i Aalborg ved skatteopkrævningen som noteres på rådstuen. Dette er fordi den meget velregulerede struktur for indsamlinger, som diakonerne udgør reelt ikke efterlader meget rum for frivillighed.

Peter Henningsens beretning om hvordan Københavns borgere nægter at give penge til fattigfogederne, når de kommer for at indsamle bidrag til byens fattigforsorg, er et eksempel på tre ting. Først at man har forsøgt at skabe en velreguleret struktur. Dernæst at borgerne ikke har opfattet den struktur som ”legitim”- de ville hellere selv bestemme, hvem der skulle have almisser. Endelig kunne det sige os noget om, at man som borger har forsøgt slippe lidt billigere ved at hævde, at man selv ville bestemme modtageren. Det sidste er min og ikke Peter Henningsens konklusion.

Efter denne perspektivering til København vender vi tilbage til det historiske materiale, jeg har bearbejdet fra Aalborg og Lübeck, hvor man kan se eksempler på, at man også efter reformationen relaterer en gave til de fattige med sit gudsforhold. Men der tegner sig også et billede af et overordnet administrativt system - diakoner i Lübeck, og tegningslister i Aalborg - hvor man søger at skabe en fast struktur for den enkelte borgers bidrag til de fattiges underhold.

Her er det på sin plads med et indskud om Passau, hvor vi så sent som i 1800-tallet ser, at borgere giver bidrag til velgørenhed med henvisning til, at de vil modtage aflad og forkortelse af deres forventede ophold i skærsilden som modydelse for deres gave.

Efter dette indskud om slidstyrken af den klassiske katolske frelseslære og de gode gavers plads i denne, er det på sin plads at inddrage Christian Peters artikel om ”Gute Ordnung”. Her omtaler han den indsamlingspose på en stang, der blev brugt ved gudstjenester som *kimcellen* til al anden lovgivning på det kirkelige område i efterreformatorsk tid (Peters 2014). Her er han på linje med min læsning af Kirkeordinansen og fattigområdets stilling, som lovgivning efter et horisontalt princip (Dahl 2010). Peters pointe med lige præcis at fremhæve indsamlingsposen er, at med reformationen pålægges alle at yde bidrag. Hvor det i katolsk tid hvilede på den enkelte givers ønske om at stå sig godt med Gud og forbedre sine udsigter i efterlivet, bliver det med reformationen en samfundsmæssig pligt.

Martin Schwarz Lausten anlægger (Lausten 2017a) et *både og princip*. Han taler på den ene side om, at Luther *af-helliger* verden, men peger samtidig på den brændende ansvarsfølelse for det social område, som kommer til udtryk i Peder Palladius skrifter. Endelig tillægger han reformationen stor betydning for, at vi i Danmark skaber en velfærdsstat, der bygger på solidaritetstanken. Det sidste er måske i nogen grad udtryk for en værdimæssig tolkning, der hører hjemme i universet af mytedannelser om reformationen, mere end det er udtryk for noget, vi rent faktisk kan påvise. Men hvis vi læser Lausten sammen med Peters, så bliver det at bidrage til velfærdsområdet en pligt. Spørgsmålet er om den solidaritetstanke, Lausten taler om, i tiden før den moderne velfærdsstat er udtryk for, at man bidrager frivilligt, eller fordi man er tvunget til det.¹⁸⁸

Troels Dahlerups påstand om *-At de ny tanker om trang og værdighed ikke først dukker op med reformationen men allerede ses i Christian II's love-* kan til gengæld bredes ud til at gælde udenfor Danmark. Det underbygges af materialet fra Passau, hvor vi hører om biskoppelige tiltag, der sigter mod at indskrænke antallet af vandrede fattige, og pålægger hver landsby at sørge for sine egne fattige allerede i 900-tallet.

Tendensen til at registrere og indskrænke rettigheder for fattige på rejse hænger nøje sammen med muligheden for at kontrollere, at de fattige nu også var berettiget til at modtage hjælp. Samtidig er det udtryk for, at man forsøger at forpligte klart

¹⁸⁸ Stein Kuhnle og Anne Sander taler om slutningen af 1800-tallet som ”*take off of the modern welfare state*”, med et fokus på ”*social citizenship*” (Kuhnle & Sander 2010, s. 61-62). Men de relaterer snarere solidaritetsbegrebet til oplysningsfilosofien og det friheds- og borgerbegreb, der opstår som følge af den franske revolution og den industrielle revolution.

definerede fællesskaber som f.eks. landsbyen som den enhed, der skal finansiere forsyrgelsen af de fattige.

Princippet om nød og trang eksisterer altså før reformationen, men forstærkes givetvis med Martin Luthers meget kontante formuleringer. I kap. 4 om fattigdom skrev jeg også om den katolske renæssance-tænkter Vives ideer om reform af fattigområdet. Tanker der lå meget i tråd med Luthers.

I forhold til den øvrige eksisterende litteratur jeg har medtaget skal nævnes, at Martin Brecht (Brecht 1987) og Heinz Schilling (Schilling 2013) begge fremhævede *udefrakommende faktorer* – krig og pest - som væsentlige for at forstå de reformer af fattigområdet, som reformationen førte med sig. Dette er også tydelige tendenser i de historiske mikrostudier. Reformen affødes af konkret nød, der fører til vækst i fattigdommen.

Endelig problematiserede Euan Cameron forestillingen om, at der straks ud af reformationsrøret fødtes en *webersk arbejdsmoral*, og at en sådan havde været en selvstændig drivkraft. Han talte om, at nettogevinsten ved gennemførslen af reformationen givetvis havde været negativ på grund af det tab af stabilitet i samfundet, som den førte med i de første mange år efter (Cameron 1991).

9.2.3 De historiske mikrostudier i forhold til Reformationsjubilæum 2017

Som jeg beskrev i kapitel 2 udkom der en stor mængde litteratur i anledning af 500 året for Reformationen i 2017. Som det fremgår af det forudgående afsnit, er den komparative velfærdsstatslitteratur i høj grad kendetegnet ved, at religionen i udstrakt grad først tænkes som samskabende faktor i forhold til partidannelse og de politiske skillelinjer, der opstår i takt med, at der udvikles repræsentative demokratier og velfærdssamfund, der skal afspejle disse.

Med litteraturen der udkom i anledning af Reformationsjubilæum 2017, forholder det sig ganske anderledes. Den er nemlig karakteriseret ved, at man specifikt undersøger reformationen som en prægningsfaktor i forhold til udviklingen af den moderne velfærdsstat.

I det følgende vil jeg prøve at sammenholde de antagelser der blev fremført i anledningen af jubilæet i 2017 med det specifikke historiske kildemateriale fra de tre byer: Aalborg, Passau og Lübeck.

Jeg begyndte med at give ordet til Niels Kærgård i forhold til reformationen set i et økonomisk perspektiv. Det er vigtigt at erindre, at både han og de øvrige forskere i denne gruppe forholder sig til en dansk kontekst. Jeg skal ikke gentage alle hans refleksioner her men nævne, at han især fremhæver det aspekt; at kirkens drift og økonomi bliver lokal som en direkte afledt økonomisk konsekvens af reformationen.

Hertil kommer også det forhold at skole og socialforsorg bliver lokal, hvilket han tillægger betydning i forhold til opbygningen af velfærdssamfundet (Kærgård 2016).

Begge dele bekræftes af mikrostudiet af Aalborg. Men man bør også medtænke den homogeniserende faktor, at al lovgivning vedrørende fattigområdet udstedes af kongen. Det giver grundlaget for en centraliserende udvikling på et senere tidspunkt.

Niels Kærgård beskæftiger sig også med Reformationen som en *mytologisk faktor*, og nævner her Luthers kritik af det utøjlede marked. En kritik som Niels Kærgård antager kunne være med til at bane vejen for en forståelse af et velfærdssamfund, *hvor få har for meget og færre for lidt*. Men han fremhæver også Luther som inspirator for Webers udvikling af den særlige protestantiske arbejdsmoral.

Af det historiske materiale jeg har bearbejdet, er der ikke noget der specielt understøtter forståelsen af en egentlig fordelingspolitik, som - *hvor få har for meget og færre for lidt* – er udtryk for. Men der er en klar indikation af, at man tager opgaven med at sørge for de fattige meget alvorligt også efter reformationen. Endvidere er der en klar tendens i lovgivningen, hvor man pålægges at yde sit bidrag til fattiges forsørgelse.

Med hensyn til den weberske arbejdsmoral er det værd at overveje om den også kunne hænge sammen med den myndige borgers aktivisme, og derfor ikke blot er et produkt af de reformatoriske ideer. Man kan se anlæggelsen af Helligåndsklostrene som et før-reformatorsk udtryk for borgerens dennesidige virketrang. Dermed kunne man tale om en germansk arbejdsetik i stedet for en webersk.

Lars K. Christensen gjorde den protestantiske arbejdsetik til omdrejningspunktet for sin undersøgelse, men kommer ikke med nogen entydig konklusion (Christensen 2016). Han fremhæver to eksempler fra historien på, at der ikke umiddelbart viste sig en højere arbejdsmoral. Det ene eksempel er reformatoren Peder Palladius udfald mod dovenskab. Det andet eksempel en forordning som er 100 år yngre, der ligeledes problematiserer arbejdsmoralen. Den handler om håndværkere, der efter sigende skulle spille deres arbejdstid med at spadserer rundt.

I forhold til det historiske materiale jeg har gennemgået, er der som nævnt anlæggelsen af arbejdsbuse, der ganske vist sker tidligst i det lutherske Lübeck og Aalborg, men som også finder sted i det katolske Passau. Her som en del af et reforminitiativ i oplysningstiden.

Dermed understøtter mit historiske mikrostudie Lars K. Christensens relativisering af sammenhængen mellem den protestantiske arbejdsmoral og reformationen.

Ditlev Tamm behandlede det retshistoriske perspektiv (Tamm 2016). Hans analyse handlede ikke om velfærdssamfundet som sådan, men han har alligevel en relevant pointe at sammenholde med mit historiske mikrostudie. Han taler om den indflydelse De ti bud får på lovgivningen, selvom kongen der udsteder lovene, i princippet er verdslig. Men her ser vi lige præcis et elementet af idealet om den

luthersk-evangeliske fyrste eller konge som lands- og kirkefader. Kongen får med reformationen ansvaret for at udstede love, der ligger i tråd med de lutherske idealer. Dermed får den verdslige lovgivning et bibelsk værdigrundlag også efter reformationen.

Dette bekræftes af mit materiale, og kommer til udtryk i den omhu de fattige gang på gang er omfattet af; først i Kirkeordinansen - siden i de mange fattigforordninger i Danmark og for Lübecks vedkommende i byforfatningen.

Uffe Østergård der skulle behandle spørgsmålet om nationalitet fremdrog blandingsforholdet mellem universalisme og lokal administration som et helt særligt træk ved Danmark og udmøntningen af den moderne velfærdsstat. (Østergård 2017 og 2005). Det universelle træk hænger sammen med at kongen overtager både det moralske og det lovgivningsmæssige ansvar for de fattige efter reformationen. Det decentrale træk hænger sammen med den sognevisse administration og finansiering.

Dette træk hæfter Jørn Henrik Petersen sig også ved i sin disputats om tilblivelsen af den danske alderdomsforsørgelse i 1891. Her fremhæver han Fattigforordningen fra 1708 som grundlag for den efterfølgende lovgivning, der fører frem mod den universelle velfærdsstat (Petersen 1985)

Jørn Henrik Petersen er som nævnt ud over at være hovedredaktør på den store danske velfærdshistorie stærkt optaget af reformationen, Luther og en luthersk socialetik. I 2016 og 2017 udgav han to bøger, der omhandlede forholdet mellem den moderne samfund og en såkaldt luthersk socialetik. I 2018 udgav han en tværlæsning af Martin Luthers forfatterskab med henblik på at afdække den lutherske socialetik. Han taler i 2018 om *den glemte Luther*. Den glemte Luther er det aspekt af Luthers reform af frelselæren, der handler om menneskets pligt overfor næsten. Mennesket sættes i den lutherske lære fri af gerningsretfærdigheden, men friheden skal bruges til at handle i forhold til næsten. Jørn Henriks anliggende er, at dette sidste forhold er blevet skubbet ud i den moderne brug af Luther.

Jørn Henrik Petersen er stærkt optaget af at finde en sammenhæng mellem den lutherske dogmatik og udviklingen af velfærdsstaten. Han er også stærkt optaget af at undersøge hvorfor en luthersk funderet socialetik tilsyneladende, ifølge ham, ikke har en stærkere modstandskraft i forhold til en markedsførelse af velfærdsområdet. Jørn Henrik Petersen søger at udlede en luthersk socialetik på baggrund af Luthers kritik af det utøjlede marked med det udtryk, det fik i tiden omkring reformationen i form af spekulation og rentetagnings. Luther var, som nævnt før, stærkt kritisk overfor de negative samfundsmæssige konsekvenser, der opstod i kølvandet af den samfundsmæssige destabilisering som reformationen førte med sig.

Hvis jeg søger at sammenholde det historiske materiale, jeg har gennemgået med Jørn Henrik Petersens søgen efter et værdigrundlag for velfærdssamfundet, giver materialet måske svar på nogle af hans uafklarede spørgsmål. Ikke mindst hans

frustration over; at han kan læse bestemte værdier ud af den lutherske dogmatik, men har svært ved at trække en vedholdende linje op til i dag.

Materialet fra de tre byer tegner et billede af, at den historiske virkelighed er mere sammensat end som så. Der er et værdigrundlag, der hidrører fra kristendommen, men det er ikke så entydigt luthersk eller katolsk, som man har været tilbøjelig til at antage. Der tegner sig også et billede af en organisatorisk påvirkning, hvor organisationskultur kan være meget konservativ. Dette ser vi med Helligåndsklostrenes daglige liv, der ikke ændrer sig meget ved reformationen. Vi ser også en stor dynamik i det myndige borgerskab, der agerer selvstændigt, men samtidig ser vi for Danmarks vedkommende en tendens til centralisering med kongemagtens efterreformatoriske lovgivningsinitiativer.

Man kan derfor hævde, at de historiske mikrostudier svarer på den uafklarethed, som kommer til udtryk hos Jørn Henrik Petersen i hans efterlysning af den moderne konsekvens af den lutherske social-etik, som han fremdrager i *Den glemte Luther*. Svaret er, at der er en sammenhæng mellem religion og velfærdsstatens rødder. De to konfessioner har betydning for hvordan velfærdssamfundet udvikles i Tyskland og Danmark, men sammenhængen er kompleks. Hertil kommer ikke mindst, at mit mikrostudie har vist, at man ved siden af en analyse af organisation og værdigrundlag er nødt til at medtænke det myndige aktivistiske borgerskab som en faktor.

9.2.4 De historiske mikrostudier i forhold til en tværfaglig tilgang til Luthers virkningshistorie

I min gennemgang af den eksisterende forskningslitteratur har jeg som eksempler på en tværfaglig tilgang fremhævet LUMEN og Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab.

Når jeg skal sammenholde de historiske mikrostudier med de aspekter, jeg har valgt at medtage fra det arbejde, der er publiceret af forskningsenheden LUMEN ved Aarhus Universitet, gælder det forhold, at de med titlen på udgivelsen fra 2018 specifikt refererer til Danmark: "Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example" (Red: Holm og Koefoed 2018).

I forhold til mit studie vil jeg derfor relatere LUMEN til det danske mikrostudie. Men Bo Kristian Holm metodologiske overvejelser og reference til Charles Taylor vil jeg sammenholde med de historiske mikrostudier mere generelt.

Først vil jeg sætte Nina Javette Koefoeds resultater i forhold til det historiske mikrostudie af Aalborg, og den noget bredere gennemgang jeg har lavet af fattiglovgivning i Danmark.

Nina Javette Koefoed etablerer, med sin påstand om hvordan den lutherske katekisme-lære kommer til at præge samfundsudviklingen, både en magtstruktur og

en afledt sociallære med udgangspunkt i De ti bud. Hendes anliggende er at vise, at der er en hierarkisk struktur fra familielivet, som overføres til lovgivningsmagten. Det fjerde bud: *Du skal ære din far og din mor* danner grundlag for et hierarki, der passer sammen med trestands-læren. De tre stænder; husholdningen, staten og kirken kommer til at danne grundlaget for, at faderen træder i Guds sted i familien og kongen træder i Guds sted i staten. Dermed beskriver hun idealstrukturen for magtens udfoldelse med udgangspunkt i Luthers Store Katekismus (Koefoed 2018 a).

Social-læren afleder hun af Det femte bud: *Du må ikke slå ihjel* og Det syvende bud: *Du må ikke stjæle*. Nina Javette Koefoed argumenter med, at de to meget konkrete forbud af Luther i katekismen udholdes til at gælde næstens forhold meget bredt forstået. *Du må ikke slå ihjel* bliver i Luthers udlægning til at du ikke må volde næsten nogen skade overhovedet, og *Du må ikke stjæle* bliver udbredt til, at du ikke må nægte din næste noget han har brug for. Luthers meget radikale udlægning af Det syvende bud har vi også set i forbindelse med spørgsmålet om rentetagning og kornspekulanternes ageren i Tyskland. Luther opfattede rentetagning og spekulation som tyveri (Koefoed 2018 b).

Nina Javette Koefoeds påstand er, at Det fjerde bud påvirker selve magtstrukturen og dermed lovgivningsmagten. Det femte og Det syvende bud påvirker indholdet af lovgivningen som en afledt luthersk social-lære.

I forhold til mit mikrostudie af Aalborg og det lidt bredere retshistoriske studie jeg har lavet af Danmark, stemmer hendes påstand overens med det, jeg er kommet frem til. I Kirkeordinansen så vi, hvordan Christian III i forordet iscenesatte sig selv som den evangeliske lovgiver, der drog omsorg for alle dele af samfundslivets forhold.

Kongen påtager sig efter reformationen ansvaret for, at Helligåndsklosteret fortsat består som social institution. Ligesom han og de efterfølgende konger fortsat er optaget af de fattige, og lovgiver derom. Troels Dahlerup beskrev det, som at de nærrede *en brændende interesse for det sociale spørgsmål* og det at gøre vel mod de fattige blev *et kategorisk imperativ*. Dermed har Nina Javette Koefoed forholdt sig til den tematik Troels Dahlerup rejser, dog uden at hun refererer til ham.

Men i forhold til mit mikrostudie er der stadig et emne, man kan spørge, om hun behandler. Det er spørgsmålet om, hvorvidt der hos den almindelige borger har været så stor en bevidsthed om man baserede sin velgørenhed på et katolsk religiøst grundlag, eller et luthersk grundlag. Min læsning af gavebrevene udstedt til Helligåndsklosteret med titlen ”Gud til Ære” kan læses som udtryk for en katolsk fromhedskultur, ligeså vel som en luthersk fromhedskultur. Vi kan konkludere at det religiøse aspekt af velgørenhed ikke umiddelbart forsvandt med reformationen, men vi kan ikke ud fra det materiale jeg læser konkludere, at der var en udpræget luthersk teologi koblet til den almindelige borgers motivation for at gøre vel mod de fattige. Jeg kan se, at der både før og efter reformationen var en vilje til at gøre vel mod de fattige. Med oprettelsen af Helligåndsklosteret viste der sig endda en vilje til blandt

borgerne, at lave en semiautonom velfærdsstruktur parallelt med den etablerede lokale katolske kirke. Dermed har jeg slet ikke sagt, at Nina Javette Koefoed ikke har en meget væsentlig pointe i at fremhæve udbredelsen af katekisme-læren i Danmark, men jeg kan i mit historiske mikrostudie ikke sige noget om, hvorvidt den almindelige borgers sindelag var påvirket deraf. Lovgivningsmagten agerer som ”den skal” i det hierarki der opstilles med De ti bud og trestands-læren, men borgeren agerer tilsyneladende ens på begge sider af reformationen.

Men Nina Javette Koefoed bekræfter Bo Kristian Holms metodologiske anke, der går på, at fraværet af en eksplicit luthersk social-lære ikke er det samme som, at der ikke er nogen social-lære. Hun påviser så afgjort en social-lære, som den kommer til udtryk i katekismen. Ifølge deres forskning kan man påvise, at der findes en social-lære på makro-niveau i Den store katekismus, og med udbredelsen af Den lille katekismus har den potentiale for at komme ud på mikro-niveau.

Vi kan trække en linje fra Charles Taylors *Social Imaginaries* og påstand om, at *hverdagslivet helliggøres* (Taylor 2007). Tanken om *Social Imaginaries* ligger fint i tråd med det resultat jeg er kommet frem til, at der helt klart ligger religiøse ideer til grund for tanken om velfærd. Som jeg har redegjort for, har motivationen for at gøre vel et kristent fundament og dermed rødder i jødedommen. Men vi kan ikke sige, at det Charles Taylor kalder *Social Imaginaries* er specifikt luthersk. Det definerer Taylor dem heller ikke som. Men at *hverdagslivet helliggøres*, ser han derimod som en konsekvens af reformationen. Her er Nina Javette Koefoeds tanke om den autoritet, der grundlægges i familien med udgangspunkt i Det fjerde bud i meget direkte forlængelse af Charles Taylor. Han taler om ”*the tremendous importance we put on family life, or ”relationships”*” (Taylor 2007 s. 179)

Hvis man følger min ide om at lave en opdeling i værdimæssig eller organisatorisk konsekvens af konfession, påviser Nina Javette Koefoed, at der er en organisatorisk påvirkning af lutherdommen i den måde, statsmagten agerer på. Den statslige magt agerer efter et værdigrundlag, der formuleres i katekismelæren. I Danmark får det et centralistisk udtryk med enevældens ideal om, at man lovgiver for hele landet. Et eksempel herpå er fattigforordningerne fra 1708. I Tyskland ser vi en modsat tendens. Der forbliver fattiglovgivningen et bymæssigt anliggende indtil retsreformerne efter Napoleonskrigene og sekulariseringen i 1803.

Det andet tværfaglige forskningssamarbejde som jeg har valgt at fremhæve er Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab. Her husker vi på Per Ingesmans venlige men ikke helt uvæsentlige polemik rettet mod Tim Knudsen: At man i den komparative velfærdsstatsforskning er tilbøjelig til, at lade undersøgelsen af reformationens betydning begynde med reformationen. (Ingesman 2000, s. 69)

Når jeg har valgt at fremdrage Per Ingesmans kritik skyldes det, at jeg med mine forskningsspørgsmål har forsøgt, at imødegå lige præcis den kritik. Mine mikrostudier går bagom reformationen og viser, at vi ikke helt entydigt kan udlede tendenser fra reformationen. Det gælder især i forhold til spørgsmålet om det

udelukkende er reformationen, der forårsager en ændring i synet på de fattige. Her viser studierne, at man længe før reformationen anså tiggeri for et forhold som måtte reguleres. Synet på de fattige efter reformationen hang derfor ikke udelukkende sammen med den nye lutherske frelseslære.

Kritikken rettes mod Tim Knudsen og det er måske lidt at rette bager for smed, da han faktisk trækker tråde tilbage til middelalderen. I forhold til beskrivelsen af tilblivelsen af Bismarcks forsikringsmodel taler han om de middelalderlige laug som en forudsætning for disse. (Knudsen 2000, s. 20)

Betydningen af de middelalderlige laug også efter reformationen ser man tydeligt i studiet af Lübeck, hvor de også efter reformationen fortsat danner grundlag for borgernes indsats på velfærdsområdet. Dette da de er udgangspunktet for rekruttering til diakonernes arbejde. Dermed er medlemskabet af lauet forudsætningen for det borgerlige ombud som diakontjenesten var.

I forhold til opkomsten af den universelle velfærdsstat i Norden peger Tim Knudsen (Knudsen 2000, s. 42) på det forhold som bekræftes af mine mikrostudier. Det ene er forholdet mellem den decentrale visitation og finansiering på sogneplan¹⁸⁹. Dette sammenholdt med at kongen overtager både det lovgivningsmæssige og det moralske ansvar for de fattige med reformationen, fører til det Tim Knudsen beskriver som fraværet af rivalisering mellem kirke og stat. En rivalisering som vi i Tyskland konkret ser udmøntet i princippet om subsidiaritet. Forskellen mellem tilblivelsen af den efterreformatoriske lovgivning i Lübeck og Aalborg illustrerer dette. I Tyskland får hver by sin egen forfatning efter reformationen. I Danmark ordnes forholdene for hele landet med Kirkeordinansen.

9.3 Konklusion på forholdet mellem de historiske mikrostudier og den eksisterende forskningslitteratur

Langt hen ad vejen kan de historiske kildestudier bekræfte Troels Dahlerups påstand om at næstekærlighed med reformationen bliver en befaling – et kategorisk imperativ. Det gælder især på makroplan. Det bekræftes af Bugenhagens byforfatning for Lübeck, ligesom det bekræftes af Kirkeordinansen.

Troels Dahlerup fokuserer på de efterreformatoriske kongers opmærksomhed på de fattige i lovgivningen. Ninna Javette Koefoed understøtter dette med sin analyse af den indflydelse, katekismen får på lovgivningen og kongens selvforståelse som lovgiver. Hendes bidrag er et meget signifikant dansk bidrag til en forståelse af, hvordan lovgivningen og dermed makroplanet præges af reformationens tankegods. Denne prægning som er en udmøntning af luthersk kernestof, hvor fader træder i

¹⁸⁹ Dette forhold fremhæver Jørn Henrik Petersen også i sin disputats fra 1985.

Guds sted i hustanden og kongen træder i Guds sted i staten har betydning for udviklingen af det enevældige monarki som igen er et grundlag for graden af universalisme i velfærdsstaten i Danmark.

Christian Peters påstand om næstekærlighed med det fysiske udtryk den får i indsamlingsposen, som kimcellen i enhver anden lovgivning understøtter Koefoeds pointe, hvad angår forpligtigelsen til at betale til de fattige også efter reformationen.

På mikroplan kan jeg understøtte Christian Peters pointe. Indsamlingen til de fattige bliver central. Dette viser de mange konflikter i forvaltningen af diakonembedet i Lübeck. Når området er anledning til så mange konflikter vidner det om, at man har gået meget op i forvaltningen af det. Hvis man betragtede det som ligegyldigt, ville det ikke give anledning til konflikt. I Aalborg vidner de mange gavebreve indstiftet efter reformationen, hvoraf nogle gives *Gud til ære*, om det samme. Dog er disse frivillige bidrag. Men det siger os noget om, at man har følt sig forpligtet til at understøtte de fattiges underhold. Skatteprotokollerne i Aalborg der kommer som følge af Fattigforordningerne i 1708, er et udtryk for en lovbefalet forpligtigelse til at bidrage, der modsvarer diakonembedets indsamlinger i Lübeck.

I forhold til Sigrun Kahl og hendes optagelse af konfessionens indflydelse på forpligtigelsen til at arbejde som en modydelse for at modtage fattighjælp, er det for det første vigtigt at hæfte sig ved, at fattige har været betragtet som en plage både før og efter reformationen.

Hertil må man føje en yderligere refleksion over arbejdets stilling. Der indrettes først arbejdhuse med fokus på fysisk arbejde i Lübeck og Aalborg efter reformationen. Her er det indskudt værd at bemærke, at det også kommer i det katolske Passau efter sekulariseringen i 1803, men som opdragelsesforanstaltning i oplysningsfilosofiens tegn.

Men man kan ikke hævde, at fattighjælp gives uden krav om modydelse før reformationen. Med reformationen indføres det fysiske arbejde som modydelse, men i katolsk tid var man forpligtet på at gå i forbøn for sine velgørere. Efter reformationen bliver bønnen en takkebøn direkte til Gud. Her gælder altså, at det at modtage fattighjælp både før og efter reformationen er forbundet med ens forhold til Gud, og man er i begge tilfælde forpligtet på en modydelse enten i form af fysisk arbejde eller bøn. I katolsk tid er bønnen ganske vist en direkte konsekvens af frelselæren. Det er den ikke i luthersk forståelse. Her træder arbejdet i stedet ind som en del af Luthers lære om kald og stand. Jørn Henrik Petersen skriver at: "*Når mennesker handler i kald og stand, tjener de Gud og opfylder hans bud.*" (Petersen 2018, s. 281)

Man kunne lave en kobling mellem Charles Taylor og Sigrun Kahl der går på, at den *helliggørelse af hverdagslivet* der opstår efter reformationen som følge af Luthers lære om kald og stand, er en forudsætning for, at arbejdet i sig selv bliver

meningsbærende. Dermed har vi også delvist givet Lars K. Christensen et svar; han rejser nogenlunde det samme spørgsmål.

I øvrigt kan man sige at den manglede entydighed i forhold til reformationens virkningshistorie, som kommer til udtryk hos både Niels Kærgård, Lars K. Christensen og Ditlev Tamm bekræftes af de historiske mikrostudier, som det fremgik af ovenstående. Reformationen har indflydelse især på makroplan, da den inkorporeres i lovgivningen. Billedet er mere utydeligt på mikroplan. Det er vanskeligt at sige noget entydigt om den enkelte borgers religiøse sindelag ud fra det materiale jeg har gennemgået. De fattige har stadig en betydning i forhold til den enkeltes gudsforhold. Jeg kan altså langt hen ad vejen bekræfte Dahlerups tese understøttet af Koefoed. Den fattige bliver ikke glemt med reformationen, men her gælder, at kildematerialet til lægfolkets religiøse sindelag er forholdsvis begrænset i perioden omkring reformationen.

Her vil jeg dog indføre begrebet om den *aktivistiske borgeradfærd*. Borgeren agerede selvstændigt i forhold til de fattige både før og efter reformationen.

I det følgende afsnit vil jeg prøve at trække nogle linjer til, hvordan udviklingen af velfærdssamfundet i Tyskland er præget af konfession. Det gælder både i forhold til organisationsstruktur og værdigrundlag.

Kapitel 10: Værdibaseret velfærd og subsidiaritet i Tyskland i det 21. århundrede

10.1 Indledning

I det følgende kapitel om værdibaseret velfærd og subsidiaritet i Tyskland i det 21. århundrede vil jeg prøve at give en beskrivelse af, hvordan man kan se de religiøse rødder i måden hvorpå, velfærdsområdet er organiseret i Tyskland. Jeg påstår på ingen måde at give en udtømmende beskrivelse af, hvordan Tyskland samlet set fungerer som velfærdsstat. Men målet med kapitel 10 er at vise, at den religiøse indflydelse har vist sig at være meget holdbar i Tyskland både på det organisatoriske og værdimæssige plan. Dette set i forhold til Danmark, hvor den på mikro-plan i organisatorisk henseende er marginal. Forholdsmæssigt er det få velfærdsopgaver, der løses af de kirkelige organisationer. Som beskrevet ovenfor har religionen haft en historisk betydning på makro-plan i forhold til statsmagtens selvforståelse som lovgiver på velfærdsområdet. Men vi ser ikke nogen voldsom prægning af velfærdsdebatten fra det kirkelige miljø i Danmark. Ganske vist er omfanget af den historiske værdimæssige prægning af religionen i Danmark til diskussion, således som det fremgik af det ovenstående kapitel 9, hvor jeg har redegjort for forskellige forskeres forsøg på at indkredse reformationens betydning for udviklingen af den universelle velfærdsmodel i Danmark.

Men sætter vi dette i forhold til Tyskland præger velfærdsforbundene velfærdsdebatten, og søger at få indflydelse på lovgivningen ved at agere proaktivt med afgivelse af høringssvar og udarbejdelse af politik-papirer. Derfor har jeg fundet det relevant at berøre de tyske velfærdsforbund i forbindelsen med denne afhandling, som ellers i overvejende grad har det historiske empiriske materiale som sit felt.

I dette kapitel vil jeg, efter kort at have defineret subsidiaritet, give en introduktion til de tyske velfærdsforbund. Dette fordi forståelsen af deres grundlæggelse, værdigrundlag og struktur er en nøgle til forståelse af, hvordan velfærdsområdet i Tyskland i dag både organisatorisk og værdimæssigt er præget af forskellige religiøse, humanistiske og politiske ideer. De væsentligste historiske, socialpolitiske, ideologiske og værdimæssige træk, som karakteriserer velfærdsforbundene som aktører på velfærdsområdet, vil blive gennemgået.

Dernæst vil jeg, med udgangspunkt i en række institutionsbesøg og interviews som jeg har foretaget i Tyskland, i forbindelse med arbejdet på denne afhandling, prøve at give et par eksempler på, hvordan det fungerer i praksis i dag.

Herved får vi et indblik i den måde, hvorpå subsidiaritetsprincippet udmøntes i praksis. Det fungerer således, at man visiteres til en velfærdsopgave, og vælger så selv, hvor man ønsker den løst. Som det vil fremgå siden af afsnittet om rådgivningstjenesten hos Diakonie i Passau, kan selve det at få defineret, hvad man

kan blive visiteret til, også ligge hos et velfærdsforbund. Lad os få en ordens skyld ganske kort få defineret subsidiaritet.

10.2 Subsidiaritet

Begrebet subsidiaritet i moderne politisk tænkning baserer sig på en forståelse af, at staten som sådan ikke er et mål i sig selv. Staten skal og kan derfor ikke påtage sig opgaver, der kan løses på et andet eller lavere niveau.¹⁹⁰ Princippet kan føres tilbage til reformationen og et calvinistisk menighedssyn. Subsidiaritetsprincippet oprindelse hænger tæt sammen med et reformatorisk ønske om at lave en afgrænsning i forhold til den katolske kirkes enhedslære. Som det fremgår af de kvalitative interviews med udvalgte aktører på velfærdsområdet, kan velfærdsopgaver sagtens ligge i kommunalt regi. Det er altså ikke som sådan imod subsidiaritetsprincippet, at der udbydes velfærdsopgaver i offentligt regi. Men på den anden side anser man det som et helt grundlæggende præmis, at subsidiaritetsprincippet udmøntes i praksis ved, at der er en udpræget decentralitet i udbuddet af velfærdsaktører.

De primære aktører på velfærdsområdet i Tyskland er organiseret som *Frie Velfærdsforbund*. Der er seks hovedvelfærdsforbund, som jeg beskriver i det følgende afsnit. Dertil kommer en række af mindre og mere lokale aktører, som jeg ikke beskriver.

Hvis man sammenligner med Danmark, udgør de frie velfærdsforbund med deres værdibaserede forankring den største forskel til hvordan velfærdsområdet er organiseret.

I Danmark bruger vi ikke ordet subsidiaritet i forhold til velfærdsområdet. Begrebet subsidiaritet bruges stort set kun i spørgsmål, der vedrører kompetencefordeling mellem Danmark og EU.

Men velfærdsområdet i Danmark er ikke desto mindre præget af en stærk forestilling om decentralitet. Indenfor de rammer serviceloven sætter, er det kommunernes opgave at løse hovedparten af velfærdsopgaverne så nært på borgeren som muligt. Med undtagelse af sygehusdrift som altid er regionalt og de specialiserede socialtilbud, som kan ligge i regionens regi. Lægeområdet er heller ikke helt

¹⁹⁰ Jeg har tidligere refereret til Abrahamson og Borchorsts beskrivelse af, hvordan ordet subsidiaritet i EU bruges på to måder: Enten bruges det i føderalistisk sammenhæng som en skelnen mellem kompetencer på nationalt / føderalt plan. Eller også bruges det om den katolske kirkes ønske om, at holde staten udenfor velfærdsområdet fordi familien anses for at være den primære enhed. (Abrahamson og Borchorst 1996)

entydigt. I de tilfælde, hvor der er tale om privat praksis, er driften af et lægehus en privat kommerciel foreteelse, men betalt af regionerne efter en takst fastsat ved den nationale overenskomst indgået mellem PLO og Danske Regioner.

Vi ser opkomsten af nye organisationsformer, med etablering af ”regions-klinikker” i regions-regi i områder, hvor det ikke har været muligt at tiltrække en køber til en privat praksis, der står overfor et generationsskifte. Vi ser også privat virksomhedslignende strukturer med udbuds-klinikker, der drives af Falck eller som aktieselskaber.

Men i Danmark har vi intet, der i struktur minder om de tyske værdibaserede velfærdsforbund. Det der kommer tættest på, er de forskellige organisationer, der på et folkekirkeligt værdigrundlag løser velfærdsopgaver i et nøje afgrænset omfang. Men folkekirken driver som sådan ikke velfærdstilbud.¹⁹¹

Generelt kendetegner det organisationer, der arbejder med at løse sociale opgaver på et folkekirkeligt værdigrundlag, at deres tilbud er rettet mod borgere som falder udenfor de gængse offentlige socialtilbud. F.eks. Kirkens Korshærs arbejde blandt hjemløse eller KFUK’s tilbud til kvinder i prostitution i form af *Reden*, som findes i flere store byer.

Som det vil fremgå af det følgende afsnit 10.3, har de tyske velfærdsforbund en historie der rækker godt 150 år tilbage i tiden. I afsnit 10.4 vil jeg med udgangspunkt i de interviews, jeg har gennemført i Passau og Lübeck, give en beskrivelse af sammenhængen mellem de historiske religiøse rødder og nutiden på de konkrete institutioner jeg har besøgt.

10.3 De frie velfærdsforbund i Tyskland

Indledning

Afsnittet om de seks hovedvelfærdsforbund skulle gerne tjene til at vise, hvor værdimæssigt sammensat velfærdsområdet i Tyskland er. De tre af velfærdsforbundene har en egentlig religiøs baggrund, som i høj grad præger tilgangen til at løse velfærdsopgaver.

De velfærdsforbund der er knyttet til en bestemt tro er: Caritas, Diakonie og Zentralwohlfahrtsstelle der Juden.

¹⁹¹ Folkekirkens Familiestøtte er dog en undtagelse fra dette idet den ejes af de samarbejdende provstier, som har stiftet den. Dermed er den reelt et velfærdstilbud ejet af folkekirken.

Caritas har sine rødder i den katolske forståelse af og udmøntning af næstekærligheds-begrebet som en kristen kærlighedsgerning. Caritas definerer sig selv som et katolsk velfærdsforbund. Dette præger det f.eks. i synet på reproduktiv sundhed. Hos Caritas vil kvinder ikke blive præsenteret for svangerskabsafbrydelse som en mulighed, idet man ser abort som et brud på De ti buds forbud mod at slå ihjel.

Diakonie har også sine rødder det kristne begreb om næstekærlighed, men det hører til i den luthersk-evangeliske konfession. I forhold til det nævnte eksempel om synet på abort, vil Diakonie fremstå mere sekulær, da man ikke har noget forbud mod abort. Man vil således være i stand til at give sundhedsfaglig rådgivning om abort til kvinder.

Endvidere præger det Diakonie, at organisationen er blevet til som en praktisk gren af den tyske form for indre mission. Den samler en række af underorganisationer med meget forskellige formål, og rækker dermed længere ud for at løse meget mere end traditionelle materielle velfærdsopgaver.

Det sidste af de religiøst orienterede velfærdsforbund, nemlig det jødiske adskiller sig markant ved, at man oprindeligt har set sit primære virkeområde i forhold til jøder. For hverken Diakonie eller Caritas gælder, at man specielt har søgt at hjælpe katolikker eller lutheranere. Her har den sociale og åndelige armod som sådan været genstand for forbundets arbejde. Man har givetvis også set det som en missionsmark. Det er meget tydeligt for Diakonie, der er en del af Innere Mission.

Det jødiske velfærdsforbund adskiller sig også markant ved det jødiske begreb om ”Mitwa” og ”Zedak”, forpligtigelsen til og frugten af at gøre en barmhjertighedsgerning. Dette med en meget reflekteret analyse over selve det at udøve barmhjertighed. Begrebet næstekærlighed knytter sig specifikt til Jesu forkyndelse, hvorfor det ikke bruges i en jødisk sammenhæng.

AWO er det socialdemokratiske arbejder-velfærdsforbund og det eneste velfærdsforbund med en egentlig politisk tilknytning og historie.

Paritätische er et velfærdsforbund, der som en paraply samler en lang række mindre specialforbund. Det er sammen med Rotes Kreuz karakteriseret ved at have et almenmenneskeligt/humanistisk sigte som værdigrundlag.

For alle forbund gælder, at det langt hen ad vejen er præget af den tilgang til velfærdsopgaver, som vi ser båret frem i oplysningstiden i Tyskland. Man kan godt sige, at Kants tanker om oplysning og frihed trækker meget tydelige spor 100 år frem i tiden, fra de blev formuleret i hans essay om oplysning (Kant 1784).

Diakonie er med sin grundlæggelse i 1849 det ældste. Her er social nød i Tyskland den direkte anledning. Tilknytningen til den efterreformatoriske bevægelse for at organisere fattigpleje er klar, men med det nye pietistiske element der kommer til i midten af det 19. århundrede.

Ti år senere i 1859 følger Røde Kors efter. Her er den udløsende faktor billeder af rædslerne fra slaget ved Solferino under Napoleonskrigene.

I 1897 følger Caritas efter, og ligner i idegrundlag Diakonie, men med hovedvægten lagt på by-mission.

I 1904 stiftes det jødiske velfærdsforbund, og har som nævnt tidligere særligt fokus på at hjælpe jøder.

Arbejder velfærdsforbundet AWO stiftes i 1919 samme år som 1. verdenskrig slutter med Versailles-traktatens fred, der dikterer horrible økonomiske vilkår for Tyskland¹⁹² som sådan, og kaster den almindelige tysker ud i udsigtsløs armod.

Endelig kommer Paritätische – forbundet der fungerer som paraplyorganisation til i 1924, som barn af mellemkrigsårene.

Fælles for alle er, at der er store velfærdsopgaver at løse efter 2. verdenskrigs afslutning. Det er også betegnende, at et egentligt internationalt hjælpearbejde først tages op derefter. Dette naturligvis med undtagelse af Røde Kors, der har en international krise som udløsende faktor.

Sammensætningen af opgave porteføljen varierer fra forbund til forbund. Men alle forbund er præget af, at man har en værdimæssig tilgang til at løse opgaverne. Dette kommer mindst tydeligt til udtryk hos Paritätische. Men for de andre forbund finder man en meget bevidst holdning til menneskesyn og mennesker, der på en eller anden måde er stedt i nød i sin tilværelse.

I de gennemførte interviews med Diakonie og Caritas kom det tydeligt frem, at der er et fællesskab mellem de seks hovedforbund i deres værdimæssige tilgang til velfærdsområdet. De formulerer en klar modsætning til de kommercielle aktører på velfærdsområdet. En lignende kritik af de kommercielle aktører fremsættes i øvrigt også af ledelsen af Helligåndsklosteret i Lübeck, der jo i princippet er en kommunal institution. Men her kommer det tydeligt til udtryk, at man har en historisk betinget værdibaseret tilgang til at løse velfærdsopgaver. Dette er også tilfældet selvom man ikke ser sig selv som en religiøs institution.

I det følgende afsnit vil der blive givet en summarisk gennemgang af de seks hovedforbund, der betegnes som ”*Spitzenverbände*” i den ”*Freie Wohlfahrtspflege*”.

Alle forbund arbejder naturligvis under den samme lovgivning. Det gælder reglerne for at blive visiteret til pleje, tilskudsordningerne til de forskellige velfærdstilbud og

¹⁹² John Meynard Keynes gennemgår og kritiserer det umulige økonomiske vilkår for Tyskland som traktaten dikterer i sit essay ”The Economic Consequences of the Peace” (Keynes 1919)

reglerne for at lave frivilligt arbejde på forpligtende grundlag med mulighed for at bevare alle sociale rettigheder: *Freiwilliges Soziales Jahr* og *Bundesfreiwilligendienst*.

På trods af dette ensartede grundlag har de seks forbund ret forskellig karakter, og vægtlægger ikke velfærdsområderne ens. Det kommende afsnit vil hovedsagligt følge forbundenes egen fremstilling af sig selv. Forvaltningen af det forpligtende frivillige arbejde vil således ikke blive gennemgået for alle forbund, men vil blive brugt til at illustrere, hvordan det lige præcis er med til at tegne forbundet på en helt bestemt måde. Afsnittet er skrevet på baggrund af studier af forbundenes databaser og arkiver, som er tilgængelige elektronisk. Det er suppleret med viden fra de gennemførte interviews.

Alle forbund er organiseret i en foreningsstruktur med medlemsrepræsentation på forskellige niveauer. Alle forbund har en repræsentation på landes-niveau og en øverste myndighed på bundes-niveau. For de kirkelige velfærdsforbund gælder, at man på forskellige måde er passet ind i en eksisterende kirke- og sognestruktur.

Når jeg vælger at medtage en kort beskrivelse af alle seks forbund, er det for at vise eksempler på et religiøst betinget værdigrundlag, der udmøntes i en organisationsstruktur. Sammenhængen mellem religion som værdigrundlag og organisation findes selvfølgelig kun i de tre velfærdsforbund, der har konfession og kirke som baggrund. Men de andre tre forbund har også en værdimæssig tilgang til det at levere velfærdsydelser. Det gælder især for arbejderforbundet, der politisk hører hjemme hos socialdemokratiet og Røde Kors, der har et alment humanistisk værdigrundlag om pligten til at hjælpe mennesker i nød.

Der tegner sig et billede af at velfærdsområdet i Tyskland præges af store professionelle aktører, der arbejder ud fra et nøje defineret værdigrundlag. På baggrund af deres værdigrundlag afgiver de høringsvar i forbindelse med udarbejdelse af lovgivning. De seks hovedvelfærdsforbund er nonprofit organisationer og de deler en fælles kritik af den markedsførelse af velfærdsområdet, som opkomsten af kommercielle private aktører er udtryk for.

Men man skal ikke tage fejl; de seks frie velfærdsforbund er professionelle organisationer med mange ansatte og en stor omsætning. De organiserer også en lang række frivillige, som på forskellige måder indgår i forbundets arbejde.

De følgende afsnit om de enkelte forbund skulle gerne tjene til, at man kan danne sig et indtryk både af forbundenes virke som værdibaserede organisationer, men også af deres selvforståelse som aktører på velfærdsområdet i Tyskland.

I de historiske mikrostudier har jeg forsøgt at analysere om den religiøse påvirkning har været af organisatorisk eller værdimæssig betydning. Dette har tjent til at vise, at der ikke altid har været en entydig sammenhæng mellem konfession – lutherdom / katolicisme og en bestemt organisatoriske eller værdimæssig udvikling. Vi har set både organisatorisk træghed og værdimæssig konservatisme. Et tydeligt eksempel på dette har været, at organisationsstrukturen i Helligåndsklostrene stort set ikke

ændrede sig med reformationen. Det gjorde den religiøse praksis heller ikke. Beboerne skulle stadig fremsætte et bestemt antal bønner. Blot blev forbønner for velgøreres sjæle erstattet med takkebønner til Gud.

Afsnittene om de tyske velfærdsforbund vil vise en stærk sammenhæng mellem værdigrundlag og organisation. Konfessionerne har så at sige udkrystalliseret sig i forskellige organisationer. Derfor ser vi i dag en sammenhæng på mikroplan mellem religiøst værdigrundlag og organisation i de enkelte velfærdsforbund. Men vi ser også en sammenhæng på makroplan idet strukturen med velfærdsforbundene som dem, der udfører opgaverne i høj grad sætter den samlede nationale organisering af velfærdsområdet i Tyskland. Efter denne indledning vil jeg give en kort karakteristik af hvert enkelt af de seks hovedvelfærdsforbund.

Rækkefølgen de optræder i er kronologisk i forhold til, hvornår de er blevet grundlagt.

10.3.1 Diakonie Deutschland im Evangelischen Werk für Diakonie und Entwicklung¹⁹³

Diakonie Deutschland, som er det ældste velfærdsforbund har hovedsæde i Berlin. Det har sin oprindelse i Innere Mission i Tyskland, hvor man i 1849 grundlagde den organisation, der var forløber for Diakonie. Diakonie har haft sin nuværende organisatoriske struktur siden 2012.

Det er den luthersk evangeliske kirkes velfærdsforbund.

For at give et indtryk af hvor store organisationer velfærdsforbundene er, kan jeg sige at Diakonie betjener ca. 10 millioner mennesker med rådgivning, pleje og medicinske ydelser. Der er 525.707 medarbejdere på fuld tid, der fordeler sig med følgende procentsatser indenfor fem områder: 29% i ældreplejen. 25% indenfor børn og ungdomsområdet. 21% indenfor sundhedsvæsen. 18% indenfor handicapområdet og endelig 7% der er ansat på familieområdet, der dækker over socialpædagogisk hjælp til familier med særlige behov. Man driver: 1380 sygeplejefaglige tilbud i form af lægeklinikker eller sygehuse, 2755 plejehjem og 287 rådgivningstjenester for flygtninge.

Ud over den halve millioner af medarbejdere på fuld tid organiserer Diakonie 700.000 frivillige, der arbejder indenfor de forskellige områder.

¹⁹³ www.diakonie.de/das-evangelische-werk-fuer-diakonie-und-entwicklung

Den tætte tilknytning til den evangeliske kirke kan man se af Diakonie's struktur, hvor den følger kirkens organisatoriske opbygning. Den evangeliske kirke består af 17 "*Landeskirche*". Til hver af disse delstatskirker knytter der sig et diakonalt "*Landesverband*". De har hver deres selvstændige ledelse, men er samlet under Diakonie Deutschland.

Herunder er der en række "fagforbund", der er i alt 67 *Fachverband* som i denne sammenhæng er en mellemtung mellem en brancheorganisation og kirkens udvalg, der arbejder med de respektive områder. De fordeler sig på forskellige hovedområder, der udover at organisere de klassiske velfærdsområder også rummer kirkens indre mission, arbejde for unge og skolebørn, sjælesorg samt integration. Indsatsen er inddelt i fem hovedområder.

Diakonie kan som forbund føre sin historie og sit idegrundlag tilbage til grundlæggelsen af Innere Mission i Tyskland. Selvfølgelig baserer sig på selve ordet diakoni, der i sin oprindelige betydning på oldgræsk dækker over alle aspekter af det at gøre tjeneste for sin næste.

Det værdimæssige grundlag for forbundets arbejde kan kort sammenfattes med Johann Hinrich Wicherns ord: "*Jede Arbeit soll zuerst mit dem Herzen, dann mit den Händen oder mit der Zunge geschehen*". Her ser vi en klar sammenkobling af et religiøst værdigrundlag og en organisationsstruktur. Det ligger i forbundets bonmot: Ethvert stykke arbejde begynder i hjertet – dermed formuleres det kristne ideal om barmhjertighed som en kærlighedsgerning. Dernæst skal det udmøntes med hænder eller tunge. Det religiøse værdigrundlag skal omsættes i handling og ord. Hermed kommer behovet for en organisationsstruktur, hvori værdigrundlaget kan udfoldes.

Man ser sit arbejde som udlevet næstekærlighed, rettet mod de mennesker, der står på kanten af samfundet. Man ser det som en vigtig opgave at italesætte de samfundsmæssige problemer, der fører til, at mennesker kommer til at stå på kanten af samfundet. Denne opgave løfter man sammen med de andre hovedforbund.

Derfor producerer man en lang række politikpapirer, arrangerer konferencer og bidrager til den almindelige politiske og faglige debat indenfor alle områder, som har betydning for forbundets virke. Med dette socialpolitiske arbejde ser vi et eksempel på at forbundet også har en både værdimæssig og organisatorisk indflydelse på et metaplan. Det at forbundet har et konkret værdigrundlag i den luthersk-evangeliske kristendom præger arbejdet i organisationen, men det påvirker også samfundsdebatten på velfærdsområdet.

Vi ser her udfoldelsen af det behov for en systematisk social indsats som Wichern i 1848 formulerede på kirkedagene i Wittenberg. Målet var at afhjælpe både den materielle og åndelige nød i Tyskland. Herefter stiftede man i 1849 "*Centrallausschluss für die Innere Mission der deutschen evangelischen Kirche*". I det regi organiseres socialt hjælpearbejde som en del af kirkens indre mission.

Ved anden verdenskrigs afslutning gik man under navnet ”*Hilfswerk*” ind i arbejdet for at afhjælpe den umiddelbare hungersnød, som fulgte i krigens kølvand, samt organisere sammenføring af familier, der var blevet skilt fra hinanden under krigen.

I 1959 startede man sammen med frikirkerne ”*Brot für die Welt*”, som ydede udviklingsbistand i internationalt regi. I dag er dette arbejde integreret i Diakonie.

I 1975 blev ”*Hilfswerk*” og ”*Innere Mission*” til Diakonisches Werk der Evangelischen Kirche in Deutschland. Endelig kunne man den 19. Marts 1991 slutte sig sammen med den evangeliske kirke i Østtyskland.

10.3.2 Deutsche Rotes Kreuz (DRK) - Wohlfahrtspflege¹⁹⁴

Ti år efter grundlæggelsen af Diakonie så Røde Kors dagens lys.

Hvor grundlæggelsen af Diakonie har sine rødder i social nød i Tyskland, er Røde Kors et eksempel på en ”social institution,” der anlægges på baggrund af det, jeg andetsteds i afhandlingen har kaldt en udefrakommende omstændighed. Anledningen er krig, og værdigrundlaget er ikke religiøst men humanistisk eller almen menneskeligt.

Historien går tilbage til 1859, hvor storhertuginde Luise von Baden grundlagde ”*Badische Frauenverein*” for at afhjælpe nøden, som man frygtede ville komme ved udbruddet af den anden italienske frihedskrig. Målet var at uddanne sygeplejere, der kunne assistere de egentlige sygeplejersker - diakonisserne og de katolske søstre med at pleje soldater, der blev såret ved fronten.¹⁹⁵ Slaget ved Solferino blev en realitet, og den faktor der førte til at forretningsmanden Henry Dunant, rystet over det han så på slagmarken, tog de første initiativer, der siden skulle blive til Røde Kors. Slaget ved Dybbøl i 1864 var første gang søstre med de rød-hvide armbind assisterede med pleje af de sårede soldater.

Røde Kors velfærdsforbund i dagens Tyskland bygger på de grundsætninger for Røde Kors/ Røde Halvmåne der blev proklameret i Wien i 1965: Målet - ”*Zielrichtung der Interessenvertretung ist immer die Verbesserung der Lebenslagen der hilfebedürftigen Menschen*. Man ønsker at varetage interesserne og levevilkårene for mennesker, der har brug for hjælp og det efter princippet om total uafhængighed: ”*Frei von parteipolitische und weltanschaulichen Setzungen*”. Hjælpen der gives uafhængigt af modtagerens sindelag kendes fra Røde Kors

¹⁹⁴ <http://drk-wohlfahrt.de/ueber-uns.html> (Download 18.01.16)

¹⁹⁵ <http://www.drk.de/ueber-uns/geschichte/zeitleiste.html>

internationale arbejde, men i forbundet formuleres det også som grundprincip for arbejdet i velfærdssektoren i Tyskland:

*”Die Stellungnahmen zielen auf die Beseitigung und Linderung von Notsituationen und die Verbesserung der Lebenslagen von Menschen, auf die Verwirklichung von humanitären Mindeststandard und Menschenrechten.”*¹⁹⁶

Menneskerettighederne er det bærende grundlag og det formuleres eksplicit, at man hjælper alle uafhængigt af sindelag, d.v.s. både religiøst og politisk.

DRK er en national afdeling under det internationale Røde Kors/Halvmåne med selvstændige vedtægter¹⁹⁷

DRK dækker alle velfærdsområder, men gør sig særligt bemærket på nogle områder.

Ud over at være kendt for sit internationale hjælpearbejde og katastrofeberedskab har de også en særlig profil i Tyskland på ambulancekørsel, sygetransport, beredskab ved uheld i bjerge samt oversvømmelser. Det er også betegnende at uddannelsesdelen af civilbefolkningen fylder meget. Der tilbydes f.eks. kurser i babysitning, familieuddannelse, førstehjælp tilpasset forskellige målgrupper. De står stærkt på handicapområdet med transport, beskyttede arbejdspladser, psykosociale tilbud samt specialbørnehaver hvor handicappede inkluderes. Der findes i alt 1300 dagtilbud til børn i alderen 2 md. til 14 år, som har 93.000 brugere. Børneområdet er traditionelt et område, man altid har prioriteret i DRK.

Endvidere hører *”Der Verband der Schwesternschaften vom DRK”* til. Den er en sygeplejefaglig organisation, og stiftet i 1882 hører den til den ældste del af Røde Kors i Tyskland. Den tæller 22.000 søstre som er organiseret i 33

”Schwesternschaften” Ud over at være en faglig organisation der arbejder med søstrenes arbejdsvilkår og tilbyder medlemskab af Røde Kors pensionskasse, er søsterskabet i høj grad også et værdibaseret fællesskab: *” Im deutschen Gesundheitswesen verstehen wir uns als Anwalt für Menschlichkeit”*¹⁹⁸

Det er interessant at se en sygeplejefaglig organisation indeholdt i et velfærdsforbund med et tydeligt humanistisk idegrundlag. Det et eksempel på en faglig interesse-varetagelse baseret på et bestemt værdigrundlag. Dermed får det humanistiske værdigrundlag en egentlig fagpolitisk indflydelse.

Røde Kors historie er et eksempel på en værdibaseret organisation, der trods store omskiftelser har vist sig meget overlevelsedygtig. På trods af at alle institutioner

¹⁹⁶ Ibid

¹⁹⁷ http://www.drk.de/fileadmin/Ueber_uns/Die_vollständige_Satzung_als_PDF-Datei.pdf

¹⁹⁸ <http://www.drk-schwesternschaften.de/>

nedlægges eller omdannes under Hitlers styre, gendannes Røde Kors i Tyskland efter de oprindelige idealer.

Organisationen er hverken religiøs eller politisk, men har ikke desto mindre et tydeligt værdigrundlag og arbejder på at påvirke dagsordenen på velfærdsområdet i Tyskland.

10.3.3 Deutsche Caritasverband (DCV)¹⁹⁹

Små 50 år efter det første velfærdsforbund Diakonie blev grundlagt på luthersk-evangelisk grund, kom Deutsche Caritasverband med hovedsæde i Freiburg, Breisgau til. I dag er det Tysklands største velfærdsforbund. Det blev grundlagt i november 1897 af teologen Lorenz Werthmann i Köln for at afværge en opløsning af det katolske sociale arbejde. Det nystiftede forbund engagerede sig straks i en lang række opgaver: Sæsonarbejdere, søfolk, landstrygere, drankere, psykisk og fysisk handikappede, kønssygdomme, børnehaver, forældreopdragelse, beskyttelse af piger, sygepleje og kvindespørgsmål.

Med den nød som første verdenskrig bragte med sig, var der en reel fare for at forbundet ville segne under opgavemængden. Det havde en mangelfuld infrastruktur, budgetstyring og ingen præcise opgavebeskrivelser. Men i 1916 vedtog biskopperne i Tyskland at gøre Caritas til den katolske kirkes officielle sociale tjeneste. Da grundlæggeren Werthmann i 1921 afgik ved døden, havde Caritas fået en fast organisation med repræsentation i alle de 27 stifter som den katolske kirke i Tyskland består af. Her ser vi tydeligt den organisatoriske styrke den katolske kirke stadig har som værdibærende organisation.

I perioden fra 1933-45 hvor Røde Kors blev "nationaliseret" af nazisterne, og det socialdemokratiske forbund AWO blev forbudt at virke lykkedes det Caritas at navigere således, at det kunne fungere aktivt. I årene efter 1945 var Caritas hovedopgave at stå for fordeling af udenlandske "*kærlighedsgaver*"; sørge for flygtninge og hjemløse samt hjælpe til at sammenføre familier, der var blevet adskilt af krigen.

I 1950'erne engagerede Caritas sig i internationalt hjælpearbejde og katastrofe beredskab.

Fra 1990 og frem lå der en opgave i at ny- og reetablere afdelinger af Caritas i det tidligere DDR.

¹⁹⁹Caritas historie online:

<http://www.caritas.de/diecaritas/wofuerwirstehen/geschichte-der-caritas>

Caritas taler med tydelig reference til den katolske terminologi om næstekærlighed og kærlighedsgaver. Caritas fremstår som en moderne velfærdsorganisation, men slægtskabet med den katolske kirke sætter et tydeligt aftryk, også selvom man tilbyder sine ydelser til alle uanset konfession.

Caritas har på samme måde som Diakonie et socialpolitisk virke med udgangspunkt i et kirkeligt værdigrundlag, som vi i omfang slet ikke kender til i Danmark.

Med afsæt i den givne samfundsmæssige og socialpolitiske virkelighed laver Caritas kampagner, der både skal oplyse men også inddrage borgerne i at være med til at ændre på uretfærdighed samt skabe fremtiden i fællesskab. I 2016 lanceredes en storstilet kampagne, der skulle sætte fokus på den demografiske udfordring.²⁰⁰

Demografiske fremskrivninger viser, at i 2060 vil der være 12 millioner færre indbyggere i Tyskland og en tredjedel af dem vil være over 65.²⁰¹ Siden 2014 har Bundesregierung – Forbundsregeringen gennemført et såkaldt ”*Demografie-Check*”, der løbende skal overvåge den demografiske situation og belyse, hvorledes given lovgivning vil påvirke eller blive påvirket af den demografiske udvikling.

Kampagnen har navnet: ”*Mich dich Stark für Generationengerechtigkeit*“, den lanceres som en „*Mitmach*“ kampagne.²⁰² Herunder „*Bundesgeneration spiele*“ en social landsdækkende idræts-event hvor kravet er, at man sammensætter hold på mellem 5-10 deltagere med repræsentation af flere generationer samt forskellig etnicitet.

Samlet set udmærker kampagnen sig ved at tage udgangspunkt i et gennemarbejdet socialpolitisk program. Et program der eksplicit formuleres med afsæt i den katolske lære, og der refereres til den katolske kirkes vedtagelser: Det hedder f.eks. at udgangspunktet for Caritas:

²⁰⁰ Caritas: Sozialpolitischen Positionen 2016, Publikation tilgængelig som PDF på www.caritas.de, trykt i ”Neue caritas” 21, 2015

²⁰¹ <http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Kurzmeldungen/DE/2014/04/demografie-check.html> (Download 17.01.16)

²⁰² Følgende: <http://www.caritas.de/magazin/kampagne/starke-generationen/kampagne/hintergrund/hintergrund> (Download 17.01.16)

”Ist das Christliche Verständnis vom Menschen, der von Gott gewollt und geliebt ist”²⁰³ - hvilket giver hvert menneske en umistelig og udelelig værdi - og fortsætter med reference til den katolske katekismus:

”Es ist nicht bloss etwas, sondern jemand. Er ist im stande, sich zu erkennen, über sich Herr zu sein, sich en Freiheit hinzugeben und in Gemeinschaft mit anderen Personen zu treten.”

Udspillet til kampagnen formuleres i hovedpunkter, der for en dels vedkommende har værdipolitisk karakter, og for en dels vedkommende er krav til økonomiske reformer af sundheds- og plejesektoren:²⁰⁴

Af værdipolitiske hovedpunkter skal nævnes følgende: Bedre adgang for alle til uddannelse. Større fleksibilitet på arbejdsmarkedet i forhold til familie og pleje. Herunder en mere ligelig fordeling af arbejdsopgaver i familien kvinder og mænd imellem for at højne kvinders erhvervsfrekvens. Arbejdsmarkedet skal gøres mere rummeligt både i forhold til arbejdstagere med migrationsbaggrund og ældre. Endvidere bedre seniorboliger, og sikring af overgang fra sundhedsvæsen til pleje.

Endelig og måske overraskende moderne for et katolsk velfærdsforbund – udbygning af *”sundhedsfremme”* - hvilket må dække over begrebet reproduktiv sundhed, og prævention nævnes eksplicit.

Disse forslag har selvfølgelig også økonomiske implikationer, men der skal også nævnes hovedpunkter, der sigter direkte på den økonomiske politik:

Reform af syge-og plejeforsikringer således at der opnås et enhedsforsikringssystem hvor lovpligtige og private forsikringer ligestilles, og hvor præmien er risikouafhængig. Flere typer af indkomster skal sikres, herunder dem der ikke har selvstændig indkomst.

Børnefamilier skal samlet set stilles bedre i forhold til pensions indbetalinger. Det vil sige, at der skal kompenseres for, at den samlede indtægt typisk er lavere i år med små børn, hvorfor pensionsbidrag også bliver mindre.

Endelig skal nævnes forslaget om, at give unge der er fyldt 16 år stemmeret til kommunalvalgene, fordi de ellers får sværere og sværere ved at blive hørt grundet den demografiske forskydning i alderssammensætningen. Desuden skal alle migranter, der har haft lovligt ophold i Tyskland i fem år have stemmeret til de kommunale valg.

²⁰³ Reference til: ”Enzyklika Laudato si” Nr. 65 og «Katechismus der Katholischen Kirche» Nr. 357

²⁰⁴ Sozialpolitischen Positionen des DCV s. 33

Kampagnens titel er: *”Generationsgerechtigkeit”* – retfærdighed generationerne imellem. Sigtet med at sikre børnefamilierne og den unge generation i et fremtidigt Tyskland med en voksende andel af ældre er tydeligt. Ligeledes er indsatsen for at fremme migranternes plads i samfundet og på arbejdsmarkedet ikke bare værdipolitisk men i høj grad et spørgsmål om at få udvidet den fremtidige arbejdsstyrke i Tyskland.

Jeg bruger plads på at beskrive Caritas arbejde for at rette op på den skæve demografiske udvikling og gøre opmærksom på, hvad man kunne kalde en slags demokratisk underskud for den unge generation. Dette gør jeg fordi det er nok et eksempel på, hvordan et værdimæssigt grundlag får et stærkt organisatorisk udtryk, ikke bare på mikro-plan indenfor velfærdsforbundet Caritas, men også på makroplan i forhold til at forsøge på at påvirke lovgivningen på bundes niveau.

10.3.4 Zentralwohlfahrtsstelle der Juden in Deutschland (ZWST)

205

Hovedsigtet for det jødiske velfærdsforbund har fra grundlæggelsen været at støtte de jødiske menigheder i Tyskland, og at få uddannet socialarbejdere der kunne varetage velfærdsopgaverne lokalt.

Oprindelsen til det jødiske velfærdsforbund skal findes i 1904, hvor Bertha Pappenheim grundlagde *”Jüdischen Frauenbundes”*. I 1917 blev ZWST grundlagt, i 1939 tvangsopløst og nygrundlagt i 1951 med hovedsæde i Frankfurt am Main.

Siden murens fald i 1989, har det været et særligt indsatsområde, at hjælpe de jøder der er indvandret fra den tidligere Sovjetunion. Organisationen har undergået store forandringer, da det jødiske samfund i Tyskland har ændret sig markant. Udviklingen illustreres ved en markant vækst i medlemstallet: I 2014 havde ZWST 101.000 medlemmer mod 30.000 medlemmer i 1989.

Man definerer det som en hovedopgave at integrere indvandrergenerationen i den jødiske menighed i det tyske samfund.

Velfærdsforbundet baserer sig på et jødisk værdigrundlag hvor begrebet *„Zedaka”*²⁰⁶ er centralt. Det funderes ligesom værdigrundlaget for ZWST i øvrigt i det gamle testamente: *”Wenn ein Armer in deiner Mitte ist, so verhärte nicht dein Herz und verschlüsse nicht deine Hand vor deinem armen Bruder. Geben sollst du ihm wiederholt und dein Herz sei nicht böse, wenn du ihm gibst.”* (4.Buch Mose/Deut.

²⁰⁵ <http://www.zwst.org/de/home/>

²⁰⁶ http://zwst.org/cms/documents/110/de_DE/Zedaka%20-%20Leitbild.pdf
(Download 19.01.16)

15,7) I 2. Mosebog taler Gud til jøderne og siger, *at når der er en fattig i jeres midte, må du ikke forhærde dit hjerte, og vær ikke vred i hjertet, når du giver ham noget.*

Vi får her defineret et religiøst værdigrundlag som ikke er kristent, men jødisk. Dog har det sine rødder i Det gamle testamente, som jo også er grundlag for kristendommen, idet det er beretningen om skabelsen og Guds pagt med menneskene før Jesus blev født. Jesus var af fødsel og opdragelse jøde, men brød på afgørende punkter med den jødiske forståelse af loven som grundlaget for forholdet mellem Gud og mennesker.

Ifølge det jødiske begreb „Zedak“ som er afledt af det hebræiske ord – zedek – der betyder ret eller retfærdighed, er det at gøre socialt arbejde ikke en frivillig akt. Men en af de vigtigste religiøse pligter – en ”Mitwa”

Man ser dette som fundamentalt forskelligt fra den kristne forståelse af velgørenhed: *”Die christliche oder nichtjüdische Grundlage der Wohltätigkeit ist die Liebe zu den Mitmenschen, die Spendenbereitschaft hängt von der persönlichen Einstellung, vom Mitgefühl des Spenders ab“ ... “Die Ausübung und die Gabe von Zedaka ist keine freiwillige Handlung und bleibt nicht dem Ermessen des Einzelnen überlassen“.*²⁰⁷

I følge den forståelse af kristendommen som ZWST her fremlægger, er den store forskel på jødisk og kristent velfærdsarbejde, at det kristne arbejde er båret af næstekærligheden og ses som en kærlighedsgerning, hvor den jødiske er en gerning gjort af Guds krav om retfærdighed.²⁰⁸

Hjælp til selvhjælp – ”Hilfe zur Selbsthilfe” – er velgørenhedens højeste mål. Denne opfattelse føres tilbage til Maimonides, en jødisk lærer fra det 12. århundrede som fastlægger de 8 trin, der skal til for at lave en ”Mitwa” (den religiøse gerning som en er frugten af ”Zedak”):

Jeg gengiver her i punktform den progression man i jødedommen knytter til velgørenhed. Af de 8 punkter fremgår det klart, at man som giver kan vokse i evnen til at give. Punkt 1-4 handler om giverens ”kvalifikationer” – hvilken type giver er man. Giver man af pligt, eller er man en glad giver. I punkt 5-7 ligger fokus på forholdet mellem giver og modtager. Punkt 8 handler om modtagerens mulighed for at blive selvforsørgende.

²⁰⁷ Leitbild s.1-2.

²⁰⁸ Om den jødiske tolkning af næstekærlighed er teologisk korrekt, er en diskussion for sig. Næstekærlighed er ifølge NT også et bud og ikke en frivillig handling, men det skal ikke forhindre en loyal fremstilling af det jødiske synspunkt.

- 1) At give med uvenlighed
- 2) At give mindre end rimeligt, men give beredvilligt
- 3) At give efter at man er blevet bedt om det
- 4) At give før man er blevet bedt om det
- 5) At give hvor giveren ikke kender navnet på den trængende, men denne kender giver
- 6) At give hvor godgøreren ved, hvem han giver, men den trængende kender ikke navnet på giveren
- 7) At give hvor godgørenheden er på en måde, således at både giveren og modtageren forbliver anonyme og ikke kender til hinanden
- 8) At give den trængende mulighed for at ernære sig selv

Som det fremgår af de ovenstående 8 punkter er værdigrundlaget for velgørenhed i **ZWST** – det jødiske velfærdsforbund i høj grad religiøst funderet. Jeg har ikke haft lejlighed til at studere om og i givet fald hvordan målet om selvforsørgelse påvirker forbundets arbejde. Men det ville være et interessant studie i forholdt til synet på det at arbejde og Sigrun Kahls tese om, at det er en grundlæggende forskel for hvordan man opbygger velfærdssystemer.

10.3.5 Arbeiter Wohlfahrts-verband (AWO)²⁰⁹

Arbejder-velfærdsforbundet er det eneste politiske velfærdsforbund. Det er i nogen grad blevet til i opposition til de kristne velfærdsforbund. Når der ikke findes noget politisk borgerligt velfærdsforbund, hænger det givetvis sammen med, at man her har fundet sine interesser varetaget af de religiøse velfærdsforbund. Ikke dermed sagt at de kristne velfærdsforbund nødvendigvis er borgerlige i politisk forstand. Tværtimod møder man ofte her en socialpolitisk linje, som langt fra er konservativ.

AWO kan føre sin historie tilbage til den 13. december 1919 under Weimarrepublikken hvor det blev vedtaget på et møde i SPD at stifte ”Hauptausschusses für Arbeiterwohlart”. Målet var at arbejderstanden skulle medvirke til velfærdsplejen og hermed være med til at hævde arbejderklassens sociale synspunkter. Behovet for hjælp viste sig stort i takt med at inflationen og arbejdsløsheden voksede. I 1923 tog man initiativ til ”Kinderhilfe”. I 1925

²⁰⁹ Litteratur hentet på www.AWO.org, hvorfra der er adgang til størstedelen af arkivmaterialet til AWO's historie, Referentin Marike Eckel, der er ansvarlig for organisationens arkiver har været behjælpelig.

registreres forbundet som forening ved myndighederne i Berlin Mitte. Samme år blev der taget initiativ til "Lotterne" med uddannelse af kvinder til at løse velfærdsopgaver.

På den tredje Rigskonference i Kiel den 29-30 maj i 1927 formuleres det af Kiels overborgmester Dr. Herman Heimerich, at spændingsforholdet mellem kirke, kristendom og socialisme udgjorde et problem.²¹⁰ Der blev vedtaget en trepunkts resolution, hvoraf man må formode, at især det første og tredje punkt har adresse til kirken.

1) Der er brug for at tilpasse hjælpen til arbejdsløse, til de vandrende arbejdsløse, bibeholde beføjelserne til arbejdsanvisning hos det offentlige og foranstalte værdige og neutrale vandrerherberg lokalt.

2) Man anmoder rigsregeringen om i samarbejde med partierne at regulere spørgsmålet om retten til ferie for unge under 18 år ved lov.

3) Et opråb til alle socialdemokratiske parlamentarikere om at tage den nye lov om bekæmpelse af kønssygdomme i anvendelse og gøre sin indflydelse gældende således, at den bliver så fremskridtsvenlig som mulig.²¹¹

Ud af punkt et kan man regne ud, at der ikke har været en neutral behandling af de vandrende arbejdstagere, og at der har manglet herbergs pladser. Arbejdere der ikke har bekendt sig til et kirkesamfund har haft svært ved at blive optaget i de eksisterende herberg, som ofte blev drevet i kirkeligt regi²¹². Der har formodentlig været kirkelige herberg, som ikke kirkelige arbejdere er blevet afvist af.

I punkt tre ligger en kritik af kræfter, der ikke har ønsket at gennemføre en fremskridtsvenlig lovgivning til bekæmpelse af udbredelsen af kønssygdomme. Man har formodentlig værget sig ved det i kirkelige kredse.

I perioden fra 1933 ved Hitlers magtovertagelse indskrænkes forbundets virke for til sidste at holde helt op. I 1945 umiddelbart efter Hitler-Tysklands sammenbrud genoptager man aktiviteten. I første omgang med organisatorisk og økonomisk

²¹⁰ http://www.awo-historie.org/index.php?id=681&tx_ttnews%5Btt_news%5D=1439&cHash=2e7452fd2c7b7b84ad74ddd5a0a5edd4

²¹¹ Det fuldstændige mødereferat findes desværre ikke længere. En stor del af AWO's arkivmateriale frem til 1945 er gået tabt ved nazisternes ødelæggelse af forbundet.

²¹² Den tyske forfatter og kunstner Günter Grass beretter i sine selvbiografiske værker om, hvordan han som ung stenhuggerlærling fik plads på et kirkeligt herberg fordi han kom fra en "god" kristen familie.

hjælp fra Schweiz og England. I begyndelsen drejer det sig om at fordele hjælpepakker med helt basale fornødenheder til de mange tyskere, der intet har. Idag løser man alle typer af velfærdsopgaver i AWO, herunder også hjælp til flygtninge.

I 1990 påbegyndes opbygningen af AWO i det tidligere DDR. Dette blandt andet ved en kampagne hvor man sælger mursten til opbygning af den nye organisation til 5 DM stykket.

Arbejdernes velfærdsforbund der efter genforeningen igen har fået hovedsæde i Berlin, er karakteriseret ved at have meget stærke holdninger til socialpolitik og ved at have en målsætning om at skabe et samfund, hvor goderne er mere retfærdigt fordelt: *„Wir sind ein Mitgliederverband, der für eine sozial gerechte Gesellschaft kämpft und politisch Einfluss nimmt. Dieses Ziel verfolgen wir mit ehrenamtlichen Engagement und professionellen Dienstleistung.“*²¹³

I AWO's arbejdsprogram defineres „Leitsätze“ - de grundlæggende principper for det „Leitbild“ – ideal man driver forbundet efter. De lægger sig tæt op af klassiske socialistiske idealer for arbejderbevægelsen, der ønskes udmøntet i måden hvorpå, man driver velfærdsforbundet. Grundværdierne defineres som: solidaritet, tolerance, frihed, lighed og retfærdighed. Grundværdier der f.eks. gør ligestilling og retten til arbejde til centrale punkter i AWO's arbejdsprogram.

Igennem hele forbundets historie ser man en klar stillingtagen til politiske spørgsmål i samfundet, også spørgsmål som ikke direkte har med velfærdsforbundets arbejde at gøre. Året 1991 er et godt eksempel på, hvor facetteret man definerer sit arbejde.

AWO er et velfærdsforbund med både udenrigs- og indenrigspolitiske holdninger.

Et eksempel på det udenrigspolitiske engagement så man i 1991 hvor forbundet rettede en indtrængende appel til regeringen om, at prøve alle diplomatiske muligheder af inden man gik ind i Golfkrigen.

Et eksempel på det indenrigspolitiske engagement er da forbundet indsamlede 30.000 underskrifter for, at det skulle gøres obligatorisk at knytte en *”soziale Pflegeversicherung”* til sin sygeforsikring. I 1995 blev det vedtaget ved lov, at alle forsikringsforbund skulle knytte en sådan til det eksisterende forsikringstilbud.

Forbundets organisatoriske struktur baserer sig på personlige medlemskaber af de lokale foreninger, og tillidsfolk der varetager funktioner på de forskellige niveauer. Ligesom de varetager opgaver af både organisatorisk og politisk karakter såvel som frivilligt arbejde i forhold til borgere, der gør brug af AWO's velfærdstilbud: *”Die*

²¹³ Citat fra AWO's 36 sider lange arbejdsprogram

https://www.awo.org/fileadmin/user_upload/documents_Awo/Die_Arbeiterwohlfahrt/Grundsatzprogramm_Layout_neu_09.pdf

ehrenamtliche Tätigkeit in den Arbeiterwohlfahrt beruht auf der Idee einer lebendigen Bürgergesellschaft".²¹⁴ Aktivt medborgerskab og hjælp til selvhjælp er nøgleord i AWO's forståelse af hvordan velfærdsopgaverne skal løses, med en høj grad af professionalisme hos det lønnede personale.

Forbundet tæller 630.000 medlemmer med 3900 lokalforeninger i et meget vidtforgrenet og decentralt system således, at foreningen findes på alle administrative niveauer: Ortsvereinen, Kreisverbände, Bezirksverbände, Landesverbände, Bundesverbände. Den øverste myndighed er medlemmerne ved en delegeret forsamling. Som nævnt tidligere er alle velfærdsforbund organiserede i en foreningsstruktur. Men der er den forskel, at de religiøst funderede forbund knytter til ved en eksisterende kirke og menighedsstruktur. Det gør AWO i sagens natur ikke, og har derfor en selvstændig organisationsstruktur på så mange niveauer som ovenfor nævnt.

Senere i dette kapitel vil jeg i et selvstændigt afsnit fortælle om indsatsen for at efter- og videreuddanne personale til de kirkelige velfærdsforbund. Derfor er det på sin plads her at nævne, at man i regi af AWO's "*Bundesakademi*" driver uddannelse og efteruddannelse med en dokumentationsafdeling til brug for forskning på området under overskriften: "*Damit die AWO weiss, was die AWO macht*". Man udgiver tidsskriftet "*Theorie und Praxis der sozialen Arbeit*", som retter sig mod alle faggrupper, der arbejder indenfor velfærdsområdet.

I forhold til spørgsmålet om værdimæssig og organisatorisk prægning fra religionen gælder at AWO i sagens natur ikke er religiøs. Det er endda i nogen grad opstået i opposition til de religiøse velfærdsforbund. Men det er af stor betydning for en forståelse af velfærdsområdet i Tyskland, at man har så stærk en aktør på velfærdsområdet der agerer på så udtalt et politisk grundlag.

10.3.6 Deutsche Paritätische Wohlfahrtsverband²¹⁵

Det sidste og det yngste af de seks hovedvelfærdsforbund blev stiftet i 1924 under navnet „*Vereinigung der freien privaten gemeinnützigen Wohlfahrtseinrichtungen Deutschland*“. Det fik i 1932 sit nuværende navn, og omtales i daglig tale ofte som „*Der Paritätische*“. Forbundet er en paraplyorganisation for 144 forskellige selvstændige organisationer med eget navn og virke²¹⁶. I alt hævder Der Paritätische at samle 10.000 organisationer. Nogle af medlemsorganisationerne er enkeltstående

²¹⁴ Borgerbegrebet er fortsat levende og aktivt.

²¹⁵ <http://www.der-paritaetische.de/verband/wir-ueber-uns/> (Data 18.01.16)

²¹⁶ <http://www.der-paritaetische.de/verband/mitglieder/z/?layout=igyrndgi> (Min sammentælling 18.01.16 efter alfabetisk medlemsliste)

lokale velfærdsforeninger, andre dækker over en struktur med repræsentation flere steder/ landsdækkende. Der Paritätische har 15 ”Landesverband” og 280 kredsorganisationer.

De tilsluttede underforbund spænder meget bredt. Der er religiøse, humanitære, antroposofiske, sexologiske og lokale velfærdsorganisationer. Men også en meget lang række af patient/diagnostiske forbund. F.eks. ”Deutsche Krebshilfe”, og ”Deutscher Blinden- und Sehbehindertenverbände”.

Der Paritätische Akademie tilbyder uddannelse indenfor alle gængse velfærdsområder. Der udbydes uddannelse i Berlin, Krems og Esslingen.

I modsætning til de andre velfærdsforbund er det kendetegnende for Der Paritätischer, at man i ringe grad formulerer sig selvstændigt om socialpolitik, hvilket er naturligt for en paraplyorganisation.

For alle forbund gælder at man kan blive ”ansat” i frivillig tjeneste under den samme lovgivning. I Der Paritätischer er 11.000 involveret i frivillig tjeneste, og man udbyder et frivilligt forløb for unge mellem 16-27 år, hvor man tegner en kontrakt på et ”Freiwilliges Soziales Jahr” (FSJ), og binder sig til at arbejde på fuld tid²¹⁷. For nogle grupper er der kun tale om en 20 timers arbejdsuge. Der Paritätischer sørger for alle forsikringsforpligtigelser, man opretholder retten til børnepenge og man får udbetalt lommepenge. Det er muligt at lave aftale om forpligtende frivilligt arbejde for alle aldersgrupper. Det andet initiativ ”Bundesfreiwilligendienst” (BFD) retter sig i højere grad til voksne, der er et sted i livet, hvor de ønsker at prøve noget andet. Til BFD knytter sig en forpligtigelse til at deltage i et antal uddannelsesseminarer. For begge tilbud gælder, at man bevarer alle sociale rettigheder, og de kan kombineres med at modtage pension. De frivillige aktiviteter man forpligtiger sig til, kan være alt fra ”Denkmalpflege” – vedligeholdelse af natur-/kulturminde til at arbejde på en socialpsykiatrisk institution. Begge muligheder ligger indenfor den generelle lovgivning for borgernes mulighed for at udføre socialt arbejde. Denne lovgivning udnyttes også af de andre forbund.

²¹⁷ Følgende publikation beskriver regler og økonomi for frivilligt arbejde og ret til at opretholde sociale rettigheder:
http://www.freiwillig.paritaet.org/index.php?eID=tx_nawsecuredl&u=0&g=0&t=1453830686&hash=d73b435b64c095e35b8067aaa44aa51c5c8c17fa&file=/fileadmin/SUBDOMAINS/fsj/Fotos_Website/broschuere_freiwilligendienste-leitfaden_web_Stand_14.07.2014.pdf

10.3.7 Velfærdsforbund som værdipolitiske aktører

Af den ovenstående korte gennemgang af de seks hovedvelfærdsforbund i Tyskland fremgår det, at velfærdsforbundene ikke blot udfører velfærdsopgaver. De er også i høj grad værdipolitiske aktører i velfærdsdebatten i Tyskland.

Der er tale om en egentlig religiøs prægning af velfærdsområdet fra de tre religiøst funderede forbund. Endvidere er der fra Røde Kors en klassisk humanistisk prægning baseret på Menneskerettighederne. Fra arbejder-velfærdsforbundet er der en udpræget socialistisk tilgang til velfærdsområdet, som udfoldes selvstændigt i med og modspil til socialdemokratiet.

Vi ser her organisationer, hvor der er en tydelig konfessionel værdibaseret tilgang til velfærdsarbejdet med en organisatorisk konsekvens idet værdier udfoldes indenfor velfærdsforbundets organisationsstruktur. For Diakonie og Caritas gælder at arbejdet i velfærdsområdet rækker ud over egne kirkelige kredse, man skal ikke være medlem af et bestemt kirkesamfund for at få løst en velfærdsopgave.

Det samme gælder for arbejder-velfærdsforbundet, Røde Kors og paraply-forbundet Der Paritätische. Det jødiske velfærdsforbund har som det eneste forbund sit eget kirkesamfund som målgruppe. Dette skal ses i sammenhæng med, at man i jødedommen ikke har missionsarbejde, som man har det i kristendommen. Oprindeligt har man også - men ikke udelukkende - set det sociale hjælpearbejde i både Diakonie og Caritas som en del af en indre mission i Tyskland.

I de kommende afsnit vil jeg give nogle konkrete eksempler på, hvordan subsidiaritetsbegrebet udmøntes, og hvordan man arbejder i et velfærdsforbund. Jeg vil også, med udgangspunkt i besøg på Helligåndsklostrene i Lübeck og Passau, give et indblik i, hvordan man driver moderne plejehjem i forlængelse af historisk værdibaserede organisationer.

10.4 Subsidiaritet og værdibaseret velfærd i praksis

Det følgende afsnit vil give et indblik i arbejdsform og praktisk forvaltning af værdigrundlag hos et af de seks velfærdsforbund - Diakonie. Det baserer sig på et interview med Dekan Dr. Wolfgang Bub, der er provst i den luthersk evangeliske kirke og leder af Diakonie i Passau, og Frau Aschenbrenner der er leder af Diakonie's rådgivningsafdeling. Samtalerne fandt sted under et forskningsophold i Passau i efteråret 2014. Dr. Wolfgang Bub har en teologisk faglig baggrund. Frau Aschenbrenner har en socialfaglig baggrund.

Baggrunden for at velfærdsopgaver i Tyskland løses af velfærdsforbund som f.eks. Diakonie er subsidiaritetsprincippet. Det betyder i praksis at det offentlige –

”Bezirk”²¹⁸ uddelegerer opgaver og betaler for, at de løses efter bestemte tarifer. Det gælder alle velfærdsopgaver inden for alle traditionelle områder. Selv rådgivningsdelen - ”Beratstellen” – det der svarer til socialrådgivning - udføres af f.eks Diakonie, men betales af staten.

Alle opgaver som forbundene løser finansieres efter en bestemt tarif for refusion fra staten. Men der vil altid være en rest tilbage, som dækkes af forbundene selv. For de kirkelige forbunds vedkommende dækkes disse ind via kirkeskatten, der for den luthersk evangeliske kirke i Passau udgør 8% af indkomsten²¹⁹.

Pleje dækkes efter taksterne for refusion via ”Pflegekassen”. Dette kommer jeg tilbage til senere.

10.4.1 Subsidiaritet i socialrådgivning

At selv rådgivningsdelen er lagt ud til forbundene, er et kernepunkt for at forstå subsidiaritetsprincippet. Udover at sikre en høj grad af decentralitet, skal det også fungere som en særlig retssikkerhed for borgeren.

For Diakonie gælder, ligesom for de andre velfærdsforbund, at rådgivning er gratis og tilgængelig for alle. Der er ingen krav om, at man skal have et bestemt konfessionelt / religiøst tilhørsforhold og man bliver heller ikke spurgt til det, eller på anden måde registreret efter tilhørsforhold.

Rådgiveren er naturligvis underlagt tavshedspligt, dog således at den der søger rådgivning, kan give fuldmagt til, at socialrådgiveren må handle på sine vegne. Hvis der opstår en tvist, er rådgiveren pålagt at vidne i retten, ligesom man må gribe ind i tilfælde, hvor borgeren formodes at være til fare for sig selv eller andre. Det gælder, hvis man frygter, at borgeren kunne ske at begå selvmord, og det gælder hvis man har en mistanke om overgreb. Det sidste svarer fuldstændigt til den skærpede underretningspligt i Danmark.

Tilgangen til rådgivningen er, at borgeren har et problem der skal løses. Rådgivningsdelen kan føre til, at Diakonie kommer til at løse en konkret velfærdsopgave, men det er ikke noget krav at opgaven skal placeres hos Diakonie. Det kan ske, fordi borgeren vælger dem som tjensteudbyder.

²¹⁸ Bezirk svarer nogenlunde til et amt.

²¹⁹ I Tyskland er kirkernes medlemstal procentvis langt lavere end i Danmark, hvorfor kirkeskatten bliver forholdsvis meget højere.

Diakonie har mange forskellige tjenester og arbejder med en høj grad af professionalisme²²⁰. D.v.s. at medarbejderne i rådgivningen oftest er psykologer eller socialrådgivere. For gældsrådgivningen gælder, at rådgiverne har en særlig faglig baggrund for at rådgive i økonomiske anliggender.

Ifølge Frau Aschenbrenner er det den almindelige opfattelse, at borgere hellere søger rådgivning hos Diakonie / Caritas fremfor hos kommunen, fordi rådgivningen her opfattes som uafhængig. Man føler sig som borger mere sikker på, at man kan opnå de velfærdstilbud, man har krav på ved at bruge en anden rådgivningstjeneste end den kommunale.

Frau Aschenbrenner udtrykte det sådan: -Vi ser ikke os selv som modstandere til det offentlige, men hvis der kommer en borger med en afgørelse, der er forkert, kan vi gribe ind, således at den bliver omstødt. Hertil føjede Dr Bub: -Vores politiske opgave er ikke at kæmpe, men at tale med det politiske niveau som en partner der varetager vores klienters interesser.

I det følgende, om den konkrete opgave det er at rådgive borgere hos Diakonie, skinner det tydeligt igennem, at rådgivningen ligger hos et værdibaseret velfærdsforbund. Det kommer f.eks. tydeligt til udtryk i spørgsmålet om *den nye fattigdom* i Tyskland. Når hun bruger et begreb om *den nye fattigdom*, dækker det over den virkelighed at mange borgere i Tyskland ikke kan forsørge sig ved at have et job, men er nødt til at have flere. Hun refererer til middelklassens forarmelse.

For mange borgere er problemet: Hvor går jeg hen? Gældsrådgivningen - ”Schuldberatung” er f.eks. et område, som man gerne vil overtage fra kommunalt hold, men Frau Aschenbrenners erfaring er, at borgerne ikke ønsker at gå til ”det offentlige” med deres gældsproblemer, fordi man er bange for, at det vil få konsekvenser for ens videre sagsbehandlingsforløb.

I forbundene er man i modsætning til i det politiske system ikke bange for at italesætte det stadigt stigende fattigdomsproblem:

Armut - *den nye fattigdom* – er et tema man i Diakonie forholder sig til som rådgivningstjeneste og velfærdsforbund.

Tidligere var det typisk at se egentlig fattigdom i bestemte grupper, f.eks. hos ældre eller enlige mødre, men i dag ser man ikke kun fattigdom hos de laveste indkomstgrupper, men også hos mellemindkomstgrupperne.

Årsagen er ikke udelukkende at finde i den økonomiske lavkonjunktur, men en generel tendens: ”Gewinmaximierung” – profitmaksimering, ofte kamufleret som et

²²⁰ Når dette nævnes eksplicit skyldes det at spørgsmålet om faglighed er et konkurrencespørgsmål imellem velfærdsforbundene og de kommercielle udbydere, hvor graden af specialuddannet personale typisk er lavere.

behov for at nedbringe produktionsomkostningerne. I Tyskland anno 2014 kan man arbejde i 40 timer uden at være i stand til at brødføde en familie.

Det er tankevækkende at vi her hos en leder af en lokal afdeling af det lutherske velfærdsforbund møder så direkte fordelingspolitiske udsagn.

Dr. Bub udtrykte det således -Middelstanden er blevet mindre, der er mange flere, der ikke kan ernære sig.

Frau Aschenbrenner, fortsatte -Desuden er der en voksende gruppe, der ikke "Mithalten können" – de kan ikke følge med. Informationssamfundets krav om, at man skal kunne alt selv, fører reelt til, at der er mange, der ikke kan orientere sig.

-Vi fungere som "lodser" der hjælper folk igennem, således de kan få den hjælp de er berettiget til.

Der er f.eks. en alenlang liste over ting, man skal sende med for at ansøge om socialhjælp. Borgeren oplever at blive sendt frem og tilbage mellem 3-4 forskellige steder.

-Vi bliver taget alvorligt som rådgivningssted, siger Frau Aschenbrenner. Hun står dog i det dilemma, at borgerne har højere forventninger til det kirkelige rådgivningstilbud end til det kommunale.

Borgeren forventer f.eks., at der er tid nok til en rådgivningssamtale. Ambivalensen ligger for Frau Aschenbrenner i, at hun er nødt til at basere sin personale normering på det tilskud, hun får fra det offentlige og den tid, der er afsat i tilskudsrammen.

Dr. Bub supplerer: -Ambivalensen består også i, at man på de indre linjer i organisationen må arbejde med at definere et bestemt regelsæt baseret på kristne værdier, men i rådgivningen ikke må italesætte dette værdisæt direkte.

Det sidste er et klart udtryk for en værdibaseret tilgang til at løse en bestemt organisatorisk opgave. Dr. Bub formulerer, at man har et kristent værdisæt, som har konsekvenser for hvilken type produkt, man ønsker at levere. Man ønsker at levere det produkt, som tilgodeser borgerens behov bedst muligt. Men samtidig skal man fremstå som religiøs værdineutral. Vi ser her et eksempel på at det kristne værdigrundlag for Dr. Bub omsættes til en almen etik, der får en organisatorisk konsekvens. Helt konkret sker det ved, at Frau Aschenbrenner føler sig presset på personalenormeringen. Hun skal levere en vare til en given pris, men den lever ikke op til den etiske standard, man sætter i organisationen.

10.4.2 Konkurrence og samarbejde mellem velfærdsforbund

Dr. Bub fortalte at der er konkurrence mellem forbundene på plejesiden, idet der i Passau er en overkapacitet. Her ser man konflikten mellem de nonkommercielle velfærdsforbund og de private kommercielle velfærdsfirmaer. Velfærdsforbundene

anser dem som konkurrence forvridende. Deres medarbejdere opfylder ikke de samme krav til uddannelse som forbundenes medarbejdere, og de lønnes lavere end den fælles kommunale tarif.

For at give et retvisende billede af samarbejdet mellem de enkelte forbund forklarer Dr. Bub, at de forskellige aktører indenfor den ”Freie Wohlfart” mødes til rundbordssamtaler og diskuterer velfærdspolitik. Det er vigtigt at arbejde i disse fælles netværk for at afstemme mål og meldinger i forhold til det politiske niveau.

”Freie Wohlfarts” organisationerne mødes desuden to gange om året med det offentlige niveau: Socialamt, Arbeitsamt, Jugendhilfe

På spørgsmålet om der forekommer rivalisering imellem Caritas og Diakonie, grundet den konfessionelle forskel er svaret, at brugerne ikke kender forskel. Diakonie bliver måske opfattet som en anelse mere liberal.

Et konkret eksempel på en forskellig tilgang til rådgivning fra Diakonie og Caritas er, at i den evangeliske kirke, anerkender man kvinders ret til fri abort. Man arbejder dog stadig for at give den bedst mulige rådgivning til kvinder, der er blevet gravide uønsket, og man søger at finde mulighederne for, at det lader sig gøre at få barnet.

Dette gør man ikke hos Caritas, hvor man følger den katolske kirkes kategoriske afvisning af svangerskabsafbrydelse.

Men et eksempel på rådgivning der går på tværs af konfessionelle skel og holdning til reproduktiv sundhed er AIDS rådgivningen, som finansieres i fællesskab, men drives af Diakonie.

Generelt gælder der for forholdet mellem de to største organisationer i Bayern at Caritas er langt stærkere organisatorisk end Diakonie – derfor arbejder man tæt sammen om at løse opgaverne.

Endelig gav Dr. Bub fra Diakoni i Passau udtryk for at på trods af subsidiaritetsprincippet er der vanskeligheder hvad finansieringen angår og et generelt ”offentligt ønske” om at tage opgaver hjem.

10.4.3 Offentligt tilskud og subsidiaritet i praksis

I dette afsnit vil jeg give et eksempel på hvordan subsidiaritet med offentligt tilskud fungerer i praksis. Jeg vil beskrive det således, som det fungerer, når man skal have en plejehjemsplads. Afsnittet er baseret på viden, jeg har fra besøg på Helligåndsklostrene i Lübeck og Passau, der begge i dag fungerer som plejehjem i kommunalt regi. Man visiteres til en plads af kommunen. Alle borgere har en plejeforsikring – Pflegeversicherung, der dækker en andel af udgiften ved at modtage pleje.

Ved visitationen inddeles man i grupper, alt efter hvor plejekrævende man er. Man placeres på et plejetrin - *Pflegestufe 1;2;3*. Gruppe 1 dækker over, at man har brug for mellem 15-46 min. pleje om dagen, hvilket gives i hjemmet. For at komme på Heilig-Geist-Hospital, der er almindelige plejehjem, skal man være i gruppe 2 eller 3. Der findes også en gruppe 3+, hvilket dækker over brugere, der er så plejekrævende, at de intet kan selv. Men dem har man ingen af på Helligåndsklostrenes plejehjem i hverken Lübeck eller Passau.

En andel af betalingen for pladsen dækkes af plejeforsikringen, som betaler lidt under halvdelen af prisen. Den resterende andel skal man som udgangspunkt betale selv. Kan man ikke det, betales det af socialforsorgen, og man får 100 euro i lomme penge om måneden. Man kan i dag også lave en privat plejeforsikring, men en sådan er ingen af de nuværende beboere dækket af, da man ikke har kunnet tegne en sådan i deres tid.

Plejekassen betaler altså en andel af pladsens pris, resten betales af beboeren selv. Er man ikke i stand til at betale sin egen andel betales den af "Bezirk" der er at sammenligne med et amt.

Det er interessant at se på den forskel på andelen af beboere der får betalt egen andelen i Lübeck og Passau. I Passau betaler "Bezirk" for en tredjedel af beboerne. I Lübeck er det ca. halvdelen af beboerne, der får deres egen bidrag dækket af "Bezirk". Det kan skyldes en generel forskel i indkomstgrundlag hos de ældre borgere. Det kan også skyldes, at andelen af børn der betaler for forældrene er højere i Passau. I Niederbayern er man kendt for at have en mere nidkær granskning af børnenes økonomi i forhold til at få tilkendt det offentlige, som betaler.

Vilkårene for at opnå en friplads er i princippet ens, da det er den samme lovgivning, der gælder overalt i Tyskland, men måden hvorpå man gransker familiens økonomi kan være forskellig.

Hvis en ældre borger er ude af stand til selv at betale den andel, der ikke dækkes af plejekassen, kan "Bezirk" som sagt dække egenbidraget. Inden dette sker, er der først et krav om, at vedkommende sælger alt, hvad han/hun ejer. Den privat formue må ikke overstige 2000 euro. Dernæst betaler man, hvad man kan til plejhjemmet og "Bezirk" dækker resten.

I Tyskland opererer man med en tovejs forpligtelse – forældre forsørger børn – børn forsørger forældre ved alderdom. "Bezirk" undersøger børnenes økonomi, for at fastslå hvor stor den del af det som "Pflegekasse" ikke dækker, der skal dækkes af børnene.

Disse regler gælder som sagt for hele Tyskland, men der er forskel på hvor streng "Prüfung" er. I Niederbayern er den meget streng, andre steder lettere. Denne forskel afspejles måske i forskellen af den andel af beboere på Heiliggeist-Spital, der får deres egenbetaling dækket af "Bezirk" i henholdsvis Lübeck og Passau. I Niederbayern er prøvelsen af børnenes økonomi lagt i en særlig juridisk afdeling.

Afgørelserne giver næsten altid anledning til konflikt – familiens økonomi granskes nøje. Hvis forældrene har solgt noget eller haft kapitalindkomst indenfor de sidste ti år, skal de redegøre for, hvor pengene er brugt eller anbragt, således at man ikke kan gemme penge for ”Bezirk”

Der er i Niederbayern et meget stærkt politisk ønske om, at det sociale netværk ikke bliver misbrugt.

Prisen på egenbetalingen betyder noget for valg af plads. For begge plejehjem i Helligåndsklostrenes rammer i Passau og Lübeck gælder, at de ligger i den øvre ende prismæssigt, fordi de betaler løn efter tarif. De private kommercielle hjem er billigere.

Plejen på Helligåndsklosterenes plejehjem er ens, om man betaler selv eller ej. I den forbindelse var det interessant at høre lederen af plejehjemmet i Passau Hr. Matscheiner fremhæve det værdigrundlag, der ligger i stiftelsen - ”Stiftungsdanken” som den værdimæssige forpligtigelse til at tage sig af dem, der ikke kan selv. Det er et eksempel på en nutidig udlægning af et værdigrundlag for institutionen der rækker tilbage til middelalderen på trods af at plejehjemsdriften på Helligåndsklosteret i både Lübeck og Passau i dag er fuldstændig sekulær. I det følgende afsnit vil jeg give et indblik i nutidig drift og historisk selvforståelse på de to plejehjem, der drives i de bygninger, som har dannet ramme for omsorg for samfundets svageste siden grundlæggelsen af Helligåndsklostrene.

10.5 Eksempler på drift af plejehjem med værdibaserede rødder

Undervejs i arbejdet med afhandlingen har jeg som nævnt aflagt besøg i Passau og Lübeck for at undersøge hvordan livet i de to institutioner, der i sin tid blev indviet til Helligånden, former sig i praksis. Ud over at besøge institutionerne for at få et indblik i dagliglivet, har jeg som allerede nævnt foretaget nogle interviews.

I Lübeck mødte jeg plejhjemslederen og bestyreren af Helligåndsklostrets fond til et fælles interview.

I Passau mødte jeg plejhjemslederen på Helligåndsklosteret.

Jeg har valgt at tage dem med i dette selvstændige afsnit, fordi de giver et indblik i hvordan subsidiaritet fungerer i praksis i Tyskland. Ligeledes giver de et billede af velfærdsinstitutioner, der på forskellig måde definerer sig i forhold til et både historisk og religiøst værdigrundlag. Dette er på trods af, at de i dag begge fungerer som sekulære institutioner i kommunalt regi.

Her adskiller de sig fra Aalborg Helligåndskloster, fordi det i dag ikke fungerer som plejehjem, men snarere som et senior bofællesskab. Dog med en tydelig reference til de historiske rødder for at *udøve omsorg* på stedet.

10.5.1. Introduktion -To moderne plejehjem i historiske rammer: Passau- Heiligegeist-Spital og Lübeck Heiligen-Geist-Hospital

Det følgende afsnit om Heiligegeist-Spital i Passau og Heiligen-Geist-Hospital i Lübeck er baseret på interviews med ledelsen begge steder og rundvisninger på begge steder.

I Passau mødte jeg Horst Mattscheiner, der var forretningsfører indtil 1. juni 2015, hvor han fratrådte sin stilling for at blive leder af kulturforvaltningen. Han blev efterfulgt af Wolfgang Rauprich. Interviewet er gennemført i forbindelse med et studieophold i Passau efteråret 2014. Horst Mattscheiner forestod desuden en rundvisning på institutionen, ligesom han har været behjælpelig med nutidig data, såsom regnskaber og beskrivelser af plejetilbud og kvalitetssikring for Heiligegeist-Spital.

I Lübeck mødte jeg også i 2014 Hr. Krabbenhof, leder af fonden den selvejende institution Heilig-Geist-Hospital og Hr. Moll der er leder af plejehjemmet.

I det følgende er hovedsigtet at give en forståelse af, hvordan de to plejehjem fungerer som en nutidige institutioner, samt at forsøge at afdække i hvilket omfang institutionens historie spiller en rolle i forhold til definitionen af dens værdier. Desuden afspejler det de udfordringer, der er forbundet med at være plejehjem i en konkurrence situation. Det sidste fordi det i så udpræget grad kom til udtryk i begge interviews ligesom det også er en tematik der bliver taget op gang på gang af de kirkelige/værdibaserede aktører på velfærdsområdet.²²¹

Fælles for de to plejehjem i Lübeck og Passau er, at de drives i rammer som har en historie der går tilbage til middelalderen. Man er i ledelsen begge steder meget opmærksom på den lange historie og giver udtryk for, at den forpligter. Men der er en markant forskel. Da jeg spurgte de to plejhjemsledere hvor meget det historiske værdigrundlag betød for den daglige drift svarede Hr. Matschiner i Passau, at det betød meget.

Hr. Moll i Lübeck svarede, at det stort set ingenting betød. Her ser vi måske den faktiske konsekvens af, at i Passau har man bevaret den kirkelige kobling helt indtil sekulariseringen i 1803. I Lübeck blev den i en vis forstand afkoblet fra kirken allerede ved reformationen. Men på trods af at Hr. Moll i Lübeck ikke ser nogen historisk værdimæssig indflydelse på den nutidige drift, så er hans kritik af kommercialiseringen af ældreområdet meget tydelig. Han ser plejehjemmet i

²²¹ Tematikken med konkurrencesituationen blev også fremhævet af ledelsen på HGS i Lübeck.

Helligåndsklosteret som et værdimæssigt bedre tilbud end de private kommercielle aktørers.

I begge byer ligger plejehjemmene midt i de historiske bykerner. I Lübeck har stiftelsen ud over at drive plejehjem også en forpligtigelse til at vedligeholde og drive den del af det gamle klostres bygningsmasse der i dag fungerer som museum.

10.5.2 De økonomiske rammer for driften

I forhold til Helligåndsklosteret i Aalborg er det iøjnefaldende, hvor dygtig en ejendomsadministration man har haft i de to stiftelser i Tyskland. I sin tid blev de grundlagt ved store kapital donationer, men der blev også lagt omfattende aktiver ind under klostrene i form af jord, skov, vinmarker og fiskevand. I Aalborg har man ingen besiddelser i dag. De tilfaldt kongen ved reformationen, men i Lübeck og Passau har man stadig en omfattende virksomhed der knytter sig til drift af jordbesiddelser m.m.

I Passau udmærker det økonomiske grundlag for driften sig ved at være meget sammensat. Man har produktion af vin, retten til fiskeri som bortsælges i form af Apostelfischerverein, som også er omtalt i det historiske afsnit.

Hos Skt. Johs. Stiftelsen, som er en del af stiftelsen og et plejehjem, der ligger i samme bygningskompleks som Helligåndsklosterets plejehjem, ejer man skov og har skovdrift, hvilket er en god indtægtskilde. Den generelle råstofmangel gør, at man opnår en god pris ved salget af træet. Dette er økonomisk af stor betydning i en periode med lave renter. Man er ikke alene afhængig af kapitalafkast.

Stiftelsen driver desuden en stor genbrugsstation.

De to stiftelser i Passau virker derfor ikke blot som plejeinstitutioner, men som aktører i det lokale forretningsliv, og de bidrager til den produktion, der er i området. Dette er af stor betydning for den opbakning, der er til institutionerne. Man kan identificere sig med dem, fordi de virker på så mange plan i lokalsamfundet. Hjemmene betaler husleje til Stiftung, der ejer bygningerne og står for større udgifter til vedligehold. De har f.eks. afholdt udgifterne til en nylig totalrenovering af bygningerne. Hjemmene står selv for mindre vedligeholdelsesopgaver, der skal dækkes over driften.

I Lübeck fortæller Hr. Krabbenhof om fondets formål, som er at drive alderdomsforsorg. Der er i den tyske sprogbrug en meget klar skelnen mellem fond og fundats, institution og formål. Under fondet ligger også en række andre institutioner, der hovedsageligt har ældrepleje som formål. Stiftelsen driver i alt 6 plejeinstitutioner. De er beslægtede institutioner, men med hver sin selvstændige drift.

Som vi ved fra de historiske studier, er stiftelsens formue grundlagt af rige købmænd. Men i dag har den en del andre aktiviteter som grundlag for indtjening.

Den ejer og udlejer 200 Familiengrundstücken – som Krabbenhoft kalder quasi udlejning, det består af lejemål af grunde i byen på 99 årige lejekontrakter.

Desuden har man ”Güter” store landejendomme, på 200 ha hver, drives der ved bortforpagtning. Man har udlejningsejendomme med lejligheder og ”Kleingarten” kolonihaver der ligeledes udlejes. Man har også skovdrift som indtægtskilde.

Som så mange andre klager Krabbenhoft over den lave rente, hvorefter kapitalen forrentes med 0,4%, hvor man for nogle år siden kunne opnå 6%. Med ca. 34 millioner euro i kapitalanbringelser betyder renten naturligvis meget. Derfor er det så meget desto vigtigere, at man har anden indtægtskilde end den anbragte kapital.

Plejehjemmet indbringer en lejeindtægt fra kommunen, idet kommunen lejer en del af bygningsmassen til at drive plejehjem i. Stiftelsen er i dag underlagt kommunen, og Krabbenhoft er ansat som kommunal embedsmand. Han har været leder af Heilig-Geist-Hospital i 30 år

Men har også en udgift til – ”Denkmal pflege” – som er en af stiftelsens forpligtigelser. Man har en museal forpligtigelse i forhold til en del af bygningsmassen. Stiftelsen står for vedligeholdelse og drift af museumsvirksomheden. Man kan mod entre besøge kapellet og den store hal med små båse af træ, der tidligere gjorde det ud for beboernes private rum.

Det årlige julemarked, som tiltrækker et stort antal turister til Lübeck, gav i 2013 et overskud på 60.000 euro. Men derudover er det nødvendigt løbende at ansøge om fondsmidler.

10.5.3 Konkurrenceudsat velfærd på plejeområdet

I Tyskland er der stor konkurrence mellem privat kommercielle, religiøse og kommunale institutioner. Et vigtigt konkurrence parameter er den løn, som plejepersonalet får på de forskellige institutioner og kravet til deres uddannelsesniveau og tilbud om efteruddannelse.

For Heiliggeist-Spital og St. Joh. i Passau gælder, at de drives, således at lønnen følger den kommunale tarif.

Som kommunal institution har man desuden den fordel, at man har adgang til at ansætte ”Bürgerarbeiten”. En ordning at sammenligne med en dansk ansættelse i en stilling med løntilskud. I alt er der ansat 10 medarbejdere i halvtids stillinger på 20 timer. De ansættes i aktiveringstilbud og kan arbejde 1 år med mulighed for forlængelse et år.

Caritas, den store katolske velfærdsorganisation, har nogenlunde samme omkostnings niveau for løn, men de private institutioner udbetaler lavere løn. På de kommunale institutioner er der krav om bestemte uddannelser for, at man kan opnå ansættelse. Det samme gælder for Caritas, blot gælder her, at man selv uddanner indenfor organisationen.

For størstedelen af de private kommercielle institutioner gælder ifølge Horst Matschiner i Passau, at en stor del af personalet er ufaglært og arbejder til en væsentlig lavere løn. I princippet bør kvaliteten af tilbuddene være den samme, da alle institutioner udsættes for den samme kontrol. Men ikke desto mindre har de ”städtischen institutioner” et ry for at sætte mennesket i forgrunden.

I Lübeck fremsatte man den samme kritik og problematisering af commercialisering af plejeområdet. For personalets sammensætning gælder, at halvdelen af alle ansatte er ”Fachkraft” – faglærte uddannede indenfor syge eller ældrepleje. Den anden halvdel er ufaglært.

Heilig-Geist-Hospital i Lübeck står også selv for at uddanne personale, og man betaler den fastsatte ”tarif”- mindsteløn. Dette gælder som sagt ikke for de private plejehjem, som kan drives med lavere omkostninger, fordi man ikke har faguddannet personale, eller overenskomst.

Der er ganske vist krav om, at der skal være faguddannet personale, men de private kommercielle aktører omgår dem i praksis ved at henvise til, at der ikke er uddannet personale nok. I Lübeck fremhævede både Hr. Moll og Hr. Krabbenhoft den skæve konkurrencesituation, der fremkom ved, at de private institutioner intet faguddannet personale har, og derfor ikke behøver at betale den samme løn som de kommunale institutioner.

De institutioner der betaler løn efter mindstetariffen presses yderligere af den måde plejehjemsprisen fastsættes. Den del af plejehjemsprisen som dækkes af ”Pflegekassen” forhandles med kommunen, den fastlægges ved et gennemsnit af driften på alle hjem. På denne måde vil de kommercielle udbydere på længere sigt kunne presse det generelle tilskud ned.

Man må også spørge sig selv om konkurrencesituationen mellem kommunale og private institutioner på længere sigt, vil kunne føre til at borgere ikke længere har frit valg mellem institutionerne, hvis de ikke selv kan udrede egenbetalingen, men er afhængige af tilskud fra kommunen. Man kunne jo forestille sig, at der fra kommunalt hold kunne opstå et krav om, at man valgte den billigste plejehjemsplads.

Heilig-Geist-Hospital ligger over gennemsnittet på pris, men de private institutioner tjener mere, fordi deres omkostningsniveau er lavere.

”Diakonie” som også driver plejehjem i Lübeck, følger også en rimelig tarif for løn, men den er lavere end den kommunale. Man behøver ikke følge den kommunale

takst fordi, at man her er ansat af kirken. En plads hos Diakonie er ca. 45 euro billigere om måneden. Der er naturligvis konkurrence institutionerne imellem. Dog er der intet modsætningsforhold mellem Diakonisches werk og Heilig-Geist-Hospital, da der er stor sammenhæng i forhold til, hvordan man driver plejehjem. Den er større end imellem dem og de private institutioner.

Når man forhandler hvad Pflegesatz – satsen for tilskuddet - skal være, går man ud fra en belægningsprocent på 96 ved omkostningsberegning, men så høj en belægningsprocent er vanskelig at opnå.

Belægningsprocenten på Heilig-Geist-Hospital er 89%, hvilket ikke er så højt som gennemsnittet på de 8 kommunale institutioner, der er 94 %. Det er dog højere end gennemsnittet i Schleswig Holstein som ligger på 85-87 %.

De private kommercielle aktører har den fordel, at de kan afskrive tabet på institutioner, der giver underskud i.f.t. institutioner, der giver overskud i andre dele af landet.

Generelt gælder det for ældreområdet, at gruppen af ældre bliver større, dermed rummer plejesektoren et vækstpotentiale, som er attraktivt for private investorer.

Her vil det være på sin plads med et indskud om konkurrence og kommercialisering set fra et velfærdsforbunds synspunkt. Emnet blev nemlig også behandlet, da jeg besøgte Diakonie i Passau.

10.5.4 Kvalitet og værdibaseret indhold i plejetilbuddet

Da jeg i Passau stillede spørgsmålet om hvor meget den kirkelige baggrund og institutionernes historie betød, svarede Matschiner: Meget! Her er det værd at bemærke, at på det samme spørgsmål stillet i Lübeck er svaret: Stort set ingenting. Der er naturligvis grænser for, hvor generelt man kan konkludere på baggrund af en sammenligning af to institutioner, men det er alligevel påfaldende at der fra ledelsens side er så stor forskel på den måde, man definerer kirkens betydning på henholdsvis luthersk og katolsk grund.

Som nævnt i indledningen var Hr. Moll i Lübeck dog meget kritisk overfor de private kommercielle aktører på plejeområdet og definerede klart, at han ønskede at drive plejehjem på et andet værdigrundlag, end et hvor driften skulle give overskud.

I Lübeck fortalte Hr. Moll til introduktion om plejehjemmet, at det er fuldstændigt uafhængigt af konfession. 90 % af beboerne er lutheranere, men det afspejler intet særligt tilhørsforhold, da beboerne ikke anbringes i forhold til religion. Man spørger til tilhørsforhold ved indflytning, fordi man har brug for at vide det, hvis der skal tilkaldes en præst ved sygdom eller dødsfald, men det har ingen betydning i dagligdagen. Der afholdes luthersk gudstjeneste en gang om måneden i krypten, og hvis nogen ytrede ønske om katolsk tjeneste, ville man også afholde det.

I Passau betjenes plejehjemmene af tre præster på skift, der har byens plejehjem som deres virkeområde. Heiliggeist-Spital har eget kapel, den oprindelige kirke er, som det er fremgået af det historiske afsnit, ”Sekulariseret”

Man gør i Passau meget ud af de kirkelige højtider. Man fejrer høst, påske, pinse, jul og så videre. Her ses i virkeligheden en skik, som kan føres helt tilbage til den tidligste stiftelse, hvor der var forordnet særlig forplejning og uddeling af penge og naturalier ved højtiderne. På spørgsmålet om i hvilket omfang personalet identificerer sig med historien og rødderne for plejehjemmet er svaret, at personalet lever meget med i institutionens liv.

Matschiner formulerer eksplicit, at man er sig bevidst om de to stiftelsers oprindelige formål. Hvilket var at drive plejehjem for dem, som ikke havde andre muligheder. At det så i virkeligheden ikke er den fulde historiske sandhed, er en anden sag, da man i den allertidligste Helligåndsstiftelse optog borgere mod betaling. I Grundäckers oprindelige institution optog man ikke nogen fuldstændigt uden midler. Men interessant er det at forestillingen om, at man er stedet, hvor dem uden nogen form for økonomisk formåen kan komme, står så centralt i den moderne værdimæssige definition af stedet. Ligesom det er interessant, at se hvorledes det kirkelige og borgerlige smelter fuldstændig sammen.

10.6 Akademisk overbygning på værdibaseret velfærd

I det følgende afsnit skal det handle om en akademisk overbygningsuddannelse rettet mod aktørerne i velfærdsforbundene og steder hvor man i øvrigt arbejder med værdibaseret velfærd. Jeg har fundet det interessant at tage med, fordi det er et signifikant udtryk for, at man sammentænker et religiøst værdigrundlag med en værdibaseret organisationsstruktur. Det er også et eksempel på, at man i nogen grad *oversætter* et kristent værdigrundlag til en generel etisk tilgang til det at løse velfærdsopgaver.

Afsnittet er baseret på et interview med Prof. Dr. Dr. Peter Fonk²²², som jeg foretog i Passau. Dr. Dr. Fonk er uddannelsesleder for uddannelsen ”Caritaswissenschaft” und wertorientiertes Management. Den udbydes på det Filosofiske fakultet, der også rummer det katolske teologistudium.

Interviewet har som hovedsigte at forstå uddannelsens formål, og aftagerne af kandidater. Desuden at afdække behovet for en sådan uddannelse. Det sidste for at belyse hvilke særlige krav der stilles til substansen af uddannelsen på det

²²² Dr.Dr. Fonk er ikke en fejl, han er to gange doktor i både teologi og filosofi og omtaler sig selv som Dr. Dr. Fonk.

akademiske niveau, som følge af at der blandt store dele af aktørerne i velfærdssektoren er en religiøs eller konfessionel tilgang til at løse velfærdsopgaverne.

Den første uddannelse af denne slags er oprettet i Freiburg, hvor Caritas forbundet har sit hovedsæde. Baggrunden for uddannelsen var at opfylde et behov for efter/videreuddannelse af personalet hos Caritas.

Man havde faguddannet personale ansat; pædagoger, socialpædagoger. Fagligt specialiserede medarbejdere, der manglede en grundlæggende indsigt i teologi og viden om den historiske baggrund for Caritas arbejde og generelt kirkens sociale arbejde. Master i Caritaswissenschaft er således en overbygning på en faglig uddannelse eller det der svarer til en professionsbachelor.

Dette var baggrunden for, at man i 1997 åbnede afdelingen på Passau universitet.

Siden har meget ændret sig: Dr. Dr. Peter Fonk fremhæver det faktum, at der er kommet private kommercielle aktører på velfærdsområdet med en anden tilgang til arbejdet. Ligeledes betyder det selvfølgelig noget, at de seks forbund ikke længere ”deler” markedet, fordi der er kommet private aktører på banen.

Afledt af den nye ”rechtsform” – havde man brug for at uddannelsen blev lagt på et andet niveau.

I 2011 rådførte man sig med en række Caritas direktører om, hvordan studiet skulle reformeres. Konklusionen var at Bologna Processen, og kravet om at alle studier skulle kunne afsluttes med en bachelor med et tilbud om, at der kunne bygges en mastergrad ovenpå, var til fordel for Caritaswissenschaft.

Dr. Fonk underviser i Etik og Moralteologi; Christen antropologi. Hans undervisning i socialetik ligger i 8 hovedtemaer, hvor den katolske lære om Caritas naturligt er en del af den. Uddannelsen udbydes i samarbejde med Caritas og Malteserne. Malteserne er en af de lokale velfærdsaktører i Passau som driver demensplejehjem. Malteserne er ikke så stor en organisation at det regnes som et af hovedvelfærdsforbundene, hvorfor jeg ikke har omtalt det tidligere.

20 % af de studerende er evangeliske. Hvilket er værd at bemærke i forhold til Dr. Bub's leder af det luthersk evangeliske forbund Diakoni afviste at deltage i samarbejdet med følgende begrundelse:

På spørgsmålet om hvorfor den evangeliske kirke ikke er med i samarbejdet om at lave ”Caritaswissenschaft” svarede Dr. Bub, at der ikke er nogen modstand mod uddannelsen, men i praksis er Diakonie i Bayern ikke stor nok til at aftage de evangeliske kandidater, der måtte komme derfra. Uddannelsen retter sig mod ledelsesniveauet, og man kan ikke få et job på ledelsesniveau i Caritas uden at være katolik. Derfor vil der ikke være muligheder for at udnytte uddannelsen for

kandidater med evangelisk baggrund. Desuden udbydes der en lignende uddannelse i Nürnberg med evangelisk udgangspunkt.

10.6.1 De studerende inddelt i hovedgrupper

De studerende kan inddeles i 4. hovedgrupper:

1) Folk der er i kirkelig tjeneste: Caritas / Diakoni. De har en anden faglig baggrund, er midt i karrieren og ønsker faglig og personlig udvikling. Tidligere udgjorde den gruppe hovedparten af de studerende.

2) Bachelorer der har haft et års erhvervspraktik indenfor deres fag og har fundet ud af, at det vil de ikke lave resten af livet, hvorfor de ønsker at bygge ovenpå. Denne gruppe er voksende.

3) Præster og ordensfolk der kommer fra den katolske kirke i Asien, Afrika og Østeuropa og som er blevet sendt hertil af deres ordensledere for at videreuddanne sig. Der kommer også studerende fra Rusland, som selvsagt ikke er katolikker, men som har en baggrund fra kirke/orden. Hele denne gruppe er en mindre gruppe.

4) Folk der er over 60, de er gået på pension, har tjent mange penge i deres erhvervsaktive karriere og ønsker nu at engagere sig i socialt arbejde. Dette er en lille gruppe.

Det overordnede mål for uddannelsen og afsætningen af kandidater er, at de studerende der kommer fra det kirkelige arbejde, vender tilbage til deres respektive organisationer og kvalificerer velfærdsarbejdet i forbundene.

Der er også en efterspørgsel efter kandidater med en kirkelig baggrund i det private erhvervsliv samt studerende der kommer fra NGO organisationer f.eks. Fair Trade organisationer og Green Peace.

Dog – den naturlige arbejdsgiver er Caritas. Ideelt set ifølge Dr. Dr. Fonk (og her er Fonk vist mere kirkebygger end uddannelsesleder) uddanner man de bedste medarbejdere fra Caritas, Diakoni og Malteserne og får derved en multiplikator-effekt.

Men han konkluderer, at det ikke er en forudsætning for at følge uddannelsen, at man er katolsk eller kristen.

10.6.2 Værdiorienteret ledelse

Med et forbehold for den del af det private erhvervsliv som Dr. Dr. Fonk kalder rovdys kapitalisme ”Raubtier Kapitalismus” siger han, at der er en besindelse i dele af erhvervslivet efter medarbejdere, der har en kristen baggrund – efterspørgslen efter kandidaterne kommer ikke kun fra nonprofit organisationerne.

Kofi Annans formulering af Global Compact for FN har haft indflydelse.

Undervisningen i værdiorienteret ledelse foregår som en vekselvirkning mellem teori og praksis også med private virksomheder.

Spektret af aftagere er bredt. F.eks. er sygekasserne en naturlig aftager. På spørgsmålet om hvorvidt der er en fare ved at instrumentalisere den kristne etik, svarer Dr.Dr. Fonk, at man ikke kan lave den adskillelse i en katolsk kristen etik:

”Det kristelige er det menneskelige og det menneskelige er det kristne- for en katolik er der intet modsætningsfyldt mellem menneske og kristendom”.

Efter således at have hørt Dr.Dr. Fonks udlægning af en kristen etik vil vi for sammenligningens skyld vende blikket mod Helligåndsklosteret i Aalborg.

10.7 Aalborg Helligåndskloster anno 2019

Til grund for nedenstående afsnit ligger interview med forstanderparret på Helligåndsklosteret Flemming Møller Mortensen og Erik Elgaard Sørensen.

Siden jeg lavede interviewet i maj 2019 er Erik Elgaard Sørensen afgang ved døden.

Desuden har jeg talt med Leif Sondrup, der i egenskab af sin titel som stiftamtmand er formand for bestyrelsen.

Bestyrelsen har siden reformationen bestået af biskop, lensmand, som bliver til stiftamtmand, politidirektør, domprovst og sognepræsten for Vor Frue Kirke.²²³

Formanden er biskoppen eller stiftamtmanden bestemt af hvem, der har længst anciennitet i bestyrelsen. Som det fremgår af ovenstående, har Leif Sondrup den længste anciennitet, hvorfor han er formand. På længere sigt forudser Leif Sondrup, at vedtægten for bestyrelsen sammensætning ændres, således at man får mulighed for at indkalde bestyrelsesmedlemmer med særlige kompetencer i forhold til driften af klosteret.

²²³ Vor Frue kirke er den anden kirke i Aalborg bymidte. Domprovsten kommer naturligvis fra byens domkirke, der hedder Budolfi Kirke.

Institutionen er selvejende, men vedtægterne skal godkendes i Civilstyrelsen.

At det er en nødvendighed at knytte bestyrelsesmedlemmer med kompetence i forhold til drift og økonomi, fremgår af den meget stramme økonomi klosteret har. Man har en kapital på cirka 2 millioner i bundne og ubundne midler, derudover består egenkapitalen af bygningsmassen. Driften er fuldt og helt baseret på huslejeindtægten, hvorfor større istandsættelsesopgaver skal finansieres via bidrag fra fonde.

Leif Sondrup påpeger, at huslejen i mange år var alt for lav, hvorfor man åd af hovedstolen. Det er først i starten af den nye årtusinde 2000, at man er begyndt at få reguleret huslejen op på et niveau, der kan dække omkostningerne til drift og løbende fornyelse af lejemålene, således at de fremstår som tidssvarende. De lave huslejer er selvfølgelig historisk betinget af ønsket om at tilbyde boliger til en pris som kan betales af folk uden store indkomster.

I bestyrelsen sigter man efter så bred en beboersammensætning som muligt og har store forventninger til det nye forstanderpars evne til at åbne klosteret for omverdenen, og dermed gøre det attraktivt at støtte med donationer via støtteforeningen.

Aalborg Helligåndskloster adskiller sig i dag markant fra de to andre klostre i Passau og Lübeck ved at have så ringe en egenkapital. For det første overgik al klosterets ejendom i princippet til kronen ved reformationen. Sammenholdt med en meget dårlig gods- og kapitalforvaltning gennem historien blev klosteret økonomisk dårligt stillet. Det var ikke nødvendigvis selvforskyldt. Hvis vi ser på det historiske materiale, begynder derouten med, at lensmanden betaler løsepenge for forstanderen efter reformationen mod pant i nogle af klosterets gårde. Kongens positive bevågenhed til trods fik man aldrig bragt klosteret ordentligt økonomisk på fode efter reformationen. Som vi har set, var der selvfølgelig en tæt sammenhæng med den stadig voksende fattigdom. Kapitalen blev udhulet samtidig med at efterspørgslen på fattighjælp steg.

I dag ligger Aalborg Helligåndskloster lidt gemt af vejen. Siden det blev opført har mange huse trængtes om pladsen omkring det. Man skal vide, at det er der for at finde det. Med hovedindgang fra den centralt placerede CW Obels Plads ligger det i hjertet af Aalborg. Det har en kirke som betjenes af personalet ved Budolfi Kirke. Men derudover rummer det også 27 seniorboliger. Siden det i 1431 blev opført som hospital og fattiggård, har det fungeret ubrudt. Med en meget kort afbrydelse i de mest tumultariske dage omkring reformationen. Det har siden haft flere forskellige funktioner, men de har altid været samlet om socialt arbejde. Dette gør det til Danmarks ældste stadig fungerende sociale institution. I det daglige ledes klosteret af et forstanderpar med hjælp fra en portner.

Flemming Møller Mortensen og Erik Elgaard Sørensen tiltrådte som forstanderpar i 2019. Flemming Møller Mortensen er gruppeformand i Folketinget for

Socialdemokraterne. Erik Elgaard Sørensen virkede indtil sin død som professorer på AAU i klinisk sygepleje.

Flemming og Erik, der begge har erfaring fra ledelse i andre sammenhænge, er meget opmærksomme på, at de som forstandere skal turde gå foran og tage ansvar for driften og livet i Klosteret. Men det er vigtigt, at de hele tiden inddrager beboerne i beslutningerne. Her adskiller det sig væsentligt fra Helligklostrene i Lübeck og Passau ved at det sociale aspekt og ikke det plejemæssige er det bærende for klosterets virke.

De havde ved indflytning store planer for klosteret som efter en større fondsdonation er ved at blive realiseret. Der bliver indrettet et nyt køkken i forbindelse med den store samlingssal – refektoriet – oprindeligt munkenes spisesal. Der bliver lavet et handikaptoulet, således at forholdene bliver tidssvarende. Endvidere gennemføres en større renovering af museumsdelen af klosteret således at det med tiden kan åbnes for offentligheden.

Sammen med beboerne ser Flemming og Erik sig som kulturbærere. En kultur som de gerne vil dele med resten af Aalborg. De vil nemlig være med til at skabe lejligheder, hvor man kan komme ind og se klosteret og få en fornemmelse af det særlige liv, der leves der. Alt sammen ud fra et ønske om, at klosteret må fremstå som et moderne "hide away" med respekt for historien. Historien forpligter – her er stedet, hvor der altid skal være en fremstrakt hånd, siger Erik.

Når åbenhed og markedsføring af klosteret i dag fylder så meget for et klosterforstanderpar, så skyldes det, at klosterets økonomi er helt afhængig af at lejlighederne kan lejes ud. De udlejes til kvinder som er fyldt 50 og mænd som er fyldt 60 år. Huslejen ligger på et indeks 70 i forhold til den gennemsnitlige husleje for lejemål i Aalborgs midtby. Det vil sige en husleje som ligger under markedsniveau, men som skal ses i forhold til, at man betaler et reelt indskud.

Ved indflytning betaler man et indskud til klosteret, som man ikke får tilbage ved fraflytning. For de mindste lejligheder ligger det på ca. 60.000, for den største omkring et par hundrede tusinde. Dette ligger i forlængelse af den tidligere praksis hvor arven efter klosterbeboerne tilfaldt klosteret.

Det kræver, at man er selvhjulpne for at kunne bo i klosteret. Fordi indretningen af det bærer præg af, at det er et gammelt og fredet hus.

Man kan som alle andre ældre modtage hjemmepleje, men der er ingen plejefaciliteter i klostret overhovedet.

For optagelse gælder, at man lader sig skrive på en venteliste. Derefter inviteres man til fremvisning, når der bliver ledige boliger. Hvis man ansøger om en bolig, er det forstanderparret der i samarbejde med bestyrelsen, vælger den nye beboer.

I udvælgelsen lægger man meget vægt på, at den nye beboer skal passe sammen med det øvrige beboere. Man skal også give udtryk for, at man ønsker at deltage aktivt i fællesskabet.

Fællesskabet består af en række aktiviteter, der samler sig om refektoriet, der er den oprindelige spisesal for munkene. Man afholder f.eks. julemarked og loppemarked. Aktiviteter der retter sig mod omverdenen.

Budolfi kirke forestår ud over den ugentlige aftensangs gudstjeneste også en række andre aktiviteter i kirken så som koncerter og temaaftener. Budolfi har brugsretten til kirken, og betaler som sådan for driften af denne.

Det er forstanderparret meget magtpåliggende at fremhæve, at stedet ikke kun er et sted for svagelige og gamle. Det bliver man, måske imens man er der, men der er også mange meget raske og rørige beboere. Klosteret er i dag på mange måder at sammenligne med et "ollekølle", men med den forskel at der er et forstanderpar, der tegner foretagendet udadtil.

Organisatorisk er klosteret i dag en selvejende institution under justitsministeriet. Driften er helt afhængig af lejeindtægter og indskud. Til alle større istandsættelsesarbejder skal der søges fonde.

10. 8 Konklusion på det nutidige aspekt af værdibaseret velfærd

I det følgende vil jeg forsøge at konkludere på det nutidige empiriske materiale i forhold til afhandlingens hovedsigte at undersøge velfærdsstatens religiøse rødder.

Jeg har hidtil i det historiske materiale forsøgt at lave en opdeling i en værdimæssig og organisatorisk prægning af velfærdsområdet fra de to konfessioner. Jeg vil forsøge at gøre det samme for det materiale, jeg har beskrevet for nutiden.

Vil man lede efter katolicisme som en nutidig faktor af værdimæssig betydning, skal man fokusere på Caritas, der er et af de seks hovedvelfærdsforbund. Som det fremgår af baggrundsafsnittet om Caritas hviler velfærdsforbundet eksplicit på den katolske kirkes grundlag.

Som det fremgår af interviewet med Diakonie i Passau, kommer dette praktisk og tydeligt til udtryk i tilgangen til reproduktiv sundhed. Man rådgiver ikke kvinder i forbindelse med svangerskabsafbrydelse.

Masteruddannelsen i Caritaswissenschaft på Passau universitet er også præget af en katolsk grundholdning til hvilke værdier, man baserer løsningen af velfærdsopgaver på.

Når det gælder et eksplicit luthersk-evangeliske værdigrundlag, finder man det hos Diakonie, der som Caritas er et af de seks hovedvelfærdsforbund i Tyskland.

Der træder intet entydigt luthersk værdigrundlag frem på hverken Helligåndsklosteret i Lübeck eller Aalborg. For Lübeck gælder at stedet som institution betragtet agerer religionsneutralt.

For Aalborg gælder det faktum, at kirken på klosterets grund betjenes på ugebasis af domkirkens personale giver en forståelse af et slægtskab, der også ytrer sig i et samarbejde de to institutioner i mellem af værdimæssig karakter.

Klosterforstanderparret ser sig tydeligvis som medspillere i forhold til kirkens liv. Der er også flere beboere, der deltager aktivt i Klosterkirkens og Budolfi kirkes sogneliv, og som ser dette som en naturlig konsekvens af, at de bor på Aalborg Helligåndskloster.²²⁴

Den organisatoriske betydning af katolicismen er at finde i Caritas. Den er ikke længere af betydning i nogle af de tre Helligåndsklostre. For Lübeck og Aalborg gælder, at de rester, der måtte have overlevet reformationen, for længst er forsvundet. For Passau gælder, at Helligåndsklosteret siden sekulariseringen i 1803 har været afkoblet fra den katolske kirke.

En organisatorisk betydning af lutherdom kan man finde ved den overordnede struktur for Aalborg Helligåndskloster. Det har i dag status af en selvejende institution under justitsministeriet. Dette er en direkte funktion af reformationen, hvor det blev underlagt kronen. Det samme gør sig gældende i bestyrelsens sammensætning, hvor domprovsten fra Budolfi kirke og sognepræsten fra Vor Frue kirke har været faste medlemmer af klosterets bestyrelse. Det samme har politimesteren og stiftamtmanden.

For Helligåndsklosteret i Lübeck gælder, at den organisatoriske struktur hidrører fra den reorganisering, der fandt sted efter reformationen.

Diakonie er som organisation betragtet et knopskud af den luthersk-evangeliske kirke i Tyskland. Den har som et af de seks frie velfærdsforbund en historisk set en tæt tilknytning til Innere Mission i Tyskland.

Endelig har jeg i forhold til det historiske materiale forsøgt at indføre en mulig påvirkning af andre faktorer end konfession som et korrektiv til udviklingen på velfærdsområdet. En udvikling som man ikke kunne tilskrive konfession.

Her er der i Passau et eksempel på, hvorledes velfærdsarbejdet er blevet præget af generelle forhold. Her har de stedlige velfærdsforbund været stærkt engageret i to

²²⁴ Denne viden om dagliglivet og synet på lutherdom som værdigrundlag er en viden jeg har i kraft af min position som sognepræst for Budolfi kirke og Klosterkirken.

opgaver. Den ene var højvandskatastrofen i 2013 hvor vandet i floderne stod 13 meter over daglig vande og lagde store dele af den indre by under vand.

I 2015 var Passau vært eller gennemgangs-by for en stor strøm af flygtninge. Man anslog af 100.000 flygtningen krydsede grænsen fra Østrig på tre uger.

Ovenstående eksempler har et omfang, der er at sammenligne med de nødstilstande forårsaget af krige og epidemier, som vi har set i det historiske materiale.

I forhold til de tre helligåndsklostre gør der sig et generelt aspekt vedrørende finansiering gældende.

I både Passau og Lübeck har man bevaret omfattende godsbesiddelser, hvilket gør de to institutioner modstandsdygtige overfor den lave rente. For begge institutioner gælder, at de har et indtægtsgrundlag, der hviler på afkast fra jord, skovdrift, vinproduktion, udlejning og anden virksomhed, der gør institutionerne mindre sårbare. Her er tale om et grundlag for indtægt, man har haft og vedligeholdt siden grundlæggelsen.

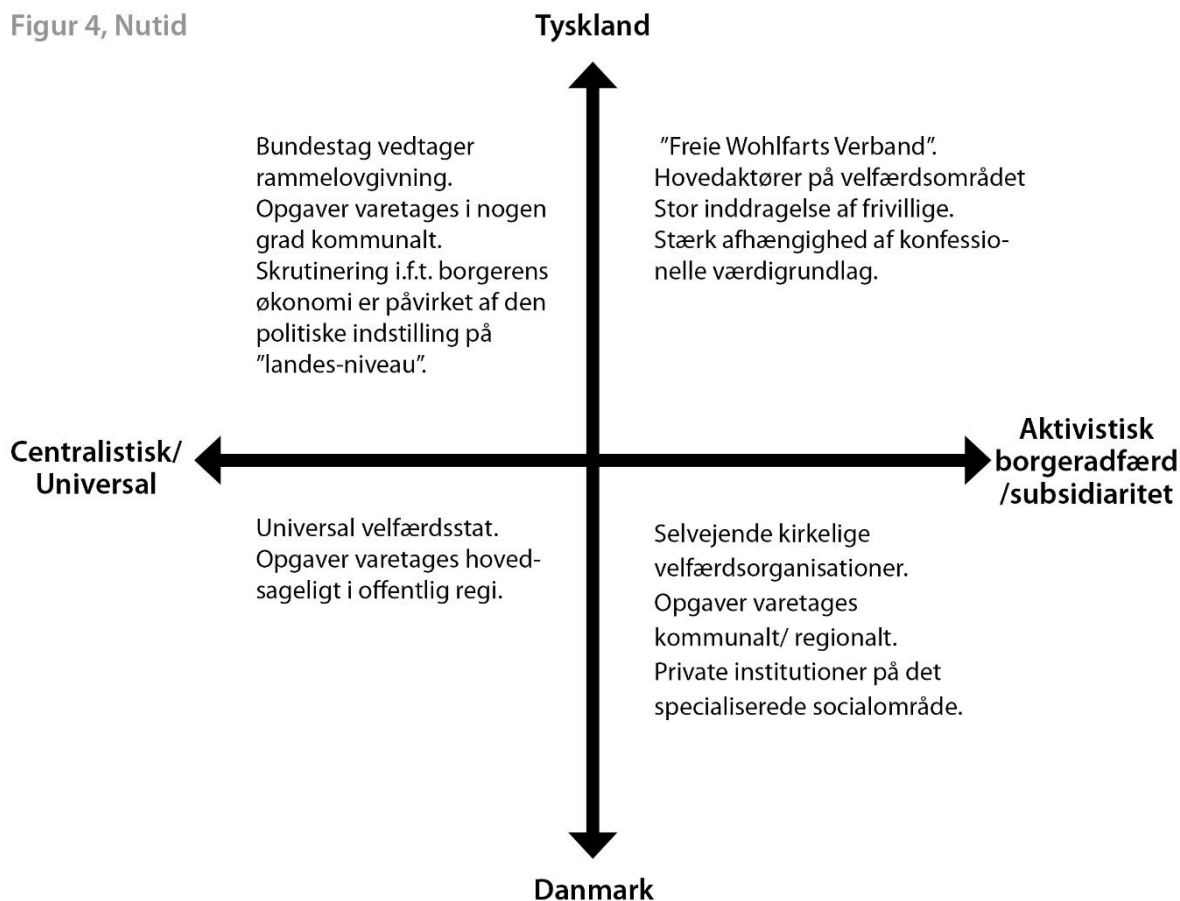
For Aalborg gælder, at man løbende har været nødt til at frasælge jord for at finansiere den løbende drift.

I det historiske materiale har jeg indført et begreb om *aktivistisk borgeradfærd*.

Hvis vi skal lede efter den i dag kan man generelt sige, at borgeradfærden ses af den grad af frivillighed, der er knyttet til arbejdet i de frie velfærdsforbund i Tyskland. Denne iagttagelse er en overordnet betragtning og skal ikke tages som udtryk for et grundigt studie af frivilligområdet. Et sådant studie ville være interessant at foretage på baggrund af de historiske studier, men det ligger udenfor denne afhandlings område.

Figur 4 illustrerer det nutidige forhold mellem lande og centralisme/borgeradfærd.

Figur 4, Nutid

Note: Figuren tager ikke højde for tendensen til kommerialisering af velfærdsopgaver i Tyskland

Kapitel 11 Sammenfatning og perspektivering

11.1 Indledning

I indledningen til denne afhandling satte jeg mig for at undersøge hvilken betydning religion har haft for udformningen af den moderne velfærdsstat. Jeg satte spørgsmålet ind i en forskningsmæssig kontekst. Troels Dahlerup problematiserede i 1979 det syn, man havde haft på reformationens betydning for fattigområdet som værende for ensidigt. Man havde indtil da antaget, at lutherdommen som udgangspunkt ødelagde den *gode* katolske fattigforsorg. Reformationens indflydelse på det moderne velfærdssamfund er siden blevet diskuteret, som jeg har forsøgt at vise med inddragelsen af et udsnit af den eksisterende forskningslitteratur.

Spørgsmålet er, hvor tæt sammenhængen er mellem de enkelte landes konfession, herunder synet på det at arbejde, og den måde velfærdssamfundet indrettes.

Jeg har i denne afhandling forsøgt at kvalificere forskningen på området ved at lave et historisk mikrostudie af institutioner, der var så direkte sammenlignelige som muligt. Dette skyldes at området ofte har været præget af, at man har sammenlignet meget forskellige institutioner og orienteret sig i en meget bred europæisk historisk kontekst. Jeg har ønsket at undersøge, hvordan man ville karakterisere indflydelsen af konfession, hvis man så på et mere snævert organisatorisk og geografisk grundlag. Det blev til de tre mikrostudier af Aalborg, Passau og Lübeck.

Jeg har undervejs forsøgt at analysere, om den indflydelse konfession og reformationen som begivenhed spillede var af værdimæssig eller organisatorisk karakter. Undervejs har jeg fundet det formålstjeneligt at indføre et metodisk korrektiv. Det drejer sig om det jeg har kaldt *udefrakommende begivenheder*, idet jeg har antaget, at voldsomme samfundsomvæltende begivenheder kunne have en indflydelse på velfærdsområdet, som egentlig hverken var organisatorisk eller værdimæssig relateret til religion. Men noget som bare skete, fordi man var tvunget af nød.

Det andet begreb, jeg har indført som korrektiv, er *den aktivistiske borgeradfærd*. Dette har været en lidt overraskende opdagelse, men dog en tendens som jeg ikke har kunnet overse. Det at borgeren agerede autonomt aktivistisk på velfærdsområdet på en måde, som ikke passede ind i den konfessionelle værdimæssige eller organisatoriske struktur. En adfærd som man i hvert fald ikke entydigt kunne begrunde med et bestemt konfessionelt forhold.

I kapitel 4 behandlede jeg nogle syn på selve det at være fattig både i et socialhistorisk og kirkehistorisk/idehistorisk perspektiv.

I det følgende vil jeg prøve at samle de temaer, jeg har rejst undervejs i afhandlingen som både angår synet på det at arbejde og synet på det at være fattig. Begge dele set i forhold til konfession og hvilken plads de fattige har i den katolske frelsesplan eller

det lutherske samfundsideal, hvor kongen bliver garant for den rette orden baseret på De ti bud.

11.2 Et tveægget sværd

Målet med min afhandling har været at bidrage til den komparative velfærdsforskning ved at udføre et veldefineret historisk mikrostudie for at undersøge de religiøse rødder for velfærdsstaten. Samtidig har jeg ønsket at kvalificere det, man kunne kalde den kirkehistoriske motivforskning. Med motivforskning mener jeg den store forskningsindsats, der er blevet udfoldet i anledningen af 500 års jubilæet for reformationen. En forskning der har haft som motiv at begrunde den samfundsmæssige afsmitning fra den lutherske arv og dennes relevans for forståelsen af det moderne sekulære lutherske verdensbillede.

Dette arbejde er på en måde blevet et tveægget sværd for mig. Dette fordi jeg i mit forsøg på at lave et tværfagligt projekt imellem den kirkehistoriske og den politologiske tradition har fået åbnet to flanker for at blive i en militærstrategisk sprogbrug. I det følgende vil jeg redegøre for, hvad jeg mener hermed.

Jeg startede ud med at ville undersøge, hvilken indflydelse konfession havde for udformningen af velfærdssamfundet. Den lette løsning ville have været at påvise den påvirkning af samfundet, som følger af reformationens begivenheder og ændring i den teologiske forståelse af det, at gøre vel mod andre. Jeg har beskrevet både begivenheder og ændringer i det teologiske tankegods for Aalborg og Lübeck, som påviser dette. Men samtidigt har der været fakta fra den historiske virkelighed, der kom på tværs. Det faktum, at jeg har kunnet spore borgerens aktivistiske tilgang til velfærdsområdet i en selvstændig ageren på velfærdsområdet i alle tre byer, udgør et problem i forhold til bare at påvise, at reformationen betyder ændringer for forståelsen af at løse velfærdsproblemer. Det gør den, men ikke entydigt. Borgeren agerede også ”udenfor” den katolske kirke før reformationen.

Et andet problem her udgøres af, at jeg faktisk ikke er stødt på materiale der entydigt bekræfter, at borgeren tænker anderledes om det at gøre vel mod andre efter reformationen. Den teologiske og samfundsmæssige elite tænker luthersk-evangelisk. Det viser f.eks. Kirkeordinansen og byforfatningen for Lübeck.

Mit studie kan klart underbygge Troels Dahlerups påstand om, at man ingenlunde mister interessen for at tage sig af de fattige efter reformationen, men jeg kan ikke påvise at borgerens motiv eller sindelag har ændret sig.

Dermed får jeg ikke entydigt i forhold til den komparative velfærdsforskning bevist; at reformationen har en afgørende historisk betydning for den forskellige indretning af velfærdssamfundet i Danmark og Tyskland.

I forhold til det kirkehistoriske forskningsområde må jeg derfor, med udgangspunkt i det historisk empiriske materiale jeg har undersøgt, også lave et forbehold overfor

en for kraftig vægtlægning af reformationen som eneste værdimæssige faktor for indretning af den danske velfærdsstat. Den har så absolut betydning, som det også er fremgået af min afhandling. Men der er navnlig to forhold, man må have forbehold for. Det ene er spørgsmålet om lovgivning på området altid sker som følge af værdigrundlaget. Min påstand er, at man ikke kan udelukke, at der laves en bestemt lovgivning, fordi man er tvunget af omstændighederne. Det andet forhold vedrører om man med sikkerhed kan sige noget om den enkelte borgers motiv for en bestemt handling. Lå der en gammelkatolsk frelseslære til grund for et gavebrev udstedt til Aalborg Helligåndskloster med titlen *Gud til Ære*? Eller var titlen udtryk for en luthersk etik fremkaldt af katekisme læren? Det kan jeg faktisk ikke sige noget entydigt om, ud fra det historiske materiale jeg har analyseret.

I de følgende afsnit vil jeg prøve at lave en indholdsmæssig tematisk opsamling af de områder, jeg finder væsentligst for at forstå kompleksiteten i velfærdssamfundets historiske rødder.

11.3 Universalisme

Et af de spørgsmål der optager den komparative velfærdsstatsforskning, er spørgsmålet om graden af universalisme i velfærdsmodeller. Hvorfor kan man for Danmarks vedkommende tale om en universel velfærdsmodel, og hvorfor bliver den så forskellig fra den tyske model? Det spørgsmål mener jeg, at kunne belyse med udgangspunkt i det historisk empiriske materiale, jeg har gennemgået. Ligesom den kirkehistoriske og tværvidenskabelige forskning, jeg har inddraget, bidrager hertil.

Der er en nøje sammenhæng mellem indførelsen af reformationen og de historiske forudsætninger for tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat. Det faktum at kongen med reformationen bliver sat i spidsen for at genordne både kirkens, skolens, sundheds og fattigområdets forhold med lov er den tidligste ansats til en universel velfærdsstat i Danmark²²⁵. Jeg har problematiseret vores mulighed for at afgøre hvilket sindelag den enkelte borger havde, men der er ingen tvivl om, at kongen som lovgiver agerede ud fra den luthersk-evangeliske konfessionelle ramme. Det fremgår tydeligt af forordet til Kirkeordinansen og både Ditlev Tamm (Tamm 2016) og Nina Javette Koefoeds (Koefoed 2018 a+b) argumenterer overbevisende for den indflydelse den lutherske udlægning af De ti bud får på de efterreformatoriske kongers selvforståelse som lovgivere.

Et sidetema i forhold til spørgsmålet om universalisme er den indflydelse den katolske kirke får eller ikke får i Tyskland. I den sydlige del af Tyskland, hvor reformationen ikke gennemføres, agerer den forholdsvis uanfægtet som den største

²²⁵ Uffe Østergård (2017 og 2005), Tim Knudsen (2000) og Jørn Henrik Petersen (1985) argumenterer for denne sammenhæng.

aktør i forhold til velfærdsopgaver. Der kunne jo godt have været en universal katolsk ”velfærdstjeneste” før sekulariseringen, hvor det kirkelige universale element som den katolske kirke er, var blevet til en overordnet organisatorisk størrelse på velfærdsområdet. Men her ”stiller subsidiaritetsprincippet sig i vejen” og det forhold at Tyskland styremæssigt er så sammensat indtil sammenbruddet efter Napoleonskrigene spiller en stor rolle. Man kan måske også sige, at den rolle en universal katolsk velfærdstækning kunne have fået afmonteres af opkomsten af de to store kristdemokratiske partier i Tyskland.

11.4 Subsidiaritet og værdibaseret velfærd i Tyskland i dag

Skal man sammenholde det ret begrænsede studie jeg har lavet af subsidiaritet og værdibaseret velfærd i Tyskland i dag er konklusionen, at religionen spiller en langt mere synlig rolle på velfærdsområdet i Tyskland end i Danmark.

Velfærdsforbundene er alle blevet stiftet efter sekulariseringen i 1803, så der er ikke tale om nogen direkte kontinuitet mellem velfærd i kirkelig organisatorisk regi og de moderne velfærdsforbund. Men ikke desto mindre er kirken en markant spiller, og står for at udmønte subsidiaritetsprincippet. Endvidere står de kirkelige forbund for en markant kritik af markedsførelse af velfærdsområdet. Hvis vi laver en sløjfe til Jørn Henrik Petersen søgen efter en luthersk social etik som modstykke til den konkurrenceudsatte velfærdsstat, findes den måske i Tyskland, men ikke i Danmark. Blot er den ikke udelukkende luthersk, idet kritikken mod markedsførelsen af velfærden også høres i den katolske del af velfærdssektoren.

11.5 Synet på det at være fattig

For alle tre byer tegner der sig et særligt hensyn til de dårligst stillede medlemmer af borgerstanden i byerne, som kan anskues i lyset af ”min opdagelse” af *det myndige borgerskab*.

Vi må antage, at det i nogen omfang drejer sig om den borger, der lever på kanten mellem fattigdom og den laveste del af middelklassen. For byerne må man antage, at det drejer sig om en meget stor del af håndværkerstanden og deres hustand. Jf. Geremek som jeg inddrog i kapitel 4, der handlede om synet på selve det at være fattig (Geremek 1994). Geremek inddrog analyser der viste, at på landet var det et flertal af indbyggerne, der stort set altid levede på fattigdomsgrænsen. På landet var fattigdom et fælles grundvilkår og derfor ikke forbundet med skam, fordi en dårlig høst var et fælles vilkår for alle.

For alle byer gælder, at man udviser omsorg for at den borger, der uforvarende er kommet i økonomiske vanskeligheder, kan modtage hjælp uden, at det er forbundet med skam. Det gælder enken og den der er blevet syg eller gammel og derfor ude af stand til at forsørge sig selv. Men som man må antage hidtil har hørt til den lavere

del af byens borgerstand. Borgere med en større formue har næppe behovet at søge om optagelse i Helligåndsklosteret.

For Aalborg Helligåndskloster hører vi om muligheden for at blive optaget som beboer mod betaling, uden at blive regnet for at være et fattiglem. Det tyder på, at den dårligst stillede del af borgerstanden har kunnet afværge udsigten til aldersbetinget armod, ved i tide at købe sig ind på klosteret.

I Lübeck hører vi om en skelnen mellem Helligåndsklosteret og Skt. Anna stiftelsen som var arbejdshuset, der tyder på, at borgere med en vis personanseelse kom på Helligåndsklosteret, og derved nød en vis beskyttelse i forhold til at blive betragtet som fattiglem.

I Lübeck hører vi også om, at diakonerne skal opsøge værdigt trængende for at sikre at ingen lider nød. Dette kan afspejle det faktiske forhold, at der var værdigt trængende, som ikke bad om hjælp, fordi det var forbundet med skam.

I Passau hører vi om Lenz iver for at sikre, at dem der skammer sig ved at modtage suppe og brød, skal kunne spise det i et særligt lokale uset. Igen en omsorg for at de dårligst stillede i byens borgerskab har kunne modtage hjælp, men undgå skammen, der var forbundet med at modtage fattighjælp.

Ved siden af de dårligst stillede af borgerstanden har der været et stor antal fattige, som var karakteriserede ved bare at være nødlidende tiggere. Her tænker jeg på mænd, der ikke var en del af håndværkerstanden, ugifte kvinder, enker, forældreløse børn, gamle uden børn som forsørgere eller andet forsørgelsesgrundlag. Alle disse fattige har man forsøgt at hjælpe og i høj grad adfærdsregulere ved de mange krav om tilhørsforhold til en by, tiggertegn og villighed til at arbejde. Hvis man ikke kunne arbejde, skulle man præstere i form af at bede forbønner for sin velgører i katolsk tid og i luthersk tid vise sig villig til at deltage i det almindelige gudstjenesteliv/andagtsliv og rette sine takkebønner direkte mod Gud.

11.6. Synet på det at modtage hjælp

Det forhold at vi kan se foranstaltninger, der søger at afhjælpe fattigdom uden at udstille modtageren i alle tre byer, siger os, at det har været forbundet med skam at modtage hjælp uanset, om man har været katolik eller luthersk evangelisk.

En sådan iagttagelse er et opgør med den traditionelle opfattelse af, at i den katolske kirke var det **ikke** forbundet med skam at modtage fattighjælp, fordi man opfyldte en plads i kirkens frelsesplan (Geremek 1994). Den hidtidige forståelse har været, at det var uden skam at være fattig i det katolske samfund, fordi den fattige opfyldte en plads, ved at være en man kunne rette sine velgerninger mod.

11.7 Synet på det at arbejde

Synet på arbejde kan ikke anskues isoleret. Det må kobles til forestillingen om værdigt og uværdigt trængende, af den åbenlyse grund, at der jo ikke er nogen, der problematiserer, at man ikke arbejder, hvis man har råd til at lade være.

Det, ikke at arbejde, bliver først et problem, hvis man har brug for at modtage hjælp.

Vi ser det udfoldet i de første reformatoriske skrifter med karakter af lovgivning. For Danmarks vedkommende ser vi det gentaget i al den fattigdomslovgivning, som jeg har gennemgået frem til og med Fattigforordningen i 1708.

Kravet om at den der modtager hjælp, skal være værdigt trængende gennemsyrrer al lovgivning og bliver mere og mere tydelig i takt med, at fattigdommen vokser i omfang. I Danmark ser vi, at det gang på gang gentages, at man skal søge at sætte fattige i arbejde, koblet sammen med en forståelse af, at den værdige fattige er en, der ikke kan arbejde. Hvis man ikke kan arbejde viser man *sin værdighed* ved at opføre sig som en god kristen. Kravet om at tiggere skal bære tiggertegn eller et dokument, der fire gange om året skal påtegnes af præsten, er et eksempel herpå.

Både Luther, Bugenhagen og Palladius skriver om, at den, der kan arbejde, skal arbejde. Det samme gør den katolske tænker Vives. Alle fire skriver deres overvejelser over fattige i tiden umiddelbart før og efter reformationen.

Lenz gentager det samme i Passau i 1803, og følger udsagnet op med det retoriske spørgsmål: Men hvad gør man, hvis der ikke er arbejde? Lenz svar er, at man sætter arbejde i gang. Den samme tanke som ligger bag Christian IV's børne- og tugthus 150 år før. Børnehuset er en opdragelse til arbejde, og tugthuset er et sted, hvor man kan udføre arbejde som betaling for sit underhold.

Lenz er givetvis inspireret af oplysningstanker, der er under indflydelse af reformatorisk tankegods. Men det er svært at forestille sig, at sekulariseringen i 1803 fra den ene dag til den anden ændrer synet på at arbejde i Passau. Før end sekulariseringen har der også i det katolske Passau været en forestilling om, at man skulle arbejde.

Derfor kan vi ikke entydigt udlede af de historiske mikrostudier, at begrebet om værdigt trængende og synet på arbejde er en følge af reformationen.

11.8 Synet på fromhed

Det gælder for både katolsk og luthersk-evangelisk velfærdsarbejde, at det er forbundet med den enkeltes forhold til Gud.

I Passau ser vi så langt op som i anden halvdel af 1700 tallet med Kærlighedsforsamlingen, at der er knyttet klassisk katolsk gerningsretfærdighed til velgørenhed. Det kommer til udtryk i det Biskop Thunn beskriver som afladsglæde.

I Lübeck og Aalborg ser vi omtolkningen af det fromhedsideal, der knytter sig til at give og modtage hjælp. Giveren handler efter Guds imperativ: Du skal hjælpe din næste! Dette var en af Troels Dahlerups mest overbevisende pointer i artiklen fra 1979, som jeg har kunnet bekræfte.

Modtageren skylder at rette sin taknemmelighed direkte mod Gud i form af takkebønner.

I Christian IV's reces af 1643 tales der om *sjælegaver*. Godt hundrede år efter reformationen eksisterer der stadig en sprogbrug i forbindelse med at hjælpe fattige, der sprogligt refererer til en katolsk forståelse af sammenhængen mellem sjælens frelse og det at give gaver.

11.9 Sammenfatning

Den samlede konklusion af den eftersøgning af velfærdsstatens religiøse værdigrundlag, baseret på tre historiske mikrostudier bliver, at religionen har en afgørende betydning i motivationen for at gøre vel mod andre. Men den er ikke så entydig konfessionel, som man hidtil har været tilbøjelig til at antage.

Med reformationens opkomst omtolkes den "fromhed" der er forbundet med at gøre vel efter den nye reformatoriske retfærdiggørelseslære. Men Gud er stadig en normativ faktor.

I takt med at presset på velfærden øges i form af vækst i fattigdommen, sker der en gradvis forskydning, hvor vægten lægges på at betone den værdigt trængende, som den der har viljen til at arbejde.

Dette gælder for alle tre byer uanset konfession og man kan finde det både før og efter reformationen. Derfor hævder jeg forsigtigt et begreb om en *germansk arbejdsetik*, eller selvstændighed som også kommer til udtryk i den måde, det myndige borgerskab agerer som selvstændig aktør i forhold til kirken. Jeg kan naturligvis ikke definere noget entydigt som en germansk arbejdsetik uden at have undersøgt arbejdsetik andre steder i Europa.

11.10.1 Fremtidige forskningsperspektiver

I det ovenstående konkluderer jeg, at jeg forskningsmæssigt har taget et tveægget sværd i hånden. Dermed har jeg foregrebet perspektivering af fremtidig forskning. De problemer som jeg rejser i min sammenfatning viser, at der stadig er mange perspektiver at udforske i forhold til spørgsmålet om de religiøse rødder for velfærdsstaten og betydningen af konfession. Jeg har udført et ret snævert og afgrænset studie af tre byer og deres Helligåndsklostre. Målet har været at finde

noget der var så sammenligneligt som muligt. Med så snævert et materiale kan jeg naturligvis ikke hævde at kunne sige noget om alting vedrørende udformningen af velfærdsområdet i Danmark og Tyskland. Det jeg har gjort er at sammenholde et bredt udsnit af den eksisterende forskningslitteratur med det, jeg har kunne observere i de historiske mikrostudier.

Et interessant perspektiv for videre forskning ville være at undersøge et bredere udsnit af institutioner. Det ville f.eks. være interessant at lave en større historisk undersøgelse af fattighuse for at se hvordan de påvirkes af konfession, og om der er en væsentlig forskel på forekomsten af dem i de forskellige konfessionelle områder i Tyskland. Her kunne det også være interessant at inddrage et område der var calvinsk. Mit forskningsfelt er jo i høj grad præget af Jean Calvin via Max Webers teoridannelse. Men ofte bruger man at henvise til en webersk arbejdsetik i sammenhænge, hvor konfessionen ikke er calvinsk.

11.10.2 Weber

Et interessant perspektiv for den videre forskning i dette emne ville derfor være at tage fat på arven efter Weber og genoverveje teoridannelsen om, hvorfra den vesterlandske kapitalisme henter sin arbejdsetik fra. Dette ville ikke nødvendigvis være et opgør med Weber, idet Weber i sit efterskrift til Den Protestantiske etik, selv åbner for muligheden af en relativisering af sin teori. Men det ville måske nok kunne være et korrektiv til en ofte lidt stereotyp brug af begrebet om den protestantiske arbejdsetik. Jeg har brugt begrebet *en germansk arbejdsetik*, som betegnelse for en tendens jeg har kunnet spore. Man kunne stille spørgsmålet; hvor meget betyder det for reformationens gennemførelse, at der eksisterer et sådan myndigt borgerskab, som jeg har beskrevet det, med en germansk arbejdsetik?

11.10.3 Borgerens holdning

I indledningen til min afhandling da jeg introducerede et begreb om borgerens holdning, sagde jeg, at man naturligvis ikke kunne lave en survey-undersøgelse af borgere der var døde. Men det ændrer ikke ved, at det ville være interessant at undersøge hvad borgeren faktisk mente. Som jeg har forsøgt at vise, forstod den almindelig borger ikke nødvendigvis det samme ved velgørenhed, som man gjorde på myndighedssiden.²²⁶

For at belyse dette yderligere ville man systematisk skulle lede efter et materiale, hvorigennem borgeren talte. I Aalborg har jeg set på gavebreve og skattelister. I

²²⁶ Peter Henningsens (2005) og Peter Wessel Hansens (2007-8) studier af fattige i København er gode eksempler på dette.

Lübeck har protokollerne fra diakonernes arbejde været en kilde til forståelse af borgerens sindelag. I Passau har jeg brugt Biskop Thuuns beskrivelser af offerviljen til at oprette en ny stiftelse efter sekulariseringen. Lenz udøvelse af myndighed har jeg ladet være et spejl for borgerens syn på det at modtage hjælpe og udføre arbejde.

Men man kunne systematisk søge efter et materiale der var sammenligneligt til at give os indsigt i hvordan den almindelige borger agerede og forstod sig selv som næste. Derved ville vi få en dybere historisk forståelse for et samfunds sammenhængskraft. Problemet med dette er, at det er begrænset hvor meget skriftligheds-kultur der eksisterer blandt almindelige borgere i tiden omkring reformationen. Materialet vil i høj grad komme til at bestå af administrationsakter.

De skrevne kilder der i øvrigt eksisterer er som oftest skrevet af eliten.

I forhold til borgerne ville der være et perspektiv i at forfølge sporet af ”alliancen” med den økonomisk dårligst stillede del af borgerskabet i byerne, for at se hvordan det påvirker lovgivningen om dannelsen af velfærdsstaten. Er den historiske baggrund for beskyttelsen af den udsatte borger og det myndige borgerskabs ønske om at agere selvstændigt en faktor, der hidtil har været overset?

11.10.4 De tyske velfærdsforbund

Det ville være interessant at undersøge hvordan de tyske velfærdsforbunds tilgang til at agere politisk påvirkes af deres værdimæssige eller religiøse udgangspunkt. Her ville det være nødvendigt at lave en afgrænsning, da det ville være alt for omfattende at undersøge alle seks hovedvelfærdsforbund. Man kunne undersøge sammenhængen mellem den lutherske socialetik,²²⁷ Diakonies arbejde og deres påvirkning af den velfærdspolitiske dagsorden. Dette kunne man modstille med Caritas, den katolske kirkes social lære og deres rolle i den samme velfærdspolitiske dagsorden. Her ville man skulle gennemgå forbundenes politik-papirer, sammenholde dem med kirkernes sociallære og debatten om et givent emne og dernæst se i hvilken grad de politiske beslutninger blev påvirket deraf.

11.10.5 Sammenfatning af mulige fremtidige forskningsperspektiver

Med denne række af mulige fremtidige forskningsperspektiver indenfor en tværfaglig tilgang til velfærdsstatens religiøse rødder kunne man se et interessant

²²⁷ I afhandlingen har jeg diskuteret fraværet af en samlet luthersk social-etik, dette skal selvfølgelig medtænkes. Det samme skal den katolske sociallære som kun er berørt sporadisk i denne afhandling.

studie. Man kunne med Max Weber som teorigrundlag undersøge borgerens holdning til at gøre vel mod andre, modtage hjælp og synet på det at arbejde. Dermed kunne man få en større historisk forståelse for hvad velfærdsstatens sammenhængskraft konstitueres af. Som moderne casestudy kunne man anvende to af de tyske velfærdsforbund; Diakonie og Caritas hvorved man fik både den lutherske og katolske socialetik i spil. Til komparation i Danmark kunne man se på området for aktivering af ledige. Man skulle overveje hvorledes man kunne anvende Weber i en calvinsk kontekst. Det ville selvfølgelig være indlysende at inddrage Holland for en europæisk kontekst eller et nærmere afgrænset område i USA for en mere international kontekst, hvor den calvinske konfessionelle prægning kunne findes. Fordelen ved at tage USA som den calvinske komparative enhed ville være, at man ikke behøvede at lære hollandsk.

Den historisk empiriske ramme for dette kunne være institutioner for tvangsarbejde. Den nutidige empiriske ramme kunne være indsatsen for aktivering af ledige og synet på de sociale kompenserende arbejdstilbud til ledige, der er ude af stand til at finde arbejde på det ordinære arbejdsmarked.

Hanne Dahl 10.05.21

Litteraturliste

Abrahamson, Peter og Borchorst, Anette: „EU og Socialpolitik“ Rådet for Europæisk Politik Skrift nr. 13, 1996

Abrahamson, Peter og Borchorst, Anette: „EU – en udfordring for den danske velfærdsstat?“ i Politica, 34. Årg. Nr. 1, 2002, s. 38-52

Ahlers, Grassmann m.fl.: „Lübeck 1226 – Reichsfreiheit und frühe Stadt“ im Auftrage des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, Lübeck 1976

Albrecht, Thorsten: „Das Lübecker St. Annen Kloster“, Museum für Kunst und Kulturgeschichte der Hansestadt Lübeck, Lübeck 2003

Andersen, Jørgen Goul: „Welfare States and Welfare State Theory“ Centre for Comparative Welfare Studies (CCWS) Aalborg University 2012

Andersen, Svend: ”Som dig selv”, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 1993

Asch, Jürgen: „Rat und Bürgerschaft in Lübeck 1598-1669“, Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, Band 17, Verlag Max Schmidt-Römhild, Lübeck 1961

Arbeiterwohlfahrt:

<https://www.awo.org/ueber-uns/awo-historie>

December 2017

https://www.awo.org/fileadmin/user_upload/documents_Awo/Die_Arbeiterwohlfahrt/Grundsatzprogramm_Layout_neu_09.pdf

December 2017

Baldwin, Peter: ”The Politics of Social Solidarity”, Cambridge University Press 1990

Barfod, H.P.: Om Aalborg Hellig-Aands-Hus 1878 om bygninger og inskriptioner i anledning af Restaurationen

Bärlechner, Frans Xaver: „Die Entwicklung der caritativen Wohlfahrtspflege in Bayern“, Inaugural Dissertation, 1927, Sebaldus Verlag, Nürnberg

Baumgartner, Konrad: „Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration“, Münchener Theologische Studien, 19.bd, Verlag St. Ottilien, Passau, München 1975

Becker, Winfried: „Niedergang und Wiederaufstieg: Grenzstadt im Königreich Bayern 1803-1918“ I Geschichte der Stadt Passau, 1999 Verlag Friedrich Pustet, Regensburg

Beck-Hartweg, Yvette: «Prêteurs et emprunteurs: fortune et infortune à la fin du XVI siècle à Dambach (-la-Ville)» i Société d'Histoire et d'Archéologie, Dambach-La-Ville-Barr-Obernai, 2017

Birkelund, Regner: ”Frihed til Fælles Bedste”, Århus Universitetsforlag 2008

Boshof, Egon: „Die Stadt im Früh- und Hochmittelalter“ I Geschichte der Stadt Passau, 1999 Verlag Friedrich Pustet, Regensburg

Brandt, A von: Geist und Politik in der Lübeckischen Geschichte“, Lübeck 1954

Brecht, Martin: „Martin Luther“ bd. 1-3, Stuttgart 1981

Briggs, Asa: „The Welfare State in Historical Perspective“, European Journal of Sociology, 1961, Vol.2, pp 221-258, Cambridge University Press 1961

Bugenhagen, Johannes: „Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531“, herausgegeben von Wolf-Dieter Hauschild, Verlag Max Schmidt-Römhild, Lübeck 1981

Bugge, David: ”Livtag med den etiske fordring”, Forlaget Klim, Århus 2007

Bundesverband privater Anbieter sozialer Dienste:

<https://www.bpa.de/> December 2017

Cameron, Euan “The European Reformation”, Oxford University Press, New York 1991

Christian IV's reces 1643

Christensen, Lars K: ”Hvorfor er vi så flittige? Om reformationen og arbejdet”. forlaget Eksistensen, København 2016

Christensen og Poulsen: ”Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814”, Aalborg 1990

Cunningham: Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 150-1700

Cunningham og Grell: “The four Horsemen of the Apocalypse – Religion, War Famine and Death in Reformation Europe”, Cambridge 2000

Cunningham and Grell:”The Reformation and changes in welfare provision in early modern Northern Europe” i “Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700”, London 1997

Dahl, Hanne „Gud til ære – En undersøgelse af, hvordan opfattelsen af de fattige afspejles i dansk lovgivning og gavegivning efter reformationen, eksemplificeret ved Aalborg Klosters historie.” Århus Universitet 2010

Dahl, Hanne ”Et grundmenneskeligt kald” Interview bragt i Budolfi Sogneblad, december, årgang 85, Aalborg 2018

Dahlerup, Troels: Udg. af: ”Det Kgl. Rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid” bind 1-2, København, 1959

Dahlerup, Troels: 1979-1981: ”Den sociale forsyrg og reformationen i Danmark”, Historiske/Jyske samlinger, Bind 13, Ny række

Dahlerup, Troels: ”Kirke og Kredit – Et bidrag til pengenes socialhistorie” Historisk tidsskrift, Bind 15, række 5, 1990

Daly, Mary: ”Families versus State and Market” I The Oxford Handbook of The Welfare State, Oxford University Press 2012

”Dansk Magazin” Aktstykker vedr. Aalborg Koster, 5. række bd. II

Davies, Norman: „Europe, a History”, Pimlico, 1996

Deutsche Caritasverband:

<http://www.caritas.de/diecaritas/transparenz/finanzierung/ueberblick>

December 2017

<http://www.caritas.de/diecaritas/wofuerwirstehen/geschichte-der-caritas>

December 2017

Deutsche Druiden-orden:

<http://www.druiden-orden.de/> (December 2017)

Deutsche Paritätische Wohlfahrtsverband

<http://www.der-paritaetische.de/startseite/> (December 2017)

Deutscher Pflgeetag

<https://deutscher-pflegetag.de/> [2016, 10-03-2016]

Deutsche Rote Kreuz

<http://www.drk.de/> (December 2017)

http://www.drk.de/fileadmin/Ueber_uns/Die_vollständige_Satzung_als_PDF-Datei.pdf

(December 2017)

<http://www.drk-schwesternschaften.de/>

(December 2017)

<http://www.drk.de/ueber-uns/geschichte.html>

(December 2017)

<http://www.drk.de/ueber-uns/geschichte/zeitleiste.html>

(December 2017)

Diakonie Deutschland <https://www.diakonie.de/> (Januar 2019)

Dillard, Dudley: „Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia“, Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund 1970

Dittmer, Georg Wolfgang: „Das heil. Geist Hospital und der St. Clemens Kaland zu Lübeck“, Lübeck 1838

”Demokratikanon” udg. af Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon og Undervisningsministeriet 2008.

Eichel, Christine: ”Das Deutsche Pfarrhaus – Hort des Geistes und der macht“ Quadriga Verlag, Berlin 2012

Eichel, Christine: „Deutschland, Lutherland – Warum uns die Reformation bis heute prägt“ Karl Blessing Verlag, München 2015

Endres, Dr. Friz: „Geschichte der freien und Hansestadt Lübeck“, Otto Quikow Verlag, Lübeck 1926

Erhard, Alexander: „Geschichte der Stadt Passau“, Passau, Bd.1:1862; Bd.2:1864

Ertmann, Thomas: ”Western European Party Systems and the Religious Cleavage” i ”Religion, Class Coalitions and Welfare States” red. Kersbergen/Manow, Cambridge University Press, Cambridge 2009

Erslev, K og Møllerup, W: Udg. af: ”Kong Frederik den Førstes danske Registranter”, Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie, København 1879

Esping-Andersen, Gøsta: ”The Three Worlds of Welfare Capitalism”, Cambridge University Press, Cambridge 1990

Evangelischen Fach- und Berufsverband für Pflege und Gesundheit

<http://www.efaks.de/> (December 2017)

Flora, Peter & Heidenheimer, Arnold J (red): "The Development of Welfare States in Europe and America" Transaction Books, Rutgers – The State University, New Brunswick, New Jersey 1981

Flora, Peter, Kuhnle, Stein og Urwin, Derek (red): „State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe“ – “The Theory of Stein Rokkan“, Oxford University Press, New York 1999

Freie Wohlfahrtsplege:

https://de.wikipedia.org/wiki/Freie_Wohlfahrtsplege

December 2017

Fulbrook, Mary; "A Concise History of Germany", Cambridge University Press 1990"

Funk, Dr. jur.: „Das Armen-Diakonat an den Kirchen der Stadt Lübeck. 1531-1861 i „Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde“, bd. 2, Lübeck 1867

Geremek, Bronislaw: „Poverty a History“, Blackwell, Oxford 1994

Gestrich, Andreas m.fl.: udg. "Strangers and Poor People", Frankfurt am Main, 2009

Grassmann, Antjekathrin: „Beständeübersicht des Archivs der Hansestadt Lübeck“, Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck herausgegeben vom Archiv der Hansestadt, Reihe B Band 29, Lübeck 2005

Grell, Peter Ole: „The Protestant imperativ of Christian care and neighbourly love“ i „Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700“, London 2008

Grell and Heal: "The impact of European Reformation", Ashgate 2008

Grundtvig, N.F.S. 1820: "Danmarks Trøst". Udg. I "Poetiske Skrifter" bd. V af Grundtvig, Sv. og Christensen, G (red) København 1880-1930

Hammel-Kiesow, Rolf: Die Anfänge Lübecks i Lübeckische Geschichte

Hansen, Nils Gunder, Petersen, Jørn Henrik og Petersen, Klaus: Udg. af "I himlen således også på jorden?" Syddansk Universitetsforlag, Odense 2010

Hansen, Nils Gunder: "Da Gud kom ind fra Kulden", Gyldendal, København 1999

Hansen, Peter Wessel: "Miraklernes tid" i "Miraklernes tid" udg. af Henningsen, Peter, Københavns Stadsarkiv, 2007-8

- Hauschild, Wolf-Dieter: „Kirchengeschichte Lübecks“, Lübeck 1981
- Hauschild, Wolf-Dieter: „Frühe Neuzeit und Reformation: Das Ende der Grossmachtstellung und die Neuorientierung der Stadtgemeinschaft“ i Lübeckische Geschichte, udg.af Grassmann; Antjekathrin, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck 1988
- Heiberg, Steffen: „Christian 4.“, Lindhardt og Ringhof, København 2009
- Henningsen, Peter: „Tiggernes by“ i „Miraklernes tid“ udg. af Henningsen, Peter, Københavns Stadsarkiv, 2007-8
- Henningsen, Peter: ”Misericordia” i Patrioter og Fattigfolk, Historiske meddelelser om København, 98. årgang, udg. af Københavns Stadsarkiv og Københavns Kommune, 2005
- Heuwieser, Max: „Eine Volksspeiseanstalt in Passau“ I Niederbayerische Monatsschrift, Vol. 6, 1917
- Hofman, Hans De: ”Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve udi Danmark og Norge, København 1759, ”Foundationer vedr. Aalborg Hospital“
- Hoffmann, Dr. Max: „Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck“, Verlag von Edmund Schmerfahl, Lübeck 1889
- Holm, Bo Kristian: „Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation“ i „Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example“, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2018
- Højskolesangbogen, 18. udgave, 2006
- Ingesman, Per: „Kirkeordonansen i ny udgave“, Historisk/Jyske Samling, Bind Ny række, 19 (1991-1993)
- Ingesman, Per: ”Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv” i ”Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten” red. Tim Knudsen, Aarhus Universitetsforlag 2000
- Inglehart, Ronald & Norris, Pippa: ”Sacred and Secular” Religion and Politics Worldwide”, Cambridge University Press, 2004 & 2011
- Jannasch, Wilhelm: „Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablass bis zum Augsburger Reichstag 1525-1530“ i Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck Herausgegeben von Archiv der Hansestadt, Bd. 16, Lübeck 1958
- Jensen, Ole: „Historien om K.E.Løgstrup”, Forlaget Anis, København 2007

Jensen, Carsten Selch: "Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling" i Middelalderbyen, Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitetsforlag 2004

Jonasen, Viggo: "Dansk socialpolitik 1708-2002", Århus, 2003

Kahl, Sigrun: "The religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Traditions Compared", Arch.europ.sociol., XLVI, 1, pp. 91-126, 2005

Kahl, Sigrun: "Religious Doctrines and Poor Relief: A Different Casual Pathway" i "Religion, Class Coalitions and Welfare States" red. Kersbergen/Manow, Cambridge University Press, Cambridge 2009

Kant, Immanuel's: "Was ist Aufklärung", 1784, Humanistica 1976

Katholischen Pflegeverband:

<http://www.kathpflegeverband.de/> (December 2017)

Kaspersen og Lindwall: "Why No Religious Politics?" Arch.europ.sociol., XLIX, I, p. 119-143, 2008

Katolsk Magasin, ansvh. red. Torben Riis KKK art. 1471

Kersbergen, Kees Van & Manow, Philip: "Religion and the Western Welfare State – The Theoretical Context" I Religion, Class Coalitions, and Welfare States, Cambridge University Press 2009

Keynes, John Maynard "The Economic Consequences of the Peace", Macmillans & Co, London 1919

Knudsen, P.C.: "Aalborg Bys Historie", udg. af Viggo Madsens Boghandel, Aalborg 1931

Knudsen, Tim: "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat" i "Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten" red. Tim Knudsen, Aarhus Universitetsforlag 2000

Koefoed, Nina Javette: a; "The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture" i „Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example“, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2018

Koefoed, Nina Javette: b; "Den gode kristne og den gode borger" I "Religion som forklaring?", Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2018

Kornerup, Bjørn og Lorenzen, Vilh.: "Aalborg Stiftshospitals historie", GEC Gad, København 1931-39

Korell, Günther: „Jürgen Wullenwever“, Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, Band 19, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1980

Kuhnle, Stein & Sander, Anne: „The Emergence og the Western Welfare State“ i The Oxford Handbook of The Welfare State, Oxford University Press, 2010

Kærgård, Niels: ”Hvorfor er vi så rige og lykkelige” forlaget Eksistensen, København 2016.

Lanzinner, Maximilian und Loibl, Richard: „Ring en um Stadtrecht, Konfession und Handel 1496-1598 I Geschichte der Stadt Passau“, 1999 Verlag Friedrich Pustet, Regensburg

Laurensen, Peder: ”Malmø-Bogen”, Facsimile, Malmø 1979

Laurensen, Peder: ”Malmøbogen” Udg. af Rørdam, Holger Fr., København 1868

Lausten, Martin Schwarz: ”Danmarks kirkehistorie”, Gyldendal, København 1987

Lausten, Martin Schwartz: „Reformationen i Danmark“, Akademisk Forlag, København 1987

Lausten, Martin Schwartz: „Biskop Peder Palladius og kirken“, Akademisk Forlag, København 1987

Lausten, Martin Schwartz: ”Christian d. 3. og kirken“, Akademisk Forlag, Akademisk Forlag, København 1987

Lausten, Martin Schwarz, 1989: „Kirkeordinansen 1537-1639“. København

Lausten, Martin Schwarz: „Christian 2. mellem paven og Luther“, København 1995

Lausten, Martin Schwarz: „Kirkehistorie“ Anis, Fredriksberg 2011

Lausten, Martin Schwarz: « Luther og Danmark i 500 år», Gads Forlag, København 2017a

Lausten, Martin Schwarz: ”Kongemagt og rigets vel” i Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700, Syddansk Universitetsforlag, 2017b

Leidl, August und Schäffer, Gottfried: "St. Johannes-Spital Passau", 1978 (Neue Veröffentlichung des Institut für Ostbairische Heimatforschung, Band 39)

Lenz, Joseph: „Historische Darstellung der freiwilligen Armen-Anstalten in Passau Mit einem Kupferstich“, Passau 1804

Lenz, Joseph: „Historisch-topographische Beschreibung der königl. baier. Kreishauptstadt Passau und ihrer Umgebung verbunden mit ihrer Geschichte und einem Hand-u. Adressenbuche“, Gedruckt und verlegt bei Peter Ambrosi, Passau, 1819

Lenz, Joseph: „Geschichte von Passau“, Druck und Verlag von Peter Ambrosi, Passau 1829

Lindbæk, Johs. og Stemann, G: "De Danske Helligåndsklostre – Fremstilling og aktstykker", GEC Gad København 1906

Loibl, Richard „Die Stadt im späten Mittelalter“ i Geschichte der Stadt Passau, 1999.

Lortz, Joseph: „Die Reformation in Deutschland“ Band 1 und 2, 1962, Verlag Herder, Freiburg

Luther, Martin: "An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung", Weimar Ausgabe 1888, bd. 6, 1966

Luther, Martin: "Store katakismus" oversat af Otto Nielsen i Luthers Skrifter i udvalg, 1963.bd. 2,

Luther, Martin: "Om forretningsvirksomhed" oversat af Jens Kr. Krarup i Luthers Skrifter i udvalg 1964, bd. 4

Lutterbeck, Michael: „Der Rat der Stadt Lübeck im 13. und 14. Jahrhundert“ i Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck Herausgegeben vom Archiv der Hansestadt, Reihe B, bd. 35, Lübeck 2002

„Lübeck seit Mitte des 18.Jahrhunderts“ (1751) Ein Jubiläumsbeitrag zur 700 Jahrfeier der Reichsfreiheit Lübecks, Lübeckischen anzeigen und Lübecker Zeitung herausgegeben, Drück und Verlag ven Gebrüder Borchers, Lübeck 1926

„Lübecker Heimatbuch“ Herausgegeben im Auftrage des Senates vom Denkmalrate, Verlag von Max Schmidt-Romhild, Lübeck 1926

Mader, Franz: „Die Geschichte der Heiliggeist-Stiftung Passau“ I Festschrift zur feierlichen Wiedereröffnung des Seniorenheimes nach der Sanierung am 8. Juli 1994, Herausgeber: Stadt Passau, 1994

Malteser Deutschland gemeinnützige GmbH

<https://www.malteser.de/> (December 2017)

Mogensen, Gunnar Viby: "Det danske velfærdssamfunds historie" Gyldendal og Rockwoolfonden 2010

Nørr, Erik: "Præst og Administrator", Rigsarkivet, København, 1981

Oswald, Joseph: „600 Jahre Heiliggeist-Stiftung in Passau“ I Amtliches Mitteilungsblatt für den Stadt- und Landkreis Passau, Vol.40, 1958

Oswald, Joseph: „Heiliggeist-Stiftun und Apostelfischer-vereinigung zu Passau“ I Ostbairische Grenzmarken, Vol.1, 1957

Palladius, Peder: „Danske Skrifter“, udg. af Lis Jacobsen, I og V, København 1911-1966

Palladius, Peder: "En visitationsbog", udg. af Lausten, Martin Schwartz, København 2003

Pedersen, Ove K.: "Individets og statens historie: Fra forsørgelse til velfærd", i Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914, red. Af Gregersen, Niels Henrik og Bach-Nielsen, Carsten, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2017

Pelc, Ortwin: „Gründliche Nachricht des St. Annen Armen- und Werck-Hauses in Lübeck von 1735“ i Kleine Hefte Zur Stadtgeschichte, Archiv der Hansestadt Lübeck, Heft 7, Lübeck 1990

Peters, Christian: „Beutel und Kastenordnungen“ i „Gute Ordnung“ udg. af Dingel, Irene og Kohnle, Armin, Evangelische Verlagsanstalt GmbH, Leipzig 2014

Petersen, Jørn Henrik: "Den danske alderdomsforsørgelses-lovgivnings udvikling I", Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 93, Odense Universitetsforlag, 1985

Petersen, Jørn Henrik: "Velfærdsstat og to-regimentelære", Dansk Teologisk Tidsskrift 78. årg. 2015 s. 2-20

Petersen, Jørn Henrik: "Fra Luther til konkurrencestaten", Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2016.

Petersen, Jørn Henrik: "Pligt og ret/ret og pligt", Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016

Petersen, Jørn Henrik: "Luthers socialetik og det moderne samfund", Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2017

Petersen, Jørn Henrik: "Den glemte Luther", Syddansk Universitetsforlag, 2018

Petersen, Jørn Henrik; Petersen, Klaus; Christiansen, Niels Finn: "Dansk Velfærdshistorie", bd. 1-6, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2010

Petersen, Jørn Henrik og Petersen, Klaus: "Religion, kirke og velfærdsstat – er der en sammenhæng? ", RVT 54, s. 39-65, 2009

Petersen, Ladewig E: "The wrath of God" i "Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700", London 1997

Philip, Kjeld: "Staten og Fattigdommen", Gjellerups Forlag, København 1947

Plessing, Wilhelm: „Das Heilige Geist Hospital in Lübeck im 17. und 18. Jahrhundert“, Lübeck 1914

Quadagno, Jill and Rohlinger, Deana: "The religious Factor in U.S. Welfare State Politics" i "Religion, Class Coalitions, and Welfare States" red. af Kersbergen og Manow, Cambridge University Press, Cambridge 2009

Riismøller, Peter: "Aalborg – Historie og Hverdag", Aalborg By, Aalborg 1942

Ringelmann, Edith: „Die Säkularisation des Hochstifts und des Domkapitels Passau“ Inaugural-Dissertation, Buchdruckerei AG Passavia, Passau 1939

Ritter, Gerhard A.: „Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich“, München 1991

Rublack, Ulinka "Reformation Europe", Cambridge University Press, Cambridge 2005

Sachsse, Christoph & Tennstedt, Florian: "Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland" bd.1, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 1998

Sachsse, Christoph & Tennstedt, Florian: "Bettler, Gauner und Proleten – Armut und Armenfürsorge in der deutschen Geschichte" Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg 1983

Sachsse, Christoph & Tennstedt, Florian: "Soziale Sicherheit und soziale Disziplinierung- Beiträge zu einer historischen Theorie der Sozialpolitik", Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1986

Scheper, Burchard: „Frühe Bürgerliche Institutionen Norddeutscher Hansestädte“, Böhlau Verlag, Köln 1975

Schilling, Heinz: „Martin Luther – Rebell in einer Zeit des Umbruchs“, C.H. Beck, München 2012

Schmidt, Martha: „Die Aufklärung im Fürstbistums Passau“ I Verhandlung des Historischen Vereins für Niederbayern, 1934,67 und 1935,68, Teil 1-2

Schneider-Ludorff, Gury: „Der neue Sinn der Gabe. Stiftungen im Luthertum des 16. Und 17. Jahrhunderts“, JBTh 27, 277-291, 2012

Schou, Jacob Henrik: "Chronologisk Register over de Kgl. Forordninger og Åbne Breve", København 1795

Secher, V.A. Udg. af: "Corpus constitutionem Daniae". Forordninger, recesser og andre kgl. breve 1558-160, bd. 1-6, København 1887-88

<http://www.seniorenstift-passau.de/gesch-js-4.htm>

Setz, Wolfram: "Lorenzo Vallas Schrift gegen Die Konstantinische Schenkung" Tübingen 1975

Simon, Georg: „Gotisk skrift“, Dansk historisk håndbogsforlag, København 1981

Slack, Paul: „Hospitals, workhouses and relief of the poor in early modern London“ i „Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700“, London 1997

Slumstrup, Finn: „Der hvor ingen andre er“, Unitas Forlag 2012

Soly, Hugo: „Continuity and change“ I „Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700“ London 1997

Stefan, George Marian: „European Welfare State in an Historical Perspective. A Critical Review“, European Journal of Interdisciplinary Studies, 2015

Steynitz, Dr. Jesjo v.: „Mittelalterliche Hospitäler der Orden und Städte als Einrichtungen der Sozialen Sicherung“, Sozialpolitische Schriften, Heft 26, Duncker&Humbolt, Berlin 1970

Tamm, Ditlev: ”Hvorfor er vi så glade for staten?” forlaget Eksistensen, København 2016

Taylor, Charles: ”A Secular Age”, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2007

Tvede-Jensen, Lars og Poulsen, Gert: 1988, ”Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680” i Aalborgs Historie bd.2 Aalborg Stiftsbogtrykkeri, Aalborg 1988

Ulsig, Erik: Nekrolog over Troels Dahlerup, 2006

Valla, Lorenzo: “The Profession of the Religious and the principal arguments from The Falsely-Believes and Forged Donation of Constantine“ udgivet af Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto

Villadsen, Kaspar: ”Det sociale arbejdes genealogi: Om Kampen for at gøre fattige og udstedte til frie mennesker”, Hans Reitzels Forlag, København 2004

Wagner, Sebastian: „Aussichten der Bewohner der Stadt Passau nach dem Eintritte der Kur-Bair. Regierung“, Passau 1803

Weber, Max: ”The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism” 1930 Her i Udgave hos Routledge Classics 2001.

Weinholzer, Georg: „Geschichte des Städtischen Krankenhauses in Passau“, I Die Ostbairischen Grenzmarken, Band 18/10, 1929

Wehler, Hans-Ulrich; „Deutsche Gesellschaftsgeschichte“ Bd-1-5, C.H.Beck, München 2008

Witte, John JR.: “Law and Protestantism – The legal Teachings of the Lutheran Reformation”, Cambridge 2002

Wohnen in alter

<https://www.wohnen-im-alter.de/einrichtung/pflegeheim/passau>

(2016)

Wolff, Hartmut „Archäologie und Geschichte vor dem Mittelalter“ i Geschichte der Stadt Passau, 1999

Zacher, Franz Xaver: „200 Jahre Waisenstift Passau 1751-1951“, Ablassmayer & Penninger, Passau 1951

Zmyslony, Monika: „Die Bruderschaften in Lübeck bis zur Reformation“, Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band 6, Walter G. Mühlen Verlag, Kiel 1977

Zentralwohlfahrtsstelle der Juden in Deutschland:

<http://www.zwst.org/de/home/>

(December 2017)

http://zwst.org/cms/documents/110/de_DE/Zedaka%20-%20Leitbild.pdf

(December 2017)

http://zwst.org/cms/documents/105/de_DE/zwst-organigramm-2016-januar.pdf

(December 2017)

<http://www.zwst.org/cms/?cat=259>

(December 2017)

http://www.zwst.org/cms/documents/112/de_DE/ZWST%20Selbstdarstellung%20lang%202012.pdf

(December 2017)

Østergård, Uffe: „Luthernismen og den universelle velfærdsstat“ i Velfærdsstat og kirke, red. af Schørring, Jens Holger og Bak, Jens Torkild, Forlaget Anis, København 2005

Østergård, Uffe: „Hvorfor er danskerne danske?“ Forlaget Eksistensen, København 2017

Utrykte kilder, læst på mikrofilm

Ålborg Stadsarkiv: (anføres således som de findes anført i arkivets registrant)

Hospitalsarkiver:

1715-1814 ”Mandatlistor over lemmerne”, rulle nr. 381726

1815-1867 "Mandatlist over lemmerne", rulle nr. 381726

1736-1793 "Ansøgninger om understøttelse" rulle nr. 381727

Rådstuearkiver:

1708-1731 "Fattigvæsen: Indtægtsprotokol", rulle nr. 406886

1732-1744 "Fattigvæsen: Indtægtsprotokol", rulle nr. 406887

1708-1725 "Fattigvæsen: Distributionsprotokol" rulle nr. 406888

1726-1731 "Fattigvæsen: Distributionsprotokol" rulle nr. 406889

1732-1740 "Fattigvæsen: Distributionsprotokol" rulle nr. 406889

1740-1750 "Mandtal over kollekter til de fattige", rulle nr. 406890

1751-1765 "Mandtal over kollekter til de fattige", rulle nr. 406891

1732-1763 "Distributionsmandtaller over de fattige som nyder hjælp", rulle nr. 406892

RESUMÉ

Denne afhandling undersøger forholdet mellem religion og velfærdsstatens tilblivelse i et tværfagligt perspektiv. Forfatteren lægger et historisk empirisk mikro-studie af fattiginstitutioner i tre byer i henholdsvis Tyskland og Danmark til grund for en komparativ analyse, der inddrager et teologisk aspekt i forhold til forståelsen af velfærdsstatens religiøse rødder